De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 18. Brieven 2516-2750

Desiderius Erasmus

Vertaald door: Tineke ter Meer

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 18. Brieven 2516-2750* (vert. Tineke L. ter Meer). Ad. Donker, Rotterdam 2020

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr19_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

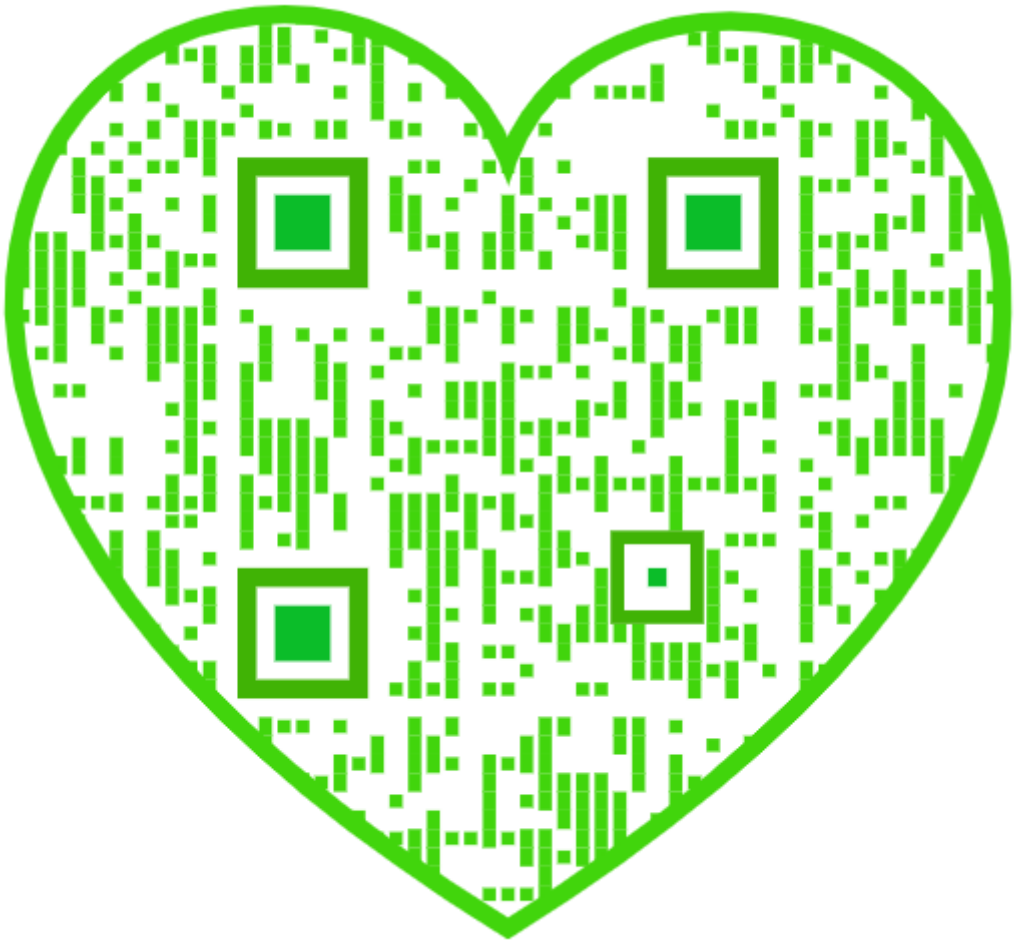

Inleiding

Erasmus van augustus 1531 t/m december 1532

Deel 18 van Erasmus' correspondentie bevat de 236 brieven die bewaard gebleven zijn uit de periode augustus 1531 t/m december 1532. Meteen al in de tweede brief is er sprake van een gerucht dat er weer een rijksdag op komst is. Aanvankelijk dacht men dat die eind 1531 in Speyer gehouden zou worden, maar uiteindelijk vond hij in het voorjaar en de zomer van 1532 in Regensburg plaats. Niemand wist welke koers Karel V ging volgen. Zou het tot een oorlog met de protestantse vorsten komen? De uitkomst was de godsdienstvrede van Neurenberg, waarmee de keizer zich van hun steun verzekerde bij de strijd tegen de Turken. Evenals bij de rijksdag van Augsburg in 1530 rekenden sommigen op Erasmus' aanwezigheid en ook dit keer was daar geen kans op. Tegenover kardinaal Bernhard von Cles, kanselier van koning Ferdinand, voert hij zijn slechte gezondheid als excuus aan voor zijn afwezigheid; verder volstaat hij met de opmerking dat er mensen aan de rijksdag zullen deelnemen die hem slecht gezind zijn en zelfs zijn ondergang beramen (brief 2555). Aan Julius Pflug, die had aangedrongen dat hij de rol van bemiddelaar op zich zou nemen, legt hij uitvoeriger uit waarom hij zich afzijdig wil houden: een paar keer praten met Melanchthon kan al een reden zijn om iemand als ketter te beschouwen, en met de monnik die rond 400, ten tijde van keizer Honorius, geprobeerd had twee vechtende gladiatoren uit elkaar te halen, was het ook niet goed afgelopen (brief 2522).

Erasmus koos zorgvuldig zijn weg tussen de verschillende standpunten die zijn correspondenten innamen. Zo raden sommigen hem aan dat hij zijn werken zou herzien en de passages die door een kwaadwillige lezer als ketterij opgevat konden worden, zou aanpassen of verwijderen. Aan kardinaal Cajetanus schrijft hij daar al mee bezig te zijn. Het is natuurlijk de vraag of Cajetanus hetzelfde onder dat ‘herzien’ verstond als Erasmus. Juan Ginés de Sepúlveda reageert in elk geval enthousiast op het bericht en is bovendien blij dat zijn verdediging van Erasmus' aartsvijand Alberto Pio niet op een polemiek uitloopt (brieven 2690 en 2729). Maarten Lips, zelf geenszins een kritiekloze lezer, noemt dat ‘herzien’ het stokpaardje van iedereen die een middenpositie inneemt tussen criticasters en vrienden (brief 2566).

Van de laatste groep, de vrienden, krijgt Erasmus juist het advies zijn werk fel te verdedigen. Conradus Goclenius bijvoorbeeld raadt hem aan een vijandig gezinde publicatie van de Parijse theologische faculteit niet over zijn kant te laten gaan. Erasmus kon hem antwoorden dat een reactie al ter perse was (brieven 2573 en 2587).

Uit de brieven blijkt dat Erasmus zeer alert was op alles wat van invloed kon zijn op zijn reputatie bij de keizer en bij Ferdinand, onder wiens gezag zijn woonplaats Freiburg viel. Daarom bracht Sebastian Francks geschiedwerk *Chronica*, in 1531 gedrukt in het protestantse Straatsburg, veel onrust bij hem teweeg. Dit werk bevat een zodanige weergave van adagium 2601 over de adelaar en de mestkever, dat het lijkt alsof daarin het gezag van vorsten wordt ondermijnd. Erasmus verdacht de Straatsburgse reformator Martin Bucer van betrokkenheid bij de publicatie van het boek. Bucer verdedigde zich in een niet bewaarde brief. Blijkens Erasmus' antwoord, waarvan alleen een kladversie bekend is, was Bucer naar aanleiding van de beschuldiging ingegaan op Erasmus' houding in het algemeen tegenover de ‘evangelischen’. Zo had hij Erasmus kennelijk verweten hun opvattingen vooral te verwerpen om te laten zien dat hij afkerig van hun partij was. Erasmus' reactie luidt: ‘Daartoe word ik gedreven door angst voor de hel’ (brief 2615). De positie van de Zwitserse protestanten was inmiddels verzwakt door de Tweede Kappeleroorlog, die uitliep op een overwinning van de katholieke kantons. Onder de gesneuvelden was Ulrich Zwingli. De Bazelse reformator Johannes Oecolampadius overleed kort daarna. Volgens Erasmus veroorzaakten deze gebeurtenissen een ‘ongelofelijke mentale omslag’.

Erasmus was op Francks boek geattendeerd door Bernhard von Cles. De kardinaal stelt hem gerust wat het effect op de vorsten betreft. Een genuanceerder beeld geeft Johannes Dantiscus, Pools gezant aan het keizerlijk hof, wanneer hij twee brieven van Karel, gericht aan het stadsbestuur en de geestelijkheid van Besançon, aan Erasmus doorstuurt, die daar in verband met een eventuele verhuizing om gevraagd had. Dantiscus vertelt dat er aan Erasmus' reputatie wordt getornd, soms zelfs in aanwezigheid van de keizer, maar geeft dit een gunstige draai: de brieven voor Besançon laten zien dat de welwillendheid van de keizer tegenover Erasmus ondanks het tegengeluid standhoudt (brief 2563a). Alarmerender was wellicht brief 2590 van Jakob Spiegel, waarin sprake is van ‘aristotelische theologen’ die proberen de ‘gepurperden’ - dat zijn de vorsten - afkerig van Erasmus te maken. Evenmin geruststellend zullen deze woorden van Alonso Ruiz de Virués zijn geweest: ‘ik merk dat er onder de belangrijkste hovelingen over u, voorzichtig uitgedrukt, verschillende meningen heersen’ (brief 2641). Erasmus vraagt kardinaal Lorenzo Campeggi hem te steunen, mochten er, zoals eer-

der was gebeurd, pogingen worden gedaan hem bij de keizer in een ongunstig daglicht te plaatsen (brief 2579).

Erasmus verdacht in het bijzonder aartsbisschop Girolamo Aleandro ervan op zijn ondergang uit te zijn. Aleandro bevond zich evenals Campeggi in 1531 als pauselijk gezant bij de keizer in Brabant. In welke mate hij werkelijk geprobeerd heeft al dan niet via anderen Erasmus verdacht te maken, is onduidelijk. Hijzelf ontkent in brieven 2638, 2639 en 2679 ten stelligste dat hij Erasmus vijandig gezind is. De verdenking dat hij in Parijs is geweest om met Alberto Pio samen te spannen tegen Erasmus vindt hij absurd; evenzo de gedachte dat hij de auteur zou zijn van een in Parijs verschenen *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Des. Erasmum Roterodamum*, die volgens het titelblad geschreven was door Julius Caesar Scaliger. Erasmus was ervan overtuigd dat die naam een pseudoniem was en dat het werk uit de koker van Aleandro kwam. Wanneer François Rabelais met brief 2743 een handschrift van Flavius Josephus doorstuurt, neemt hij de gelegenheid te baat om Erasmus erop te wijzen dat deze Scaliger echt bestaat en een niet onkundig arts is, maar verder iemand met een slechte reputatie.

Scaligers *Oratio* betreft de kwestie in hoeverre men het Latijn van Cicero als norm moet beschouwen, iets waar ook de Friese jurist Viglius van Aytta mee te maken kreeg tijdens zijn verblijf in Padua en Venetië. Het lukte hem tot een soort wapenstilstand te komen met de fanatieke ciceronianen. Zijn levendige brieven bevatten onder meer een beschrijving van het ‘amfitheater’ van Giulio Camillo, een houten bouwsel in de vorm van een amfitheater waarin een mnemotechnisch systeem is vastgelegd dat de hele kosmos omvat. Wanneer Viglius klaagt dat het voor hem moeilijk is contact te leggen met Pietro Bembo, die meestal de volkstaal gebruikt, stuurt Erasmus de Venetiaanse geleerde een aanbevelingsbrief (2681). In Italië treft Viglius ook Anselmus Ephorinus, die samen met twee jonge leerlingen van hem enige maanden in 1531 bij Erasmus inwoonde. De gastheer stelde niet alleen Ephorinus' diensten bij de voorbereiding van zijn verhuizing naar een andere woning in Freiburg op prijs, maar ook de opvoering van scènes uit de komedies van Terentius door de leerlingen. Aan de meest aanzienlijke van de twee en diens broer, die niet aan de reis deelnam, droeg Erasmus een editie van Terentius op met brief 2584.

Tot Erasmus' andere publicaties uit deze tijd hoort een uitgebreide voorrede bij een Griekse uitgave van de kerkvader Basilius de Grote, verschenen bij Froben en Episcopius in Bazel. Daarin legt hij een fragment van een preek over de vasten, vertaald door Raffaele Maffei, naast het Grieks van Basilius om aan te geven hoe belangrijk het is dat de oorspronkelijke tekst beschikbaar is (brief 2611). Zijn eigen vertaling van de volledige preek

met een tweede over hetzelfde onderwerp verschijnt vrijwel gelijktijdig in Freiburg bij Johann Faber Emmeus, die in 1532 ook een verzameling ‘oude en nieuwe brieven’ (*Epistolae palaeonaeoi*) van Erasmus uitgeeft. Bij Johann Herwagen waren het jaar daarvoor de ‘bloemrijke brieven’ (*Epistolae floridae*) verschenen. Als Herwagen enige tijd later tijdens een bezoek aan Freiburg om een voorrede bij een nieuwe uitgave van de redevoeringen van Demosthenes vraagt of liever gezegd zeurt, weigert Erasmus, waarna Herwagen boos vertrekt. Erasmus schrijft dit aan zijn trouwe vriend Bonifacius Amerbach, die nog geen drie weken daarvoor zijn oudste dochtertje had verloren en daarna zelf ernstig ziek was geworden (brief 2686). Erasmus schreef een troostbrief, waarvan een uitgebreidere versie is opgenomen in de *Epistolae palaeonaeoi* (brief 2684). Amerbach vertelt over het effect ervan in brief 2688, waarin hij ook laat weten dat de boosheid van Herwagen volgens hem wel meevalt. De Demosthenes-editie verscheen uiteindelijk toch met de voorrede waar Herwagen om gevraagd had (brief 2695).

De vertaling is gebaseerd op de uitgave van de Latijnse tekst door P.S. en H.M. Allen en H.W. Garrod (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, delen 9 en 10), aangevuld met brieven 2518a en 2563a. Voor de noten is gebruik gemaakt van *The Correspondence of Erasmus*, deel 18 (vertaling Charles Fantazzi, noten James M. Estes), in 2018 als onderdeel van de *Collected Works of Erasmus* uitgegeven door de University of Toronto Press. Ook stond ons voor brieven 2635-2750 de kopij van deel 19 van dezelfde reeks ter beschikking (vertaling Clarence H. Miller, noten James M. Estes). Verder zijn de delen 9 en 10 van *La correspondance d'Érasme* geraadpleegd (Brussel, 1980 en 1981). Wanneer er bij verwijzingen naar andere correspondentie van Erasmus geen noot staat, betreft het brieven die niet teruggevonden zijn. Graag dank ik Jan Bedaux voor zijn aantekeningen bij een eerdere versie van vertaling en noten.

2516 *Aan Johann von Botzheim*
Freiburg, 5 augustus 1531

Aan Johann von Botzheim

Ik ben blij, mijn allerdierbaarste Botzheim, dat je verlost bent van het vervelende en weinig lonende werk van plaatsvervangend deken waardoor je in beslag werd genomen. Gelukkig is jouzelf niets overkomen in deze rampzalige tijd, maar ik betreur het dat jullie omstandigheden verslechterd zijn.[1] Niets kan te veel zijn voor mensen zoals jij, die alles wat ze hebben aan het allernoodzakelijkste uitgeven of voor liefdadigheid bewaren. Maar wie schreeuwen het hardst moord en brand? Dat zijn degenen die nog altijd genoeg hebben om er paarden, vogels, honden, dobbelspel[2] en jongedames op na te houden en om voor satraap en voor Lucullus te spelen, terwijl er in hun huizen geen enkel gewijd boek te vinden is. Hún geklaag is naar mijn idee weinig gepast.

Wat de keizer aan het doen is was nooit zo onduidelijk als nu en nergens zo onduidelijk als daar, waar hij nu is, in Brabant. Enkele vrienden van me mengden zich opzettelijk onder de hovelingen om uit te vissen wat er gaande was, maar ze kwamen niets aan de weet. Wel weten ze allemaal dat er flink gejaagd wordt, waarschijnlijk omwille van de gezondheid, denk ik, die behoorlijk te lijden heeft gehad onder al die verre reizen en al die beraadslagingen. Het is een lange reis van Spanje naar Bologna.[3] Daar is, naast de ceremoniën, die met precisie tot in de kleinste details werden uitgevoerd, tijdens privégesprekken met Clemens VII over gewichtige zaken gepraat. Daarop volgde de rijksdag van Augsburg, met een onvoorstelbaar groot aantal vorsten.[4] Vandaar

1. Blijkens het volgende doelt dit op de materiële omstandigheden van Botzheim. Het kapittel van Konstanz waartoe hij behoorde was na de reformatie uitgeweken naar Überlingen.
2. Het woord ‘aleam’ (dobbelsteen, dobbelspel) is later toegevoegd en past ook in het Latijn niet bij het werkwoord (‘alant’).
3. Karel V was op 5 november 1529 in Bologna aangekomen, waar hij op 24 februari 1530 door paus Clemens VII tot keizer werd gekroond.
4. De rijksdag van Augsburg liep van 20 juni tot 19 november 1530.

ging de reis naar Aken, waar koning Ferdinand tot rooms-koning werd gekozen.[5.] Toen zoveel politieke kwesties op gelukkige wijze waren afgehandeld, zocht hij wat ontspanning bij zijn eigen Vlamingen, bij wie hij het levenslicht zag.[6.] Er wordt een onvoorstelbaar bedrag aan geld gevraagd, maar ik hoor dat nog niet alle rijksdelen hun instemming hebben betuigd. De vraag met welk doel dit wordt gedaan geeft stof tot allerlei gissingen, maar niets is zeker. Er zijn mensen die voorspellen dat hij in de herfst al triomferend via Frankrijk naar Spanje zal terugkeren, anderen menen dat deze 'zenuw van de oorlog'[7.] wordt binnengehaald voor de strijd tegen de Turken en er is ook een groep die vermoedt dat er plotseling een aanval op de beschermers van de sekten zal plaatsvinden. God weet hoe het afloopt.

Wij wachten in elk geval, zoals ooit de Joden tijdens de Babylonische ballingschap, die geen lied van de Heer konden zingen op vreemde grond,[8.] op onze Messias, zodat hij ons naar de oude toestand laat terugkeren. Hopelijk kan hij ook zorgen voor een terugkeer naar oprechte vroomheid! Er zijn mensen die een oecumenisch concilie wensen, maar volgens mij gaat dat niet gebeuren zolang deze paus leeft. Ik zie ook niet wat er voor goeds uit zo'n vergadering zal voortkomen, als die plaatsvindt, vooral in de huidige situatie. De ene partij kan het niet over zich verkrijgen de teugels te laten vieren, de andere zal haar dogma's eerder uitbreiden. Als iemand iets over matiging begint te mompelen, krijgt hij meteen te horen: 'Die wil een nieuw soort ketterij!'

Enkele dagen geleden was hier iemand van het hof van koning Ferdinand, een niet bijzonder geleerd man, maar uiterst vriendelijk en van een rechtschapenheid die je zelden ziet.[9.] Hij vertelde me een ongehoord verhaal, dat ik amper kon geloven, namelijk dat er daar bij jullie een tweehoornige[10.] Momus is (want die formulering gebruikte hij), die geregeld met grote brutaliteit tekeergaat tegen alle liefhebbers van de literatuur en in het bijzonder tegen Erasmus, niet meer alleen tijdens feestmalen, maar zelfs in het openbaar in preken. Ik heb geprobeerd uit te vissen wie die tweehoornige Momus was, maar hij wilde de naam niet zeggen. Alleen toen ik bij wijze van gissing zei dat het de wijbisschop van jullie prelaat was,[11.] glimlachte hij een beetje, maar

5. Op 5 januari 1531.
6. Karel V was geboren in Gent.
7. Namelijk geld; zie Cicero, *Philippicae* 5, 5.
8. Psalm 137:4.
9. Niet geïdentificeerd.
10. Verwijzing naar de bisschopsmijter.
11. Na het overlijden van Balthasar Merklin op 28 mei 1531 werd zijn voorganger Hugo von Hohenlandenberg opnieuw bisschop van Konstanz. De wijbisschop was Melchior Fattlin.

schudde hij van nee. Maar ik zou beslist denken dat mijn gissing juist was, als het verhaal niet zo absurd was, dat je het niemand wilt toeschrijven behalve een uitzonderlijk dom en dwaas mens - en God verhoede dat jullie prelaat zo iemand als wijbisschop, of jullie kerk zo iemand als predikant heeft. Nee, ik kon niet geloven dat er daar bij jullie iemand was met zo'n ongebreidelde tong en zo'n gebrek aan oordeel, dat hij zich dergelijke nonsens zou laten ontvallen, al was het maar bij gelegenheden waar gedronken werd. Hij daarentegen verzekerde me voortdurend dat hij dingen vertelde die hij niet slechts van horen zeggen had, die - als dromen die door de ivoren poort opstijgen -[12.] dikwijls lucht blijken te zijn, maar dingen die hij met eigen ogen gezien en met eigen oren gehoord had. Hij gaf ook plaats en dag; hij noemde verschillende absoluut betrouwbare getuigen bij naam, die hetzelfde hadden gezien en gehoord.

Maar ik denk dat je al de hele tijd popelt van verlangen om het verhaal te horen. Dat krijg je te horen, maar niet meer dan dat ene; want hij vertelde er verschillende. Hij zei dat die man vooral tirades hield over mijn vertaling van het Nieuwe Testament aan de hand van Griekse handschriften. Toen hij dus op de feestdag van de apostel Jakobus[13.] voor het volk het evangelie van die dag behandelde, verkondigde hij met grote nadruk, waarbij hij alle registers opentrok, dat ik zo vermetel was geweest om in het evangelie van Matteüs, hoofdstuk 20, zelf toe te voegen: ‘en met de doop gedoopt worden waarmee ik gedoopt word’, terwijl onze vertaling[14.] alleen het drinken van de beker vermeldt.[15.] Hij zei erbij dat ik geregeld hetzelfde op andere plaatsen doe, door brutaalweg, soms zelfs met ketterse bedoeling, naar believen van alles in het Woord Gods te verwijderen, toe te voegen en te veranderen, overal waar het mij goeddunkt, en dit alles zeer ten nadele van het christendom. Daarom raadde hij allen en iedereen zorgvuldig aan goed op te passen voor dergelijke nieuwigheden. Dit alles ten overstaan van het gepeupel dat nog geen letter kan lezen en dacht dat het waar is wat hij vertelde.

Iedereen die zou durven wat ik volgens hem gedaan zou hebben, zou inderdaad publieke blijken van haat verdienen. Maar het heeft niets met dit soort onbezonnenheid uit te staan wanneer iemand, zonder de tekst van de Vulgaat zoals we die kennen aan te tasten, voor leergierigen een Latijnse vertaling geeft van wat er in de Griekse handschriften staat - niet zomaar handschriften, maar die waarop Origenes, Chrysostomus, Basilius en Theophylactus zich baseerden, en nog andere bekende, orthodoxe en ook om hun

12. Vgl. Homerus, *Odyssee* 19, 564-565; Vergilius, *Aeneis* 6, 895-896.
13. 25 juli.
14. D.i. de Vulgaat.
15. Matteüs 20:22.

onberispelijke levenswandel aanbevelenswaardige schrijvers. Hoe durft hij te beweren dat iemand dingen toevoegt en verwijdert, terwijl hij geen tittel verandert in de gebruikelijke Latijnse handschriften! Wat wordt er weggehaald of toegevoegd wanneer iemand die duidelijk zegt dat hij vertaalt, nauwgezet datgene weergeeft wat hij aantrof in de boeken die hij wilde vertalen? Als er in de Griekse handschriften niet staat wat ik in het Latijn weergaf, dan zou hij terecht bij mij de nauwgezetheid van een vertaler missen. Hij zou meer reden hebben om een donderpreek tegen mij te houden, als ik pretendeer een vertaler te zijn en had weggelaten wat er onveranderlijk in de Griekse handschriften staat. Verder veroordeel ik hier[16.] de door de kerk aanvaarde Latijnse versie niet, integendeel, in de aantekeningen wijs ik erop dat het gebeurd kan zijn dat dit stukje van de zin hier op grond van Marcus[17.] is toegevoegd. Want zoiets komt wel eens bij ons[18.] voor, zoals ik heb gemerkt, maar vaker bij de Grieken, althans naar mijn idee. Dat komt door de tabellen waarin Origenes, en na hem Eusebius,[19.] aangaven wat bij elk van de evangelisten hetzelfde of anders is, wat ontbreekt of overblijft. Want wat een willekeurige geleerde in de marge had genoteerd, bracht een onoplettende kopiist over naar de tekst. Weliswaar wordt zoiets een enkele keer bij Origenes, Chrysostomus en Theophylactus gesignaleerd, maar het kan gebeurd zijn dat zij zelf niets in de tekst veranderden en dat zij bij het geven van uitleg alleen maar invlochten wat door anderen was toegevoegd.

Wat de oude schrijvers zich permitteerden, is voor mij niet erg duidelijk, maar ik acht het in elk geval wenselijk dat er in de heilige boeken geen tittel wordt veranderd, vooral in de taal waarin ze het eerst overgeleverd zijn. Zo dat ergens gedaan is, door wie dan ook, met wat voor recht ook, mij kan het in elk geval niet verweten worden, omdat ik niets anders pretendeer te zijn dan een vertaler. Als hij het überhaupt afkeurt dat ik moeite deed om de Griekse tekst door te geven aan degenen die Latijn gewend zijn, moet hij de apologie lezen waarin ik de kartuizer Pierre Cousturier antwoord gaf.[20.]

Ik kan nog niet geloven dat jullie wijbisschop zich zo gedraagt, maar ik wil graag van jou meer informatie. Als die hoveling de waarheid sprak, zal ik de man per brief dringend verzoeken zich van dergelijke drieste taal te onthouden, vooral tegenover mensen die er niet alleen geen verstand van hebben, maar ook onontwikkeld zijn, naar ik hoor. Als hij na die waarschuwing

16. D.w.z. bij de bewuste plaats uit Matteüs.
17. Marcus 10:38.
18. In de Latijnse kerk.
19. De Canons van Euseubius, die een bewonderaar van Origenes was.
20. *Apologia adversus debacchationes Petri Sutoris* (Bazel, 1525).

niet ophoudt, word ik gedwongen ook zelf Duits te spreken. Maar ik hoop dat het anders is dan mij verteld werd; als het wel zo is, neem ik aan dat de man, als hij als een christen denkt, na de waarschuwing niet meer zo brutaal zal zijn om tegen een onschuldige uit te varen. Het ga je goed, aardigste van alle vrienden.

Zou je Laurentius Merus, jullie parochiepriester daar, naar ik hoor iemand die een waarachtig theoloog is en met een, overeenkomstig zijn achternaam, zuiver[21.] en volkomen rein hart, namens mij vriendelijk en nadrukkelijk de groeten willen doen? Het ga je goed.

Freiburg, 5 augustus 1531

2517 *Aan Caspar Ursinus Velius*
Freiburg, 7 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet Caspar Ursinus Velius

Ik heb me nooit erg druk gemaakt om mijn stijl, zeer geleerde Velius; ook ben ik niet jaloers op de Budéïsten,[1.] die op dat gebied op de eerste plaats staan, zoals je schrijft. Ik lijk namelijk wat dat betreft op Ovidius, in wiens ogen ieder type meisje iets aantrekkelijks had.[2.] Overal waar er gezond verstand, scherpzinnige gedachten en diepere bedoelingen aanwezig zijn, stelt de formulering mij ruimschoots tevreden. Budé was zo verstandig geen willekeurige brieven en brieven aan willekeurige personen te publiceren. Ikzelf let vaak onvoldoende op mijn reputatie als ik vrienden hun zin geef of naar ongeduldige drukkers luister. Ik heb trouwens nooit angstvallig deze eer nagejaagd en evenzo vind ik het in deze tijd, nu de literatuur overal zozeer vaste voet heeft gekregen, prima dat ik als een al meer dan zestigjarige van de brug word geworpen.[3.] Ik heb er bijna evenveel plezier in als die Spartaan, die graag uitgekozen wilde worden om een van de driehonderd te worden en na zijn afwijzing vrolijk lachend wegliep. Toen iemand vroeg waarom hij

21. In het Latijn *merus.*
1. In zijn *Ciceronianus* (Bazel, 1528), een dialoog waarin overdreven bewondering voor Cicero wordt gehekeld, had Erasmus geschreven dat de Parijse drukker Josse Bade een betere navolger van Cicero's stijl was dan Guillaume Budé. Dit veroorzaakte ophef in Frankrijk omdat het als een aanval op Budé werd opgevat.
2. Ovidius, *Amores* 2, 4, 9-48.
3. *Adagia* 437.

zo uitgelaten was, zei hij: ‘Waarom zou ik niet blij zijn dat er in deze staat driehonderd mensen te vinden zijn die beter zijn dan ik?’[4.]

Ik prijs je plichtsgevoel omdat je ijverig je best doet voor het herstel van de menselijke soort, die door zoveel onheil is getroffen; omdat je daarin slaagt, feliciteer ik je met je succes. De manier waarop je over jouw vorst[5.] oordeelt is juist en verstandig, maar ik hoop dat de fortuin een keer in de pas zal lopen met zijn bedoelingen. De keizer heeft tot nu toe niets anders gedaan dan binnenhalen;[6.] wanneer hij gaat uitstrooien weet ik niet. Er zijn mensen die zeggen dat het voor de keizerlijke kroon fataal is nooit genoeg te hebben en een vat van de Danaïden[7.] te zijn, hoeveel je er ook in giet. Hier doet een weinig vreugdevol gerucht over de Turken de ronde en er verspreidt zich een ander gerucht dat er wederom een rijksdag wordt aangekondigd. Wat de keizer van plan is, is nergens zo onbekend als daar waar hij verblijft.[8.] Ik weet wat spreekwoorden[9.] over de rijksdagen van Duitsland zeggen, wat de uitkomst zal zijn weet ik niet.

Mocht je denken dat er geen nieuws is, ik heb een huis gekocht met een mooie naam,[10.] maar voor een buitensporige prijs. Ik heb al mijn contante geld opgemaakt en ik ben nog steeds aan het verbouwen. Ik had zo genoeg van het bieden, overeenkomsten sluiten, bedingen, het ene huis verlaten, mijn intrek nemen in het andere, het geruzie met bouwlieden en dieven, dat ik liever tien jaar tussen de boeken wil doorbrengen dan één maand deze pillen te slikken. Mijn broze lichaam woont hier, mijn geest elders. En dan is er ook nog het risico dat de pest, die hier al op een akelige manier bezig is vonken te verspreiden, me uit een goed ingericht huis jaagt. Wat de bisschop van

4. Plutarchus, *Apophthegmata Laconica* 231 B; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 133 B. De Spartaan is Paedaretus, de ‘driehonderd’ zijn de ruiters die de lijfwacht van de Spartaanse koningen vormden.
5. Koning Ferdinand.
6. Vgl. de tweede alinea van brief 2516.
7. Vgl. *Adagia* 933.
8. In Brabant.
9. ‘Deutsche Reichstage und Kaninchen haben immer Junge im Leibe’; zie Wander, *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*, onder ‘Reichstag’, waar het spreekwoord wordt teruggevoerd op een uitspraak van Enea Silvio Piccolomini.
10. Erasmus verhuisde in september 1531 binnen Freiburg van het huis ‘Zum Walfisch’ in de Franziskanergasse 5 naar het huis ‘Zum Kind Jesu’ in de Schiffgasse 7, waaraan hij een aantal veranderingen liet aanbrengen. Reden van de verhuizing waren problemen rond de huur en de beschikbaarheid van het huis na het overlijden van de eigenaar, Jakob Villinger, in 1529.

Olomouc betreft,[11.] ik zal doen waar je telkens op aandringt, zodra zich een gelegenheid voordoet. Dit is het antwoord op je brief uit Wenen van 26 juni. Het ga je goed.

Freiburg, 7 augustus 1531

2518 *Aan Johann Herwagen*
Freiburg, 9 augustus 1531

Deze brief is afgedrukt in het voorwerk van Erasmus' *Epistolae floridae* (Bloemrijke brieven), in 1531 in Bazel uitgegeven door de geadresseerde.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet Johann Herwagen

Mijn allerdierbaarste Herwagen, Johann Froben zaliger bezat vele goede eigenschappen waarmee hij zich zeer geliefd bij mij maakte, maar er was niets waarmee hij mij zo vast en nauw aan zich had gebonden als het feit dat hij zijn leven lang niets belangrijker vond dan door het drukken van de allerbeste auteurs, hoeveel moeite en geld dat ook kostte, de algemene studiezin te bevorderen. Voor dat prachtige doel heeft die voortreffelijke man zich zelfs doodgewerkt. Volgens mij was er voor hem geen mooiere dood mogelijk.[1.] Zo kon het gebeuren dat hij eerder de literatuur verrijkte dan zijn vermogen uitbreidde en zijn erfgenamen meer roem dan geld naliet. Nu ik evenwel zie dat jij niet alleen een toevlucht bent gebleken voor zijn zeer geachte echtgenote die was achtergebleven,[2.] maar dat je ook de wil die hij toonde om de wetenschap te bevorderen en te sieren hebt overgenomen, kan ik niet anders doen dan de goede gezindheid die ik hem altijd toedroeg grotendeels op jou over te dragen. Ik spreek de hoop uit dat ik zoveel kan bijdragen aan jouw plan als mijn hart verlangt en jouw talent verdient. Maar mijn leeftijd en gezondheid smeken allang, zo niet om eervol ontslag, dan toch in elk geval om vermindering van de werkdruk, en dat met recht. Jullie slavendrijvers[3.] mo-

11. Stanislaus Thurzo, aan wie Erasmus in 1532 zijn commentaar op psalm 38 opdroeg; zie brief 2608.
1. Johann Froben overleed op 26 oktober 1527.
2. Gertrud Lachner, met wie Herwagen kort na Frobens overlijden in het huwelijk trad.
3. Erasmus gebruikt het Griekse woord *ergodiôktai*; vgl. Exodus 3, 7 (Septuagint).

gen dus niet dezelfde porties van mij verwachten; ik ben jullie vaak meer ter wille geweest dan voor mij nodig was.

Op dit moment is het echter zo met mij gesteld, dat ik volstrekt niet in de stemming ben voor enig contact met de muzen, zelfs als het excuus van leeftijd en gezondheid er niet was. 'Wat krijgen we nu?' zul je vragen. Of ik soms getrouwd ben? Ik ben in elk geval iets aan het doen wat zeker zo zwaar en vermoeiend is, en zeker zo strijdig met mijn karakter en mijn natuur. Ik heb hier een huis gekocht met een mooie naam, maar voor een buitensporige prijs.[4.] En zo komt het dat die Erasmus, die gewend is alles wat hij bezit uit te geven om tussen de boeken te kunnen leven, nu een bod doet, overeenkomsten sluit, voorwaarden stelt, waarborgen regelt, overlegt, sloopt, bouwt en van doen heeft met metselaars, timmerlieden, smeden, glazenmakers (je kent het type mensen), waar ik zo genoeg van heb, dat ik me liever drie volle jaren bezighoud met studeren, hoe buitensporig intensief ook, dan één enkele maand door dit soort zorgen gekweld te worden. Nu pas begrijp ik hoe verstandig Diogenes was, die liever zijn toevlucht tot een vat nam dan tegen dergelijke lieden te vechten. Deze beklagenswaardige toestand heb ik te danken aan de ongunst der tijden en de onder schone schijn verborgen doortraptheid van bepaalde lieden, die ik misschien een keer hun gepaste lof niet zal onthouden. Bij deze rampspoed is de voortdurende stroom uitgaven nog het minste probleem. De rest kun je zelf raden.

Ik vertel je dit allemaal, mijn beste Herwagen, zodat je genoegen zult nemen met wat ik nu stuur, niet van een soort zoals ik wil, maar zoals ik kan. Want ik kon dit sturen of niets. Ik stuur dan enkele *Bloemrijke brieven.* Je zult je vast afvragen wat dat voor titel is. Maar het is geen imposant werk, maak je dus geen illusies. De drukte van het verhuizen liet amper toe dat ik dit karweitje op me nam, dat ik met een bloempje aangaf welke brieven uit de enorme stapel geschikt waren om te drukken, hoewel ik vrijwel geen brieven met dat doel schrijf. Wat dit boekje ook mag voorstellen,[5.] ik wens dat het, ongeacht de kwaliteit, jou in elk geval voordeel brengt. Dat zal het geval zijn als je bij de verkoop zult merken dat je driehoofdige Hermes je goed gezind is geweest.[6.] Ik bid dat hij je de kortste weg wijst naar de stad van de rijkdom waar tegenwoordig bijna iedereen zich naartoe haast, maar niet allemaal met evenveel succes.[7.] Maar zonder gekheid, ik bid dat de Heer, de werkelijke redder en begunstiger van alles, zijn zegen geeft aan dat prachtige plan van je. Daar zal ik naar mijn beste kunnen, hoe gering dat ook is, aan meewerken, zodra

4. Zie brief 2517, noot 10.
5. Vgl. Catullus, *Carmina* 1, 8.
6. De driehoofdige Hermes die Herwagens drukkersmerk was.
7. Voor Hermes als wegwijzer zie *Adagia* 2695.

de vroegere rust is weergekeerd. Het ga je goed, samen met hen die je het dierbaarst zijn.

Freiburg im Breisgau, de dag voor het feest van Sint-Laurentius, 1531

2518a *Aan Helius Eobanus Hessus*[1.]
Freiburg, 11 augustus 1531

Erasmus groet Eobanus Hessus, vorst van de sierlijk sprekende geleerdheid

Ik heb je beide brieven beantwoord: een waarin je je beklag bij mij doet,[2.] en een die de Pool Anselmus overhandigde,[3.] die milder gestemd was dan de vorige. Ik heb de grafdichten gelezen; ik vond ze heel goed, vooral de grafdichten die door jou bedacht waren.[4.] Van het boekje over de geneeskunst,[5.] dat Anselmus gaf toen ik aan het verhuizen was,[6.] heb ik alleen wat geproefd. Ik zag nooit iets wat rijker vloeide dan jouw dichtader.

Als je graag wilt horen hoe wij het hier maken, dan moet je weten dat geen enkel levend wezen ooit ongelukkiger was dan Erasmus nu is. Van iemand die de muzen eert ben ik iemand geworden die een bod doet, een koop sluit, voorwaarden stelt; ik verlaat het ene huis, neem mijn intrek in het andere en heb van doen met metselaars, timmerlieden, smeden en glazenmakers. Om

1. De Latijnse tekst van deze brief is voor het eerst gepubliceerd in *Quaerendo* 16 (1986), p. 250-257.
2. Erasmus antwoordde met brief 2446, waarin hij zijn kritische houding tegenover Neurenberg en de school aldaar rechtvaardigt. Blijkbaar had Eobanus gereageerd op een passage uit de *Epistola ad fratres Germaniae inferioris* (Freiburg, 1530; LB dl. 10, kol. 1598 A).
3. Anselmus Ephorinus en zijn leerlingen (zie brief 2520, noot 1) verbleven voordat ze naar Freiburg kwamen enige tijd in Neurenberg. Blijkbaar had Eobanus hem bij zijn vertrek een aanbevelingsbrief gericht aan Erasmus meegegeven. Erasmus' antwoord is brief 2495.
4. De ook in brief 2495 bedoelde bundel met *Illustrium ac clarorum aliquot virorum memoriae scripta epicedia* van Eobanus en *Epitaphia epigrammata* van Joachim Camerarius (Neurenberg, 1531).
5. Waarschijnlijk de bewerking in versvorm die Eobanus van Erasmus' *Encomium medicinae* maakte, herdrukt met zijn *Bonae valetudinis conservandae praecepta* en andere werken (Straatsburg, 1530).
6. Zie brief 2517, noot 10.

kort te gaan, nooit was het leven onplezieriger, en nooit heeft Diogenes, die zijn toevlucht tot een vat nam, mij zo verstandig geleken. Voor de aanschaf en het opknappen van het huis heb ik 750 florijnen in contant geld betaald. En het eind is nog niet in zicht. En toch, geloof me, is de stroom uitgaven hierbij nog het minste probleem. Ik ben zeer ontstemd. Ik heb me laten verleiden door de mooie woorden van bepaalde lieden, met deze ellende als gevolg.

Het verbaast me dat er niets van je pennenvruchten deze kant op komt.[7.] Gregorius van Nazianze wordt gedrukt, uitgegeven door Willibald, in het Latijn,[8.] maar het handschrift was onvoldoende verbeterd, vooral omdat een secretaris het had overgeschreven. Ik voegde er een voorwoord aan toe,[9.] met als voornaamste reden dat Eck, naar ik begrijp, zich uiterst vijandig heeft gedragen door over die man te beweren dat hij voor zijn dood tot waanzin was vervallen en nog veel meer, terwijl ik uit brieven van vrienden die erbij waren toen hij stierf, begrijp dat hij heel rustig is ingeslapen.

Breng Joachim[10.] een groet van de betere soort.[11.] Ik wilde niet dat deze man, die toevallig in de buurt was, zonder brief bij jou zou komen. Het ga je goed.

Freiburg, de dag na het feest van Sint-Laurentius, 1531

Erasmus van Rotterdam, door je eigen verdienste de jouwe, eigenhandig

2519 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 14 augustus 1531

Een hartelijke groet. Ik bevind me nu in het laatste bedrijf van de verplichte deelname aan het avondmaal.[1.] Ik weet niet of het op een treurspel of blijspel zal uitlopen; het zal echter spoedig blijken. Toen ik onlangs voor de derde

7. Om bij Froben in Bazel gedrukt te worden.
8. *D. Gregorii Nazianzeni orationes XXX, Bilibaldo Pirckheimero interprete* (Bazel, 1531).
9. Brief 2493 aan Georg van Saksen.
10. Joachim Camerarius.
11. Het Latijn heeft een formulering ontleend aan Catullus, *Carmina* 68, 28.
1. Sinds 1 april 1529 was het in Bazel verplicht bij de reformatorische kerkdienst op zondag aanwezig te zijn. Amerbach, die katholiek wilde blijven, weigerde dat, waarbij hij zich beriep op afspraken die waren gemaakt met betrekking tot zijn hoogleraarschap aan de Bazelse universiteit.

keer een waarschuwing kreeg, greep ik terug op het stuk dat ik al enige tijd geleden aan de raad had aangeboden.[2.] Daarin heb ik (of ik moet me heel erg vergissen) duidelijk met decreten van de magistraat zelf aangetoond dat niemand tegen zijn zin gedwongen kan of mag worden bij het avondmaal aanwezig te zijn. Daarom heb ik nu opnieuw plechtig verzekerd dat het niet uit haat of misnoegen, kortom, niet uit minachting voor wie dan ook was dat ik niet heb deelgenomen, maar omdat de leer van mijn stadgenoten mij nog niet heeft kunnen overtuigen. Tegelijkertijd heb ik mijn respect voor het stadsbestuur in burgerlijke zaken en mijn liefde tot mijn medeburgers benadrukt, aangezien ik bereid ben in gedienstigheid en weldoen met iedereen te wedijveren, ja, met mijn vermogen en zelfs met mijn leven, als de situatie dat ergens vereist.

Wat het louter spirituele nuttigen[3.] betreft heb ik benadrukt dat mijn geloofsopvatting onveranderlijk zo is, dat ik van mening ben dat een ieder die onwankelbaar gelooft dat hij door de dood van Christus is gered van de boeien van Satan en dat daarmee genoegdoening voor de zonden van de mensen is gegeven, en voortdurend daar al zijn vertrouwen in stelt, het lichaam en het bloed van Christus geestelijk eet en drinkt; voorts dat bij het avondmaal, dat dient tot het vermeerderen en opwekken van het geloof, het lichaam en het bloed van de Heer voor ons werkelijk aanwezig zijn en uitgedeeld worden op grond van de zuivere betekenis van de woorden; dat er in mijn ogen twee dingen nodig zijn om te zorgen dat wij de tafel niet onwaardig[4.] naderen: het ene is dat we tot inkeer komen en dit doen tot gedachtenis van de Heer, dus om zijn dood te verkondigen,[5.] het andere is dat we de woorden geloven die betekenen dat het lichaam en het bloed van de Heer aanwezig zijn; dat het echter niet met de menselijke rede begrepen kan worden hoe dat gebeurt, maar alleen bekend is aan het geloof dat voortkomt uit het woord van God.

Ten slotte heb ik de magistraat, waaraan ik me opnieuw eerbiedig heb onderworpen, aangespoord tot de naastenliefde die Paulus lankmoedig, vol goedheid en altijd vervuld van hoop noemt;[6.] bovendien heb ik bedenktijd tot Pasen gevraagd, met de toezegging dat ik intussen in de eerste plaats de Heer zal smeken dat hij, als mijn mening onjuist is, in zijn onmetelijke goedheid een dwalende wil onderwijzen, aangezien hij beloofd heeft te zullen

2. Dit dateert van 11 mei 1531.
3. Namelijk van het brood en de wijn tijdens het avondmaal volgens de leer van Oecolampadius.
4. Amerbach gebruikt het Griekse woord *anaxiôs* uit 1 Korintiërs 11:27.
5. 1 Korintiërs 11:24-26.
6. 1 Korintiërs 13:4 en 7.

geven aan wie vragen en open te doen voor wie kloppen.[7] Verder deed ik de toezegging geleerden te zullen raadplegen, zowel hier als elders, door wie ik onderricht kan worden als ik dwaal (wat volgens mij niet het geval is). En ten slotte dat ik, als ik dan geen enkele reden gevonden zal hebben waarom ik de oude opvatting zou moeten loslaten, mijn spullen zal pakken en hier meteen weg zal gaan om niemand tot aanstoot te zijn. Ik weet niet wat ik gedaan zal krijgen. Ik zal laten weten naar welke kant de weegschaal bij de uitspraak zal overhellen.

Ik denk dat mijn schoonvader[8] nog niet gearriveerd is; overigens zal hij niets fijner vinden dan wanneer je zo goed wilt zijn voor je genoegen enkele dagen bij hem door te brengen. Wat zal ik zeggen over je diensten en weldaden jegens mij, of over de gastvrijheid die je onlangs verleende?[9] Zo weinig behoefte als jij eraan hebt dat die geprezen worden, zo diep zijn ze in mijn hart verankerd. Hopelijk kan ik, aangezien meer niet mogelijk is, in elk geval een keer een blijk geven van mijn dankbaarheid.

De dag voor Maria-Tenhemelopneming, 1531

2520 *Van Sigismund I*
Krakau, 17 augustus [1531]

Sigismund I, koning van Polen, aan Erasmus van Rotterdam

We hebben vernomen dat de zoon[1] van onze trouwe en geliefde onderdaan, de edele Seweryn Boner, burggraaf en beheerder van onze zoutmijnen bij Krakau, bij u inwoont en aan uw zorg is toevertrouwd. Omdat zijn vader zich tegenover ons zeer verdienstelijk heeft gemaakt, willen we graag dat hij in elke vorm van deugdzaamheid vorderingen maakt. Daarom bevelen we

7. Matteüs 7:7-8; Lucas 11:9-10.
8. Leonhard Fuchs, burgemeester van Neuenburg (tussen Freiburg en Bazel). Erasmus was van plan daar een testament op te stellen; zie brief 2490.
9. Dit doelt waarschijnlijk op de gastvrijheid die Erasmus Anselmus Ephorinus en zijn leerlingen verleende; zie brief 2520.
1. Jan Boner. Tijdens zijn reis door Europa verbleef hij van april tot augustus 1531 bij Erasmus in Freiburg, samen met zijn ‘page’ Stanisław Aichler (eveneens uit Polen) en zijn leraar Anselmus Ephorinus (uit Silezië). Vervolgens verbleef het gezelschap enige tijd in Bazel, om in het voorjaar van 1532 via Konstanz en Augsburg door te reizen naar Italië.

hem en zijn studie in uw aandacht aan en sporen we u ertoe aan en verzoeken we u hem omwille van ons zo te onderrichten, dat hij zijn vader en familie tot eer en ons eens tot nut kan zijn. Daarmee zult u iets doen wat evenzeer bij u past als ons welgevallig is.

Gegeven in onze stad Krakau op 17 augustus, in het jaar van de Heer 1530, het 25ste jaar van onze regering

Persoonlijk bevel van Zijne Heilige Koninklijke Majesteit

2521 *Van Piotr Tomicki*
Krakau, 17 augustus 1531

Piotr Tomicki, bisschop van Krakau en vicekanselier van het koninkrijk Polen, aan Erasmus van Rotterdam

Hoewel ik sinds lang geen brieven van u heb ontvangen, Erasmus, grootste van onze tijd, begreep ik niettemin van betrouwbare mensen die uit uw omgeving hierheen komen, dat u gezond bent en het goed maakt. Dat doet me veel genoegen; naast u heb ik immers geen enkele vriend die zo'n uitmuntende reputatie heeft en zo volmaakt deugdzaam is. Dat ik u echter ook vrij zelden schrijf, ligt niet aan mijn bereidwilligheid, maar aan de treurige situatie en chaotische toestand van dit moment, waar ik vaak zo intens mee bezig ben, dat ik plichtplegingen tegenover vrienden moet verwaarlozen, hoe vervelend ik dat ook vind. Omdat ik nu over een bode beschikte, wilde ik het niet op mijn geweten hebben dat ik u geen brief zou sturen, vooral omdat ik word aangespoord tot schrijven door de gedienstigheid die ik de illustere heer Seweryn Boner verschuldigd ben, iemand van naam en met veel invloed hier bij ons, de vader van Jan, de jongen die bij u in huis woont.[1] Toen hij immers van sommige mensen hoorde dat u mij zeer toegedaan bent, vroeg hij mij of ik u iets wilde schrijven ter aanbeveling van zijn zoon. Omdat ik voor mezelf wist hoe hoog ik u achtte en ik tevens uw welwillendheid tegenover mij heb mogen ervaren, beloofde ik dat zonder terughoudendheid te zullen doen. Daarom beveel ik de jongen van ganser harte bij u aan, die ik bijzonder liefheb om zijn uitstekende karakter en ook om de kwaliteiten van zijn vader en de vriendschapsband die er tussen hem en mij is. Het is mijn vurige wens dat hij, zo veel als maar mogelijk is, overeenkomstig uw waardigheid en het aanzien van de ouders, met kennis, moreel besef en welke goede eigenschap dan ook wordt toegerust, wat ook ongetwijfeld zal gebeu-

1. Zie brief 2520, noot 1.

ren, aangezien u hem beslist met goede raad en adviezen zult willen helpen. U kunt onmogelijk anders willen, als u bedenkt dat u, gezien het zeer aangename en innemende karakter van zijn vader, de vruchten zult plukken die u kunt verwachten als u weldenkende mensen een dienst bewijst. Ik kan u namelijk verzekeren, dat deze man u zeer dankbaar zal zijn voor uw diensten en welwillendheid, waarvoor hij iets zal willen én kunnen terugdoen, aangezien hij, door de gunst die hij bij mijn zeer illustere koning[2.] geniet en door zijn invloedrijke positie, verreweg de aanzienlijkste in dit koninkrijk is, bovendien iemand die niet alleen geacht en voornaam is, maar ook verstandig en een en al wellevendheid. Het ga u goed en blijf door lovenswaardige daden uw deugdzaamheid en geleerdheid bij ons en het nageslacht aanbevelen.

Krakau, 17 augustus 1531

2522 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 20 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte doctor Julius Pflug

Op die uiterst gelukkige aaneenschakeling van goede eigenschappen,[1.] die u mij in uw vriendelijkheid toeschrijft, weet ik niets te antwoorden, behalve heel laconisch:[2.] was het maar waar! Evenmin zie ik in waarom ik hier om mijn menslievendheid geprezen zou moeten worden, want het zou regelrecht onmenselijk van me zijn als ik vriendendiensten zou beoordelen naar de uitkomst, die door de fortuin bepaald wordt en niet door ons.[3.] Wat zich bij u voordeed, gebeurde bij iedereen die iets vergelijkbaars probeerde; ik wist dat het zou gebeuren. Laat hem[4.] profiteren van zijn snoeverij, het enige waarmee hij besloot bekendheid te verwerven, aangezien remedies eveneens het tegengestelde effect hebben. Zodra hij merkt dat een geleerd of fatsoenlijk mens bij mij bekend is, gaat hij uit zichzelf naar hem toe met de me-

2. Sigismund I.
1. Zie het begin van brief 2492, waarop deze brief het antwoord is. Vgl. Cicero, *De oratore* 3, 21.
2. D.i. beknopt; vgl. *Adagia* 1092 en 1949. Het antwoord is in het Latijn nog laconischer: ‘o si!’
3. Georg van Saksen had Pflug opdracht gegeven om te bemiddelen in het geschil tussen Erasmus en Heinrich Eppendorf.
4. D.i. Eppendorf.

dedeling dat hij heel graag de vriendschap met Erasmus wil herstellen, zodat het lijkt alsof hij heel wat te betekenen heeft juist om het feit dat hij op gespannen voet met Erasmus staat. Als hij ook maar iets van een vredelievend mens in zich had, waren we allang van dit geneuzel verlost geweest. Want ik wil niet met zulke lieden twisten, maar ik wil ook niet door een vriendschapsverbond aan hen vastzitten. Maar tussen al die andere monsters zal ik ook hem moeten verdragen. Toch zou ik graag willen dat die onheilspellende naam voortaan in uw brieven niet voorkomt. Ikzelf geniet zeer van die brieven en ik laat ze ook graag aan geleerde vrienden zien, om op die manier het enorme genoegen dat ik daar gewoonlijk aan ontleen, telkens voor mezelf te hernieuwen.

Ik geef toe dat er vrijwel nooit een dolzinniger tijd is geweest dan de onze; je zou haast zeggen dat er een zwerm van zeshonderd wraakgodinnen uit de onderwereld is opgevlogen, zo verblind zijn alle groepen, zowel van de lekenstand als van de geestelijke stand. Het is werkelijk een fatale ziekte en ik voorzie dat zelfs een oecumenisch concilie daarvoor geen remedie biedt, laat staan dat een onbetekenend iemand als ik voor een oplossing zou kunnen zorgen, ook al hebt u kennelijk een wonderbaarlijke indruk van mij gekregen. De houding van de paus is mij niet duidelijk, maar ik zie wel dat sommige priesters erover denken met het zwaard te werk te gaan, aangezien er met verbrandingen[5] tot nu toe weinig resultaat werd geboekt. Of dat gunstig is of niet, zelfs als we door de Turken met rust worden gelaten, daar ben ik nog niet uit. De kwaal zou beter te genezen zijn, als de machthebbers van beide staten[6] met oprechte bedoelingen het gezamenlijke besluit namen de evangelische vroomheid te herstellen. Laat dan de zaak over aan honderd of vijftig mannen, uit elk land gekozen, die wegens hun onberispelijke levenswijze, uitzonderlijke geleerdheid en groot oordeelsvermogen in aanmerking komen. Hun beslissingen zouden door een geselecteerde kleinere groep geresumeerd moeten worden. Leerstellingen van theologen zouden binnen de muren van de universiteiten bekeken moeten worden en er zouden geen willekeurige meningen als geloofsartikelen beschouwd mogen worden. Sommige bepalingen zouden afgeschaft moeten worden, andere omgezet in aansporingen. De voornaamste zorg van vorsten en steden zou evenwel moeten zijn, dat de leiding over de kudde van de Heer in handen komt van mensen die onderlegd zijn in het woord van God en opgeleid zijn om te onderrichten, aan te sporen, te troosten, af te keuren en te weerleggen. Maar wat een satrapen leven nu van de inkomsten van kloosters of kerken! Het volk drijft ondertussen mee met alle sekten, als verspreide schapen zonder herder; hoe-

5. Boek- en ketterverbrandingen.
6. D.w.z. wereldlijke en geestelijke leiders.

wel je ook hier - helaas! - weinig schapen ziet, dat wil zeggen, mensen die uit eenvoud dwalen en niet eerder uit hardnekkige boosaardigheid zondigen. Ik vrees dat ons zal overkomen wat je vaak bij oorlogen ziet: wanneer beide partijen genoeg ellende hebben meegemaakt, dan pas beginnen ze te onderhandelen over een verdrag. De ene partij streeft ernaar de geestelijkheid volledig op te heffen, de andere wil niet dat ze aangepast wordt. We dragen allemaal de wereld in ons hart en aards als we zijn, denken we aan aardse zaken[7.] en praten we daarover; dat de Heer zowel de ene als de andere groep een nieuw hart mag geven!

Er zijn nog andere dingen, maar het is niet verstandig die aan een brief toe te vertrouwen, bovendien zijn het zulke dingen dat men ze eerder mag wensen dan hopen. Ikzelf overweeg allang me uit het openbare leven terug te trekken, omdat ik doodop ben, niet zozeer door mijn leeftijd als wel door mijn slechte gezondheid en al die ruzies, scheldpartijen, aantijgingen en protesten; ik moet mezelf evenwel zover krijgen, dat ik, na Christus en de overtuiging van een juiste intentie, bij het oordeel van weldenkende mensen rust vind, zoals u verstandig en liefdevol aanraadt. Het lot zal een weg vinden[8.] en ik heb goede hoop dat al deze ophef binnen de kerk uiteindelijk op een gelukkige ontknoping zal uitlopen door de bekwaamheid van die hoogste regisseur, wiens ondoorgrondelijke plan het menselijk bestaan regelt. Als ik dat nog mag meemaken, zal ik met een rustig gemoed zeggen: ‘Tot ziens, graag applaus’.[9.] Als ik dat niet verdien, hij is de Heer, laat hij doen wat zijn eeuwige wil heeft besloten.[10.] Het is redelijk dat wij het beste vinden wat hij besloten heeft; er kan niets beter zijn dan dat.

Er is een enorm boekwerk van Alberto Pio verschenen,[11.] ooit vorst van Carpi, daarna balling in Frankrijk, vervolgens bedenker van valse aanklachten, ten slotte franciscaan. Want hij hulde zich drie dagen voordat hij stierf[12.]

7. ‘terrena sapimus’; vgl. Filippenzen 3:19.
8. Vergilius, *Aeneis* 3, 395.
9. Gebruikelijk slot van een toneelvoorstelling.
10. Vgl. 1 Samuel 3:18.
11. De polemiek met Alberto Pio begon in 1525 met Erasmus' brief 1634. Pio publiceerde in januari 1529 zijn reeds eerder geschreven *Responsio paraenetica*, waarop in maart van hetzelfde jaar Erasmus' *Responsio ad epistolam Alberti Pii* volgde. Pio reageerde met de hier bedoelde *Tres et viginti libri in locos lucubrationum variarum D. Erasmi Roterodami* (maart 1531), door Erasmus beantwoord met een *Apologia adversus rhapsodias Alberti Pii* (juni 1531). Ten slotte verschenen in een verzameldruk uit 1532 Erasmus' *In elenchum Alberti Pii brevissima scholia.*
12. Op 7 januari 1531.

in dat gewijde kleed. Hij treedt op zo'n manier met mij in discussie, alsof ik alles veroordeel wat de kerk doet of leert, en deze man - een vorst, op hoge leeftijd, die als gevolg van langdurige ziekte niet lang meer te leven had en daarnaast weldra bestemd was voor de serafijnse orde[13.] - schaamde zich niet een levensgevaarlijke lastercampagne tegen een naaste op te zetten. Dat heeft hij evenwel gemeen met bijna iedereen die de punt van zijn pen op mij richt: ze permitteren zich allerlei schaamteloze leugens, terwijl ze zich voordoen als verdedigers van de waarheid, alsof vuur met vuur geblust kan worden.

Ik was niet van plan hem te antwoorden, als, ten eerste, de bekendheid van de auteur mij geen ernstige zorgen baarde, daarnaast het feit dat het boek in Parijs is uitgegeven, en ten slotte het verbond dat hij met het serafijnse volk sloot. Ik antwoordde uiteindelijk toch, maar heel kort,[14.] en ik zou uitgebreider en op scherpere toon geantwoord hebben, als de man niet voordat het werk af was de aarde had verlaten. Een dominicaanse theoloog uit Leuven[15.] acht ik daarentegen geen antwoord waard. Die man schreef zo dat hij zich op geen andere manier bij kinderen belachelijker, en bij alle geleerde en weldenkende mensen gehater had kunnen maken, en ten slotte zijn cherubijnse orde[16.] niet met wat voor zwarte schoensmeer ook[17.] van een onuitwisbaarder smet had kunnen voorzien. Tot nu toe heb ik niemand met zo'n sterke maag gevonden dat ik hem kon vermurwen om het boekje,[18.] hoe dun ook, helemaal te lezen. Ikzelf heb het drie, vier keer geprobeerd, maar ik moest het wegleggen omdat ik er misselijk van werd. Die uiterst zelfingenomen man wilde dat iedereen ervan doordrongen was dat hij een Leuvense theoloog was, wat hem door de theologen van die universiteit niet in dank werd afgenomen, naar ik weet. Daarmee niet tevreden, droeg hij zulke belachelijke, smakeloze, ongelofelijk dwaze nonsens op aan de prins-kardinaal van Luik,[19] die met naam en toenaam vermeld wordt, een zeer illustere persoon die alle mogelijke eerbewijzen ontving.

Voor het geval u kennis wilt nemen van de globale inhoud: hij neemt aan dat alle welbespraakte mensen ketters zijn, en op grond van de vijfde canon

13. De franciscaanse orde, die serafijns genoemd werd. De dominicaanse orde had de bijnaam ‘cherubijns’.
14. Zie boven, noot 11.
15. Eustachius van der Rivieren.
16. Zie boven, noot 13.
17. *Adagia* 2474.
18. *Apologia pro pietate, in Erasmi Roterod. Enchiridion canonem quintum* (Antwerpen, 1531).
19 Érard de la Marck.

van het *Handboekje*[20.] beweert hij dat ik zonder onderscheid alle ceremoniën veroordeel, terwijl vroomheid toch ook het vereren van God met uiterlijke riten is; dat ik bovendien, aangezien het leven van monniken grotendeels uit ceremoniën bestaat, in een keer zoveel eerbiedwaardige soorten monniken en nonnen afkeur. Ergens anders concludeert hij op een volkomen dwaze manier dat ik de Lutherse goddeloosheid ruim overtref, en er is geen spoor van schaamte bij het verkondigen van deze leugens. Maar wat hij het meest goddeloos van alles vindt, is mijn opmerking tegen het eind van het *Handboekje*, dat het goed zou zijn, dat niemand die stalen boeien van de geloften om krijgt voor zijn dertigste.[21.] Als ik dus de jeugd, die door zulke uitspraken afkerig geworden is van zo'n heilige vorm van samenleven, die zulke kerkleraren voortbracht, niet terugroep, dreigt hij te zullen doen wat men aan de vroomheid verschuldigd is. Als ik zou willen dat dit soort mensen volledig werd uitgebannen, wat wenselijkers zouden ze in mijn ogen kunnen doen dan zich met volle overtuiging op die manier belachelijk te maken? Want niemand zou van mij willen aannemen, dat mensen die zo traag van verstand zijn daar onder de cherubijnsen voor grote theologen gehouden worden. Enkele jaren geleden kwam uit dezelfde werkplaats een boekje voort, tot stand gekomen dankzij de inspanning van verschillende cherubijnsen; iets leugenachtigers, smakelozers, dommers of onverstandigers dan dat zou je zelfs niet kunnen verzinnen.[22.] En zij schamen zich niet voor zulke krijgslisten, zo bot is hun verstand en zo blind is hun eigenliefde. Hoe zou Christus' kerk standhouden, als ze niet door zulke pilaren werd gesteund?

Ik denk dat ik al voor een groot deel geantwoord heb op het gedeelte van uw brief waarin u mij met grote nadruk op de vrome bedoeling en met veel wijsheid en evenveel welsprekendheid aanspoort om in deze onontwarbare conflicten binnen de kerk de rol van bemiddelaar op me te nemen. Zo verstandig als u op andere punten bent, zo'n fantast bent u op dit ene punt: dat u denkt dat ik opgewassen ben tegen zo'n moeilijke taak. Als ik dat enigszins was, zou ik, mijn beste Julius, beslist niet geaarzeld hebben iets te doen. Ik heb trouwens nog wel iets gedaan. Meteen bij het begin van het toneelstuk raadde ik aan dat de zaak op een rustige manier onder geleerden werd be-

20. Canon 5 is een onderdeel van hoofdstuk 8 van Erasmus' *Enchiridion militis christiani* (Handboekje van de christensoldaat).
21. Mogelijk gaat het om een passage uit de brief aan Paul Volz die aan de druk uit 1518 van het *Enchiridion* voorafgaat; zie brief 1858, deel 6 p. 85.
22. *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de confessione edidit* (Antwerpen, 1525), het werk van Vincentius Theoderici, Cornelis van Duiveland, Walter Ruys en Govaert Strijroy.

sproken. Maar de monniken, zeer eerbiedwaardige mensen, vonden het veel beter, dat de discussie met verbrandingen gevoerd zou worden. Ik peilde per brief de houding van de keizer en van kanselier Gattinara, of ze het goed zouden vinden dat er in geheime brieven een vrij advies gegeven werd. Er werd overal op geantwoord behalve hierop. Adriaan[23.] was een voorstander van de scholastiek, en het was geen wonder dat hij een voorstander was van iets waarmee hij was opgegroeid en waarin hij iedereen met grote afstand achter zich liet; hij was daar indertijd een voorstander van, maar zo dat de zorg voor de vroomheid in zijn ogen het belangrijkste was, terwijl hij bovendien vrij welwillend en onbevooroordeeld tegenover de literatuur en de talen stond. Hij had zeer veel achting voor de paus van Rome; dat bewijzen zijn commentaren bij het vierde boek van de *Sententiën*;[24.] dat heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat hij door Leo VII[25.] gekozen werd als lid van het college van kardinalen en kort daarna zelfs tot de pauselijke driekroon werd verheven.[26.] Als hij tien jaar lang het ambt van Petrus had mogen bekleden, zouden we een Rome hebben dat heel wat zuiverder was, of ik moet me erg vergissen. Ik heb hem via een zekere persoon laten weten dat ik graag zou meedelen wat mijn mening was, mits dat ongestraft kon. Hij vroeg me dringend dat te doen, in een breve die u denk ik wel gelezen hebt.[27.] Hij was er niet ontstemd over, maar toch antwoordde hij niet. Daaruit kon ik gemakkelijk opmaken dat hij niet instemde met wat volgens mij goed zou zijn.

Als u bovendien enkele brieven van mij zult lezen en in het bijzonder die aan Vulturius,[28.] zult u merken dat ik voorzichtig een paar remedies heb aangewezen om dit tumult te bedaren; die waren, althans naar het mij voorkwam, niet onnuttig. Hoe geliefd ik mij met de bewezen dienst maakte, getuigt het boek,[29.] of liever: getuigen enkele pamfletten die ze meteen van beide kanten naar mijn hoofd slingerden. Philippus Melanchthon beschikt,

23. Adriaan Floriszoon Boeyens, de latere paus Adrianus VI.
24. *Quaestiones in quartum sententiarum praesertim circa sacramenta* (Parijs, 1516), een commentaar op het vierde boek van de *Sententiën* van Petrus Lombardus.
25. Lees: Leo X.
26. Respectievelijk in 1517 en 1522.
27. Brief 1338, samen met Erasmus' *Exomologesis* gedrukt (Bazel, 1524) en beantwoord met brief 1352.
28. D.i. Gerard Geldenhouwer, aan wie Erasmus' *Epistola contra quosdam qui se falso iactant evangelicos* (Freiburg, 1529) is gericht. Dit werk is ook bekend als *Epistola contra pseudevangelicos.*
29. Waarschijnlijk is de *Epistola apologetica* bedoeld die Martin Bucer namens de Straatsburgse reformatoren schreef (1530).

behalve over bijzondere geleerdheid en zeldzame welsprekendheid, over een soort onweerstaanbare charme, die hij eerder aan zijn aard dan aan slimmigheid dankt, zodat hij bijzonder geliefd is bij iedereen die geen vooroordeel heeft en zelfs onder vijanden niemand heeft bij wie hij erg gehaat is. Hij heeft in Augsburg[30.] ijverig geprobeerd wat u aanraadt; als mijn ziekte het had toegelaten daar aanwezig te zijn, had ik graag mijn streven, wat dat ook voorstelt, gevoegd bij zijn inspanningen. Maar het is iedereen bekend wat hij bereikte. Er waren daar toen lieden die enkele uiterst integere personen, en niet de geringsten, tot ketters verklaarden, om geen andere reden dan dat ze een paar keer met Melanchthon hadden gepraat. Wat zouden ze gezegd hebben als Erasmus herhaaldelijk met hem van gedachten had gewisseld? Want dat was nodig. Stel u verder voor dat er door ons tweeën manieren bedacht waren om het geschil bij te leggen, wat zouden we moeten doen als zowel de leiders als het gewone volk van beide partijen onze voorstellen niet zouden accepteren?

Toen deze pest nog niet zulke vormen had aangenomen, dook er in Keulen een of ander advies op dat enkele gematigde methoden aanwees om deze storm tot bedaren te brengen, zelfs met behoud van het gezag van de paus en de theologen.[31.] Het werd niet aanvaard, integendeel, de verdenking, die nergens anders op steunde dan dat het Latijn wat beter was, bracht me bijna ten val. Wat als ons overkomt wat een zekere monnik Johannes (geloof ik) overkwam, die genoemd wordt in de *Historia tripartita*?[32.] Deze man was onbekend met het openbare leven, aangezien hij op het platteland was opgegroeid. Toen hij toevallig meegesleurd werd naar het amfitheater en zag hoe twee gladiatoren elkaar aanvielen, sprong de vrome man tussen hen in, schreeuwend: 'Wat doen jullie, broeders, waarom stormen jullie naar voren om elkaar zonder reden af te maken?' Om kort te gaan, toen hij de vechtende gladiatoren uit elkaar haalde, is hij zelf met zwaarden gedood. En dat overkwam niet alleen hem; het gebeurde bij diverse andere personen die probeerden doodsvijanden van elkaar te scheiden - een dergelijke strijd vond plaats tussen Hector en Achilles, bij wie alleen de dood tussenbeide kon komen; want sommigen vechten zo, dat ze wensen dat iemand tussenbeide komt.

30. Tijdens de rijksdag aldaar; zie brief 2516, noot 4.
31. *Consilium cuiusdam ex animo cupientis esse consultum et Romano pontificis dignitati et christianae religionis tranquillitati*, resultaat van gesprekken tussen Johannes Faber en Erasmus die eind 1520 in Leuven en Keulen plaatsvonden. Tijdgenoten schreven het aan Erasmus toe.
32. *Historia ecclesiastica tripartita* 10, 2, waar de monnik Telemachus door het publiek gestenigd wordt. Vgl. brief 1400, dl. 10 p. 106.

Hoe zou ik geen weet kunnen hebben van de genadige goedgunstigheid van de zeer illustere vorst jegens mij,[33.] die ik zo vaak heb ondervonden? Maar desalniettemin was het prettig dat die door u met een zo levendig getuigenis werd bevestigd. En toch vraag ik niet dat u mij bij wijze van vriendendienst aanbeveelt, behalve wanneer zich een keer een geschikte gelegenheid voordoet. Dat middel[34.] zou niet nodig zijn als er niet overal al die gemene tongen waren. Het deed me ongelofelijk plezier te lezen dat het de wens van de vorst is dat al de zijnen aan mijn kant staan. Dan is er uw opmerking, dat zijn aloude goedgunstigheid jegens u aanzienlijk zal toenemen als hij merkt dat u mij toegedaan bent. Niemand zal ontkennen dat dit absoluut heel vriendelijk gezegd is. Hopelijk is het ook naar waarheid. De hertog, verreweg de verstandigste van iedereen in deze tijd, onderkent niet alleen uw uitnemende capaciteiten, maar bewondert die ook; zij zijn de reden dat hij u niet alleen bijzonder genegen is, maar ook ontzag voor u heeft. Dat blijkt voldoende uit zijn brieven, die op zeer eervolle wijze melding van u maken.

Zou u Simon Pistoris, uw collega en geheel iemand zoals u, namens mij de groeten willen doen, en wel van de betere soort?[35.] Ik schrijf hem nu niet, niet dat mijn genegenheid bekoeld is, maar aangezien er geen onderwerp was om over te schrijven, wilde ik niet iemand die het erg druk heeft tot hinder zijn. Hoewel uw brieven zeer veel troost bieden, zou ik toch niet willen dat zelfs die verplichting u te veel belast. Ik ben erg blij en ook dankbaar dat Andreas von Könneritz door mijn aanbeveling van een vriend een grotere vriend is geworden.

Aangezien mijn vrijpostigheid bij het doen van verzoeken succes heeft, zou ik u nog een verzoek willen doen: dat u mij in uw brieven laat weten, waarmee ik zo'n voortreffelijke vorst, aan wie ik zoveel te danken heb, een plezier kan doen. Uzelf weet hoe u de man moet benaderen en wat een gunstig moment is[36.] en hebt ruime ervaring met zijn karakter,[37.] aangezien u op vertrouwelijke voet met hem staat. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 20 augustus 1531

33. Georg van Saksen.
34. Vertaling van *baccar*, volgens Servius' commentaar bij Vergilius, *Eclogae* 4, 19 een kruid dat betovering verdrijft.
35. Zie brief 2518a, noot 11.
36. Vergilius, *Aeneis* 4, 423.
37. Terentius, *Adelphi* 533.

2523 *Aan Alonso Ruiz de Virués*
Freiburg, 21 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet de benedictijn en uitnemende theoloog Alonso Virués van Olmedo

Ook al komt er geen enkele brief van mijn vriend Virués die niet zeer welkom is, toch kwam er geen een die meer welkom was dan de laatste, die je aan Guy Morillon meegaf. Hij is evenwel nogal laat bezorgd, want ik wil dat je dat weet; hij is namelijk geschreven op 20 augustus 1530 en bezorgd rond 1 augustus 1531. Morillon valt hier evenwel naar mijn mening niets te verwijten, zij het dat zijn achternaam van *morari* (dralen) lijkt te komen en hij in het algemeen een ongelofelijke Callipides[1] is, aangezien hij zich zes hele jaren voorbereidde om op reis te gaan en uiteindelijk slechts met moeite Spanje kon verlaten. Maar de reis van Spanje naar Vlaanderen is lang, en ook van Vlaanderen naar Freiburg, zodat het een geluk is als een brief zelfs met vertraging deze omgeving bereikt.

Ik vertel dit deels zodat je me in geen enkel opzicht laksheid bij het beantwoorden verwijt (want het kan gebeuren dat deze brief nog langer onderweg is), en deels zodat je niet de troost verwacht die je van me vraagt. Het is waar wat Cicero schrijft, dat er meestal geen kritiek is op een late felicitatie,[2] maar niets kan zo zinloos zijn als late troost. Ongetwijfeld is die allerpijnlijkste wond die je werd toegebracht door het overlijden van je voortreffelijke broer Jerónimo Virués, allang, zo niet door de rede (wat ik het waarschijnlijkst acht), dan toch door de tijd zelf geheeld en heeft zich een litteken gevormd. Het zou daarom een zinloze vriendendienst zijn een geneesmiddel aan te wenden, en wreed zijn weer open te rijten wat geen pijn meer deed. Maar mocht de wond nog rauw en vers zijn, dan heb je toch zo'n beschrijving van die man gegeven, dat ik eerder geneigd ben je te feliciteren omdat je het geluk had zo'n broer te hebben, dan je te troosten nu je treurt dat je zo iemand verloor.

Trouwens, dat woord ‘verliezen’ horen christenen überhaupt niet in de mond te nemen. Want is het niet ongepast iemand verloren te noemen die degene die weldra zal volgen, is voorgegaan naar het hemelse vaderland? Je zou met recht kunnen zeggen ‘weggezonden’ of ‘vooruitgezonden’, maar absoluut niet ‘verloren’. Maar dan realiseer ik me ook weer in hoeveel opzich-

1. Persoon uit de oudheid die spreekwoordelijk is voor iemand die grootse plannen heeft, maar die niet uitvoert; zie *Adagia* 543.
2. Cicero, *Ad familiares* 2, 7, 1.

ten hij een broer voor je was: hij heeft dezelfde ouders, hij heeft dezelfde kloostergelofte afgelegd, hij is in hetzelfde klooster onder dezelfde godsdienstleraar opgevoed, hij is in dezelfde takken van wetenschap aan dezelfde universiteit onderwezen, hij wijdde zich tegelijk met jou aan de verheven taak om het volk te onderwijzen en was daar met evenveel vuur en vrucht mee bezig, hij was ten slotte wat alle uiterlijke kenmerken en innerlijke gaven betreft en zelfs in zijn manier van uitdrukken zo jouw evenbeeld, dat mensen die nog niet wisten dat er twee Viruéssen waren, geregeld in onzekerheid verkeerden wie van beiden ze hadden horen preken, Alonso of Jerónimo. Als terecht met een oud spreekwoord wordt gezegd ‘soort zoekt soort’,[3.] kan ik gemakkelijk raden hoe innig jullie door een zo wonderbaarlijke, allesomvattende gelijkenis met elkaar waren verbonden.

Verder weet ik dat je al geruime tijd met ijver en succes met de christelijke filosofie bezig bent, zodat er geen gevaar is dat een menselijk voorval je geest doet wankelen. Aangezien we deze schat echter nog altijd ronddragen in aarden potten,[4.] kan ik gemakkelijk raden hoe pijnlijk je hart getroffen werd door je natuurlijke gevoelens. Toch denk ik dat die wond nu door de tijd zelf, die zelfs niet te genezen kwalen pleegt te helen, en - veel meer nog - door verstand en vroomheid allang genezen is, of zo verzacht dat je aanmerkelijk meer geestelijke vreugde voelt bij de herinnering aan je voortreffelijke broer, dan verdriet omdat je de overledene mist. En wat doet het er toe als hij langer geleefd had, aangezien hij, in korte tijd volmaakt geworden, lange tijden heeft vervuld?[5.] Lang geleefd heeft hij die, al is het in weinig jaren, veel talenten voor Christus heeft gewonnen.[6.]

Naast al het andere, mijn beste Virués, heb ik vooral respect voor je broer omdat hij, hoewel hij niet serafijns of cherubijns was (want met die bijnamen worden zij graag aangeduid),[7.] maar tot de nakomelingschap van de heilige Benedictus behoorde, niettemin al zijn streven op een taak richtte die apostolischer, Christus welgevalliger en heilzamer voor Christus' kudde is dan welke andere ook. Benedictus onderwees vrome landarbeiders; jouw Jerónimo werkte bij voorkeur in de wijngaard van de Heer.[8.] In plaats van ploeg, hak, houweel, hark en wiedijzer gebruikte hij zijn tong, die door de Geest is onderricht, om goddeloze wanen uit de hoofden van de mensen te verdrijven, lichamelijke verlangens uiteen te jagen, de jonge bomen van de evange-

3. *Adagia* 121.
4. 2 Korintiërs 4:7.
5. Wijsheid 4:13.
6. Vgl. Matteüs 25:14-30.
7. D.i. franciscaans of dominicaans; zie brief 2522, noot 13.
8. Vgl. de gelijkenissen uit Matteüs 20 en 21.

lische vroomheid te planten en een overvloedige oogst naar de voorraadschuren van de Heer te brengen, in het besef diens pachter te zijn. Want het is beslist waar wat je schrijft, mijn beste Virués, dat er overal massa's mensen zijn die voor het volk preken, maar, zoals het oude spreekwoord zegt: velen dragen de bacchusstaf, maar weinigen zijn bacchanten,[9.] dat wil zeggen: weinigen onderwijzen zuiver en oprecht de christelijke filosofie.

De eerste verdienste van Jerónimo is dus dat hij zich voldoende toerustte voor de heiligste taak die er is; de tweede dat hij zichzelf niet opdrong, maar afwachtte, tot hij naar het voorbeeld van Paulus door God geroepen werd. Met 'geroepen' bedoel ik dat hij in opdracht van de abt, op verzoek van het volk, waarvan de stem de stem van God is,[10.] en door smeekbeden van keizerin Isabella, een zeer geprezen vrouw, zich ertoe heeft laten verleiden dat werk te aanvaarden.[11.] De derde verdienste is dat hij bij het vervullen van zijn apostolische taak niet een willekeurige apostel, maar de belangrijkste onder de apostelen probeerde na te bootsen, namelijk die grootmoedige en edele Paulus, die zich nergens anders meer op liet voorstaan, dan dat hij zonder er iets voor te vragen het evangelie onderwees,[12.] dat wil zeggen dat hij zoveel werk, gevaar, ellende voor eigen kosten en levensonderhoud op zich nam, trotseerde, doorstond. De vrome man wist aan wie hij dat werk tegen rente uitleende, hij wist dat zijn beloning op een veilige plaats bewaard werd, bij een rechtvaardige rechter, ja, bij een zeer vrijgevige meester, die het honderdvoudige teruggeeft in deze tijd, en het eeuwige leven in de tijd die komt.[13.]

Hoeveel genoegen deed mij deze passage uit je brief: 'Hij vertrekt naar het hof, hij begint niet zichzelf te prediken, maar het bijzondere van zijn orde, geen verzinsels van mensen, maar Christus.' Toen ik dat las, moest ik aan van alles denken wat ik geregeld bij predikanten hoor, tot mijn grote ergernis. Ik heb geen behoefte dat hier te vertellen. Alles riekt naar Thrasonische eerzucht[14.] en gewin. Degenen die tegenwoordig gevraagd worden naar de hoven van monarchen te komen, om niet te zeggen: daar binnenvallen, hebben de mond vol van armoede, maar willen vaak meteen een mijter hebben, vervolgens een kardinaalshoed en ten slotte de drievoudige kroon. Maar jouw Jerónimo maakte jacht voor Christus, niet voor zichzelf. Aan de pracht en praal, rijkdom, genoegens van het hof hield hij geen grotere schade over

9. *Adagia* 606.
10. Toespeling op de uitspraak 'vox populi, vox Dei', geciteerd door Alcuinus in een brief aan Karel de Grote.
11. Zie volgende alinea.
12. 1 Korintiërs 9:15-18.
13. Matteüs 19:29; Marcus 10:29-30.
14. Thraso is de snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus.*

dan een vis aan het zout uit de zee. Omgeven door weelde tuchtigde hij zijn lichaam met vasten en maakte hij het onderdanig, om te voorkomen dat hij wellicht, terwijl hij preken voor anderen hield, zelf werd afgewezen.[15.]

Het laatste bedrijf van het apostolische toneelstuk naderde, waarin de uitnemende acteur zichzelf overtrof. De bevelhebber Christus bood zijn soldaat de kans om zijn uitzonderlijke dapperheid voor iedereen zichtbaar te maken. Cornelius, de centurio, vroeg om een gesprek met Petrus en kreeg dat.[16.] Voor Jerónimo was een andere centurio bestemd, Stephanus,[17.] afkomstig uit Genua,[18.] die dorstte naar het evangelie. Een hevige, aanhoudende koorts verdreef zijn schroom, hij stuurt gezanten. Maar Jerónimo, die zich niet liet afschrikken door de besmettelijke ziekte, bezocht toen hij geroepen werd de man op zijn ziekbed, en dat meer dan eens; hij onderwees, gaf raad, spoorde aan, troostte, hoorde hartsgeheimen. Om kort te gaan, terwijl hij hem als voedsel het leven van de ziel toediende, nam hijzelf door de adem van de zieke de dood van het lichaam in zich op.

Hier zal evenwel een boosaardige interpretator roepen: wat hij deed is niet nieuw, hetzelfde doen vele anderen, hij probeerde een stervende de buit afhandig te maken. Maar ook daarin volgde hij Paulus na, die op zo'n manier geld onder de mensen in Klein-Azië inzamelde om de armen te steunen, dat hijzelf daar niet alleen niets van kreeg, maar dat hij er zelfs voor waakte dat ook maar de schijn van verdenking op hem kon vallen.[19.] Ongeveer tienduizend dukaten liet Stephanus na, die droeg hij over aan Jerónimo, niet als aan een executeur-testamentair, maar om die naar eigen goeddunken voor vrome doeleinden te gebruiken. Als die man, die zo nuttig was voor het land, die som geld grotendeels zelf had gehouden, wie had durven beweren dat het niet voor vrome doeleinden was gebruikt? Hij nam zelf geen cent, hoewel er over het algemeen bijna niets is waarvan de besmetting gevaarlijker is dan van geld. Als hij het hele bedrag aan zijn klooster had geschonken, dat, zoals ik uit je brief begrijp, een grote rijkdom aan vroomheid bezit, maar zeer behoeftig is als het om geld gaat, en wat godsdienstige discipline betreft goed in elkaar zit, maar wat de zichtbare gebouwen betreft op instorten staat, wie zou niet de liefde van de man voor zijn medebroeders hebben goedgekeurd? Geen stuiver van zo'n groot bedrag ging naar mensen om hem heen, ook al zouden die misschien gaan morren. Zozeer waakte hij er met een werkelijk paulinische edelmoedigheid voor dat hij in zijn omgeving enige aanleiding

15. Vgl. 1 Korintiërs 9:27.
16. Zie Handelingen 10.
17. Niet geïdentificeerd.
18. Het Latijn luidt ‘patria Ianuensis’.
19. Zie 2 Korintiërs 8:20-21.

zou geven tot verdenkingen, die altijd het slechte opzoeken. Het hele bedrag dat hem was toevertrouwd heeft hij uitgestort over de armen, en wel onmiddellijk; hij duldde niet dat bij hem bleef steken wat voor hen was bedoeld. Want wie treuzelt, lijkt tegen zijn zin te geven. Hij was zo'n zuiver christen, dat hij voor zichzelf meer bezorgd was vanwege het geld dan vanwege de pest. Het een schudde hij meteen van zich af, het andere bleef zitten. Hij begon immers, zoals je schrijft, vanaf de vierde dag na het overlijden van de centurio koortsig te worden; hij die geen geld wilde erven, erfde de ziekte.

Dat was geen gewone dood, het was de gunst van een genadige godheid, die zijn sterke atleet tijdig naar de uitreiking van de prijs riep, om te voorkomen dat een langer oponthoud op aarde die zo zuivere ziel van hem met schande of dwaling zou bezoedelen. Vandaar dat hij zijn dood voorvoelde en zelfs voorspelde; en ook hierin leek hij op zijn meester: hij deinsde aanvankelijk terug voor de dood, dat hoorde bij de menselijke natuur. Maar weldra vatte de geest met wonderbaarlijk vertrouwen moed tegenover de dood, ook in dit opzicht Christus nabootsend. Van hem zijn immers de woorden: ‘Vader, als het mogelijk is, laat deze beker dan aan mij voorbijgaan’,[20.] maar van hem zijn ook deze woorden: ‘Huil niet om mij’.[21.] Bovendien komen zowel de oorzaak als de tijd overeen. Terwijl hij probeerde een naaste te behouden offerde hij zijn leven op, stierf hij voor het evangelie, in dezelfde dagen waarin Christus voor ons is gedood. Ook het verschil in leeftijd was niet zo groot: hij stierf op 41-jarige leeftijd en onder de oude schrijvers zijn er die menen dat de Heer op die leeftijd stierf.[22.] Drie jaar heeft hij zich beziggehouden met zijn evangelische taak, zoveel tijd als ook Christus, naar men meent, heeft gepredikt. Al de tijd dat hij door de ziekte geveld was, bleef hij gloedvolle preken houden. De geestelijke kracht verdreef de lichamelijke moeheid; hij vermaande iedereen die aanwezig was, spoorde hen aan, bezwoer hun, en naar het voorbeeld van de Heiland, alleen niet met een schreeuw,[23.] blies hij de laatste adem uit. Je zou in hem een waarachtige en echte discipel van Christus kunnen zien, omdat hij zoveel heeft wat overeenstemt met de meester, zelfs wat uiterlijke zaken betreft, dat je niet mag twijfelen aan de overige geestelijke gaven. Je zou in hem ook een discipel van Paulus kunnen zien, die in zijn lichaam aanvulde wat aan Christus' lijden ontbrak.[24.]

20. Matteüs 26:39.
21. Lucas 23:28.
22. Irenaeus, *Adversus haereses* 2, 22, betoogt dat Jezus tussen de veertig en vijftig was toen hij stierf.
23. Matteüs 27:50; Marcus 15:37; Lucas 23:46.
24. Kolossenzen 1:24.

Maar als ik intussen voor Momus mag spelen en kritiek mag leveren op de sandaal van Venus,[25.] ik verbaas me over de - naar mijn idee overbodige - angstvalligheid, waarmee hij de dienaren erop wees, dat geen enkele vrouw zijn dode lichaam mocht aanraken. Want als hij voor zichzelf vreesde, was het evident een ongegronde vrees; als het voor de vrouwen was, schreef hij die sekse zeer veel zwakheid toe. Maar laten we vooral niet denken dat hij een vrouwenhater was, terwijl de Heer de aanraking van een zondares niet schuwde.[26.] Je zult zeggen dat het een bovenmatig streven naar kuisheid was en zo vat ik het graag op.

Omdat je zo'n broer had, mijn allerdierbaarste Virués, vraag je van mij een nieuw en ongebruikelijk soort troost. Wat als ik je troost zoals de Gallische gezanten Nero troostten?[27.] 'Ik vraag je, mijn beste Virués, je geluk moedig te dragen.' Want welk groter geluk kon je ten deel vallen, dan dat je je nu gerust op zo'n broer kunt laten voorstaan, niet naar het vlees, maar in de Heer? Ik hoop dat zijn geest zich in jou zal verdubbelen; dan zullen allen die nu zijn dood betreuren, Jerónimo missen, maar het verlies voor henzelf zal minder zijn. Maar terwijl we de gemeenschap van monniken met deze ene Jerónimo gelukwensen, word ik geweldig bedroefd als ik bedenk hoe schaars zulke monniken zijn en hoeveel je er overal vindt die maag en buik dienen. Dat het de Heer mag behagen allen te vervullen met zijn Geest.

Ik erken dat ik je zeer veel verschuldigd ben voor je vriendelijkheid tegenover Frans van der Dilft.[28.] Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 21 augustus 1531

2524 *Van Johann Herwagen*
Bazel, 21 augustus 1531

Ik stuur je de rest die in de *Brieven*[1.] is gedrukt, en ik had ze allemaal al kunnen geven, als de andere, waar ik op wacht, niet voor vertraging hadden gezorgd.

25. De anekdote wordt verteld in *Adagia* 474.
26. Lucas 7, 36-50.
27. Volgens Quintilianus, *Institutio oratoria* 8, 5, 15, ontving Nero, nadat hij zijn moeder Agrippina gedood had, het volgende bericht: 'De Gallische provincies vragen u, keizer, uw geluk moedig te dragen'. Vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 278 A.
28. Frans van der Dilft was begin 1530 voor de tweede keer naar Spanje vertrokken.
1. *Epistolae floridae*; zie brief 2518.

Stuur alsjeblieft via Hieronymus[2.] wat je zou willen toevoegen en als er door onzorgvuldigheid van de zetters iets ingeslopen is wat je niet aanstaat, laat het weten, want ik ben bereid het te veranderen. Het handschrift zul je terugkrijgen zoals je het gestuurd hebt.

Ik heb het met Hieronymus over de terugkeer naar ons B.[3.] gehad; daarover zul je van hem persoonlijk horen. Als je iets hebt wat in Frankfurt,[4.] onderweg of zelfs ergens anders voor je gedaan moet worden, kun je me met het volste recht een opdracht geven en ik zal die zo zorgvuldig uitvoeren als ik dat bij mijn eigen zaken gewend ben. De drukpersen moeten nu volledig stilgezet worden, omdat ik niet weet wat ik ze te doen kan geven; ik vraag jou als mijn belangrijkste begunstiger om advies wat Herwagen volgens jou moet doen om een keer van het oude af te komen door iets nieuws. Het ga je goed. Bazel, 21 augustus 1531.

Johann Herwagen, van harte de jouwe

Die Mercurius,[5.] die ik voor in de boeken heb gezet, had ik al gemaakt toen jij op het medaillon[6.] wees; als je het op deze manier niet goed vindt, zullen we kijken hoe het medaillon staat.

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn geachte meester en begunstiger. Freiburg

2525 *Aan Anton Fugger*
Freiburg, 22 augustus [1531]

Een hartelijke groet. Het doet me geweldig plezier van dag tot dag steeds meer uw bijzondere sympathie voor mij te merken, maar tegelijk betreur ik het dat het door een of andere beslissing van het lot tot nu toe niet mogelijk was van het gezelschap van zo'n beminnelijke vriend te genieten. Als ik een dergelijk antwoord over het huis had gehad, had ik me niet in al die ellende van bieden, kopen en bouwen gestort, waar ik mijn hele leven een geweldige afschuw van heb gehad.[1.] Ik heb me nu teruggetrokken in mijn nest en proviand ver-

2. Hieronymus Froben.
3. Waarschijnlijk is Bazel bedoeld.
4. Bij de najaarsbeurs aldaar.
5. De driehoofdige Hermes die Herwagens drukkersmerk was; zie brief 2518.
6. Vertaling van *clipeus*. Aan de zuil waarop het beeld van Hermes rust werd later een versiering toegevoegd.
1. Zie brief 2517, noot 10.

gaard voor de winter, en zie niet hoe ik nu zou kunnen verhuizen, vooral omdat augustus nogal stormachtig is. Er zit niets anders op dan te wachten op de eerste zwaluw.[2.] Ondertussen zullen we zien wat de keizer aan het uitbroeden is, waarover uiteenlopende geruchten de ronde doen, en welke kant de oorlog tussen de Zwitsers op gaat,[3.] en ten slotte waar uw stad toe neigt,[4.] die ik graag alle mogelijke rust zou willen toewensen. Want ik zie dat de verhoudingen in de wereld gevaarlijk aan het wankelen zijn. Rest mij dat ik u bedank voor het gulle aanbod dat u zo vriendelijk doet; er is evenwel geen reden dat u omwille van mij iets laat slopen of bouwen zolang ik niet schrijf wat ik besloten heb. Ik zou echter niet willen dat uw woning of uw bezit in enig opzicht door mij bezwaard wordt.

Het ga u goed. Freiburg, 22 augustus, de dag waarop ik uw brief ontving

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan de zeer illustere heer Anton Fugger. Augsburg

2526 *Aan Reginald Pole*
Freiburg, 25 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet Reginald Pole uit Engeland

Toen Simon Grynaeus uit Engeland terugkwam,[1.] kreeg ik van hem de wind van voren, omdat ik wel aan andere vrienden schreef, maar u oversloeg, terwijl u onder de vooraanstaande personen een vooraanstaande plaats toekomt. Maar dit gebeurde, zeer geachte Pole, niet omdat ik u vergeten was of lui was. Ik vermoedde dat u allang weer terug naar uw muzen was gesneld, van wie u volgens de berichten geheel tegen uw zin werd gescheiden toen u uit Padua wegging.[2.]

2. *Adagia* 559.
3. De katholieke kantons verklaarden op 9 oktober 1531 Zürich de oorlog. Ulrich Zwingli sneuvelde twee dagen later in de slag bij Kappel. Deze Tweede Kappeleroorlog kwam ten einde met een vredesverdrag dat op 20 november 1531 werd gesloten, nadat de katholieken een definitieve overwinning hadden behaald op 24 oktober.
4. Fugger zelf zou in 1533 Augsburg verlaten wegens de godsdienstige situatie in de stad.
1. Eind juli 1531.
2. Pole keerde in de winter van 1526-1527 terug naar Engeland, waar hij tegen zijn zin betrokken werd bij de kwestie van de echtscheiding van Hendrik VIII.

Uw Chrysostomus is in goede handen;[3] ik zal die met deze beurs[4] sturen, als u mij laat weten aan wie hij overhandigd moet worden. Want het handschrift is allang volledig door mijn secretaris overgeschreven. Er wordt ons al twee jaar lang een volledige Griekse Chrysostomus uit Verona beloofd, iets waartoe Matteo Giberti, voormalig pauselijk dataris, nu bisschop van Verona, het initiatief nam, maar ik zie nog steeds niets verschijnen.[5] Hieronymus Froben zal op mijn aanraden de volledige Griekse Basilius drukken,[6] die mij onder de schrijvers van die tijd bijzonder bevalt. Want Chrysostomus heeft op een of andere manier een wat onprettige breedsprakigheid, Gregorius van Nazianze iets van gezochte scherpzinnigheid, die grotendeels in de formulering zit, bij Basilius is er niets wat storend is.

Ik vermoed dat Leonico,[7] een voortreffelijk man, de aarde reeds verlaten heeft. Want ongeveer vier maanden geleden berichtte iemand die terugkwam uit Padua dat hij op dat moment bedlegerig was en de artsen geen hoop hadden. Ik bid dat hij zich door de barmhartigheid van de Heer veilig en wel in diens handen bevindt. Ik hoor dat ook onze vriend Lupset is heengegaan naar een beter leven. Het deed mij een groot genoegen van Grynaeus te horen dat u het daar goed maakt en het aanzien geniet dat u, afgezien van uw illustere afkomst, om uw rechtschapenheid en geleerdheid verdient. Maar het zal mij het meest plezier doen wanneer ik door een brief van u uitvoeriger over uw situatie word geïnformeerd. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, de dag na het feest van Bartolomeüs, 1531

3. Waarschijnlijk had Pole een handschrift uitgeleend aan Erasmus voor diens Latijnse uitgave van Chrysostomus, verschenen in Bazel in 1530 en opgedragen aan Christoph von Stadion met brief 2359.
4. De najaarsbeurs in Frankfurt.
5. In 1529 verscheen in Verona de Griekse tekst van Chrysostomus' homiliën bij de brieven van Paulus en de brief aan de Hebreeën.
6. Deze uitgave, opgedragen aan Jacopo Sadoleto met brief 2611, verscheen in maart 1532.
7. Pole behoorde, evenals Lupset (zie hierna) tot de studenten van Leonico in Padua. Lupset overleed op 27 december 1530, Leonico op 28 maart 1531.

2527 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 28 augustus 1531

Een hartelijke groet. Het laatst schreef ik je, mijn meester en allerdierbaarste vriend, op 12 juli.[1] Ik stuurde de brief naar Froben in Bazel. Ik hoop dat je hem op deze manier beter dan gewoonlijk zult ontvangen. Zojuist ontving ik je brief die je op de zeventiende van die maand aan mij richtte.[2]

Pieter Gillis schreef wat anders dan hij deed; want tot nu toe heb ik niets geïnd behalve mooie beloften. Twintig keer beloofde hij dat hij het geld[3] zou sturen, maar daarna gebeurde er niets. Ik ben bereid zelf direct naar de man toe te gaan.

Ook uit Engeland krijg ik geen bericht. Toch weet ik dat Castro, zodra er iets aan hem uitbetaald wordt, het meteen zal laten weten en het geld zal overmaken. Als de Engelsen dat jaargeld afkopen,[4] zul je rijk worden en van de zorgen over de jaarlijkse uitbetaling verlost zijn.

Het verbaast me dat je klaagt over verlies dat je zou hebben geleden bij het innen van geld via Castro. Je voegt twee afschriften bij, waarmee je kennelijk wilt bewijzen, dat je via anderen meer zou hebben ontvangen. Je zegt dat Bebel vijftig kronen ontving, en dat je die zonder verlies in hun geheel hebt geïnd; verder dat iemand anders in Engeland 35 nobels heeft gegeven en je daarvoor 49 kronen hebt geïnd.

Ik dacht echt dat ik je een jaar geleden hierin wegwijs had gemaakt. Ik zal dat nu opnieuw doen met dit dubbele voorbeeld van je, als het lukt. De vijftig kronen die Bebel in klinkende munt had ontvangen zijn correct uitbetaald. Want je hebt geld voor geld gekregen. Maar die 35 nobels, die iemand anders gaf, zouden, als ze als nobels in klinkende munt waren gegeven, 56 kronen waard zijn, waarvoor je naar je zeggen er niet meer dan 49 hebt gekregen. Ik kan hier dus gemakkelijk uit concluderen dat ze zijn overgedragen in nobels die als rekenmunt gelden, waarvan men er drie krijgt voor een pond. Deze nobels in naam zijn voortgekomen uit de verhoging van de goudprijs. Ik herinner me dat ik je dat een keer geschreven heb, met een vrij duidelijke uitleg, namelijk: waar ooit drie nobels in klinkende munt op zichzelf een pond waren, zijn ze nu door de genoemde verhoging een pond met twee en een halve shilling sterling.

Zo komt het ook dat die 35 nobels die in Engeland werden ontvangen, niet meer dan 49 kronen waard waren en voor niet meer gewisseld zijn, terwijl ze met een koers van drie nobels in klinkende munt voor een pond, voor 56 kronen gewisseld hadden kunnen worden.

Voor een beter begrip van de zaak moet je bedenken dat de aldus plaatsge-

1. Brief 2511.
2. Brief 2512, waarop deze brief het antwoord is.
3. Geld dat Erasmus in bewaring had gegeven.
4. Zie het slot van brief 2487.

vonden verhoging van de goudprijs in Engeland tot gevolg heeft, dat de mensen voor zichzelf de naam nobels zijn blijven gebruiken en op de oude manier met drie daarvan een pond betalen; maar bij het uitbetalen en uittellen geven ze zoveel meer geld als het goud in waarde en prijs is toegenomen; dat wil zeggen: voor een nobel in klinkende munt, die ooit zes shillings en acht pence sterling waard was, rekenen ze zeven en een halve shilling. Zo geven degenen die jou ponden of nobels betalen in Engeland, geen nobels in klinkende munt, maar drie rekenmunt-nobels voor een pond; en drie die ze in klinkende munt berekenen, geven ze voor 22½ shilling, waarbij ze het goud dat ze minder dan gewoonlijk geven voor een pond, zich toe-eigenen, tot hun voordeel, maar tot jouw nadeel.

Nu is het zo dat Castro dat geld van jou waarover je klaagt, in aanwezigheid van jouw Quirinus[5.] inde volgens de gedevalueerde koers van het pond en de nobel van dit moment, en jij denkt misschien dat ze hem in nobels in klinkende munt zijn uitbetaald. Ik zou willen dat je hier beter wegwijs in wordt dan ik nu merk. Helderder kon ik het evenwel niet voor je uiteenzetten. Met die hiervoor genoemde twee afschriften heb je voor je neus wat het verschil is, en waar de vergissing in zit die je belemmert. Want zoals je voor de geïnde kronen in klinkende munt volledig hebt ontvangen wat gegeven is, zo is dat ook het geval bij de ponden of nobels die als rekenmunt gelden, overeenkomstig de goudprijs en de devaluatie van het pond. Castro heeft ook op dezelfde manier gegeven wat de waarde van het geld was dat hij in ponden en nobels had ontvangen die als rekenmunt gelden. Hem mag beslist niet datgene ten laste worden gelegd waarvan je hem misschien ten onrechte verdenkt. Als het anders was geweest, had ik het gemerkt en had ik niet gezwegen.

Enkele maanden geleden had ik via een koopman uit Kortrijk de opdracht gegeven de heer Jan de Hondt om de helft van het jaarlijkse bedrag[6.] te vragen. Hij zei toen dat hij met deze beurs[7.] het bedrag over twee jaar tegelijk zou sturen. Hij heeft mij nu bericht dat hij eerst een ontmoeting met Barbier zal hebben, en beweert dat hij niet langer verplicht is dat jaargeld te betalen. Ik schreef Barbier en Molinier met het verzoek opheldering te geven, zodat jij het jaargeld betaald krijgt en ze vanaf nu als fatsoenlijke mensen hun verplichtingen nakomen. Ik hoop dat ze dat zullen doen.

De keizer bereidt een reis naar Duitsland voor om de rijksvorsten in Speyer

5. Quirinus Talesius.
6. De prebende van Kortrijk die met ingang van 1517 aan Erasmus was toegekend, was via Pierre Barbier en Jan de Hondt omgezet in een jaargeld.
7. De najaarsbeurs in Frankfurt.

te ontmoeten.[8] Ze zeggen dat hij niet voor oktober op weg zal gaan. Misschien mogen we hopen dat deze bijeenkomst meer succes heeft dan de vorige in Augsburg.[9] Moge God zorgen voor een goede afloop. Het ga je goed, allerdierbaarste Erasmus, mogen geluk en voorspoed nog lang je deel zijn.

Antwerpen, 18 augustus 1531

Erasmus Schets, van harte de jouwe

Aan de voortreffelijke en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn buitengewone vriend. Freiburg

2528 *Aan Alfonso de Valdés*
Freiburg, 29 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet Alfonso de Valdés

Bij geliefden, zegt de komediedichter, betekent boosheid herstel van de liefde.[1] God verhoede echter dat zich tussen ons, die door zo'n bijzondere vriendschap met elkaar verbonden zijn, enige wrijving voordoet. Niettemin gebeurt het soms ook bij mensen die zeer hecht met elkaar verbonden zijn, dat enkele lichte verdenkingen of klachten die opkwamen, de sympathie weer nieuwe kracht geven. Want het is vrijwel onmogelijk dat de gloed van de liefde tussen mensen eeuwig duurt, als die niet af en toe door bepaalde prikkels wordt aangewakkerd. Ten slotte weten we maar al te goed, hoeveel invloed de bezweringen van boze tongen hebben. Dus zelfs als de intensiteit van die bijzondere sympathie of, zoals jij het juister noemt, piëteit voor mij wat minder was geworden, omdat je je op zo'n grote afstand bevindt en het zo druk aan het hof hebt, wat anders was een mens overkomen dan iets menselijks? Je moet werkelijk een kind van de gratiën zijn en met hun melk gevoed zijn om tussen zoveel venijnig gekef je hart voortdurend rein en zuiver te kunnen houden. Verder was het Aleandro die ik boosaardig noemde,[2] aangezien je dat wilt weten. Tegen jou, mijn beste Valdés, koesterde ik geen enkele verdenking, behalve dat je misschien besloten had voortaan niet meer met die horzels te vechten, en dat vond ik een heel goed besluit. Iemand is beter in staat een vriend die onder vijandigheid gebukt gaat te helpen, als hij

8. Uiteindelijk werd de rijksdag niet in Speyer, maar in Regensburg gehouden van 17 april tot 27 juli 1532.
9. Zie brief 2516, noot 4.
1. Terentius, *Andria* 555.
2. Zie brief 2469, dl. 17 p. 309.

daar zelf geen last van heeft. Zelfs ik heb niet altijd de behoefte te weten wat deze of gene over mij zegt of schrijft. Er is geen dolzinniger en praatzuchtiger tijd dan deze. Je had echter de gewoonte niet alleen zelf uitvoerig aan mij te schrijven over het tumult veroorzaakt door enkele lieden die ongeluk brengen, maar ook brieven van anderen over hetzelfde onderwerp door te sturen. Het gevolg van die nieuwe houding was niet dat ik in jou de vroegere sympathie miste, maar eerder dat ik je wijsheid bewonderde.

Ik ken je nobele aard, die niet slechts boven geld, maar ook boven alle eerzucht verheven is, en ik moet zeggen dat het helemaal klopt wat je zegt: je hebt nooit enige blijk gegeven van de wens dat een van mijn pennenvruchten aan jou werd opgedragen. Tot zover ben ik het met je eens. Maar ik begrijp niet goed wat je als reden toevoegt: 'niet dat ik bang zou zijn voor vijandigheid (zeg je), maar omdat ik ze te belangrijk vind om aan mij opgedragen te mogen worden; ik wilde, zoals het een waarachtig vriend betaamt, liever dat er aan hun onsterfelijkheid werd gedacht dan aan een beetje roem voor mij'. Waren mijn pennenvruchten maar zo dat ze de naam van een dergelijke vriend aan het nageslacht konden doorgeven! Maar je hebt het helemaal mis, alleraardigste vriend, als je meent dat het in mijn aard ligt te denken dat mijn geschriften meer in aanzien stijgen door de naam van een willekeurige vorst dan door de naam Valdés. Jij hebt zelf het vermogen je naam onsterfelijk te maken, en uitnemende deugdzaamheid maalt niet om lofprijzingen van mensen, maar toch is het voor anderen van belang, dat zeldzame talentvolle personen die voor deugdzaamheid geboren zijn aan het nageslacht worden doorgegeven.

Hoewel ik van je hele brief ongelofelijk heb genoten, geldt dat toch verreweg het meest voor het slot, waar je me hoop geeft dat we elkaar binnenkort zullen spreken. Er zou bijna niets wenselijkers kunnen gebeuren dan dat. Maar ik ben vreselijk bang dat die eindeloze aaneenschakeling van staatszaken ons zoveel geluk benijdt. Maar we zullen ondertussen voor een gastvrij onthaal zorgen.

Zeg nu zelf, als iemand je zou berichten dat Erasmus, meer dood dan levend en bijna zeventig, een vrouw had genomen, zou je niet een groot kruis slaan en roepen: 'Wel allemachtig! Een wonder!' Maar je moet weten: ik heb iets gedaan wat zeker zo zwaar is en strijdig met mijn interesses en aanleg. Je zult vragen wat dat is. Ik heb een huis[3] gekocht dat hier althans als keurig bekend staat, maar voor een onredelijke prijs. 'Hoe kwam dat zo?' zul je zeggen. Dat is, mijn beste vriend, een lang verhaal, dat ik bij voorkeur bewaar voor ons gesprek. Ik ben alleen bang dat de nieuwe omgeving en de ongewone zorgen groot onheil over mijn gezondheid afroepen. Want de jicht

3. Zie brief 2517, noot 10.

heeft mijn linkervoet al te pakken, om over andere dingen te zwijgen. Dit zijn natuurlijk de voorboden van de almachtige dood. Vandaag kwam er buikloop bij. Mijn Lieven Panagathus[4.] ambieert een of ander ambt bij koningin Maria.[5.] Ik zou graag willen dat je mij laat weten wat je van het karakter van de jongeman vindt. Ik zou graag langer met je praten, maar ik moet op dit moment aan heel veel mensen tegelijk schrijven. Het ga je goed. Freiburg, 29 augustus 1531

Je herkent hand en hart van je vriend

2529 *Aan Georgius Agricola*
Freiburg, 29 augustus 1531

Erasmus van Rotterdam groet Georgius Agricola

Dat ik mijn beklag bij Plateanus deed, pakte werkelijk goed uit:[1.] het bezorgde me flinke brieven van u allebei, ook al wilde u dat de uwe eerder voor een toezegging dan voor een brief doorging. Maar wat ik nog veel plezieriger vind, is dat ik als het ware met de stukken op tafel[2.] zou kunnen aantonen, dat Agricola, een buitengewoon geleerd man, die (tenzij ik me totaal vergis) binnenkort onder de groten op literair gebied een belangrijke plaats zal innemen, volgens de regels van de dankbaarheid met mij verbonden is. Het doet mij een groot genoegen dat het u niet onwelgevallig was dat ik me heb ingezet voor de publicatie van het boekje,[3.] of liever: dat ik heb toegegeven, want het gebeurde op aandringen van Andreas von Könneritz.

Enkele geleerde vrienden uit Brabant schreven me over Cornelius Agrippa, maar zo dat het lijkt alsof ze weinig gelukkig zijn met de felheid van de man en hem meer ijver bij het verzamelen dan oordeel bij het kiezen toeschrij-

4. D.i. een Griekse weergave van ‘Algoet’.
5. Maria van Oostenrijk, de voormalige koningin van Hongarije.
1. Dit doelt waarschijnlijk op een (schertsend) verwijt in de niet bewaarde brief waarmee Erasmus nr. 2216 van Petrus Plateanus beantwoordde. Met die brief stuurde Plateanus Agricola's *Bermannus* (zie onder, noot 3) aan Erasmus in de hoop dat het werk in Bazel gedrukt kon worden.
2. Zie *Adagia* 3678.
3. Agricola's *Bermannus, sive de re metallica dialogus* werd in 1530 door Froben uitgegeven. Het voorwerk bevat brief 2274 aan Andreas en Christoph von Könneritz en een brief van Plateanus aan hun vader, Heinrich von Könneritz, opzichter van de mijnen te Jáchymov.

ven. Het doet sommigen wel genoegen dat hij, tot nu toe met succes, lak heeft aan theologen en monniken, en wel onder bescherming van de keizer, wiens raadsheer hij pretendeert te zijn, en met hulp van kardinaal Campeggi. Maar ik ben bang dat de onverschrokkenheid van de man de literatuur veel vijanden bezorgt, als het tenminste waar is wat brieven van vrienden vertellen. Het lukte nog niet zijn boek[4.] te bekijken en hij heeft me nooit geschreven.

Het werk dat u over maten en gewichten onder handen hebt[5.] zal ik heel graag lezen zodra u het gestuurd hebt. Ik voorspel, mijn beste Georgius, dat het u beroemd zal maken. Ook is er geen reden om bang te zijn voor vijandigheid,[6.] omdat het onderwerp van een soort is dat nooit uitgeput is.[7.] Dat komt deels door de ouderdom ervan, deels door de verschillende gebruiken per streek, deels door de subtiliteit en ontoegankelijkheid van de materie zelf, om maar te zwijgen over corrupte teksten. Ik hoor dat Portis een even minzaam als geleerd man is. Alciati is iemand met een bijzonder vriendelijk karakter, zodat er van zijn kant voor u niets te vrezen valt. Budé is wat opvliegender, maar is ook te zeer een rechtschapen mens om over iemand te klagen wiens betoog alleen op argumenten berust. Zelfs als hij dat wel zou doen (wat hij volgens mij nooit zal doen), dan zal hij daarmee eerder zijn eigen naam schaden dan die van u. Ten slotte: zelfs al zou er onder jullie enige wedijver ontstaan, dan zal, mits het beleefd blijft, die uitspraak van Hesiodus u tot troost zijn: ‘Deze vorm van wedijver is goed voor de mensheid.’[8.]

Er is geen reden om me met het boekje over de leugen[9.] geluk te wensen, omdat ik bovenmatig spijt van dat besluit heb gekregen. Ik had met gemak een tweede Ilias kunnen fabriceren, maar weg met dat gedrocht, dat uit louter rookwolken, klatergoud, leugens, snoeverij en begoocheling is samenge-

4. Waarschijnlijk Agrippa's *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium* (Antwerpen, 1530).
5. Agricola's *De mensuris et ponderibus*, in 1533 gedrukt in zowel Parijs als Bazel.
6. Namelijk van de kant van auteurs die hetzelfde onderwerp behandelden; hierna wordt op de volgende werken gedoeld: Leonardo de Portis, *De sestertio, pecuniis, ponderibus et mensuris antiquis* (Venetië, 1514); Andrea Alciati, *Libellus de ponderibus et mensuris* (Haguenau, 1530); Guillaume Budé, *De asse* (Parijs, 1514).
7. Erasmus gebruikt een formulering die ontleend is aan Vergilius, *Georgica* 2, 398.
8. Hesiodus, *Werken en dagen* 24.
9. Erasmus' *Adversus mendacium et obtrectationem utilis admonitio* (Freiburg, 1530), gericht tegen Heinrich Eppendorf.

steld. Brieven van u zullen altijd zeer welkom zijn. Doe burgemeester Lucas Scuppegius en stadssecretaris Bartholomäus Bach namens mij de hartelijke groeten terug.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 29 augustus 1531

2530 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 30 augustus 1531

Een groet. Ik heb hier een nieuw huis[1.] gekocht, voor zevenhonderd gouden florijnen en ben nog steeds aan het verbouwen, wat veel geld kost. Het was beslist nodig. Ik betaalde met contant geld. Maar bij de florijnen leed ik zwaar verlies. Er waren er veel bij die Maximiliaan daar bij jullie had laten munten. Die rekenen ze hier als twaalf batzen.[2.] Er zijn er verschillende bij met een verminderd gewicht. Bij de kronen kreeg ik met een vergelijkbaar probleem te maken. Er zijn er die zo'n teken hebben:...,[3.] die ze niet willen hebben behalve met verlies van mijn kant. Ik schrijf dit zodat je beter oplet, hoewel ik waarschijnlijk nu een expert onderwijs en aandacht vraag voor wat aandacht heeft.[4.]

Ik denk dat de vijftig pond sterling al bij jou aangekomen is, met het andere geld, dat Mountjoy en More beloofden. Ik zou het heel fijn vinden als je apart in een schriftelijke verklaring zet hoeveel je hebt. Want als jou iets overkomt, wat God verhoede, kan ik niet op grond van brieven met je erfgenamen onderhandelen. Ik heb heel wat brieven van jou die melding maken van geld dat ik ontving, die nu ongeldig zouden zijn.

Zorg dat je het bundeltje brieven voor Engeland niet zomaar aan iemand toevertrouwt. Ik zeg dit niet zonder reden. Maar als Luis de Castro geen tijd heeft ze allemaal te bezorgen, laat hij de overige dan aan Zacharias Deiotarus geven, apostolisch notaris, iemand uit Friesland.

Binnenkort zullen we zien welke kant de evangelische kwestie op gaat. Als er een oorlog uitbreekt, heb ik niet op het juiste moment een huis gekocht. Met de verhuizing bracht ik mijn leven ernstig in gevaar en sindsdien ben ik ziek. Verder zou ik overal liever willen wonen dan hier, als het niet noodzakelijk was.

1. Zie brief 2517, noot 10.
2. Oude Zwitserse munt.
3. In de uitgave van Allen een teken dat misschien als een kruis geïnterpreteerd kan worden.
4. *Adagia* 112.

Ik hoopte dat de keizer redelijk snel weer daarvandaan op weg naar Spanje zou gaan; maar het einde is nog niet in zicht. Het ga je goed, voortreffelijke vriend, samen met je vrouw en kinderen en allen die je dierbaar zijn.

Freiburg, 30 augustus 1531

Nadat ik dit had geschreven, kwam je brief, geschreven op 12 juli,[5.] die melding maakt van de ingemaakte vruchten die de Portugees[6.] stuurde, hoewel Hieronymus[7.] die nog niet heeft ontvangen. In die brief staan dingen die ik niet begrijp. Via Quirinus[8.] had ik een brief van Pieter Gillis en een schriftelijke verklaring van hem gestuurd, waarin hij te kennen gaf dat hij via mijn dienaar Lieven[9.] uit hoofde van het Kortrijkse jaargeld[10.] 117 florijnen met nog wat stuivers had ontvangen. Als Quirinus jou die brief en verklaring niet heeft gegeven, is hij een nietsnut geweest, zoals heel vaak, naar ik vermoed. En dan word ik hierbij ook nog van twaalf florijnen beroofd, want er zijn er 130 verschuldigd. Waar zijn dan die 103 florijnen die je noemt? Wat hij aan Quirinus heeft gegeven doet er niet toe. Hij schreef me dat hij jou dat geld heeft uitbetaald. En misschien heeft hij dat nu gedaan.

Ik twijfel volstrekt niet aan je betrouwbaarheid, maar als jou of mij iets overkomt, zou er ruzie ontstaan tussen de erfgenamen. Ikzelf weet niet eens wat jij hebt. Wie geeft echter iets aan iemand die zonder promesse een bedrag terugvraagt, waarvan hijzelf de omvang niet weet?

Over de houding van Pieter Gillis kan ik me niet genoeg verbazen. Hij vroeg telkens een kwitantie van me, hoewel hij me nooit de volledige som betaalde. Ik deed het en hij bedankte. Hij was bang dat ik op grond van de brieven hem een proces zou aandoen, hoewel de brief waarin hij aangaf hoeveel hij had, zestien beschadigingen had doordat zijn pen door het papier was gegaan. We hoeven niet bang te zijn dat die man failliet gaat! Pas op dat je Grynaeus en Bebel niet al te veel vertrouwt.

Nogmaals, het ga je goed, allerdierbaarste vriend Schets. Denk eraan dat Pieter Gillis 117 florijnen en wat stuivers verschuldigd is.

Aan de eminente heer Erasmus Schets, koopman. Antwerpen

5. Brief 2511.
6. Martín Fernandes.
7. Hieronymus Froben.
8. Quirinus Talesius.
9. Lieven Algoet.
10. Zie brief 2527, noot 6.

2531 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, zomer 1531]

Erasmus aan Bonifacius

Een hartelijke groet. Breng een bezoek aan het huis van je schoonvader.[1.] Kan de schouw binnen twee dagen klaar zijn, althans klaar voor gebruik? Ik zal niets met zekerheid besluiten, behalve wanneer jij hier terug bent. Als ik bij je schoonvader verblijf, zal er gezorgd worden dat hij geen enkele hinder van mij heeft. Ik zal samen met mijn eigen mensen eten en alles op eigen kosten doen. Het ga je goed.

2532 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, augustus-september 1531]

Een hartelijke groet.[1.] Wat is er ellendiger dan deze tijden? Of onbillijker? Ik hoop dat de fortuin gelijke pas zal houden met je wijsheid en onkreukbaarheid. Je bedankt zelfs? Je blijft ook altijd dezelfde! Je kent me blijkbaar nog niet goed. Het is fijn dat je doorgeeft dat je schoonvader[2.] nog niet terug is. Ik verbaas me echter over zo'n lang oponthoud. Ik vermoed dat hij ergens mee bezig is aan het hof van de keizer, onder voorwendsel van iets anders. Ik wens je, samen met je familie, het beste.

Na verzegeling ontving ik je andere brief die niet erg vrolijk was. Maar zorg jij dat je je als een filosoof opstelt; geboren als mens moet je de lotgevallen van een mens lijdzaam ondergaan.

Aan de voortreffelijke heer Bonifacius Amerbach. Bazel

1. Leonhard Fuchs; zie brief 2519, noot 8.
1. Deze brief kan tegen de achtergrond van nr. 2519 worden gelezen.
2. Leonhard Fuchs; zie brief 2519, noot 8.

2533 *Aan Seweryn Boner*
Freiburg, 1 september 1531

Erasmus van Rotterdam aan Seweryn Boner, kasztelan van Žarnów en beheerder van de zoutmijnen van Krakau

Een hartelijke groet. Ik zie het, Seweryn Boner, voornaamste sieraad van Polen, beslist als het perfecte werk van een goede en welgezinde beschermgeest, dat uw Anselmus Ephorinus, toen hij via Duitsland op weg was naar Italië, enigszins van de geplande route afweek en zich naar Freiburg im Breisgau begaf. Want bijna vijf maanden was hij voor mij een inschikkelijke, vriendelijke, attente en aardige huisgenoot, en niet alleen dat. Ik ging op dat moment meer dan anders gebukt onder privé-zorgen wegens de koop van een nieuw huis en de beslommeringen van het verhuizen en verbouwen.[1.] Hij heeft mij voor een groot deel daarbij geholpen. De man geeft blijk van veelzijdige geleerdheid en ontwikkeling, en is tegelijk behoedzaam, bedreven en alert als het gaat om al die beslommeringen waar zij die in de ban van de studie zijn, meestal voor terugschrikken. De oudheid noemde iemand die zich goed kon aanpassen een mens van alle uren;[2.] hem zou je met recht een mens van alle bezigheden kunnen noemen. Ik geef dus openlijk toe dat ik hem om die reden zeer veel verschuldigd ben. Ik kan immers onmogelijk geen vertrouwen hebben in een man die verzekert dat niets anders hem ertoe bewoog langer dan hij van plan was in Duitsland te blijven, dan enkele maanden in het gezelschap van Erasmus te kunnen verkeren. Als ook u dit plan van hem goedkeurt, en daar vertrouw ik op, zal ik reden hebben om ook u, vriendelijk als u bent, te bedanken. Het is echter te hopen dat ons vertrouwelijke contact hem en uw zoon Jan Boner evenveel profijt opleverde als het mij genoegen gaf, en dat hier geen plaats is voor het oude spreekwoord van de Grieken: 'Ik zocht een schat en ik vond kolen.'[3.] Als hij zich daarin vergiste, verdient hij vergeving; de faam, die soms van een vlieg een olifant maakt,[4.] leidde de argeloze man om de tuin.

U, zeer illustere heer, acht ik niet zozeer gelukkig omdat u een overvloed aan rijkdom hebt, omdat u schittert door afkomst, omdat u door waardigheid, aanzien en invloed een persoon van grote betekenis bent in een zeer florerend koninkrijk, als wel omdat u zo'n zoon kreeg. Onder alle bezittingen is er immers niets kostbaarders, onder alle sieraden niets mooiers, onder alle genoegens niets plezierigers dan toegewijde kinderen die het waard zijn te erven wat de fortuin schonk. Door hen immers worden de ouders, wanneer ze op leeftijd zijn gekomen, weer jong en, gaan ze, wanneer de laatste dag nadert, rustig heen; na hun dood leven ze ook in hen. Denk alstublieft niet dat ik iets zeg om bij u in het gevlij te komen; ik meen wat ik zeg - Christus

1. Zie brief 2517, noot 10.
2. *Adagia* 286.
3. *Adagia* 830: 'Thesaurus carbones erant', d.i. de schat bestond uit kolen.
4. *Adagia* 869.

is mijn getuige. Ook dat zijn gaven van een genadige godheid, die op geen andere manier beter beschermd kunnen worden, dan door te beseffen dat ze uit de belangeloze vrijgevigheid van God voortkomen. Hoe groter zijn vrijgevigheid jegens ons is, hoe verder we bij overmoed vandaan moeten blijven en hoe strikter we binnen de grenzen van de bescheidenheid moeten blijven, om te voorkomen dat de goddelijke Nemesis wat ze aan mensen gaf die het niet verdienden, weer afneemt omdat ze overmoedig werden.

Ik heb me er vaak over verbaasd dat uw zoon op deze jonge leeftijd, waarop de meesten nauwelijks vlot kunnen lezen, zoveel substantieels op het gebied van de letteren heeft gedaan. Heus, zo'n aanleg belooft geenszins iets alledaags of middelmatigs: hij is alert, vlug, gezeglijk, leergierig en overal handig in. Er zijn immers mensen van wie je zou kunnen zeggen dat ze voor de studie geboren zijn, maar die als het om alledaagse beslommeringen gaat zo onhandig zijn als maar kan. Zelfs in het gedrag van de jongen bespeurde ik niets kinderlijks of onbehoorlijks. Bij sommigen heeft overdreven schroom een verlammend effect, anderen worden door arrogantie op een ongepaste manier onbeschaamd. Uw zoon toont een opgewektheid die door een soort beleefde eerbied wordt getemperd. Maar terwijl het volledig als een zegen en een goddelijk geschenk te beschouwen is dat u zo'n zoon kreeg, verdient ook uw uitzonderlijke wijsheid geen geringe lof. U hebt er immers voor gezorgd dat het jongetje meteen vanaf de allereerste jaren zowel in de meest respectabele vakken als in onberispelijk gedrag, bovendien in een soort Odysseus-achtige levenswijsheid werd onderwezen en tegen alle lotswisselingen werd gewapend. Thetis doopte haar Achilles toen hij een klein kind was tevergeefs in de rivier de Styx.[5.] Niets geeft een mens betere wapens tegen alle pijlen van het lot dan de filosofie, vooral de soort die wordt verkregen door het verkennen en van nabij onderzoeken van dingen.

Hoe weinig ouders zijn er die ertegen kunnen dat hun kinderen op die leeftijd van hen losgemaakt worden en naar ver weg gelegen streken gaan, en hen niet liever in hun armen en op schoot vertroetelen en bijna tot aan de puberteit bij zich houden! U laat hem echter, alsof u hem niet voor uzelf, maar voor de staat hebt grootgebracht, meteen inwijden in die vakken, waarmee hij voor zijn vrienden en voor het koninkrijk zowel tot sieraad als tot voordeel kan zijn. U duldde niet dat het grootste deel van zijn jeugd onder kusjes van de moeder en geknuffel van voedsters zou verglijden, want het ontgaat u geenszins dat we niets beter snappen of langer onthouden dan wat in die eerste, nog beïnvloedbare, en (zoals Fabius zegt)[6.] kneedbare jaren op-

5. Achilles werd verwond aan zijn hiel, waar Thetis hem had vastgehouden toen ze hem in de Styx doopte om hem onsterfelijk te maken.
6. Het is niet duidelijk welke plaats bij Quintilianus Erasmus bedoelt.

zuigen. Want wat we als volwassenen leren, ziet onze geest gewoonlijk als door een nevel,[7] om zo te zeggen, en onthouden we niet anders dan dingen die we droomden. Verder getuigt het eveneens van uitzonderlijke wijsheid, dat u vochtige en goede klei aan een uitnemende boetseerder, dat u een landgoed met uitstekende grond aan een zeer ervaren boer toevertrouwt. Wat maakt het immers uit van goede geboorte te zijn, als de juiste opleiding ontbreekt? Het is uw verdienste dat u zo iemand zocht, het is een geluk dat u hem vond. We zien soms dat de grootste monarchen dit belangrijke voordeel niet hebben.

Ik moet u nogmaals vragen, zeer illustere heer, niet te denken dat ik u naar de mond praat, of met dergelijke uitspraken de oren van een vader wil plezieren.[8] Ik ontken niet dat dit vaak voorkomt, maar het past absoluut niet bij mijn karakter en mijn natuur; bovendien is er bij dit onderwerp geen enkel verzinsel nodig en zelfs geen enkele reden om te veinzen. Ik ken heel wat opvoeders van de jeugd, maar tot nu toe heb ik onder de goeden niemand gezien die oplettender, integerder en ook bekwamer was dan Anselmus. Hij krijgt meer van kinderen gedaan met een enkel knikje dan de meesten met schelden, ruziën, dreigen, schreeuwen en slaan. Quintilianus[9] meende dat het eerste wat leraren aangeraden moet worden, is dat ze hun leerlingen liefhebben op de manier van ouders. Het is ouders eigen dat ze hun kinderen eerder door middel van schaamtegevoel en vriendelijkheid in bedwang houden dan door vrees.[10] De ouden hechtten niet zonder reden de meeste waarde aan het voorhoofd, dat naar hun zeggen belangrijker was dan het achterhoofd,[11] en aan de ogen van de meester, die (zeiden ze) bij uitstek zorgen dat het paard vet wordt en het landgoed welvarend.[12] Ik denk evenwel dat het effect van het oog van de ouder op de zoon veel groter is dan dat van de meester op de stal of het landgoed. Anselmus echter, die op wonderbaarlijke wijze de taak van ouder en leraar vervult, gaat geen hand- of voetbreed bij hem weg en ook de jongen blijft bij voorkeur bij hem. Anselmus zou dat niet de hele tijd doen als hij niet uw genegenheid voor uw zoon op zichzelf had overgebracht, en ook de jongen zou niet blij zijn met de voortdurende aanwezigheid van de man, als hij hem niet als een ouder liefhad en respecteerde.

Ik weet niet uit wat voor familie de jongen Stanisław[13] komt, die een zeer

7. *Adagia* 263.
8. Vertaling van ‘aures scabere’; vgl. Seneca, *Epistulae morales* 75, 7.
9. Quintilianus, *Institutio oratoria* 2, 2, 4.
10. Terentius, *Adelphi* 57-58.
11. *Adagia* 119.
12. Aristoteles, *Economica* 1345a, geciteerd in *Adagia* 119.
13. Stanisław Aichler.

trouwe helper en studiemakker voor uw zoon is, maar hij heeft een zo beschaafd karakter, dat ik vurig zou wensen dat monarchen zulke kinderen kregen. Verder wekt hij zeer hoge verwachtingen op het gebied van geleerdheid. Daarom vind ik dat elk van beiden met de ander te feliciteren is, uw Jan omdat hij zo'n geschikte kameraad kreeg bij de studie tijdens de kinderjaren, Stanisław omdat hij zo'n vrijgevige beschermheer kreeg, door wiens gulheid hij met succes de begonnen loopbaan in de edelste wetenschappen zal kunnen voltooien.

Ik zie tot mijn vreugde dat die gelukkige situatie die Plato een staat toewenst,[14.] in Polen gerealiseerd is, waar de leiders de filosofie omhelzen. Onder filosofie versta ik evenwel niet een methode van discussiëren over de oorsprong van de dingen, over materie, tijd, beweging en het oneindige, maar de wijsheid die Salomo kostbaarder dan alle rijkdom achtte; daarom wilde hij juist die liever dan alle andere dingen van God ontvangen.[15.] De kracht daarvan is dat een mens zijn eigen leven beter inricht en tegelijkertijd aan de belangen van het vaderland denkt, in tijden zowel van oorlog als van vrede. Aangezien het roemrijke koninkrijk Polen aan koning Sigismund een uitstekend voorbeeld en voortreffelijke leermeester van deze filosofie heeft, is het geen wonder dat de sterren hun zon volgen.

Met deze brief, zeer illustere heer, wilde ik u en uw zeer edele echtgenote[16.] feliciteren met dat geenszins alledaagse geluk en ook bedanken namens mezelf, omdat ik steeds zoveel troost heb geput uit de omgang met de uwen. Had het maar langer mogen duren! Maar niets op aarde is bestendig, en het getuigt niet van wellevendheid (als we tenminste Homerus geloven)[17.] een gast tegen te houden die graag wil vertrekken, vooral als praktische zaken daarvoor pleiten of de situatie ertoe dwingt. De pest begon hier vonken te verspreiden, maar niet ernstig, en de orakelspreuk van artsen, die wegvluchten als de doeltreffendste remedie aanraden, is ‘snel, ver, lang’.[18.] Ik bid de Heer, dat hij wil dat dit geluk voor u en de uwen bestendig is. Wat mijzelf betreft, ik zou willen dat u ervan uitgaat, dat er geen vorm van dienstbaarheid is, die een goede beschermheer kan eisen van een beschermeling die hem zeer verplicht is, die ik niet heel graag op uw wenk zal betonen, mits dit binnen mijn mogelijkheden ligt. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 1 september, in het jaar van de Heer 1531

14. Plato, *De staat* 473c-e.
15. 1 Koningen 3:5-15.
16. Zofia Bethmann.
17. Homerus, *Odyssee* 15, 72-73.
18. Dit komt voor aan het slot van Marsilio Ficino's *Consiglio contro la pestilenza* (Florence, 1481).

2534 *Aan Johann Rinck*
Freiburg, 4 september 1531

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Johann Rinck

Zeer geachte heer, hoewel er niets belangrijks was om te schrijven, kon ik het toch niet over mijn hart krijgen mijn zo bijzondere vriend Rinck met deze beurs[1.] zonder te groeten te passeren, want als het mij vergund was voortdurend van zijn gezelschap te genieten, zou ik mezelf aardig gelukkig achten. Maar we worden door het lot gedreven en zijn gedwongen voor het lot te wijken.[2.] Ik kan goed merken dat er voor mij niet veel meer over is van de draad die de schikgodinnen spinnen, maar hoe weinig ook, ik zou dat het liefst in een levendige, drukbezochte stad doorbrengen, waar het aantal vrienden groter is en alles makkelijker verkrijgbaar is. Maar de storm wierp ons op deze kust.

Deze streek is niet onprettig, maar aangezien het verder van de Rijn af is komen er minder mensen en is alles schaars. De stad heeft volgens zeggen haar ontstaan te danken aan mijnen die nu uitgeput zijn; er zijn nog steeds sporen van inheemse gewoonten die daarvandaan komen waarneembaar. Toen ik afgelopen zomer mijn verhuizing voorbereidde, kreeg ik van vrienden aan het hof, vooral van de bisschop van Augsburg,[3.] het dringende advies de afloop van de rijksdag van Augsburg[4.] af te wachten. Toen ik opnieuw mijn vleugels uitsloeg, omdat ik dolgraag ergens anders heen zou willen vliegen, kreeg ik weer te horen dat ik de afloop van de rijksdag van Speyer[5.] moest afwachten, waarover de mensen verschillende voorspellingen doen.

Maar hier is iets over mijzelf waar je wel om zult lachen. Als iemand je zou vertellen dat Erasmus als bijna zeventigjarige een vrouw had genomen, zou je dan niet drie-, viermaal een kruis slaan? Ik weet zeker dat je dat zou doen, en volkomen terecht. Maar nu heb ik, mijn beste Rinck, iets gedaan wat zeker zo vermoeiend, zeker zo zwaar, en zeker zo strijdig met mijn aanleg en interesses is. Ik heb een huis gekocht met een klinkende naam, maar voor een buitensporige prijs.[6.] Wie zou nu nog wanhopen dat rivieren in omgekeerde richting naar hun bronnen zullen terugstromen, nu Erasmus, die steeds zijn

1. De najaarsbeurs in Frankfurt.
2. Vgl. Seneca, *Oedipus* 980.
3. Christoph von Stadion.
4. Zie brief 2516, noot 4.
5. Zie brief 2527, noot 8.
6. Zie brief 2517, noot 10.

hele leven tijd niets zo belangrijk vond als rustig studeren, iemand is geworden die een bod doet, koopt, voorwaarden stelt, garant staat, bouwt, en in plaats van de muzen te maken heeft met timmerlieden, smeden, metselaars en glazenmakers? Al deze zorgen, mijn beste Rinck, waar mijn natuur altijd van gruwde, hebben me bijna omgebracht, zo walgde ik ervan. En nog steeds ben ik een vreemdeling in mijn eigen huis, omdat ik, hoe ruim het ook is, geen nest heb waar ik dit broze lichaam met een gerust hart aan kan toevertrouwen. Ik liet één kamer voorzien van een schoorsteen en planken op de vloer en opzij, maar wegens de stank van de kalk zou ik me er nog niet aan durven toevertrouwen.

Ik moet evenwel binnenkort verhuizen, wat hopelijk geluk en zegen brengt; want dat was nog niet het geval. Pijn in mijn linkervoet werd gevolgd door buikloop, die me nu voor de zevende dag in zijn greep heeft. Maar genoeg over mijn zaken. Ik zou zonder problemen de Rijn kunnen afzakken naar Keulen, maar omdat vrienden het afraadden, bleef ik hier en naar ik zie zal ik op de eerste zwaluw[7.] moeten wachten. Want de koop van het huis zal me niet weerhouden, als de rest gaat zoals ik wil. Als voor u en de uwen alles naar wens gaat, is dat voor mij reden tot grote blijdschap en wens ik dat het zo mag blijven.

Freiburg im Breisgau, 4 september, in het jaar 1531 na de geboorte van Christus

2535 *Aan Simon Grynaeus*
[Freiburg, begin september 1531]

Erasmus van Rotterdam groet Simon Grynaeus zeer hartelijk

Een hartelijke groet. Bewondering voor je geleerdheid en rechtschapenheid heeft deze Anselmus Ephorinus daarnaartoe[1.] gelokt; iets wat ik je met recht nogal kwalijk zou moeten nemen, als ik een pottenbakker was,[2.] omdat je de helft van mijn ziel[3.] van mij losrukte. Ik was verloren geweest als hij niet bij al die beslommeringen en de zorgen van de verhuizing en de verbouwing,[4.]

7. *Adagia* 559.
1. Naar Bazel.
2. Vgl. *Adagia* 125 (De ene pottenbakker of ambachtsman benijdt de andere).
3. Horatius, *Oden* 1, 3, 8.
4. Zie brief 2517, noot 10.

waar ik mijn hele leven door een soort mysterieuze intuïtie voor terugdeinsde, mijn steun en toeverlaat was geweest. Hij probeerde mij te paaien met de hoop dat hij terugkomt, maar ik weet dat hij hier nooit zal terugkeren. Zodra hij iets van jou heeft geproefd, zal hij meteen zeggen: 'Geen eikels meer!'[5.] Bebel was hier. Ik wens je, samen met je familie, het allerbeste.

2536 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 6 september 1531

Een groet. De pijn aan mijn voet, die me vreselijke angst aanjoeg, is weg, maar werd gevolgd door buikloop, zonder dat mijn maag ontregeld raakte. Die houdt me ook vandaag in zijn greep, maar ik heb hoop dat het stopt.

Anselmus had genoeg van mijn narigheid en begaf zich naar gelukkige mensen;[1.] ik ben bijna jaloers op hem, zo graag ben ik hier.

Ik had besloten een bezoek aan Neuenburg te brengen,[2.] maar ik denk dat het verstandiger is te wachten tot ik een beetje aangesterkt ben. Dat zal, naar ik hoop, binnenkort het geval zijn. Ik zou graag willen dat je daar aanwezig bent. Want er is iets wat ik graag persoonlijk met je wil overleggen. Het ga je goed, en schrijf hoe het met je is.

6 september 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geachte heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2537 *Van Thomas Venatorius*
Neurenberg, 6 september 1531

Een hartelijke groet. Ik heb eindelijk die boeien van mijn hardnekkige en bijna permanente schroom verbroken, die telkens als ik u wilde schrijven mijn pen en mijn wens in de weg stond. Maar nu word ik, als bij een onzekere zaak, gedwongen op grond van iets anders en meer onbesuisd dan hoffelijk een besluit te nemen; ik ontkom er niet aan tegen mijn schroom in te gaan en alles wat zich waar dan ook voordoet aan te grijpen als een gelegen-

5. *Adagia* 302. Toen er koren kwam, wilden de mensen geen eikels meer eten.
1. Anselmus Ephorinus vertrok naar Bazel.
2. Zie brief 2519, noot 8.

heid om u te schrijven. Want mijn brandende verlangen werd hiervoor enigszins verzacht door die zeer geleerde brieven, vol vriendschap en genegenheid, die u regelmatig aan Willibald Pirckheimer[1] stuurde. Genereus als die man was, gaf hij ze mij graag (maar wel in vertrouwen) te lezen. Want al een aantal jaren had hij een zodanige dunk van mij gekregen, dat hij vervolgens niets voor mij verborgen hield. Zo komt het dat ik, nadat ik kort geleden niet minder dan zes dagen bezig was geweest met het beschrijven en inventariseren van zijn boeken, ook begon met het doorlezen van zijn brieven. Een flink aantal daarvan is tot nu toe (als je zijn dochter en de oudste zoon van zijn zuster niet meerekent)[2] door niemand behalve mij bekeken. Maar omdat het veel werk leek ze allemaal door te lezen, besloten we een groot deel ervan aan de vlammen prijs te geven, om te voorkomen dat allerlei mensen publiekelijk lezen wat bevriende geleerden privé slechts voor één persoon schreven.

Hij was van plan zelf in dit alles enige orde aan te brengen door een testament op te maken, zoals dat heet, voordat hij heen zou gaan, en hij had dat beslist gedaan, als onze God het niet anders had besloten, als zijn geest hem niet eerder dan we verwachtten had verlaten. Ik hoop dat zijn verwanten u iets ten geschenke zullen geven waardoor u altijd aan hem kunt blijven denken. Ik weet dat ze dat zullen doen, tenzij ik het met mijn gissing en redenering volledig mis heb. En ze zullen dat terecht doen. Want hoeveel achting u altijd voor hem bij zijn leven had, is ons bekend uit uw brief die de afgelopen dagen aan Eobanus Hessus is overhandigd;[3] ik las en herlas hem met groot genoegen. Naast al het andere deed het me vooral deugd dat daar niet alleen uw bijzondere belangstelling voor Eobanus' muzen, maar ook de oprechtheid van uw blijvende gevoelens voor de schim van de overleden Pirckheimer waarneembaar was. U schrijft immers dat u niet zonder genoegen het gedicht hebt gelezen dat Eobanus bij zijn begrafenis heeft gemaakt. Aangezien dat de deugdzaamheid zelve als auteur heeft, laat het geen kritiek toe.

Wat u echter toevoegt in diezelfde brief, dat Eobanus nu een schaduw van een schaduw zou zien als hij u bij een bezoek zou zien, vat ik alleen maar op als een teken dat u een geringe dunk van uzelf hebt, volgens de waardevolle uitspraak van de wijze: hoe belangrijker je bent, des te bescheidener moet je bij alles zijn.[4] Want als u een schaduw bent, wat denkt u dan dat wij zijn, die vergeleken bij u zelfs niet de droom van een schaduw[5] kunnen zijn? Gaat u ons niet even ver voorbij als de zon de overige sterren met haar licht

1. Overleden op 22 december 1530.
2. Waarschijnlijk Barbara Pirckheimer en een zoon van Juliana Pirckheimer.
3. Brief 2495.
4. Sirach (Ecclesiasticus) 3:18 (20 Vulgaat).
5. Vgl. Pindarus, *Pythische oden* 8, 95-96, geciteerd in *Adagia* 1248.

overtreft? Over mijzelf zou ik met stelligheid durven beweren: al wie mij door huiselijke omgang kent en weet hoe gebrekkig mijn huisraad is,[6.] die zal mij eerder een van Epicurus' atomen of een ander heel nietig deeltje noemen dan een schaduw.

Ik maak hier bovendien geen grapje. Als dit scherts is, heeft die scherts, wat mij aangaat, meer ernstigs in zich dan ik zou willen. Daarom verbaas ik me over het oordeel van Anselmus Ephorinus,[7.] een geleerd man die aan uw kant staat. Omdat hij graag wilde dat uw vriendschap mij tot een gelukkiger mens zou maken, schaamde hij zich niet daar bij u, zo niet over mij te liegen, dan toch hoger van mij op te geven dan bij mijn positie past. Zijn lofprijzingen erken ik in zoverre niet, dat ik weet dat hij een al te vriendelijk mens is. Liefde is blind voor wat ze liefheeft. Toch mag ik zo'n integere man hierom geen leugenaar noemen en evenmin zo'n oprechte vriend een vleier; voor hem is niets belangrijker dan die uitspraak van Homerus:[8.]

> Ik haat als de poort van de Hades degene
> die het ene verbergt in zijn hart en het andere zegt.

Als u zich er dus aan ergert dat ik zo brutaal ben vriendschap met u te willen sluiten, wilt u dan alstublieft niet boos op mij worden, maar op Ephorinus, die mij telkens niet zozeer aanspoorde als wel voortdreef als ik aarzelde en niet verder wilde. Het ga u goed.

Neurenberg, 6 september, in het jaar van ons heil 1531

Thomas Venatorius, u van harte toegedaan

Aan de excellente heer Erasmus van Rotterdam, groot theoloog, zijn vereerde meester

2538 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 15 september 1531

Een hartelijke groet.[1.] Wat er in het huis van mijn schoonvader is gebeurd heeft de broer van mijn vrouw je al verteld.[2.] Onze situatie kan ieder moment

6. Persius, *Satiren* 4, 52.
7. Ephorinus en zijn leerlingen (zie brief 2520, noot 1) verbleven voordat ze naar Freiburg kwamen enige tijd in Neurenberg.
8. Homerus, *Ilias* 9, 312-313.
1. De brief is overgeleverd in een handschrift dat voor verzending gereed was gemaakt, maar vervolgens als kladpapier voor brief 2542 is gebruikt.
2. Blijkens brieven 2542, 2543 en 2546 was de dochter van iemand die bij Amerbachs schoonvader Leonhard Fuchs had gelogeerd aan de pest gestorven.

veranderen, zodat we niets met zekerheid kunnen voorspellen, zelfs niet van uur tot uur; overigens was er niets wat mijn schoonvader zo'n plezier had kunnen doen als jouw komst. Hoe het mij bij mijn zaken is vergaan, zal ik persoonlijk vertellen. Ik houd, om de waarheid te zeggen, een wolf bij de oren.[3] Wat valt er niet overal te vrezen? Hopelijk geven onze medeburgers iets om naastenliefde, die naar het woord van Paulus[4] geduldig en vol goedheid is, niet afgunstig of opdringerig. Ooit klaagden we over de Babylonische slavernij onder de paus, nu zijn we natuurlijk vrije mensen!

Maar dit is alles wat ik je schrijf; meer kan niet omdat de bode haast heeft. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

In haast. Bazel, de tweede dag na het feest van de Kruisverheffing, 1531

Je vriend Bonifacius Amerbach

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, groot theoloog en sieraad van de edele wetenschappen, een onvergelijkelijke beschermheer. Freiburg

2539 *Van Anselmus Ephorinus*
Bazel, 15 september 1531

Heil en zegen, door Christus. Omdat ik niet als brutaal te boek wil staan, heb ik u, zeer illustere en geleerde heer, tijdens het laatste, werkelijk zeer plezierige gesprek bij mijn vertrek bij u vandaan verzocht het mij niet kwalijk te nemen als u een keer een weinig literaire brief van mij zou krijgen. Bijna vijf maanden heb ik - met zeer veel (hoop ik) eerbied, liefde en zorg - de schittering, zuiverheid en (iets waarin u alle illustere geleerden van onze tijd overtreft) de vroomheid alleen al van uw manier van leven bewonderd, evenals de charme en tegelijk rijpe wijsheid en waardigheid van uw manier van converseren. Mijn bewondering ging zover, dat ik uiteindelijk merkte dat het volkomen onwaar was wat ik van sommige zogenaamde vrienden had gehoord voordat ik naar Freiburg ging, dat ik het zo vriendelijke karakter van iemand die door de hele wereld op handen wordt gedragen misschien niet zou kunnen verdragen! Ik zeg met nadruk: van iemand die zonder enig ver-

3. *Adagia* 425. Iemand die een wolf bij de oren heeft, kan hem niet blijven vasthouden en niet loslaten. Amerbach wilde Bazel niet verlaten, maar kon er ook niet blijven, omdat hij zich niet wilde aansluiten bij de reformatie.
4. 1 Korintiërs 13:4.

toon iedereen met zijn uitgelezen geleerdheid en goddelijk oordeelsvermogen overtreft en geliefd is bij muzen, gratiën, Apollo zelf, en wat het belangrijkste is, bij Christus; van iemand die niet alleen alle studerenden bereidwillig toestaat met hem om te gaan, maar ook in staat is mensen te dulden die volkomen onbekend zijn met beschaafde omgangsvormen en hun onbeperkte gastvrijheid aan te bieden.

Als ik zal zeggen dat ik en de mijnen niet geleerder en met meer vroomheid toegerust bij u vandaan zijn gegaan, is dat een flagrante leugen. Waar u het voor het zeggen hebt, krijgen sloomheid, kwalijk nietsdoen of goddeloosheid geen kans, en hoe graag zou ik willen dat onze leefwijze u zonder ergernis in alles bevalt, zoals uw onberispelijke leefwijze ons bevalt! Wie zal immers ontkennen dat alles wat u doet het algemeen belang van de letteren dient, en niet uw persoonlijk belang? Daarom bied ik mezelf en al mijn werk aan als voortdurende heraut van uw faam en verdienste; u kunt mij met het volste recht een opdracht of bevel geven en mij dwingen alles te doen wat u wilt. Ik zal iemand die zoveel voor mij en de mijnen heeft gedaan, nooit in de steek laten, bij wat dan ook. Dat doe ik met des te meer plezier, omdat ik weet dat bij u al het uiterlijke harmonieert met het innerlijk. De oudheid zegt dat Cato de Censor de beste orator, de beste bevelhebber en de beste senator was.[1.] Maar ik zou u (en laat niemand mij van vleierij verdenken) niet ten onrechte de geleerdste onder de geleerden, de minzaamste onder de minzame mensen en de beroemdste onder de beroemdheden durven noemen.

Als ik me niet oprecht zeer door uw faam aangetrokken had gevoeld en een groot bewonderaar daarvan was geweest, had noch de gezaghebbende universiteit daar, noch de mooie omgeving of iets anders me zo lang kunnen vasthouden; ik had natuurlijk meteen in de eerste maand Freiburg achter me gelaten, als mij uw zeer plezierige gezelschap was ontzegd. Ik moet zeggen dat ik Glareanus daarom veel verschuldigd ben, omdat hij als eerste voor een vriendschapsband tussen u en mij zorgde; hij zal bij mij altijd een dankbaar hart vinden. Ook al wilde hij mij bij mijn vertrek niet spreken en liet hij via mijn Stanisław,[2.] die ik vooruitgestuurd had, weten dat hij geen tijd had, toch zal mijn sympathie voor hem nooit minder worden, zowel om u als om zijn geleerdheid, waarvan alle studerenden profiteren. Dat hij zich tijdens het eten als een Davus[3.] gedroeg door mij telkens de vos en zichzelf de kraanvogel te noemen, zoals in de fabel,[4.] daar heb ik maling aan; ik kan goed tegen beledigingen, mits ze mijn reputatie niet schaden.

1. Plinius, *Naturalis historia* 7, 100.
2. Stanisław Aichler.
3. De slaaf uit Horatius, *Satiren* 2, 7, die de vrijheid van de Saturnaliën gebruikt om zijn meester een spiegel voor te houden.
4. Phaedrus 1, 26. De vos die eerst de ooievaar (of kraanvogel) beet had genomen, wordt vervolgens door de ander op eenzelfde manier op zijn nummer gezet.

Door een gelukkig toeval hebben wij hier met hulp van Amerbach, een zeer rechtschapen mens, geheel naar wens een vriendelijke en gastvrije gastheer[5.] gevonden, iemand die niets van sekten moet hebben, een voorstander van de oude vroomheid en een bewonderaar van geleerden; bij die man wonen we en komen we tot rust. Bovendien is ons door de kanunnik Peter Reich voor overdag een ruim, prettig huis ter beschikking gesteld, met een haard en een tuin, de muzen en Apollo waardig.[6.] Intussen wachten we op een brief van onze meester.[7.] Ik heb geen nieuws te vertellen. Er speelt zich hier een verhaal zonder kop[8.] af. Predikanten verdedigen in zeer druk bezochte preken vurig de zaak van de tafel van de Heer; mensen worden niet geleid, maar meegesleurd naar wat zij hebben ingesteld. Het stadsbestuur heeft onlangs, kort gezegd, als volgt bepaald: het is eten of wegwezen. Mensen verbannen wegens iets wat niet met tirannie of geweld, maar met overreding en een door God geschonken geweten afgedwongen moet worden: dat is niet het land behouden, maar het vernietigen. Hier zien we dankzij ik weet niet wat voor genius een nieuwe uitvinding op het gebied van de studie. Grynaeus, een geleerd man, die het met zijn degelijke kennis verdient bij meer zaken de leiding te hebben, gaf een interpretatie van het evangelie van Matteüs in het Grieks, Oecolampadius in het Latijn en een of andere diaken[9.] in het Duits; zo verdeelden ze één enkel uurtje. De zaak van de letteren is immers zo gereduceerd, dat de toehoorders alleen nog worden aangezet tot het streven naar deugdzaamheid. Voor het overige beveel ik mij en de mijnen in uw aangeboren welwillendheid aan. Het ga u goed, leef lang en gelukkig. Bazel, 15 september 1531

Anselmus Ephorinus uit Silezië, van harte de uwe

Toen de brief al dichtgevouwen en verzegeld was, zeer geliefde en geleerde beschermheer, besloot ik bij Amerbach langs te gaan, zodat hij naar een bode op zoek zou gaan. Door een gelukkig toeval kwam ik hem juist op de brug over de Rijn tegen, samen met een bode. Ik heb hem meteen binnen het uur op weg gestuurd, nadat ik de brief nog een keer doorgelezen had. Ik ben u dankbaar, niet zoals ik verschuldigd ben maar zoals ik kan, voor de moeite die u met zoveel alertheid voor ons hebt gedaan.

5. Johann Gross.
6. Het kapittel van Bazel was wegens de reformatie in 1529 uitgeweken naar Freiburg.
7. Seweryn Boner.
8. *Adagia* 14. Voor het volgende zie brief 2519, noot 1.
9. Paulus Constantinus Phrygio.

Ik heb voor u de burgemeester[10.] in Neuenburg zeer beleefd de groeten gedaan. Hij zou niets liever wensen dan uw komst en hij was zeer dankbaar toen ik berichtte dat u gauw zult komen; want hij lijkt de gastvrijheid zelve.

De brief aan ons uit Polen is van begin mei, hij biedt niets wat ik wenste te weten. Onze meester[11.] wist nog steeds niet of wij bij u zouden verblijven; ik zou ook willen weten door welke bode hij gebracht is.

Het is zowel mij als Amerbach tot nu toe niet gelukt een lakenbereider op te sporen. Mijn leerlingen groeten u met de grootst mogelijke aanbeveling enz.

Als Glareanus zich beledigd voelt door mijn brief, wilt u alstublieft als verzoener optreden; ik ben hem immers van harte genegen.

Aan de zeer illustere en geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn belangrijkste vriend en beschermheer. Freiburg

2540 *Van Bernhard von Cles*
[Stuttgart, 14-18 september 1531]

Aan Erasmus van Rotterdam

Toen ik had begrepen dat de koninklijke bode, die deze brief brengt, bij u in de buurt zou komen, wilde ik hem niet laten passeren zonder een brief van mij aan u; namelijk om u een bezoek te brengen[1.] en u te laten weten dat ik de vurige wens koester voor mijn vertrek van uw honingzoete conversatie en plezierige gezelschap te mogen genieten. Als dat mogelijk is zonder dat u er ongemak van ondervindt, spoor ik u nadrukkelijk aan zich naar Speyer te spoeden.[2.] Daar zal uw aanwezigheid, ook los van mijn persoonlijke gevoelens, niet minder van nut zijn voor de hele christelijke godsdienst (aangezien dat het belangrijkste punt van bespreking is tijdens de keizerlijke rijksdag), dan wanneer u de tijd die u nog rest volledig aan schrijven en voortdurend lezen zou besteden. En als het mij ondertussen duidelijk zal worden dat u hebt besloten aan mijn wens tegemoet te komen, zal ik moeite doen dat er uitstekend in al uw behoeften voorzien zal worden. Maar omdat ik niets anders wil dan wat in uw belang is, laat ik alles aan uw keuze over, u, wie ik bij alles een plezier wil doen.

10. Leonhard Fuchs; zie brief 2519, noot 8.
11. Zie boven, noot 7.
1. D.w.z. niet in persoon, maar door de brief.
2. Zie brief 2527, noot 8.

2541 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 17 september 1531

Een hartelijke groet. Het scheelde maar heel weinig, of ik was naar Neuenburg gegaan.[1] Een kanunnik die daar een huis heeft, bood een paard, een overdekt rijtuig met vierspan, gastvrijheid en wat al niet meer aan. Hij was dinsdag vast vooruitgegaan, wij zouden woensdag met het rijtuig volgen. De dag ervoor werd ons meegedeeld dat we om zes uur klaar moesten staan. Aldus geschiedde. Weldra kregen we bericht, dat de voerman niet voor acht uur zou vertrekken. We aten een ei. Opnieuw kwam er bericht, dit keer dat hij niet voor twaalf uur zou vertrekken. Ik had de bagage al verstuurd. Die werd teruggebracht, waarbij de dienaren lieten weten dat hij die dag nergens heen zou gaan. Ik was de tocht al beu voordat ik eraan begon en ben thuis gebleven, en wel om allerlei redenen. Ik wist niet zeker of je schoonvader al terug was, en als hij terug was geweest, was ik bang dat hij ergens in de wijngaard zou zijn. Ten slotte twijfelde ik of ik een welkome gast zou zijn, omdat ik uit een omgeving kwam waar de pest heerst. Want af en toe sterft hier iemand en een gerucht klinkt meestal erger dan de werkelijkheid. Ook had ik thuis genoeg te doen. Ik ben nog steeds niet van de werklui af. Ik ben nog steeds een vreemdeling in mijn eigen huis.[2] Je zult zeggen: ‘Ik had laten weten dat mijn schoonvader terug was en dat je een zeer welkome gast zou zijn.’ Ik weet dat je dat hebt gedaan, attent als altijd. Toch wist ik niet wat je had laten weten. ‘Hoezo?’ zul je vragen. Bobel,[3] die stevig gedronken had, had drie brieven, waaronder die van jou, in de herberg tussen Bazel en Freiburg laten liggen. Ik heb die pas twee dagen geleden ontvangen. Ik wil graag weten of jouw zaken naar wens verlopen.[4] Want geruchten brengen geen prettige verhalen hierheen. Ik ben vrij aardig genezen van de pijn aan mijn voet en de buikloop, Christus zij dank. Het ga je goed. Doe de groeten aan Basilius.[5]

Freiburg, 17 september 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere doctor in de rechten Bonifacius Amerbach.

Bazel

1. Zie brief 2519, noot 8.
2. Zie brief 2517, noot 10.
3. Johann Bebel, wiens naam hier opzettelijk vervormd is.
4. Zie brief 2519, noot 1.
5. Basilius Amerbach.

2542 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 19 september 1531]

Een hartelijke groet. Niet zozeer uit beleefdheid, zeer illustere Erasmus, als wel naar waarheid had ik geschreven dat niets mijn schoonvader meer plezier zou doen dan jouw komst; ik had immers zeer nadrukkelijk orders gekregen om je dat te laten weten. Maar nu ben ik blij dat je door de slordigheid van Bebel en, zoals je schrijft,[1.] door de onbetrouwbaarheid van de voerman verhinderd werd op weg te gaan. Want wat er intussen in het huis van mijn schoonvader gebeurd is, daarover ben je door zijn zoon geïnformeerd, die daarom naar je toe is gestuurd. Hij had een edelman, raadsheer van Ferdinand, die daarnaartoe was gegaan om de pest te ontvluchten, voor een of twee dagen onderdak geboden, tot hij een huis zou hebben gehuurd. Een van zijn dochters werd op de dag van aankomst ziek en is binnen drie dagen gestorven.

Ik weet niet wat ik over mijn situatie moet schrijven. Ik sta, moet ik eerlijk bekennen, op een driesprong.[2.] Wat valt er hier niet te hopen, wat valt er daar niet te vrezen? En hoe verstandig zijn beide partijen? Zowel binnen als buiten de muren van Troje wordt gezondigd.[3.] Als ik aan mijn geweten zal worden overgelaten - en er gloort enige hoop dat het zo zal gaan -, ga ik nu niet verhuizen, vooral niet tegen de winter en naar een omgeving waar de pest heerst, waarvan het eerste niet bij een goede huisvader past en het andere zelfs, als ik het wel heb, dwaasheid is.

Maar daarover als we elkaar zien. Tijdgebrek maakt het onmogelijk meer te schrijven. Ik ben verschrikkelijk blij dat het beter gaat met je gezondheid.

2543 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 19 september 1531

Een hartelijke groet. Ik schreef via Caspar Velius.[1.]

Als je me ergens van op de hoogte wilt brengen, schrijf via deze man, die ik voor mezelf huurde. Ik hoop namelijk op een gunstig antwoord van het stadsbestuur. Je schoonvader schreef aan Baer,[2.] dat een of andere persoon

1. Zie brief 2541, waarop deze brief het antwoord is.
2. *Adagia* 148.
3. Horatius, *Epistulae* 1, 2, 16.
1. Caspar Ursinus Velius. Wellicht bezorgde hij brief 2541.
2. Ludwig Baer woonde sinds de reformatie van Bazel in 1529 in Freiburg.

uit angst voor de pest naar hem toe uitgeweken was, samen met zijn familie.[3.] Daarvan is er een plotseling gestorven. Hij wilde absoluut dat ik dit zou weten, zodat ik, als ik toevallig gekomen was, geen spijt van die beslissing zou krijgen. Ik had dat plan al verworpen, maar toch heb ik om deze voorkomendheid nog veel meer achting voor die man dan ik hiervoor al had. Het ga je goed.

Freiburg, 19 september 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

2544 *Aan Henricus Cornelius Agrippa*
Freiburg, 19 september 1531

Een vriend aan Agrippa

Een hartelijke groet, illustere heer. Al geruime tijd is uw naam hier op ieders lippen, vooral wegens een nieuw werk dat u uitgaf over de zinloosheid van de wetenschappen.[1.] Hoewel verschillende ontwikkelde mensen me daarover hebben geschreven, is het me nog niet gelukt het te bekijken. Op dit punt stemmen ze overeen, dat het rijkelijk vrijmoedig is; voor het overige lopen de meningen uiteen. Ik zal zorgen dat ik het zo snel mogelijk krijg, en het volledig verslinden.

Deze Andreas,[2.] volgens mij een bescheiden en vrome priester, begaf zich hierheen om Erasmus een bezoek te brengen; maar in plaats van de schat waarop hij hoopte trof hij kolen aan.[3.] Nu wil hij graag een ontmoeting met u, om uit uw geest iets aan helderder wijsheid te putten. Hij lijkt een groot bewonderaar van u; hij heeft voortdurend het boekje over de occulte filosofie als reisgenoot bij zich. Ik beveel hem niet bij u aan, maar wil liever dat hij zichzelf bij u aanbeveelt. Zodra ik uw boek gelezen heb, zal ik u uitgebreider schrijven. Intussen wens ik u alle mogelijke voorspoed toe.

Freiburg im Breisgau, 19 september 1531

3. Zie brief 2542.
1. Zie brief 2529, noot 4.
2. Niet geïdentificeerd.
3. Zie brief 2533, noot 3.

2545 *Van Stanisław Aichler*
Bazel, 19 september 1531

Een groet. Dat ik u niet onlangs tegelijk met mijn leraar[1] iets schreef, zeer geleerde heer, kwam deels door mijn schroom, deels door de armzaligheid van mijn talent: het een waarschuwde me, het ander ontraadde me het volledig. Ik was namelijk bang dat mijn waagstuk als misstap opgevat zou worden. Want ik ben een nog onervaren vereerder van de muzen, die amper voor het eerst met hen kennis heeft gemaakt, die zelfs niet in Aesopus heeft gebladerd.[2] Zou ik dan de geleerdste man van allen die de zon ooit heeft gezien, die bovendien druk bezig is met zoveel nauwgezet werk, met deze beuzelingen van mij durven storen? Overigens had de schroom gewillig toegestemd, als het talent niet in uitdrukkingskracht was tekortgeschoten, waaraan alle stilistische bevalligheid ontbreekt.

Maar mijn genegenheid voor u heeft dit alles uiteindelijk verjaagd en mij ertoe gebracht Uwe Excellentie nu zonder enige schroom te schrijven. Daarom, als uw zeer geleerde smaak aan dit onbesuisde waagstuk van mij aanstoot neemt, smeek ik u bij de muzen het toe te schrijven aan mijn genegenheid voor u, in wiens genegenheid en gunst ik mij nadrukkelijk aanbeveel.

Het ga u goed tot op de leeftijd van Nestor[3]
Bazel, 19 september, in het jaar van de Heer 1531
Stanisław Aichler, Uwe Excellentie zeer toegedaan
Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam

2546 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [20 september][1] 1531

Een hartelijke groet. Mijn schoonvader had een paar dagen geleden een edelman, een van de koninklijke raadsheren, samen met zijn familie onderdak geboden, totdat hij een huis zou huren. Maar de sterren stonden niet goed. Want op de dag van aankomst werd een van de dochters 's nachts ziek; ze stierf binnen drie dagen. Nu is ook mijn schoonvader uit zijn huis verbannen. Niets is evenwel belangrijker voor hem dan dat je zo snel mogelijk van de hele ramp op de hoogte wordt gebracht; hij heeft zijn zoon naar Krozin-

1. Anselmus Ephorinus; zie brief 2539.
2. Aristophanes, *Vogels* 471.
3. Vgl. *Adagia* 566.
1. De lezing van het handschrift is ‘12 Cal. Septembr.’, d.i. 21 augustus. Mogelijk is ‘12 Cal. Octobr.’ bedoeld, d.i. 20 september. De inhoud van de brief stemt overeen met die van nr. 2542.

gen gestuurd, voor het geval je misschien op weg was gegaan. [En wel op die dag waarop de kanunnik had gezegd dat zijn personeel er zou zijn.][2.]

Het gerechtelijk onderzoek aangaande mijn zaak[3.] wordt nog altijd verdaagd. Het is te hopen dat ze gehoor geven aan de christelijke naastenliefde, die niet zelfzuchtig is, maar geduldig en vol goedheid, die alles gelooft, die alles hoopt.[4.] Ooit klaagden we over de Babylonische slavernij onder de paus. Maar als ze zo doorgaan, zullen we vast en zeker vrije mensen worden! [Ik stuurde je gisteren een brief, die je waarschijnlijk wel ontvangen hebt. Ik hoop je binnenkort te zullen bezoeken.] Velius bracht die van jou,[5.] waarop ik gisteren antwoordde.

[21 augustus] 1531

2547 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, september 1531]

Een groet. Zelf meer dood dan levend, betreur ik oprecht de ramp die het huis van je schoonvader heeft getroffen.[1.]

Beschouw dit huis als het jouwe. Zodra het uitkomt, zal ik graag een aantal dingen persoonlijk met je bespreken. Het ga je goed.

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

2548 *Van Jan Boner*
Bazel, 20 september 1531

Een groet. Ik vrees, geachte heer, geleerdste van allen die de wereld kent, dat mijn gestamel u eerder ergert dan plezier doet, omdat ik, die nog niet vertrouwd ben met de muzen, u, druk bezig met belangrijker werk, durf te storen en uw zeer geleerde oren met mijn ongeletterde beuzelingen durf te kwellen.

2. Deze zin en de een na laatste zijn in het handschrift doorgehaald.
3. Zie brief 2519, noot 1.
4. 1 Korintiërs 13:4 en 7; vgl. (ook voor het volgende) brief 2538.
5. Misschien brief 2541; zie het begin van nr. 2543.
1. Zie brief 2542.

Maar mijn onbesuisde waaghalzerij zal gerechtvaardigd worden door mijn genegenheid en bewondering voor u. Gedreven door die gevoelens beken ik dat ik u wegens de welwillenheid die u tegenover ons aan de dag legde, meer verschuldigd ben dan ik kan teruggeven. Want u was bereid ons, die het niet waard waren met u om te gaan, niet slechts als tafelgenoten toe te laten, maar ons zelfs onder uw vaste vrienden op te nemen.[1] U hebt ons niet alleen met spijzen, maar ook dagelijks met zeer geleerde gesprekken verzadigd; ooit zal het ons genoegen doen ze gehoord te hebben.[2] Daarom bedank ik u en ik zal mij ook binnenkort via mijn ouders[3] dankbaar tonen; in al mijn brieven aan hen heb ik uw houding tegenover ons en uw gastvrijheid onder de aandacht gebracht.

Het ga u goed en beschouw de familie Boner als zeer in de gunst van uw muzen aanbevolen. Bazel, 20 september 1531

Jan Boner, u altijd zeer toegedaan

Aan de zeer geleerde Erasmus van Rotterdam, zijn zeer eerbiedwaardige meester en leraar

2549 *Aan Jan Boner*
Freiburg, 21 september 1531

Erasmus van Rotterdam groet Jan Boner

Door welk toeval het gebeurde dat er een brief van Stanisław[1] zonder een van jou bij mij bezorgd is, weet ik niet, maar ik denk dat het in elk geval niet door nalatigheid van jou gebeurde. Ik ben er namelijk van overtuigd dat Boner in wederliefde voor mij en enthousiasme voor de studie nooit op enig moment bij Stanisław zal achterblijven, integendeel, dat hij eerder zijn best zal doen om hem in beide opzichten achter zich te laten, ook al rent hij hard. Jij hebt wat betreft voorouders, bezittingen en overige gaven van de fortuin een voorsprong; des te meer hoor je wat betreft die werkelijk waardevolle dingen, waar de fortuin geen beslag op kan leggen, als winnaar te eindigen. De schittering van je afkomst en de glans van je positie schijnen al voor je uit, zodat er geen ruimte meer voor getreuzel is, dat je voor jezelf allang verboden had, aangezien je op zo jonge leeftijd al zo'n eind op weg bent naar de tuinen van de muzen. God en je voortreffelijke ouders hebben je in ruime mate voorzien van

1. Zie brief 2520, noot 1.
2. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 1, 203.
3. Seweryn Boner en Zofia Bethmann.
1. Brief 2545.

alles wat nodig is om een zeer ontwikkeld en uitermate deugdzaam mens te worden: een leergierige aanleg, een zeer gelukkig karakter, een massa geld (evenzeer de zenuw van de studie als van de oorlog),[2.] ten slotte een leraar[3.] zoals je er zelfs geen geleerder, oplettender of ook sympathieker zou kunnen wensen. Het zou dan ook een grote schande zijn, mijn beste Boner, als jij in de ogen van de mensen als enige tekortgeschoten bent. Omdat je dus om allerlei redenen zeer hoge verwachtingen wekt, mag je het niet laten gebeuren dat je die niet waarmaakt. Mocht de studie nu naar je idee wat bitter smaken, bedenk dan hoeveel genoegen, hoeveel eer het je zal opleveren wanneer je, nadat je als een op winst beluste handelaar de markten van de beide Duitslanden,[4.] Italië en Frankrijk bent langsgegaan en met zoveel geleerden hebt samengewoond, naar je vaderland Polen zult terugkeren, enorm verrijkt met alle wetenschappen en goede eigenschappen als handelswaar. Het ga je goed.

Freiburg, de feestdag van de heilige Matteüs, 1531

2550 *Van Jan Boner*
Bazel, 25 september 1531

Een groet. Ik ontving uw brief,[1.] zeer illustere heer, die zeer geleerd en mij uitzonderlijk welgevallig was, waarin het voor u vaststaat dat het niet door nalatigheid van mij kwam[2.] dat de brief van Stanisław[3.] zonder een van mij bij u bezorgd is. Werkelijk, dat kwam niet door nalatigheid van mij; ik was er namelijk niet toen de bode de brieven in ontvangst nam. Ik stuurde hem[4.] evenwel daarna via de dienaar van de theoloog,[5.] die ons in Freiburg de brief uit Polen gaf die zo lang was vastgehouden. Ik denk dat u die brief allang ontvangen hebt, want die man vertrok op 21 september.

U spoorde me, zeer geleerde heer, in zo vriendelijke en elegante bewoordingen aan me nergens zorgvuldiger op toe te leggen dan op de literatuur. Daarbij voerde u talloze voorbeelden aan. U verwaardigde zich zelfs eigen-

2. Zie brief 2516, noot 7.
3. Anselmus Ephorinus.
4. Het hoger en lager gelegen deel van Duitsland (*Germania superior* en *Germania inferior*).
1. Brief 2549.
2. Onzekere vertaling.
3. Brief 2545.
4. Brief 2548.
5. De theoloog is Ludwig Baer.

handig te schrijven en op te sommen hoezeer de goden en mijn ouders mij in ruime mate van alles hebben voorzien wat nodig is om uitzonderlijke deugdzaamheid te bereiken: een leergierige aanleg, een zeer gelukkig karakter en een massa geld, niet minder nuttig voor studerenden als voor soldaten.[6.] Welnu, ik zal zorgen, werkelijk, ik zal zorgen dat niet de gaven van de fortuin, maar die van de geest bij mij de overhand hebben.

Want ik zie dat tal van geleerden van de diepste armoede tot grote rijkdom zijn gekomen, mensen die overal boven anderen worden vereerd. Ik zal proberen dat mijn jeugd en de kosten die mijn ouders maken niet worden verspild. Het ga u intussen goed en beschouw mij samen met mijn Anselmus[7.] als in uw gunst aanbevolen.

Bazel, 25 september 1531

Jan Boner, u altijd bij alles zeer toegedaan

Aan de zeer geleerde Erasmus van Rotterdam, zijn zeer eerbiedwaardige meester en leraar

2551 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 27 september [1531]

Een hartelijke groet. Ik zou de heer Viglius met veel zorg bij je aanbevelen, zeer illustere Erasmus, als hij niet allang door zijn goede eigenschappen, die uit de over en weer verstuurde brieven blijken, ten zeerste in je gunst aanbevolen was geweest. Daarom wil ik, in plaats van een afgehandelde zaak te behandelen,[1.] liever jullie beiden gelukwensen dat jullie elkaar dan toch eindelijk persoonlijk kunnen spreken en zelfs omhelzen. Want ik weet wat een genoegen dat voor jullie zal zijn. Over mijn zaak geen nieuws op het moment dat ik dit schrijf, omdat ik nog steeds onder de verdaagde aangeklaagden[2.] val; het is onzeker of ze een gunstige of een droevige letter zullen geven,[3.] dat wil zeggen of ze zullen vrijspreken of veroordelen. Wat er uiteindelijk over mij besloten zal worden, zal ik persoonlijk vertellen.

Het ga je goed. In grote haast. Bazel, 27 september

6. Zie brief 2549, noot 2.
7. Anselmus Ephorinus.
1. *Adagia* 370.
2. ‘ampliatos reos’, d.w.z. aangeklaagden over wier zaak nog geen uitspraak gedaan kon worden.
3. De letter A van *absolvo* (ik spreek vrij) of C van *condemno* (ik veroordeel); vgl. Cicero, *Pro Milone* 15.

2552 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg, september-oktober 1531]

Een hartelijke groet. Niemand heeft me tot nu toe die lekkernijen die de Portugees had gestuurd gebracht.[1.] Schrijf alsjeblieft hoe de koopman heet aan wie je ze hebt toevertrouwd, zodat we er achteraan kunnen gaan. Alles heeft de neiging in Straatsburg te blijven steken.

Ik zou graag willen weten hoe het gegaan is met de brieven die voor Engeland bestemd waren.[2.] Ik had namelijk opdracht gegeven dat er heel veel tegelijk aan jou werden gegeven; ik zou niet graag willen dat die gaan rondzwerven.

Ik vind het erg fijn dat je me uitleg gaf over nobels die als rekenmunt gelden en nobels in klinkende munt.[3.] Ik merk dat je aan Bebel helemaal niets hebt. Van de 99 kronen waren er ongeveer 40 niet in orde wat betreft het gewicht, het muntstempel of zelfs ook nog het materiaal.

Goclenius, nu kanunnik,[4.] bevindt zich daar bij jou. Hij zal je kunnen zeggen welke munten Haio Cammingha heeft gegeven,[5.] zodat ik weet wat er aan het bedrag ontbreekt. Want hier zijn drie kronen vier gouden florijnen in goud waard. Het ga je goed, allerdierbaarste Schets, en vul met succes de spons.[6.]

Pieter Gillis heeft nu tenminste betaald, denk ik. Hij is echter, zoals een papier met zijn handtekening bewijst, 117 florijnen verschuldigd. Als er weer verlies is door muntgeld, laat het voor zijn rekening zijn, want hij inde mijn geld zonder dat hij daartoe opdracht had en hield het tegen mijn zin vast.

Er is een Parijs *Besluit* verschenen, afgedwongen door Béda.[7.] Wees op je hoede en zorg dat daar niets verdwijnt doordat geld in kas wordt gehouden.[8.] Harpijen heb je overal. Het ga je goed, samen met je familie.

Aan de heer Erasmus Schets. Antwerpen

1. Zie het postscriptum bij brief 2530.
2. Zie het begin van brief 2558.
3. Zie brief 2527.
4. Zie brief 2573, noot 10.
5. Om zijn schuld af te betalen.
6. Beeld gebruikt in de correspondentie met Schets voor het innen van geld.
7. *Determinatio facultatis theologiae in schola Parisiensi super quam plurimis assertionibus D. Erasmi Roterodami* (Parijs, 1531). Hierin werd een groot aantal beweringen ontleend aan het werk van Erasmus veroordeeld.
8. Zie het slot van de vorige alinea.

2553 *Van Karel V aan het stadsbestuur van Besançon*[1.]
Brussel, 1 oktober 1531

In naam van de keizer

Dierbaren en getrouwen. Wij twijfelen niet dat u goed op de hoogte bent van de grote deugden, wijsheid, kundigheid, kennis en lovenswaardige eigenschappen die aanwezig zijn in de persoon van onze dierbare en zeer geliefde raadsheer, de heer doctor Erasmus van Rotterdam, waarom hij geacht en geliefd moet worden en onze hartelijke en bijzondere aanbeveling heeft, en wij hem wensen te begunstigen. Om deze reden en omdat hij (naar wij horen), bij het zien van de veroordeelde, ketterse sekten, Lutherse en andere, die heersen en dagelijks toenemen in de landen en plaatsen waar hij zich bevindt, en waarover hij niet zo vrij durft of kan schrijven als hij wil om ze te verdrijven, te veroordelen en te weerleggen, wil hij zich graag terugtrekken op een veilige en vrije plaats, niet besmet met de genoemde dwalingen, en wel in onze keizerlijke stad Besançon; want hij kent de stabiliteit en standvastigheid daarvan op het punt van ons heilige katholieke geloof. En hoewel wij geloven dat hij, in geval van zijn komst naar genoemde stad, bij u welkom zal zijn, en u hem alle mogelijke hoffelijkheid, gunst en genoegen zult laten ondervinden ten behoeve van de gerieflijkheid van zijn verblijfplaats en verblijf, hebben wij u dit willen schrijven, van harte verzoekende zo te willen handelen, en hem in alle dingen die hem aangaan te steunen en te helpen zoals een persoon van een dergelijke hoedanigheid verdient. En behalve dat wij vertrouwen dat het tot eer en sieraad van de genoemde stad zal strekken, zullen wij het als een zeer welgevallige dienst beschouwen. Dierbaren en getrouwen, onze Heer moge u beschermen.

Geschreven in onze stad Brussel, de eerste dag van oktober 1531

Karel en Perrenin

Aan onze dierbare en getrouwe regeerders en bestuurders van onze keizerlijke stad Besançon

1. Voor Erasmus' verzoek om een dergelijk schrijven van de keizer zie het begin van brief 2563a van Johannes Dantiscus, waar sprake is van ‘brieven van de keizer aan het stadsbestuur en de geestelijkheid van Besançon’. Blijkens brief 2514 overwoog Erasmus naar Besançon te verhuizen.

2554 *Van Anselmus Ephorinus*
Bazel, 9 oktober 1531

Een groet. Trübelmann had gezegd dat hij vandaag hiervandaan uw kant op zou gaan. Ik had hem juist mijn brief voor u meegegeven, zeer illustere en geleerde beschermheer, en zie daar, hij was nauwelijks de stad uit of ik vernam per brief uw advies, waar ik met smart naar uitkeek, over de reis naar Speyer.[1] Ik ontving het met open armen[2] als iets van de drievoet[3] en ben u dankbaar.

Het doet me verdriet dat Sebastianus,[4] die, zo begreep ik uit zijn laatste brief, mij zeer vriendelijk gezind was (moge hij voor God leven), vroegtijdig is overleden, maar wie ondergaat niet het onherroepelijke lot? Hier zijn we allemaal naar op weg.[5] Ik zou willen dat u zorgvuldig rekening houdt met uw gezondheid, al was het maar omwille van alle vrome mensen met belangstelling voor de studie, en dat u alstublieft geen ruimte geeft aan wat haar op enigerlei wijze verstoort of schaadt. U hoort zich niets aan te trekken van die lasterlijke aantijgingen van de aanhangers van Oecolampadius naar aanleiding van uw brieven,[6] als u bedenkt met wat voor bedoeling ze dat doen; door Herwagen, wiens belangen op het spel staan, maakte u zich misschien hier al te zeer ongerust over.

Ik besloot de reis naar Speyer met bepakking[7] uit te stellen tot de terugkeer van Trübelmann, zodat het niet nodig is brieven aan mij met de kanunnik uit Würzburg[8] mee te geven; die aan uw vrienden zou ik evenwel graag zelf aanbieden om ons aan te bevelen. Maar ik wil niet dat uw gezondheid omwille van ons belast werd.

Ik merk dat de opkoper een Proteus is en kampioen kletspraat; de afspraak met mij was 5 florijnen, niet 6. Ik wil graag dat hij de ingesloten brief krijgt; hij zal weten dat niet overeengekomen is wat hem belieft. Ik geef de man in elk geval de raad aan zijn reputatie te denken.

1. Zie brief 2527, noot 8.
2. Vgl. *Adagia* 1854.
3. Hierop was de Pythia gezeten als zij een uitspraak deed; zie *Adagia* 690.
4. Misschien de vriend genoemd in de tweede alinea van brief 2555.
5. Vgl. Ovidius, *Metamorfosen* 10, 34.
6. Zoals Ephorinus in brief 2559 aangeeft had Oecolampadius zich geërgerd aan verschillende brieven uit de bundel *Epistolae floridae* (zie brief 2518).
7. Onzekere vertaling van ‘cum vase’.
8. Waarschijnlijk Daniel Stiebar.

Ik kan niet anders dan uw gevoelens voor mij ten zeerste waarderen, nu u ons een deel van de benedenverdieping van uw huis aanbiedt. Kon ik maar zo gemakkelijk doen als ik zou willen! Ik roep Christus aan tot getuige, dat ik bij niemand liever zou willen wonen dan bij u. Ik heb twee broers[9.] die priester zijn, beiden zouden zich zonder morren aan uw levenswijze kunnen aanpassen. Hoe graag zou ik willen dat u er een als dienaar had! De een is echter rond de vijftig, de ander rond de veertig. Ik zou hun, ook al ben ik de jongste, daartoe opdracht kunnen geven, als de zware, lange reis geen belemmering is. U zou beslist volledig verlost zijn van huiselijke zorgen.

Met Stanisław is de zevenjarige broer van Jan bedoeld, niet de Stanisław die bij mij is,[10.] qua gedrag en aanleg werkelijk een jongen van adel, op wie de ouders bijzonder gesteld zijn, met grote belangstelling voor de literatuur. Ik vraag u dringend bij het opdragen van de Terentius[11.] de moeite die ik voor Jan doe te vermelden, en u moet ertoe aansporen dat beide broers zich richten naar het gedrag van onze jonge koning Sigismund,[12.] die werkelijk een koninklijke aanleg en mentaliteit toont; u zult de ouders geen groter plezier doen.

Als Sebastianus[13.] misschien iets wat niet aan iemand toebedeeld is heeft achtergelaten wat mij toekomt, zal het aan de armen worden gegeven; hij heeft mij de andere dingen zeer vriendelijk terugbetaald. Ik zou willen weten of u de beker uit Straatsburg hebt ontvangen. U hebt niets laten weten over de kweeperen; als u ook maar iets van een andere soort voor uw gezondheid uit de kruidenwinkels wilt, hoeft u het maar te zeggen en er zal keurig voor gezorgd worden. Al wat ik heb of ooit zal hebben, ben ik bereid omwille van u te besteden. Ik wens u het allerbeste.

Bazel, zeer haastig, 9 oktober 1531

Anselmus Ephorinus (Sileziër, geen Pool),[14.] u toegedaan zoals hij zichzelf is toegedaan

Aan de grote Erasmus van Rotterdam, zijn belangrijkste meester en beschermheer. Freiburg

9. Over hen is niets bekend.
10. D.i. Stanisław Aichler.
11. De opdracht is brief 2584.
12. De zoon van koning Sigismund I van Polen.
13. Zie boven, noot 4.
14. Misschien had Erasmus Ephorinus een keer aangeduid als iemand uit Polen.

2555 *Aan Bernhard von Cles*
Freiburg, 9 oktober 1531

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerwaarde heer Bernhard, bisschop en kardinaal van Trente

Ik heb de afgelopen dagen al vier brieven van Uwe Eerwaarde Hoogheid ontvangen, met dezelfde inhoud.[1] Dat laat duidelijk uw uitzonderlijke genegenheid voor mij zien, dankzij talloze bewijzen allang bekend en beproefd, maar toch is het prettig dat de herinnering daaraan af en toe weer bij volgende gelegenheden wordt opgefrist.

U nodigt mij uit om naar de rijksdag in Speyer[2] te komen; blijkbaar hebt u een zeer hoge dunk van mijn gezondheid. Ik worstel in dit nieuwe huis[3] al voor de vierde keer met de dood. De strijd verliep vrij gunstig, zolang de worstelaar kon profiteren van het milde zomerse weer. Maar zodra het ruw herfstweer werd, was ik tot mijn ongenoegen aan huis gebonden en gaf ik mij, zittend bij de haard, over aan loomheid. Tegen het feest van Michaël[4] wierp een plotseling opgestoken noordoostenwind mij op bed. Ook een bevriende buurman van me werd daardoor op dezelfde dag ziek en overleed binnen vier dagen.[5] De eik stortte neer, ik blijf zoals het riet in de fabel[6] overeind door mee te deinen. Wat ik daar voor het algemeen welzijn zou kunnen betekenen, weet ik niet, maar mijn aanwezigheid daar zou zeker voor mijzelf belangrijk zijn, zoals het ook voor mij belangrijk was geweest niet bij de rijksdag van Augsburg[7] verstek te laten gaan. Maar wat zou ik dit lichaam, brozer dan glas, aandoen, waarvoor een andere kamer of andere wijn, waarvoor een beetje wind uit de verkeerde hoek de dood betekent? Het ontgaat me niet dat er mensen aan de rijksdag zullen deelnemen die mij bijzonder slecht gezind zijn en zelfs mijn ondergang beramen. Daarover kunt u, als u tijd hebt, meer horen van de eerwaarde heer Johannes,[8] bisschop van Wenen.

Ik maak me geen zorgen over geld, de Heer heeft erin voorzien, en zal erin voorzien, naar ik hoop; mijn enige wens was dat het mij vergund zou zijn op

1. Overgeleverd is de kladversie van brief 2540.
2. Zie brief 2527, noot 8.
3. Zie brief 2517, noot 10.
4. Op 29 september.
5. Zie brief 2554, noot 4.
6. *Aesopica* nr. 70 (Perry).
7. Zie brief 2516, noot 4.
8. Johannes Fabri.

deze zeer hoge leeftijd een rustig leven te hebben, maar zelfs dat is mij niet gegeven. Door de aanschaf van dit huis ben ik in onontwarbare problemen verwikkeld geraakt. En toch is er in het hele huis tot nu toe geen enkele plaats die dit broze lichaam een beetje comfort biedt. Velen vragen zich af wat de uitkomst van die rijksdag zal zijn. Moge de geest van Christus bereid zijn de vorsten in te geven wat het heilzaamst is. De grootste voorzichtigheid is daar geboden om te voorkomen dat we, terwijl we de ene partij beteugelen, voor de andere niet haar recht, maar haar tirannie opeisen. Ik weet voor wie ik moet vluchten, maar weet niet goed wie ik moet volgen.[9.] Dit is wat mijn gezondheid nu toelaat. Zodra ik weer wat aangesterkt ben, zal ik uitgebreider schrijven. Moge de Heer Uwe Eerwaarde Hoogheid behoeden en bewaren.

Freiburg im Breisgau, 9 oktober 1531

2556 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 11 oktober 1531

Een hartelijke groet. Je hoeft niet over mijn problemen te tobben. Zo is mijn lot. Ik zou jou alle mogelijke vreugde willen toewensen en hoop dat die je deel zal zijn.

Ik zal het erg fijn vinden als je komt, maar ik zou niet willen dat je jezelf ongemak bezorgt door te haasten. Kijk naar het weer. En de zaak vereist geen enorme spoed. Pas op dat je je niet te snel in het gezelschap van je schoonvader begeeft.[1.] Het is duidelijk dat de pest grimmig is, als ze zo snel doodt. En deze maanden zijn het ongunstigst van allemaal. Het ga je goed, onvergelijkelijke vriend, samen met allen die je dierbaar zijn.

Freiburg, 11 oktober 1531

We hebben plek en hooi in de stal, zodat je niet met herbergen van doen hebt.

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de uitnemende doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

9. Vgl. Cicero, *Epistulae ad Atticum* 8, 7, 2.
1. Zie brief 2546.

2557 *Van Bernhard von Cles*
[oktober 1531]

Aan Erasmus van Rotterdam

Om veel redenen vond ik het vervelend te horen over uw slechte gezondheid;[1.] vooral om het algemeen belang van het hele christendom, waarvoor het beter zou zijn dat uw toestand zodanig was dat u het in zijn benarde toestand te hulp kon komen zonder dat u daarvan ongemak ondervond. Daarop hadden we beslist gehoopt, als u in die stormachtige tijd, waarin volgens het decreet en naar de algemene verwachting[2.] een keizerlijke rijksdag gehouden had moeten worden, daar[3.] had aangelegd. Als er intussen iets is wat ik in uw belang en tot uw eer voor u kan doen, wens ik ten zeerste dat u een beroep op mij doet, aangezien ik niet zal weigeren in de toekomst omwille van u te doen wat iedere voortreffelijke vriend van mij mag verwachten.

2558 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 18 oktober 1531

Een hartelijke groet. Meteen na de Frankfurtse beurs ontving ik je brief[1.] samen met een heleboel andere die Engeland als bestemming hadden. Die heb ik direct verzonden; ik stuurde ze door naar Luis de Castro, met de mededeling dat hij ze niet zomaar aan iemand mag toevertrouwen en moet zorgen dat ze goed afgeleverd worden, aangezien je mij die waarschuwing waarschijnlijk niet voor niets geeft.

Het feit dat je zojuist een huis in Freiburg hebt gekocht en aan het verbouwen bent,[2.] doet bij ons de hoop dat je hier terugkomt sterk afnemen. Maar wanneer de situatie dat vereist en jij jezelf op die manier gelukkig en veilig acht, kan het voor ons niet slecht zijn.

Ik zie niet hoe het komt dat je klaagt over verlies dat je hebt geleden bij het innen van het geld. Toen ik in december '29 op jouw verzoek jouw Quirinus[3.] het geld gaf dat toen bij mij was, ontving ik van hem een kwitantie en een overzicht. Ik heb hem 1525 florijnen en 5 stuivers betaald in carolusguldens en andere goede munten van hier. Jij had in je brief gezegd dat deze Quirinus orders van jou had en dat je hem had verteld hoe hij over dat geld

1. Zie brief 2555, waarop deze brief het antwoord is.
2. De Latijnse tekst heeft ‘communi omnem [lees: omnium] spe’.
3. In Speyer (aan de Rijn); zie brief 2527, noot 8.
1. Brief 2530, waarop deze brief het antwoord is.
2. Zie brief 2517, noot 10.
3. Quirinus Talesius.

zou disponeren. Hoe hij erover gedisponeerd heeft, weet ik niet; want mij werd niets verteld. Dat had ik toen ook aan jou geschreven.[4] Ik had aangeboden dat hij de beurs zou afwachten; ik zou hem in Frankfurt het hele bedrag in gouden florijnen met gelijke waarde hebben gegeven. Dat wilde hij niet. Nu klaag je dat je verlies hebt geleden en raad je me aan in dat opzicht voorzichtiger te zijn, alsof ik verantwoordelijk ben voor je verlies. Dat is werkelijk niet zo, mijn beste Erasmus. Ik heb gedaan wat je hebt opgedragen. Ik heb jouw Quirinus je geld gegeven in volkomen deugdelijke munten, zoals hijzelf het misschien voor een wissel geruild heeft of erover gedisponeerd heeft. Ik weet het niet en ben er niet verantwoordelijk voor; ik zou niet willen dat je me van iets dergelijks verdenkt. Ik ben niet iemand die uit is op enige winst ten koste van jou. Daarvoor heb ik je te zeer van harte lief.

Quirinus heeft, toen hij de laatste keer hier was, in mei, niets weten los te krijgen van het geld dat Pieter Gillis hier namens jou had ontvangen, behalve 12 florijnen. Aan mij was evenwel een wissel gestuurd waarin stond dat Pieter 20 angelotten, 24 filippen, 1 rozennobel, 1 Rijnse gouden florijn en 20 carolusguldens had ontvangen. Dat geld is bij elkaar 115 florijnen en 18 stuivers. Toen daar de 12 florijnen afgehaald waren die Pieter aan Quirinus had betaald, bleven er dus 103 florijnen en 18 stuivers over. Die heb ik nu van Pieter losgekregen. Daarna gaf ook Quirinus die twaalf florijnen. Ik heb dus nu de volledige 115 florijnen en 18 stuivers die ik noemde. Daarover informeerde ik je in mijn brief,[5] waarop je antwoordt dat je me niet begrijpt. Je zegt dat ik eraan moet denken dat er 117 florijnen en nog wat stuivers verschuldigd zijn. Ik kom in ieder geval met mijn getallen en berekening op iets anders uit.

Uit Engeland komt er niets binnen. Ik schreef pas nog aan Luis, met het verzoek opnieuw navraag te doen of ze het geld soms via andere handen voor je regelen, of misschien via Grynaeus of Bebel hebben gestuurd; ik heb van hen nog niets gezien of gehoord.[6] Je wijst me erop dat ik hen niet al te zeer moet vertrouwen. Dat is goed, ik zal oppassen.

Sinds de laatste berekening van je geld, dat ik, zoals ik al zei, in jouw opdracht aan Quirinus heb gegeven, die mij daarvoor een kwitantie gaf, inde ik in juni 1530 namens jou 65 florijnen van de heer Jan de Hondt; in hetzelfde jaar rond december nog eens 65 florijnen; en nu 115 florijnen en 18 stuivers van Pieter Gillis.[7] Dit komt bij elkaar op een som van 245 florijnen en 18 stuivers. Zorg dat je daarvoor via Hieronymus Froben met de volgende beurs

4. Zie brief 2243.
5. Brief 2511.
6. Zij waren in juni 1531 in de Nederlanden
7. Zie brief 2527, noot 6, en het postscriptum bij brief 2530.

in Frankfurt een kwitantie stuurt, zodat ik door jou van die betalingsverplichtingen ontheven word, en tegelijk over wat ik eerder namens jou inde. Dan ben ik van al die overzichten van bedragen die ik in mijn brieven voor je heb gemaakt af. Ik zal zorgen dat het voornoemde bedrag door mijn mensen daar aan genoemde Hieronymus betaald wordt, naar de volledige waarde, in gouden florijnen of andere gelijkwaardige munten, zoals Hieronymus zelf het wenst.

Als ik ook nog iets uit Engeland krijg, zal ik dat erbij doen. Ik wil namelijk afspreken dat je met alle beurzen uitbetaald krijgt wat in de tussentijd hier komt om door mij namens jou geïnd te worden. Want dat zal zowel voor jou als voor mij rustiger zijn en ook zal er niets blijven staan wat ons of onze erfgenamen aanleiding tot een conflict kan geven. God zal niet willen dat er tussen ons, levend of dood, onenigheid is.

Talloze weldenkende en geleerde mensen kunnen zich niet genoeg verbazen over Béda's onnozelheden en volstrekt irrelevante aanmerkingen waarmee hij je aanvalt, die hij, om ze meer gewicht te geven dan ze verdienen, op gezag van de theologische faculteit van de Parijse universiteit publiceerde.[8] Ik denk dat je daaraan niet voorbij zult gaan en het je geen moeite zal kosten die grote, jaloerse mond met gegronde weerleggingen tot zwijgen te brengen. Met hoeveel recht kan nu van Béda gezegd worden dat hij het eens is met de sekten! Hij heeft dat duidelijk laten zien. Want terwijl hij zelf geen vinger naar Luther durft uit te steken, leutert hij tegen degene die als enige hem vertrapt heeft. Misschien is hij zo door afgunst jegens jou verblind dat hij gek geworden is. Je hebt het voordeel dat je bij het schrijven zo duidelijk en eerlijk bent en uit liefde voor de waarheid ‘onze magisters’[9] niet spaart.

De keizer heeft, toen hij over de koppigheid van de Duitsers hoorde, de rijksdag van Speyer uitgesteld tot de maand januari; hij zal dan in Regensburg worden gehouden.[10] Het einde van de rampspoed is nog niet in zicht; moge God hiervoor zorgen. Ik vrees dat er uiteindelijk een evangelische of religieuze oorlog zal uitbreken. Die was al begonnen, als de vorsten niet door hun reserves heen waren. De Franse koning wil heel graag met de keizer praten; ze waren al bij elkaar gekomen, als de dood van de koninginmoeder[11] er niet tussen was gekomen. Men denkt nog steeds dat ze bij elkaar zullen komen, iets wat goed voor de hele wereld zal zijn, of zeer nadelig. Hier is alles verschrikkelijk duur. De oogst wordt voor het drievoudige van wat normaal is verkocht. Het land hier heeft dit jaar niets dan stro

8. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
9. Een gepromoveerde theoloog werd aangeduid als ‘noster magister’.
10. De rijksdag werd aldaar op 17 april 1532 door Karel v geopend.
11. Louise van Savoye, overleden op 22 september 1531.

voortgebracht; we hoopten op een goede oogst, maar zijn door het lot bedrogen. Het ga je goed, mijn allerdierbaarste heer Erasmus, mogen geluk en voorspoed nog lang je deel zijn.

Antwerpen, 18 oktober 1531

Erasmus Schets, van harte de jouwe

Aan de eminente en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer bijzondere vriend. Freiburg

2559 *Van Anselmus Ephorinus*
Bazel, 19 oktober 1531

Heil en zegen, door Christus. Ik hoopte dat Amerbach, een geleerd en eerlijk man, vriendelijker dan de vriendelijkheid zelve, naar u toe zou gaan. Ik had gemerkt dat er voor hem geen andere reden was om de tocht te ondernemen dan genegenheid voor u en bezorgdheid over uw gezondheid. Maar omdat God onze gebeden had verhoord, onze nederige gebeden waarin wij niet nalaten u te gedenken, veranderde hij zijn plan; in de tussentijd trof ik geen geschikte bode zodat ik op uw laatste brief had kunnen antwoorden. Veelvuldige geruchten dat er tot nu toe weinig mensen op de rijksdag in Speyer zijn afgekomen, houden me hier langer vast dan ik gedacht had.[1.] Hier doet een hardnekkig gerucht de ronde dat Ferdinand zich naar Heidelberg heeft begeven en alle gezanten van de vorsten zich naar de keizer hebben gespoed. Als ik van u betrouwbare informatie zou kunnen krijgen, zou ik daar erg blij mee zijn. De evangelische kwestie laat niet toe dat ik hier langer blijf; die koerst immers af op onlusten. De streek heeft weinig last van de pest, toch lijden velen aan een pest die besmettelijker is dan welke ook, mensen die met geen ander doel dan tirannie tijdens openbare preken roepen dat de heerschappij van de paus beknot moet worden! De inwoners van Zürich zijn met hun Glaucoplutus[2.] in de pan gehakt door de kantons[3.] en tot hun schande op de vlucht geslagen. Glaucoplutus sneuvelde in de voorste linie tegelijk met de besten en geleerdsten, zoals Karlstadt en anderen.[4.] De onzen betreuren dat niets anders gedaan is dan het signaal tot de strijd geven.[5.] Het volk begint te

1. Zie brief brief 2527, noot 8.
2. Samenstelling van Grieks *glauks* (uil) en *ploutos* (rijkdom); spel met de naam Ul-rich (Zwingli), reformator te Zürich. Zwingli sneuvelde tijdens de Tweede Kappeleroorlog; zie brief 2525, noot 3.
3. De katholieke kantons.
4. Dit gerucht was met betrekking tot Andreas Karlstadt niet juist.
5. Onzekere vertaling.

morren over de aanhangers van Oecolampadius en noemt hen de oorzaak van dit bloedvergieten. Soldaten worden tegen hun zin de oorlog in geduwd. Oecolampadius beklom onlangs de preekstoel in een zo verwarde toestand als maar mogelijk was en begon tot boetedoening op te roepen, dat deze stad groot onheil te wachten stond - hij leek namelijk eerder te jammeren dan te preken. Hij wekte het volk op tot algemene boetedagen en vasten.

Oecolampadius is ontstemd over sommige brieven van u in de grote verzameling die door Herwagen gedrukt is.[6.] Amerbach zal, wanneer hij naar u toe komt, vertellen wat er precies aan de hand is; het stelt allemaal niet zoveel voor, u hoeft zich geen grotere zorgen te maken.

Van de beker en de ingemaakte vruchten uit Portugal kan ik geen enkel spoor ontdekken. Ik zal hier wachten op uw brief waarin ik heel graag meer informatie van u zou willen hebben over de rijksdag; zodra ik die heb ontvangen houdt niets ons tegen.

Als u wilt dat ik u een middel ter bescherming tegen de pest stuur, in blokken, tabletten of poeders, voor uzelf of uw huishouden (ook al is uw huishoudster[7.] erger dan de pest en is zij niet bang voor ziekte), laat het dan weten; ik zal geen kosten sparen. Ik vraag u één ding, zeer geleerde Erasmus: wanneer u stuit op lasterlijke aantijgingen van goddeloze mensen die blijkbaar voor schotschriften geboren zijn, blijf dan in uw droefheid vastberaden. Zo bereikt men immers de sterren.[8.] Moge Christus Jezus bereid zijn u lange tijd voor ons te behoeden en te bewaren. Ik bied u, als aan een vader, onderdanig mijn diensten aan, bereid tot alles wat u wenst.

In haast. Bazel, 19 oktober 1531

Uw vriend Anselmus

Aan de grote Erasmus van Rotterdam, zijn meester en voortreffelijke beschermheer

2560 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief is te vinden onder nummer 2561a

6. Zie brief 2554, noot 6.
7. Waarschijnlijk is Margarete Büsslin bedoeld; zie het postscriptum bij brief 2735.
8. Vergilius, *Aeneis* 9, 641.

2561 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 24 oktober 1531

Een hartelijke groet. Mijn maag is vrij aardig hersteld en mijn gestel gedraagt zich onder deze aandoeningen tot nog toe zo goed dat ik het niet beter zou kunnen wensen. Wat ontbreekt is een plezierige huisgenoot en een hoofd dat vrij van zorgen is. Béda zal niet rusten.[1.] Maar aangezien we in deze roerige tijd beland zijn, moeten we onszelf tegen alles bestand maken. Ik vrees dat de vonk van deze oorlog[2.] zal uitgroeien tot een enorme brand. Zwingli heeft zijn oordeel bij de mensen; moge hij een milder oordeel vinden bij God.

Wanneer je ook komt, je bent altijd zeer welkom, mits het jou uitkomt, maar ik zei dat je je niet moest haasten, om te voorkomen dat je, direct bereidwillig als je altijd bent, jezelf ongemak bezorgt door je hierheen te begeven.[3.] Uit de brief van Anselmus[4.] maak ik op dat hij niet van plan is opnieuw bij ons in huis te komen wonen. Er zal dus een huisgenoot moeten komen om de eenzaamheid te verdrijven. Dit huis is groot genoeg voor jou met je hele familie.

Eergisteren zond Anton Fugger deze privé-bode, met het bericht dat er een huis met schouwen gereed is; hij biedt al zijn bezit aan als ik zou willen komen, dit alles op een ongelofelijk aardige manier. Had hij zoiets maar vóór de aanschaf van dit huis[5.] geschreven! Ik heb de kwestie uitgesteld tot de eerste zwaluw.[6.] Want ik kon niet anders. De winter komt eraan en door heel Duitsland staan de kachels te gloeien, waar ik niet tegen kan.

Er is geen reden om je advies te geven, mijn beste vriend; jijzelf hebt Pallas in huis,[7.] die je kan ingeven wat het beste is om te doen. Het ga je goed.

24 oktober 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere doctor in de rechten, de heer Bonifacius Amerbach. Bazel

1. Aanleiding tot deze opmerking zal de *Determinatio* zijn geweest; zie brief 2552, noot 7.
2. De Tweede Kappeleroorlog, waarbij Zwingli sneuvelde; zie brief 2525, noot 3.
3. Zie brief 2556.
4. Brief 2559.
5. Zie brief 2517, noot 10.
6. *Adagia* 559.
7. D.w.z. je bezit zelf voldoende wijsheid; vgl. *Adagia* 949.

2561a *Van Bonifacius Amerbach*[1.]
[Bazel, na 24 oktober 1531]

Een hartelijke groet. Je brief[2.] verdient een dankoffer. Want aangezien liefde vol zorg en vrees is,[3.] was ik in mijn ongerustheid bang dat het slechter met je zou gaan dan nu, naar dezelfde brief bericht, het geval is. Als er dus, zoals je schrijft, geen haast bij is, zal ik een aantal dagen thuis blijven wegens het plotselinge tumult dat intussen opnieuw onder de Zwitsers is losgebarsten.[4.] Ook ikzelf ben door mijn stadgenoten opgeroepen voor de krijgsdienst; ze willen (denk ik) een poging doen om van een soldaat in toga (een benaming van advocaten die Justinianus ergens gebruikt)[5.] een bewapend man te maken. Maar ik heb een plaatsvervanger geregeld en daardoor vrijstelling gekregen, omdat ik nergens zo onervaren in ben als in oorlogvoering met wapens.

Wat een vreselijke tijd, mijn beste Erasmus. Christus geve dat we niet zozeer in woorden als wel in werkelijkheid zijn zachtmoedigheid laten zien, zodat we niet terwijl we graag evangelisch genoemd willen worden, misschien erop worden betrapt mooipraters[6.] te zijn. Het zal ongetwijfeld niet[7.] ontbreken aan mensen die mij er wellicht van gaan beschuldigen dat ik vlucht (om niets ergers te noemen) als ik naar jou toe ga, zoals nu alles aangegrepen wordt om iemand zwart te maken. Maar ik zal, vertrouwend op mijn onschuld, alles zonder problemen slikken als je vindt dat ik zo snel mogelijk op weg moet gaan; ik vraag je nadrukkelijk mij dat met de eerste de beste bode te laten weten. Zorg alsjeblieft, voor zover dat mogelijk is, dat het je goed gaat; je moet geloven dat mij niets fijners kan overkomen dan wanneer ik begrepen zal hebben dat je het uitstekend maakt. Het ga je goed.

1. Dit is brief 2560 in de uitgave van Allen.
2. Brief 2561.
3. Ovidius, *Heroides* 1, 12.
4. Zie brief 2525, noot 3.
5. Vgl. Codex Justinianus 2, 7, 14.
6. Amerbach gebruikt het Griekse woord *chrêstologoi*; zie *Adagia* 954.
7. De ontkenning staat niet in de vertaalde tekst.

2562 *Van Alonso de Fonseca*
Alcalá, 31 oktober 1531

Alonso de Fonseca, aartsbisschop van Toledo, primaat van de Spaanse landen, enz., groet zijn vriend Desiderius Erasmus van Rotterdam

Al geruime tijd is er geen brief van u bezorgd, maar ook niet een van mij bij u; daarom moeten we elkaar elkaars nalatigheid vergeven. Wees ervan verzekerd, dat er daardoor niets van mijn vroegere genegenheid voor u is verdwenen of veranderd; ik hoop dat dit omgekeerd ook het geval is. De aanleiding om nu te schrijven was het vertrek van uw vriend Dilft; ik wilde hem niet voor een bezoek aan zijn vaderland weg laten gaan zonder een brief van mij aan u. De geschriften van Augustinus,[1] die door uw werk als het ware opnieuw geschreven zijn, heb ik met genoegen bekeken. Ik zal ervoor zorgen dat u merkt dat u mij met de opdracht een groot plezier hebt gedaan, vooral als het vergund zal zijn uw kant op te komen, zoals ik onlangs had besloten, in gehoorzaamheid aan het gezag van de keizer. Hij wilde namelijk dat ik aan de rijksdag in Speyer zou deelnemen, die, zoals men toen nog dacht, ophanden was. Tijdens de voorbereidingen voor mijn vertrek werd ik verrast door het bericht dat de rijksdag verder uitgesteld werd en dat die in Regensburg op Driekoningen zal plaatsvinden.[2] Dat bericht heeft bij al mijn haast voor oponthoud gezorgd, totdat ik zekerheid heb over de reis van de keizer; overeenkomstig de uitkomst daarvan zal ik een besluit nemen. Het is evenwel te hopen dat de onderhandelingen een punt bereiken dat er enig resultaat van zoveel inspanning mogelijk is. Ik zou menen dat die inspanning zoveel waard is, maar ik vrees dat we op iets groters dan menselijke macht moeten wachten. Hoe dan ook zou ik toch willen zien dat u en mannen zoals u, die uitblinken in geleerdheid, welbespraaktheid en godsdienstigheid, gereed staan om de algemene brand te blussen; ik zou hoop hebben dat God de pogingen daartoe zal steunen.

Uw vriend Dilft kwam eerst omwille van u bij mij in dienst en bleek vervolgens in de omgang een weldenkend en ontwikkeld man te zijn. Hij stond om zijn eigen verdienste bij mij in de gunst en dat zal zo blijven; bij zijn terugkomst zal ik proberen iets voor hem te doen. Ik heb immers gemerkt dat hij uw aanbeveling en mijn vrijgevigheid beslist waard is. Het ga u goed.

Uit mijn stad Alcalá, 31 oktober 1531

1. De tiendelige uitgave die in 1529 verscheen, opgedragen aan Fonseca met brief 2157.
2. Zie brief 2527, noot 8.

2563 *Van Juan de Vergara*
Alcalá, 31 oktober 1531

Juan de Vergara, theoloog, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam

Als ik tegenover u mijn drukke bezigheden, die mij sowieso voortdurend afleiden, of het geringe aantal koeriers als excuus aanvoer, weet ik dat ik niets bereik. U kent dit soort alledaagse uitvluchten. Maar om kort te gaan, ik heb, zoals ik altijd had, grote achting voor u en vertrouw dat u mij genegen bent.

De omgang met uw vriend Dilft vonden we heel plezierig, zodat we u voor uw aanbeveling veel verschuldigd zijn. De man is rechtschapen, vriendelijk en beslist van goede komaf. Aangezien u alles over ons van hem zult horen, hoef ik daar op dit moment niet verder op in te gaan. Het enige wat u moet weten is dat ik voor niemand in trouw en dienstbetoon jegens u zal onderdoen, wanneer de situatie dat vereist.

Het ga u goed. Alcalá, 31 oktober 1531

2563a *Van Johannes Dantiscus*[1.]
[Brussel, eind oktober 1531]

Een hartelijke groet. Ook al steek ik nergens liever en met meer genoegen moeite in dan in het lezen van jouw brieven of het schrijven van de mijne aan jou, toch heb ik gewacht met het beantwoorden van de brief die je me op 17 juli zond, omdat ik graag de brieven van de keizer aan het stadsbestuur en de geestelijkheid van Besançon[2.] waar je om had gevraagd bij de mijne wilde voegen; want ik wil niet dat je mijn houding tegenover jou in enig opzicht verdacht zou kunnen vinden, al was het maar om nalatigheid. Nu schrijf ik dan eindelijk terug en stuur ik de brieven van de keizer, die je kunt gebruiken op het moment en in de situatie dat het nodig is; de keizer heeft er zonder problemen mee ingestemd, hoewel velen het niet durfden hopen of verwachten. Want het is ongelofelijk, mijn beste Erasmus, hoe verkeerd ook hier de opvattingen van de mensen zijn, hoe verdorven en steeds meer tot het slechte

1. De volledige tekst van deze brief is voor het eerst afgedrukt in *Collected Works of Erasmus*, deel 18, p. 392-394.
2. De brief aan het stadsbestuur is nr. 2553. Erasmus stuurde beide met brief 2733 naar Besançon.

geneigd hun karakters zijn, hoe er alom onwetendheid heerst, hoe ze het als een spelletje beschouwen met in venijn gedoopte tongen de reputatie van mensen die dat niet verdienen aan te vallen en alle liefhebbers van de literatuur tot ketters of in elk geval tot sympathisanten van ketters te verklaren. Met wat voor pijlen doorboren ze jou niet, die ze (mijn hemel!) voor de aanstichter van dit conflict in Duitsland houden, en niet alleen binnenskamers, maar ook op drukbezochte bijeenkomsten, en niet als zwetsers onder elkaar, maar soms zelfs in aanwezigheid van de keizer. Bij dat alles zegeviert de uitzonderlijke welwillendheid van de keizer tegenover jou, die je moeiteloos zult terugvinden in de inhoud van de brieven, als je die uit het Frans in het Latijn laat vertalen. Ik wilde immers niet dat die in het Latijn, maar in het Frans, dat wil zeggen in de eigen taal van de keizer geschreven werden, om te voorkomen dat hetgeen de keizer daarin weloverwogen aan jou toeschrijft, niet aan mijn genegenheid voor jou wordt toegeschreven en de uiterst eervolle passage over jouw kwaliteiten door mij (omdat ook ik een bewonderaar ben) opgesteld lijkt te zijn. Daarom moet je deze brieven van de keizer bewaren als een teken van zijn constante goedgunstigheid tegenover jou en zijn oordeel over je deugdzaamheid en eruditie. Denk niet dat ik dit allemaal heb gezegd met de bedoeling mijn sympathie te bewijzen (ik weet dat je voldoende hebt kunnen vaststellen dat deze persoon, zoveel als hij waard is, geheel de jouwe is), maar zodat je daardoor steeds beter beseft dat je bij de keizer in de gunst staat, wat je allang weet dankzij talloze dingen die daar blijk van gaven.

Ik kom nu bij je brief, waarin je schrijft dat je een huis hebt gekocht[3.] en er een Italiaanse schouw in hebt laten bouwen en er een nestje voor de winter gereedmaakt. Wat krijgen we nu? De filosoof Erasmus, iemand van bijna zeventig, heeft een huis gekocht? Diogenes was tevreden met een vat[4.] en jij krijgt met jouw huis misschien wel meer problemen dan hij met zijn vat zal hebben gehad! Maar ik denk dat je de schouw voor jezelf hebt laten bouwen, maar het huis voor je erfgenamen hebt gekocht. Maar voor welke erfgenamen, of: hoe kan één huis onder zoveel erfgenamen worden verdeeld? Met erfgenamen bedoel ik niet je bloedverwanten, maar degenen die je zelf in Christus hebt verwekt,[5.] die je met deugden hebt toegerust en verrijkt. Ga dan maar eens na of je huis voor al die erfgenamen toereikend zal zijn! Maar zonder gekheid, hoe kwam je op het idee een huis te kopen, en nog wel in Duitsland, waar alom onenigheid heerst; besef je niet in wat voor tijden we zijn beland? Kwam het niet bij je op hoeveel ellende er ophanden is door alle successen? Wat voor bedreiging twee kometen inhouden? Een regenboog,

3. Zie brief 2517, noot 10.
4. Vgl. brieven 2518 en 2518a.
5. Vgl. 1 Korintiërs 4:15.

twee uur na zonsondergang en 43 [uur][6] na vollemaan gezien? Er zijn onheilspellende geluiden in het Vaticaan gehoord. Er waren drie zonnen in de Apulische stad Troia. Drie manen in Luik, bronnen waaruit bloed opwelt, regens van brood, een tweeling, waarvan de een volgens het verhaal direct na de geboorte zei: 'Waar zullen we zoveel graan opslaan?', en de ander: 'Maar waar zullen we zoveel lichamen begraven?' Er zijn negen hele dagen drie vurige diademen boven Jeruzalem gezien, die met geweldige vaart neerstortten en het deel van de tempel dat naar het oosten was gericht verwoestten. Maar als ik over andere voortekenen zou willen schrijven die overal worden waargenomen en die ik oversla om geen horzels op te jagen -[7] wie zouden die voortekenen niet geweldig schrik aanjagen? En dan iemand voor wie al het twaalfde uur van de dag is aangebroken, zoals Crassus (naar ik bij Plutarchus las) tegen koning Deiotarus zei![8] Je koopt een huis, en nog wel in Duitsland! Is dat niet ook net een voorteken? Lijkt wat de Parijse universiteit tegen Erasmus schrijft daar niet eveneens op? Is het niet het belangrijkste voorteken van allemaal, dat die universiteit, waartoe iedereen, als naar het orakel van Apollo, zijn toevlucht neemt, zo duidelijk blijk gaf van haar dwaasheid? Geloof me, het tegen Erasmus gerichte oordeel van de Parijse universiteit[9] joeg me, toen ik het onder ogen kreeg, eerlijk gezegd de stuipen op het lijf, niet omdat ik bang zou zijn dat ze iets onchristelijks in je boeken hadden gevonden, maar omdat het me pijn deed dat de monniken op gezag van de zeer befaamde universiteit zouden gaan triomferen. Maar toen ik de inhoud nauwkeuriger bekeek, kon ik waarachtig bijna mijn lachen niet houden, omdat ik zag dat zulke belangrijke heren zoveel domheden, zoveel onzin, laster en bedrog hadden verzameld, dat ze met hun poging van jou een ketter te maken hun eigen boosaardigheid en onwetendheid etaleren en jouw geleerdheid nog meer bij alle erudiete en weldenkende mensen aanbevelen. Naar ik me herinner heb ik je vele malen aangeraden mensen die je aanvallen in hun eigen sop gaar te laten koken en geen antwoord waardig te keuren; maar nu, met die Parijse rabbijnen, moet je het (denk ik) anders aanpakken. Je moet namelijk eerst de tijd nemen om de zaak te bekijken en als je aantekeningen aantreft die van pas komen, moet je hen bedanken voor de bewezen dienst en die dingen zelf in je pennenvruchten verbeteren, ook al is zo'n verbetering in jouw ogen niet erg nodig. Want er is geen wapen waarmee je hun op pijnlijker wijze een verpletterende nederlaag kunt bezorgen

6. Het handschrift heeft alleen het getal.
7. *Adagia* 60.
8. Plutarchus, *Leven van Crassus* 17; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 271 B.
9. Dit zal op de *Determinatio* doelen; zie brief 2552, noot 7.

dan wanneer je hun op een paar onbelangrijke punten gelijk geeft, zodat ze je niet van koppigheid kunnen betichten. Zodra je dat gedaan hebt, staat het je vrij om hen wat de overige punten betreft op je gebruikelijke manier te behandelen en voortaan de Zuniga's, Lee's, Béda's, Duchesnes, Cousturiers, Egmondanussen, Carvajals en wat er verder voor soortgelijke wezens zijn die voortdurend tegen je tekeergaan, over te slaan en tegen die rabbijnen te vechten, mensen te behandelen zoals ze verdiend hebben, en te laten zien wie Erasmus is, wat voor meester ze hebben uitgedaagd, over wat voor steen ze gestruikeld zijn, en nu duidelijk te maken wat voor iemand je bent, zoals je vaak genoeg bij veel onbelangrijker dingen hebt gedaan. Door hun brutaliteit en beledigingen zal jouw waardigheid glans krijgen, geloof me, maar ik ben warempel een onbeschaamd mens dat ik dit aan jou schrijf, aan iemand die dat veel beter en verstandiger in praktijk heeft gebracht of zal brengen dan ik kan bedenken, laat staan op papier kan aanraden.

Maar word niet boos om mijn overmoedigheid. Ik zou graag bericht van je ontvangen hoe je situatie is na de ongeregeldheden tussen de Zwitsers,[10.] of alles bij jou rustig is. Want ik ben bang dat je zelfs naar een andere plek moet verhuizen, met achterlating van je nestje voor de winter. We hoopten dat de keizer de rijksdag in Speyer[11.] zou houden en dat jij naar ons toe zou komen of wij naar jou toe, zodat onze vriendschap die per brief begonnen is bevestigd kon worden met een gesprek en een handdruk. Maar zoals je ziet is die gelegenheid ons niet gegund: de rijksdag is immers bijeengeroepen in Regensburg, maar als dat voor jou niet bezwaarlijk is, zorg dan dat we je in Speyer zien. Wat mij betreft, ik zou liever naar Freiburg komen dan dat jij omwille van ons zoveel moeite en ongemak op je zou nemen. Maar wellicht zal het wegens staatszaken niet mogelijk zijn dat plan te verwezenlijken. Bovendien willen velen van ons je graag zien: de patriarch van de Indische landen,[12.] beschermer van alle goede mensen; de grootmeester van de ridderorde van Calatrava,[13.] een zeer integer man die veel invloed bij de keizer heeft; verder de nog jonge aartsdiaken van Toledo,[14.] die aan jouw kant staat en intelligenter en geleerder is dan je op die leeftijd zou verwachten, over wie de fortuin en de gratiën al hun gaven in grote overvloed hebben uitgestort. We verwachten bovendien de aartsbisschop van Toledo;[15.] zijn houding tegenover jou ken je, daar hoef ik je niets over te vertellen. Er zijn nog

10. Zie brief 2525, noot 3.
11. Zie brief 2527, noot 8.
12. Estéban Gabriel Merino.
13. García de Padilla.
14. Francisco de Mendoza y Bobadilla.
15. Alonso de Fonseca.

veel meer aanzienlijke personen die niet graag uit Duitsland zouden vertrekken zonder jou gegroet te hebben. Als jij ons in Speyer een bezoek brengt, zul je iets doen wat voor ons fijn is en voor jezelf niet nadelig of onplezierig; ik vraag je nadrukkelijk dat te doen, maar je gezondheid mag er niet onder lijden. Het ga je goed. J.

2564 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. begin november 1531]

Ik kreeg gisteren tegen de avond uit Parijs, van iemand die een groot bewonderaar van je is,[1.] een redevoering van een zekere Scaliger[2.] die, zo blijkt uit wat ik ervan proefde, de Gemonische trappen[3.] verdient. Ik stuur je het boekje zodat je, voor het geval je het nog niet had, die flauwekul kunt lezen, als je tijd hebt. Als je het al had, stuur het terug naar mij, zodat ik met de lectuur daarvan goede uren slecht kan besteden.[4.] Ik zal het bij me houden en aan niemand laten zien. Maar laat je, mijn beste Erasmus, vooral niet door dergelijk geneuzel van de wijs brengen. De achting voor je naam heeft bij de aanzienlijken in alle landen te diep wortel geschoten om door iemands kwaadsprekerij beschadigd, laat staan losgetrokken te kunnen worden. Je kwaliteiten zijn zo groot gebleken dat kwaadsprekerij er geen enkele zeggenschap over heeft. Houd in gedachten wat over de meeste weldenkende en eerbiedwaardige mannen wordt gezegd, en dat Hieronymus zijn Rufinus had en het zelfs de Heiland, het volmaakste wat de wereld ooit zag, niet aan zijn farizeeën heeft ontbroken. Is het dan een wonder dat ook jij op jouw beurt slachtoffer wordt? Jaloezie zoekt de hoogten op[5.] en afgunst is, zoals de dichter zegt, beter dan medelijden![6.]

1. Johann Sphyractes.
2. Julius Caesar Scaliger, *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Des. Erasmum Roterodamum* (Parijs, 1531). Erasmus veronderstelde dat de naam een pseudoniem was en het werk uit de koker van Girolamo Aleandro kwam. François Rabelais verschafte in brief 2743 opheldering over de identiteit van de schrijver.
3. Trap (*scalae* in het Latijn) in Rome waar de lichamen van terechtgestelde misdadigers tentoongesteld werden om uiteindelijk in de Tiber te worden gegooid.
4. Martialis, *Epigrammen* 1, 113, 3.
5. Vgl. Ovidius, *Remedia amoris* 369.
6. Pindarus, *Pythische oden* 1, 85.

Dat ik nog steeds niet ben gekomen, heeft als reden dat je in je brief de mogelijkheid bood hier langer te blijven (je schreef immers dat het niet nodig was te haasten),[7.] en verder dat Enyo nog steeds de krijgstrompet bij de Zwitsers blaast.[8.] Onze stadgenoten die gestuurd waren, zijn weer terug. Hoe dit zal aflopen is onduidelijk. Ook al zou ik op dit moment niet graag hier weggaan, om redenen waarover ik je kort geleden schreef, toch zal ik, als je me dringend nodig hebt, er meteen zijn. Het ga je goed.

2565 *Aan Johann Koler*
[Freiburg], 7 november 1531

Een hartelijke groet. Die vervloekte handjicht! Laat die ergens anders naartoe gaan, naar mensen die zo'n kwaal verdienen![1.] Over de gevoelens van Fugger heb ik nooit enige twijfel gehad. Er zit niets anders op dan in dit nest te overwinteren: ik verwacht werkelijk een grote tragedie. Aartsbisschop Girolamo Aleandro is nu bij de keizer als legaat met volledige bevoegdheid. Ik twijfel er niet aan dat hij in Parijs geweest is en bij de theologen dat moeras in beweging gebracht heeft,[2.] zodat ze tot publicatie van hun besluiten overgingen.[3.] In die tijd was Eck er ook,[4.] die daar bij jullie plotseling zo tegen mij tekeer begon te gaan.[5.] Hij deed dat ongetwijfeld nadat hij daartoe per brief was aangespoord door Aleandro. Toen Aleandro zo'n negen jaar geleden de bul tegen Luther bracht, kwam hij eerder met de bedoeling Erasmus uit te schakelen dan iets tegen Luther te ondernemen; hij hield dergelijke uitspraken niet voor zich. Hij heeft toen uit alle macht geprobeerd mij onschadelijk te maken, maar dat is niet gelukt. Nu is hij nog meer geïrriteerd omdat hij in mijn anwoord aan Alberto Pio af en toe de bijnaam bullenbe-

7. Zie brieven 2556 en 2561.
8. Zie brief 2525, noot 3.
1. Namelijk mensen die hun pen hanteren om tegen Erasmus gerichte pamfletten te schrijven.
2. *Adagia* 64 (Movere Camarinam), d.i. onnodig onheil veroorzaken. Voor een verklaring van het adagium zie brief 1805, noot 42. De beschuldiging aan het adres van Aleandro lijkt ongegrond.
3. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
4. D.w.z. in Parijs; vgl. brief 2587. Er zijn evenwel geen aanwijzingen dat Eck in die stad is geweest.
5. Tijdens de Rijksdag van Augsburg, vandaar 'isthic' (daar bij jullie); zie brief 2365.

zorger krijgt.[6.] Iemand aan het hof, een vertrouweling van de keizer, liet doorschemeren dat die bijeenkomsten van vorsten en gedachtewisselingen met geleerden louter ceremonies zijn, maar dat alles met behulp van geheime koeriers geregeld wordt volgens een verordening van de paus. De vrome Alberto[7.] en Aleandro waren zielsverwanten en de paus heeft zeer veel achting voor beiden. Karel bereidt een gesprek voor met de Franse en de Engelse koning.[8.] De rijksdag in Speyer is vervlogen;[9.] ongetwijfeld gebeurt dat allemaal volgens een verordening van de paus, die met Kerstmis alle kardinalen bijeengeroepen heeft in Rome. Besloten is op die manier de conflicten in de wereld te sussen.

In Parijs is een gewoonweg dolzinnig schotschrift verschenen onder de verzonnen naam Julius Caesar Scaliger.[10.] Maar ik herken daarin de stijl van Aleandro zoals ik zijn gezicht zou herkennen. Ik ben niet zo dom dat ik niet begrijp waar dit de voorboden van zijn. Ik heb Aleandro bij de keizer, Béda in Parijs, Lee in Engeland, Eck in Duitsland, Nachtgall bij Ferdinand[11.] en overal talloze monniken en theologen. We wachten de afloop van het toneelstuk af; laten we hopen dat het de wil van de Heer is dat het gelukkig afloopt! De aanmerkingen van de Parijse theologische faculteit,[12.] hoewel die bijzonder dom en ronduit lasterlijk zijn, hebben ze toch laten drukken om tegen de vorsten te kunnen zeggen: 'Zie hier hoe de belangrijkste faculteit over Erasmus oordeelt!' Nachtgall bracht afgelopen zomer een bezoek aan Frankrijk en heeft met Sadoleto, bisschop van Carpentras, gesproken. Die gaf Nachtgall geheime informatie over het onderdrukken van de sekten. Nachtgall strooide die rond in Bazel. Ik vermoed dat hij naar aanleiding daarvan bij Ferdinand is ontboden. Ik heb al op de aanmerkingen van de theologen gereageerd. Ik zal ze[13.] laten drukken, hoewel daar niets in staat

6. Erasmus gebruikt het Griekse woord *diplomatophoros* in zijn *Responsio ad epistolam Alberti Pii* (zie brief 2522, noot 11). Aleandro had de opdracht gekregen de bul 'Exsurge Domine' tegen Luther in Duitsland en de Nederlanden te verspreiden.
7. De woordvolgorde ('Pius Albertus') doet vermoeden dat spel met de naam Pio beoogd is.
8. Vgl. de laatste alinea van brief 2558.
9. Zie brief 2527, noot 8.
10. Zie brief 2564, noot 2.
11. Zie hierna. Tussen Erasmus en Ottmar Nachtgall ontstond wrijving toen beiden in het huis 'Zum Walfisch' in Freiburg woonden.
12. Zie boven, noot 3.
13. *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas sub nomine facultatis theologiae Parisiensis* (Bazel, 1532).

waarop ik niet al tien keer antwoord heb gegeven, aan Lee, Béda, Pio, enzovoorts.

Ik zou, mijn beste Koler, niet graag willen dat dit alles gaat rondzoemen; je zou het niettemin, als het je goeddunkt, de eerwaarde bisschop van Augsburg kunnen laten weten.[14.]

Het ga je goed. 7 november 1531

Doe de hartelijke groeten aan vader en zoon Rem; ik zal hun binnenkort schrijven, als Christus het wil.

Je vriend Erasmus van Rotterdam, voor de vuist weg

Aan de zeer geachte heer Johann Koler, proost van Chur. Augsburg

2566 *Van Maarten Lips*
[Lens-Saint-Remy,[1.] november 1531]

Een groet. Dat ik nogal laat de brief van mijn vriend Erasmus beantwoord, is niet het gevolg van luiheid of bekoelde genegenheid, maar van een resoluut besluit. Ik wilde namelijk vollediger en uitgebreider over verschillende kwesties die jou aangaan schrijven, maar voor een goed begrip daarvan moest ik eerst enkele reizen maken. Nu dus over op je brief, waarbij ik voorlopig voorbijga aan de inleiding, waarin je mij, arme ziel die ik ben, vrijheid, boeken, geld en contact met geleerden toewenst om mij voor je te winnen.

Erasmus: ‘Je was het niet eens met de passage over Jezus, die zittend op de berg huilt over de verwoesting van Jeruzalem. Er staat in Marcus 13’ enz. Ik heb Marcus erop nageslagen, maar ik vind niets van dat alles. Want hij zei ‘geen enkele steen zal op de andere blijven’ enz. niet toen hij op de berg zat, maar toen hij de tempel verliet en nog op weg was naar de berg.[2.] Matteüs 24 beschrijft hetzelfde wat duidelijker; hij zegt dat Jezus na het verlaten van de tempel onderweg naar de Olijfberg tegen de discipelen zei: ‘Ik verzeker jul-

14. Christoph von Stadion.
1. In 1525 was Maarten Lips van de priorij Sint-Maartensdal in Leuven naar een nonnenklooster in Lens-Saint-Remy bij Luik verhuisd, waar hij de prior assisteerde en uiteindelijk opvolgde. Zijn vertrek uit Leuven was waarschijnlijk een gevolg van zijn contacten met Erasmus, waardoor hij in conflict kwam met onder anderen Nicolaas van Winghe, kanunnik van Sint-Maartensdal (zie hierna).
2. Marcus 13:1-2.

lie: geen enkele steen zal op de andere blijven' enz.[3] Maar als hij op de berg zit, houdt hij een lange rede over de laatste tijden; tenzij je misschien één zinnetje op de verwoesting van de stad Jeruzalem betrekt, namelijk: 'Wanneer jullie de gruwel van de verwoesting zien'.[4] Maar zelfs al zou ik niet betwisten dat Marcus schreef dat dit door Jezus op de berg werd gezegd, toch zal ik niet meteen ook toegeven dat hij schreef dat Jezus daar over de verwoesting van Jeruzalem huilde. De verwoesting van Jeruzalem wordt beschreven in Matteüs 21 en Lucas 19.[5] Maar in Marcus 13 en Matteüs 24 wordt eerder het instorten van de tempel voorspeld. Jij maakt blijkbaar geen onderscheid tussen de verwoesting van de stad en het afbreken van de tempel; terwijl de val van die stad en het afbreken van de tempel elk afzonderlijk op verschillende plaatsen worden beschreven. Bij de ondergang van de stad Jeruzalem plengt Jezus bittere tranen; er staat niet dat hij gehuild heeft toen hij het instorten van de tempel voorspelde. Geen enkele uitspraak is zo onvoorzichtig dat er geen enkele uitvlucht mogelijk is en ik weet wel wat je ertegenin zou brengen, maar ik zou liever willen dat je zo schrijft dat dergelijke uitvluchten niet nodig zijn. Dat zou je, als ik het wel heb, hier kunnen doen door te schrijven dat Jezus op de berg huilde over het afbreken van de tempel, want zo staat het met zoveel woorden in het evangelie, terwijl daar niet expliciet melding van de stad wordt gemaakt. Dat is waar het om gaat. Ik pleit er alleen maar voor dat je, indien mogelijk, bij het schrijven behoedzaamheid betracht. Je kunt van mij niet zeggen dat ik een halsstarrig of twistziek persoon ben. Ik noteer alleen maar wat ik tegenkom. Als je er geen vrede mee hebt, als je het er niet mee eens bent, vind ik dat niet erg en ga ik er ook niet koppig of op een beledigende toon tegenin. Ik zou trouwens werkelijk niet meer weten wat ik je heb geschreven over Jezus, zittend op de berg, of over Judas de zoon van Jakobus, of over Jakobus de Rechtvaardige, of over het uitpluizen van de geslachtsregisters. Ik bewaar voor mezelf geen kopieën van wat ik noteerde.

Erasmus: 'Winghe[6] blijft dezelfde. Hij haat Erasmus niet' enz. Aangezien je zijn naam liet vallen, zal ik vertellen wat er tussen ons besproken is toen ik in oktober in Leuven was. We hadden het over het oordeel van de Parijse faculteit,[7] door tegenstanders de veroordeling van Erasmus genoemd. Toen ik dus zei dat ik nu genoeg had van weerleggingen en liever zou willen dat

3. Matteüs 24:1-2.
4. Marcus 13:14.
5. Lucas 19:41-44. Het is niet duidelijk welke plaats bij Matteüs wordt bedoeld.
6. Zie boven, noot 1.
7. Zie brief 2552, noot 7.

jullie eens en voor altijd vriendschap zouden sluiten, antwoordde Winghe: ‘Dat zal niet gebeuren zolang Erasmus niet toegeeft’, waarmee hij wilde aangeven dat je onverzettelijk bent en voor niemand wilt wijken. Ik zei tegen hem: ‘Op welke punten zou hij volgens jullie moeten toegeven? Jullie ondergraven het goede tegelijk met het slechte’. ‘Wel!’ zei Winghe, ‘Dat zijn jouw woorden!’, waarmee hij aangaf dat alles wat de Parijzenaars bekritiseerden veroordeeld moet worden. Ik vond ook een brief in zijn cel waarin hij uiteenzet waarom ik en ook andere sympathisanten van je niet met de juiste houding je werken bestuderen, terwijl de manier waarop hij en de zijnen dat doen zeer adequaat is. Als wij je boeken ter hand nemen, zijn we door liefde volslagen blind en maken we geen onderscheid; of als we ons geweten volgen en uit liefde voor de waarheid kritisch zijn, is ons oordeel welwillend en niet precies of streng. Winghe zet in die brief echter uiteen dat je boeken kritisch gelezen moeten worden, en wel op een strenge manier kritisch. Ikzelf was op zo'n manier kritisch dat ik je boos heb gemaakt; toch was mijn kritiek niet streng, zoals Whinge voorschrijft, maar eerder onbeholpen, dwaas en kinderlijk, omdat ik talloze kleinigheden bijeenschraapte die weerzin bij je opwekten.

Erasmus: ‘Willem[8.] lijkt eerlijker, maar zolang ik door iedereen word veroordeeld, ben ik voor velen een kwelling’ enz. Als je denkt dat die brief van Willem was, vergis je je. Hij trof hem bij iemand van onze orde aan en zond hem mij ter lezing, niet om naar jou te sturen. Maar ik durf soms meer dan Willem zou willen.

Erasmus: ‘Hoe vaak krijg ik niet hetzelfde verhaal over de *Nalezingen* van Augustinus te horen’ enz.[9.] Ik mag sterven als je hier niet precies zegt zoals het is; ik maak het dagelijks mee. Dit is het stokpaardje en de wens van iedereen die een middenpositie inneemt tussen Zoïlussen en vrienden. Zelfs onder hen van wie gedacht werd dat ze je intiemste vrienden waren, zijn er die precies dat graag willen, waarbij ze opmerken dat er veel passages zijn waarvan ze zouden wensen dat je ze niet, of in elk geval anders geschreven had. Omdat dit niet mogelijk is, menen ze dat het enige wat overblijft een nalezing is waarmee je, zoals je terecht zegt, naar hun idee je woorden terugneemt.

Erasmus: ‘En dan, naar wiens kritiek moet ik me volgens hen richten als ik mijn werken verbeter?’ enz. Het merendeel van je tegenstanders zal antwoorden: die van de Parijzenaars of van de prins van Carpi,[10.] die je hebben aangevallen. Ik zei: het merendeel, want op dit punt zijn je tegenstanders het ook zelf niet met elkaar eens.

8. Waarschijnlijk Willem Gheershoven (Willem van Leuven).
9. Zie bijvoorbeeld brief 2226, dl. 16, p. 62.
10. Alberto Pio.

Erasmus: ‘Een zekere franciscaan, Medardus’[11.] enz. Naar aanleiding van die Merdardus zijn de *Gesprekken*, die ik misschien wel onzalig moet noemen, opnieuw vermeerderd. Ik was niet van de uitbreiding van de *Gesprekken* op de hoogte, maar Rutgerus Rescius liet me de laatste editie zien, en ook het gedicht van Resende.[12.] Er zijn drie boeken waarom we vooral een slechte naam hebben: de *Zotheid*, *Het eten van vlees* en de *Gesprekken.* Anderen voegen daar *De biecht* aan toe, maar ik heb daar al een hele tijd niets over gehoord, en daarom laat ik dat weg.

Erasmus: ‘Johann Eck’ enz. ‘stortte zoveel gif uit’ enz. Ik heb me er vaak over verbaasd, dat je zo mild over Eck oordeelde; ik heb altijd verdenking tegen hem gekoesterd, maar toen ik zag dat jij hem goed gezind was, verwierp ik mijn verdenking als iets wat strijdig is met christelijke naastenliefde. Nu lees ik tot mijn verdriet wat je toevoegt: ‘hij schreef een boek over ketterijen’ enz.[13.] Veel mensen beschuldigen je ervan dat je te meegaand bent als het om vriendschap gaat, alsof je weinig onderscheid maakt tussen een echte en een geveinsde vriend. Maar ik kan je die meegaandheid niet verwijten, want als je die eigenschap niet bezat, zou je Lips nooit onder je vrienden hebben gerekend.

Erasmus: ‘Als de paus niets verordent behalve wat bij Christus past, zullen we onder deze keizer gelukkig zijn’ enz. Ik ben bang dat dit nooit zal gebeuren. Was het maar zo dat de paus meer geleid werd door de geest van Christus dan die van het vlees of de wereld!

Erasmus: ‘Ik weet wat de monniken doen om te zorgen dat mijn werken veroordeeld worden’ enz. Zijzelf zullen dat ontkennen en met Winghe zeggen dat ze geen haat jegens Erasmus koesteren, maar dat het slechts hun wens en doel is dat je wat met kwade bedoeling was geschreven terugneemt. Met kwade bedoeling geschreven is echter volgens hen alles wat tegen hun gewoonten, bepalingen en ceremoniën indruist, zelfs als het niet strijdig

11. De franciscaan Medardus had in een preek tijdens de Rijksdag van Augsburg kritiek op Erasmus geuit. Erasmus maakte hem tot onderwerp van het gesprek ‘Concio, sive Merdardus’ (merda = stront) dat werd opgenomen in de editie van de *Colloquia* uit september 1531.
12. André de Resende, *Carmen... adverus stolidos politioris literaturae oblatratores* (Bazel, 1531), geschreven naar aanleiding van een aanval op Erasmus door Eustachius van der Rivieren (zie hierna, noot 27).
13. Misschien Ecks *Articuli 404... partim... ex scriptis pacem ecclesiae perturbantium extracti* (Ingolstadt, 1530); vgl. brief 2365. In hetzelfde jaar publiceerde Eck het eerste deel van zijn geschriften tegen Luther (*Prima pars operum contra Ludderum*). Aan het slot hiervan komt Erasmus' mening over de biecht aan de orde.

met het evangelie is; want ze beschouwen die dingen als toevoegingen bij het evangelie, volgens de woorden: ‘Als u meer kosten moet maken, zal ik u die op mijn terugreis vergoeden.’[14.]

Erasmus: ‘Ik vraag me af waarom hij (namelijk Berselius)[15.] boos op je is’ enz. Hij wilde zich bijzonder geliefd bij je maken en opnieuw vriendschap met Erasmus aanknopen; hij meende dat hij hier de perfecte gelegenheid had gevonden. Hij was er bovendien van overtuigd dat ik een niet te versmaden beloning van Froben had ontvangen. Maar na mijn terugkeer uit Leuven ging ik op weg naar Luik en bracht ik de man een bezoek. Hij zei dat hij niet boos op mij was geweest, maar gaf toe het te betreuren dat een ander voor de vele moeite die hij in het kopiëren en verbeteren van deze werkjes had gestoken, de eer, dank en beloning had gekregen. Hij vroeg of ik je wilde laten weten dat er bij hem het een en ander ligt waar jij veel aan zou hebben; hij vroeg daarom of je, als je een keer een dienaar deze kant op stuurt, wilde zorgen dat hij langs Luik zou gaan. Hij liet mij Victorinus over de retorica van Cicero zien, in een oud soort schrift: maar ik weet niet of die eerder is uitgegeven.[16.] Hij heeft ook een zekere Alcuinus die in sierlijke verzen de heilige boeken beschrijft vanaf Genesis.[17.] Over de rest, zegt hij, zal hij het met je dienaar hebben, zodra die komt. Hij ontmoette de legaat Campeggi, die zeer op je hand was, naar hij merkte. Hij zou willen dat zijn vorst, de bisschop van Luik,[18.] zo'n karakter had. Die man durft Paschasius in zijn gezicht te zeggen dat Erasmus de brandfakkel en broedplaats van het hele Lutheranisme is. Maar misschien bedoelt de bisschop dat wel ironisch.

Erasmus: ‘Ik heb Augustinus' vijftigtallen[19.] niet doorgenomen. Ik had het uitbesteed aan een semigeleerd iemand’ enz. Ik had dat zelf al voldoende geconcludeerd en leg me neer bij je verontschuldiging, maar Erasmusplagers lachen om dergelijke verontschuldigingen.

Erasmus: ‘Als je dat wilt, zal ik je sturen wat je bij Augustinus had genoteerd’ enz. Ik sla dat niet af. Integendeel, als je stuurt wat ik zowel in Augustinus als in de *Interpellationes*[20.] heb verbeterd, zal ik bij leven en welzijn zor-

14. Lucas 10:35.
15. Paschasius Berselius uit Luik.
16. Gaius Marius Victorinus' *Commenta in Ciceronis Rhetorica*, een commentaar op Cicero's *De inventione*, dateert uit de 4de eeuw. De *editio princeps* verscheen in 1474 in Milaan.
17. Alcuinus van York, *In sacrum bibliorum codicem.*
18. Érard de la Marck
19. Augustinus' *Enarrationes in psalmos* zijn in drie groepen van vijftig verdeeld.
20. Ambrosius, *De interpellatione Iob et David libri quatuor.*

gen dat het volkomen duidelijk is hoeveel aanvullingen op Augustinus er dankzij Erasmus in deze laatste uitgave te vinden zijn. En wat nog steeds corrupt is zullen we door ons toedoen, voor zover we dat kunnen, laten herstellen, mits we een drukker vinden die hiertoe genegen is.

Maar zoals ik in de tweede brief aangaf, die je wellicht niet hebt ontvangen, bevalt mij het voorwoord bij die boekjes van Ambrosius[21.] volstrekt niet. Want in je voorwoord[22.] doe je alsof het ene boekje over David gaat en het andere over Job, hoewel ze in werkelijkheid allebei volledig over David handelen. Je zegt ook dat die boekjes niet van Ambrosius zijn. Daar is Winghe ontstemd over; hij heeft die kwestie per brief met onze Willem besproken. Ik zou willen dat je dit alleen van de *Apologia* had gezegd. Want als ik het wel heb kan men niet aan de hand van Ambrosius aantonen dat hij twee keer een *Apologia* over David heeft geschreven; het lijkt logischer dat hij er slechts één geschreven heeft. Bij het boekje *Interpellatio* ligt het anders. Het staat vast dat Ambrosius er vier heeft uitgegeven. Het is algemeen bekend dat er slechts drie in de drukken te vinden zijn. Het boekje dat ik aan het licht heb gebracht komt voor in drie of vier oude handschriften, die we zelf onder ogen hebben gehad. Niemand heeft ergens een ander boek *Interpellatio* gezien, en de stijl botst geenszins met die van Ambrosius. Daarom zou ik graag zien dat je dat oordeel wat verzacht, zodat we nu over de volledige boeken *Interpellationes* beschikken, die tot nu toe incompleet waren. Over de *Apologia* verschil ik zoals gezegd niet met je van mening. Als je dus bereid zou zijn die voorrede een beetje aan te passen en de fout te verbeteren die ik hiervoor aangaf, zouden alle boeken *Interpellationes*, waarin, zoals je weet, het een en ander door mij is hersteld, samen met deze onechte, maar geleerde *Apologia* gedrukt kunnen worden.

Erasmus: 'Wat Willem van Haarlem doet' enz.[23.] Ik sprak met de man. Hij rechtvaardigt zich op allerlei manieren en vraagt om vergeving als hij door zwakheid in enig opzicht gezondigd heeft; hij belooft dat hij zich voortaan niet meer aan iets dergelijks schuldig zal maken. Hij zei verder dat er enkele leerlingen waren, hoerenlopers, drinkers, weggelopen van school, die op weg naar de stad bij jou langs gingen en hem bij jou aanklaagden, waarbij ze

21. Lips bedoelt de twee Ambrosius-teksten die Erasmus samen met *De pueris instituendis* voor het eerst had uitgegeven (Bazel, 1529). Het betreft *De interpellatione David* (d.i. het tweede boek van *De interpellatione Iob et David*; zie voorgaande noot) en *Apologia David altera.* Beide teksten waren door Lips ontdekt; zie brief 2076.
22. Brief 2190.
23. Willem van Haarlem, Broeder van het Gemene Leven te Luik, verbonden aan de Sint-Hieronymusschool aldaar; vgl. brief 2352, dl. 16, p. 305.

meer en slechtere dingen vertelden dan hijzelf gezegd had. De man was erg bang dat hij tegenover iedereen belachelijk gemaakt zou worden, samen met die hiëronymiet[24.] Christianus, die vaak de prediker wordt genoemd - diens uitermate dwaze aanmerkingen, overgeschreven door onze Willem,[25.] heb ik aan jou gestuurd. Als je dat zou doen, zei hij, zal hij de algemene risee zijn van alle leerlingen. Daarvoor is hij des te meer bang, omdat hij weet dat hij weinig geliefd, ja, bij velen gehaat is.

Erasmus: 'Toch hoorde ik over een verbod, dat er in die school[26.] niet' enz. 'en wel door toedoen van Theodoricus Hezius, aan wie ik schreef' enz. Omdat anderen mij niets met zekerheid konden vertellen, ging ik naar Hezius zelf. Ik zei dat ik een brief van Erasmus had gekregen, waarin hij vertelde dat hij Hezius had geschreven; op eigen initiatief voegde ik eraan toe dat je twijfelde of die brief wel aan hem was overhandigd, omdat je geen enkel antwoord had ontvangen. 'De brief van Erasmus is aan mij overhandigd', zei Hezius, 'maar tot nu toe heb ik niet geantwoord, uit angst dat ik wellicht Erasmus' gevoelens zou kwetsen'. 'Hoe zou je hem kunnen kwetsen' zei ik 'als je beleefd antwoordt zonder hem te beledigen?' 'God verhoede dat mijn antwoord beledigend zou zijn. Integendeel,' zei hij, 'als ik aan hem zal schrijven, zal ik aan hem schrijven als aan een vader'. 'Als je dat doet', zei ik, 'zal er geen reden zijn waarom Erasmus boos op je wordt'. Het leek alsof hij hiermee wilde laten doorschemeren dat hij het op sommige punten niet met je eens was en vreesde dat je je gekwetst zou voelen als hij dat liet blijken.

Erasmus: 'Ik gaf een zekere theoloog het boek van Eustachius[27.] te lezen' enz. Eustachius verwerft enige roem onder de Leuvense theologen; ze zeggen immers dat er meer geleerdheid in het voorwoord bij het boekje zit dan in het boekje zelf! Veel mensen moesten lachen om het verhaal over de priester die een pak slaag kreeg.

Erasmus: 'Ik bevind me in Duitsland, waar ik allang genoeg van heb' enz. Stop er alsjeblieft mee dit soort dingen te schrijven. Hoe groot je afkeer van Duitsland is, bewijst het huis dat je na aanschaf niet zonder ergernis en kosten hebt laten repareren en verbouwen.[28.] Dat liet Maarten Davidts me weten.

Erasmus: 'Deze brief is een hele tijd bij mij blijven liggen' enz. Dat is even-

24. Gezien de context waarschijnlijk in de zin van Broeder van het Gemene Leven.
25. Misschien Willem Gheershoven; vgl. boven, noot 8.
26. Zie boven, noot 23. Hezius zou het gebruik van Erasmus' boeken binnen de school verboden hebben; zie brief 2369.
27. Eustachius van der Rivieren. Voor het bedoelde boek zie brief 2522, noot 18.
28. Zie brief 2517, noot 10.

wel geen reden waarom ik mezelf onder de allerongelukkigsten zou rekenen, omdat hij uiteindelijk dan toch bij mij is aangekomen. Hopelijk komt ook deze van mij bij jou aan.

Erasmus: 'We merken dat de positie van de sekten van dag tot dag sterker wordt. Wat de vorsten van plan zijn, weet ik niet' enz. Ik heb ook geen idee wat de vorsten van plan zijn. De keizer lijkt hier nauwelijks iets anders te doen dan de schatkist te vullen. Ik hoor dat Ferdinand nu redelijk welwillend tegenover de aanhangers van Luther staat. Volgens de minderbroeders zal de paus eerder het pontificaat opgeven dan toestaan dat er een synode komt. Sommigen beweren dat Aleandro hierheen zal komen, met de hoogste bevoegdheid om tegen de aanhangers van Luther op te treden. Ik heb bij Rutgerus[29.] gegeten, die omwille van mij Clenardus en enkele theologen had uitgenodigd. Ik heb afscheid genomen van Clenardus, die binnenkort naar Spanje zou vertrekken. Bij die gelegenheid kwam het oordeel van de Parijzenaars ter sprake.[30.] Iemand beweerde dat er veel onbelangrijke dingen door hen bekritiseerd zijn, maar dat er tegelijkertijd veel was wat geenszins gebagatelliseerd mocht worden. Lieve help! Hoe werd er door sommigen gespuwd op de *Gesprekken*: 'Het staat vol schunnigheden.[31.] Het vergiftigt niet alleen de jeugd, maar ook volwassenen en afgeleefde oudjes.' Met dit soort lovende woorden vereerden die Zoïlussen de *Gesprekken.* Ik denk dat ze die vooral uit het oordeel van de Parijzenaars halen. Conradus[32.] zei tijdens het gesprek dat de bisschop van Brixen (geloof ik),[33.] een onwettige zoon van wijlen Maximiliaan, had verteld dat een antwoord van Erasmus aan de Parijzenaars ter perse was.[34.] Anderen vinden dat een antwoord overbodig is, en dat in beroep gaan het enige is wat overblijft, maar Berselius is het daar niet mee eens. Ik heb gemerkt dat je vrienden hebt die verstandiger en moediger zijn dan ik. Ze durven namelijk dat oordeel met auteurs en al uit te fluiten, maar ik, misschien vreesachtiger dan nodig is, ga stilletjes met gebogen hoofd voort, wegens Winghe en mensen als hij, die al triomferen. Ik was van plan wat aantekeningen te sturen, maar omdat de Parijzenaars als het ware mijn plaats hebben ingenomen, wil ik iemand die beladen is niet iets te dragen geven en een gekwelde leed bezorgen. Ik heb evenwel afgemaakt waar ik bij de *Parafrasen* aan begonnen was. Voor het geval je het niet wilt geloven, zie hier een paar dingen.

29. Rutgerus Rescius
30. Zie boven, noot 7.
31. Deze woorden staan in het Nederlands: "Het is vol rabbauwerie".
32. Conradus Goclenius.
33. Georg van Oostenrijk, die zich in 1531 in het gevolg van Maria van Hongarije in de Nederlanden bevond.
34. De *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.

Hoofdstuk 11

Blad g7 verso, regel 5. Erasmus: ‘Zien met de ogen van het geloof’ enz.[35.] Hier zinspeel je op de naam Israël, alsof daaronder ‘de man die God ziet’ wordt verstaan, terwijl de meesten dat ontkennen.

Hoofdstuk 12

Blad h2 recto, voorlaatste en laatste regel. Erasmus: ‘Het geloof, waar God uitsluitend op let, niet op de overige verdiensten’ enz.[36.] Het zal je niet verbazen dat ik dat zelf als een vrome uitspraak opvat, omdat je weet dat ik geneigd ben het geloof te verheerlijken. Maar de Béda's en overige tegenstanders van Luther zullen het als een blasfemie beschouwen. Volgens hen let God niet alleen op het geloof, maar ook op de overige verdiensten.

Blad h5 recto, regel 8. Erasmus: ‘Zo... eveneens de wettige gerechtigheid’ enz.[37.] Jij betrekt dit op de wetten van de heidenen, maar zo zullen anderen het niet opvatten. Het zou anders zijn, als je zou zeggen ‘de gerechtigheid van de wetten’ enz.

Bij de meesten vallen deze passages uit de brief aan de kardinaal van Luik[38.] in verkeerde aarde:

Blad k8 recto, regel 10. Erasmus: ‘die Essenen’ enz. ‘worden genoemd’.[39.] Josephus[40.] is zeer lovend over hen en de meesten achten hen en hun instellingen zeer hoog, maar jij rekent hen kennelijk onder de ketters.

Blad k8 verso, regel 5, 6 enz. Erasmus: ‘of ze deel hebben aan de glorie van de onsterfelijkheid, of de zielen van de goddelozen op dit moment worden gefolterd, of ze baat hebben bij’ enz., ‘of ze door een aflaat van de paus’ enz.[41.] Wat? Is het dan toegestaan te twijfelen of vrome zielen op dit moment deel hebben aan de glorie, of goddeloze zielen nu worden gefolterd? Het is dus evident een goddeloze vraag hoe die goddelozen baat hebben bij onze gebeden, mits het waar is wat volkomen aanvaard is, dat iemand die voor een veroordeelde bidt, zondigt, omdat de hel geen verlossing kent. Als er uit de hel geen weg terug is, is het evident een volkomen dwaze uitspraak dat aflaten van de paus direct de zielen van de goddelozen kunnen bevrijden. Als deze vragen gesteld worden met betrekking tot zielen die in het vagevuur verblij-

35. Voor het citaat, dat Romeinen 11:26 betreft, zie LB dl. 7, kol. 816 A.
36. Romeinen 12:6-7; LB dl, 7, kol. 818 C.
37. Romeinen 13:2; LB dl. 7, kol. 820 E.
38. Brief 916, waarmee Erasmus de parafrase op de twee brieven aan de Korintiërs opdroeg aan Érard de la Marck.
39. Zie dl. 6, p. 201.
40. Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* 18, 1, 5.
41. Zie dl. 6, p. 201-202.

ven, zou ik niet verbaasd zijn, maar nu zeg je met zoveel woorden: de zielen van de goddelozen. Welke zielen van goddelozen zijn er, behalve de zielen van mensen aan wier redding we wanhopen omdat die zielen onherroepelijk in de onderwereld veroordeeld zijn?

Aan de eminente leraar in de theologie Erasmus van Rotterdam

2567 *Van Cornelis de Schepper*
Brussel, 17 november 1531

Een hartelijke groet. Toen ik de dertiende van deze maand weer terug aan het hof was, vond Lieven[1] uw brief daar; hij drong er meteen bij me op aan dat ik bij de zeer illustere koningin[2] een goed woordje voor hem zou doen. Ik kan evenwel geen invloed uitoefenen en ben bij haar alleen bekend doordat ik haar enkele keren een dienst heb bewezen. Daarom heb ik bij Nicolaus Olahus gepeild of er enig vooruitzicht was voor de brave jongeman, voor wie ik steeds geweldig veel sympathie heb gevoeld en van wie ik bij uitstek zou willen dat er goed voor hem gezorgd werd. Want zoals u terecht schrijft, doe ik niets anders dan een wervelend toneelstuk opvoeren en kan ik noch mezelf noch mijn vrienden tot voordeel zijn. Dat is mijn lot. Hoewel Olahus zei dat hij heel wat omwille van u en ook wel iets omwille van mij wilde doen, meende hij niettemin dat er goed voor Lieven gezorgd zou worden als u intussen een goed woordje bij de koningin zou doen.[3] Daarom is het aan u zich al dan niet tegenover de jongeman verdienstelijk te maken. U hebt immers zo'n reputatie als deugdzaam en geleerd man dat u gemakkelijk iets voor elkaar kunt krijgen. Ik moet weer op weg voor een moeizame missie die weinig oplevert, zoals die van mij altijd zijn. Als mijn aanbevelingen evenwel iets kunnen uitrichten, zullen ze met plezier worden ingezet. Ik beveel me ten zeerste in uw gunst aan en wil u, die door zoveel werk in beslag genomen wordt, niet langer lastigvallen met een alledaagse manier van schrijven. Het ga u goed, zeer geëerde leermeester.

Van het hof dat zich in Brussel in Brabant bevindt, 17 november 1531

Cornelis de Schepper, van harte de uwe

Aan de zeer illustere heer Erasmus van Rotterdam, mijn geëerde leermeester

1. Lieven Algoet.
2. Maria van Oostenrijk, de voormalige koningin van Hongarije.
3. Zie brief 2583.

2568 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 18 november 1531

Aan Erasmus van Rotterdam

Ik liet in Augsburg bij Anton Fugger thuis een brief voor u achter die ik bij mijn vertrek naar Italië schreef; daarin stelde ik u op de hoogte van de enorme vrijgevigheid waarmee hij u graag aan zich wil verplichten, en hoe u over alle comfort in zijn huis zou kunnen beschikken, mits u daartoe zou willen besluiten. De reis naar Italië verliep naar wens. In Venetië bezocht ik Battista Egnazio,[1] een bijzonder welbespraakte en vrolijke grijsaard, niet alleen in de persoonlijke omgang, maar ook tijdens openbare colleges. Hij informeerde heel vriendelijk naar u en zei complimenteuze dingen over u. Want anderen hier die pretenderen enige kennis te hebben, proberen meestal beroemd te worden door juist flink af te geven op Erasmus en iedereen van over de Alpen. Ze bewonderen alleen Cicero en vinden dat alleen mensen lof verdienen die zich er vlijtig op voorbereiden hem na te volgen. Ik heb al enkele keren een schermutseling met hen gehad, maar zonder beledigingen. Daar werd ik niettemin geregeld toe geprovoceerd door een zekere Duitser,[2] die naar zijn eigen oordeel een bijzonder wijs man is, en zichzelf in een eigen lofrede enorm ophemelt, ook al schijnt hij naar het oordeel van de meeste anderen soms wat nieskruid[3] nodig te hebben. Hij zweert zo bij de verdienste van Lazzaro Bonamico, dat niemand aangehaald kan worden, hoe geleerd hij ook is, of hij roept meteen: ‘Maar hij is niets vergeleken bij Lazzaro!’ En hij zei dat ik mijn oordeel zou bijstellen, want dat het ook Herman uit Friesland[4] zo is vergaan. Want, zegt hij, mensen die er niet zo over denken, denken in het geheel niet na. Is dat niet definitief alle schaamte afleggen? En als het geen brutaliteit of arrogantie is, moet het in elk geval de grootste stupiditeit zijn. Ik ben uw *Ciceroniaan*[5] met grotere aandacht aan het herlezen, alleen al om dit soort mensen beter de mond te kunnen snoeren, ook al kom ik niet graag met dit soort karakters in aanvaring. Want in hun koppigheid laten ze zich met geen enkel betoog op andere gedachten brengen, ze worden er juist nog meer door geprikkeld en de discussie geeft hun de kans om mensen die ze moesten vereren nog meer aan te vallen. Maar

1. D.i. Giambattista Egnazio.
2. Georg von Logau.
3. In de oudheid beschouwd als middel tegen waanzin (*Adagia* 751).
4. Haio Herman.
5. Zie brief 2517, noot 1.

toch is niet iedereen het met hen eens. Ook onder de Italianen zelf zijn er die, bescheiden en verre van eerzuchtig, u niet de lof onthouden die men u verschuldigd is, die u naar het oordeel van de hele wereld verdient en die u onder applaus van alle werkelijk geleerde en eerlijk oordelende mensen wordt toegekend. Zij kijken met groot verlangen uit naar uw komst hier. Iemand uit Polen, geloof ik,[6.] wekte namelijk enige hoop op uw komst, waar ik evenwel niet op durf te hopen. Ook al is het klimaat hier milder dan in Duitsland, toch vrees ik dat u niet tegen zo'n lange reis zou kunnen. En Gregorius Haloander,[7.] iemand die veel voor ons vak heeft gedaan, is zijn recente terugkeer naar Italië niet goed bekomen; maar sommigen zeggen dat eerder de al te gedienstige onkunde van een nieuwbakken arts hem fataal is geworden. Maar als het mogelijk is en uw belang dient en overeenstemt met uw wens, zou mij niets prettigers kunnen overkomen; dan kan ik namelijk ter plaatse door onmiddellijke gedienstigheid mijn genegenheid voor u volledi ger laten blijken. En ik weet niet hoe veilig het allemaal daar voor u is, met zoveel beroering onder de Zwitsers.[8.]

Dat de grote en almachtige God die tragedie een gelukkig eind mag geven en u voor uw verdiensten alle mogelijke vreugde en voorspoed mag schenken.

Blijf uw vriend Viglius genegen, die zelf nooit voor iemand zal onderdoen in genegenheid voor u. Het ga u goed, onsterfelijk sieraad van de letteren.

Padua, 18 november 1531

2569 *Aan Georges d'Armagnac*
Freiburg, 19 november 1531

Erasmus van Rotterdam groet de bisschop van Rodez

Met recht zou iemand het aan brutaliteit toeschrijven, zeer geachte prelaat, dat ik als onbekende een onbekende aanspreek, en aan overmoed dat ik als onbeduidend persoontje mezelf introduceer bij zo'n uitnemende vorst, die schittert door alle mogelijke soorten eerbewijzen; maar zoals armoede de

6. Deze persoon is niet geïdentificeerd.
7. Overleden op 7 september 1531. Haloander studeerde rechten in Italië in de jaren 1525-1527. Hij verzorgde een belangrijke kritische tekstuitgave van het *Corpus iuris civilis* (Neurenberg, 1529-1531).
8. Zie brief 2525, noot 3.

schaamte verdrijft, zo verjaagt de liefde de vrees, aldus Johannes.[1] Er wordt mij door tal van mensen zoveel over uw uitstekende kwaliteiten verteld, dat ik u wel hartstochtelijk moet liefhebben. Wat me moed gaf was de vriendelijkheid van uw karakter, die (naar ik hoor) verbazingwekkend is, maar vooral de ongelofelijke bereidwilligheid waarmee u de verfijndere wetenschappen steunt. We zien die in onze tijd in alle landen op gelukkige wijze opbloeien, en wel met behulp van de talen en de oude schrijvers, die overal uit de duisternis in het licht treden. Van hen die we bezitten zijn enkele evenwel niet minder verloren gegaan dan die het meest verdwenen leken. Immers, een boek dat overal wemelt van monsterlijke fouten is eerder een kwelling dan een boek.

Door de Frobens is er lange tijd gezwoegd op het herstellen van Josephus, een bij uitstek bekende geschiedschrijver, maar we merken dat hij zo corrupt is dat hij niet meer te redden is, tenzij we hem er in het Grieks bij halen.[2] Rufinus heeft nooit iets precies vertaald, maar bij deze auteur lijken allerlei mensen naar believen maar wat verzonnen te hebben. We hoorden dat er in uw bibliotheek een Grieks handschrift is;[3] als u bereid bent ons dat voor enkele maanden ter beschikking te stellen, zult u met die goede daad niet alleen ons, maar zelfs alle liefhebbers van de studie aan zich verplichten. Het boek zal behouden bij u terugkeren, en zelfs onbeschadigd, op iedere willekeurige dag die u noemt.

U zult met Ennius zeggen: ‘Zal er een beloning zijn?’[4] Uiteraard datgene wat stervelingen de onsterfelijke goden geven. We zullen bedanken, we zullen de weldoener verheerlijken, en wat we niet in geld kunnen terugbetalen, zullen we vergelden met dankbaar enthousiasme. Daarom hebben we deze koerier eropuit gestuurd, zodat het handschrift zonder risico hierheen gebracht kan worden. Ik weet dat de stad Bazel de laatste tijd niet goed bekend staat, maar niettemin wonen er talloze onkreukbare mensen, die liever ergens anders zouden wonen, als ze konden verhuizen zonder dat het grote

1. 1 Johannes 4:18.
2. De werken van Flavius Josephus, in de vertaling die werd toegeschreven aan Rufinus van Aquilea, waren eerder bij Froben verschenen in 1524. Een nieuwe druk (Bazel, 1534) werd verzorgd door Sigismundus Gelenius. Tien jaar later volgde de *editio princeps* van de Griekse tekst, eveneens gedrukt bij Froben.
3. Het bewuste handschrift was eigendom van Jean de Pins was en zou uiteindelijk via Georges d'Armagnac en François Rabelais de omgeving van Erasmus bereiken (zie brieven 2628, 2665 en 2743). Het bevatte blijkens brief 2757 alleen Flavius Josephus' *De bello Judaico.*
4. Geciteerd door Cicero, *Cato Maior de senectute* 1.

problemen gaf. In ieder geval hebben we er zorgvuldig op toegezien dat er niets bij die drukkerij vandaan komt behalve de allerbeste auteurs. Tot zover bepleitte ik een zaak die behalve mij ook Hieronymus Froben en alle liefhebbers van de studie aangaat, maar nu ga ik voor mijn eigen zaak pleiten. 'Wat voor zaak?' zult u zeggen. Ik vraag u nadrukkelijk of u bereid zou willen zijn om Erasmus een plaats te geven bij uw beschermelingen van de laagste rang. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 19 november 1531

2570 *Van Jakob Jespersen*
Brussel, 19 november 1531

Gegroet. Ik schreef u, alleraardigste Erasmus, enige tijd geleden, toen de keizer in Gent was,[1.] omdat ik vurig wenste op de lijst gezet te worden van mensen die Desiderius Erasmus van Rotterdam als zijn vrienden beschouwt. Ik deed er nog drie gedichten bij die ik over het eerbiedwaardige sacrament had geschreven, bovendien enkele grafdichten, waarvan sommige door doctor Frans van Cranevelt waren geschreven, maar andere door mijzelf, op de dood van Jacobus Ceratinus en Marvillanus.[2.] Dit alles in de hoop dat u iemand was die niet zo gauw een bewonderaar van u als vriend zou afwijzen, hoe onbekend hij ook is. Ik gaf die brief bovendien aan onze zogeheten kwartiermaker mee, Johannes uit Sélestat,[3.] die ook zelf bij terugkomst geen enkel regeltje[4.] voor mij meebracht. Hij moet hem wel aan u overhandigd hebben, aangezien hij uw brieven aan Valdés[5.] en Hilarius van toen meebracht; ik heb ze zelf aan beiden overhandigd (want de kwartiermaker kent Valdés niet), en ze hebben allebei alles aan mij voorgelezen wat u had geschreven. Ik vroeg de man wat er met mijn brief gebeurd was. Hij antwoordde dat hij hem aan u heeft aangeboden, maar dat u antwoordde dat er nooit enige vriendschap tussen ons was en we nooit met elkaar kennis hebben gemaakt. Dat klopt, allerdierbaarste Erasmus, ik had u juist met de bedoeling geschreven, dat er door onze brieven niet alleen wederzijdse kennismaking zou plaatsvinden, maar ook vriendschap tussen ons zou ontstaan. Het zat

1. In het voorjaar van 1531.
2. Nicolas Wary uit Marville.
3. Niet geïdentificeerd.
4. De tekst heeft 'ne muscam quidem literarum'; vgl. *Adagia* 1084 (Zelfs geen vlieg).
5. Brief 2528.

me niet zozeer dwars dat u niet schreef, ik veronderstelde dat uw talloze werkzaamheden daarvan de oorzaak waren, hoewel het een kleinigheid was geweest twee of drie woorden terug te schrijven; het zat me eerder dwars dat die sukkel overal aan het hof van Campeggi,[6.] aan tafel en op straat, rondvertelde dat ik u een brief had geschreven, maar dat u niets via hem aan mij had teruggeschreven. 'Zo', zei hij, 'is dat die alom geroemde Erasmus! Hij verwaardigt zich niet terug te schrijven.' Daarom vraag ik u alstublieft in elk geval een paar woorden terug te schrijven, als u tijd hebt, zo niet, dan aan Hilarius of Lieven,[7.] zodat ik kan laten zien dat u hebt teruggeschreven en die booswichten de mond hebt gesnoerd.

Ik ben, allerdierbaarste Erasmus, nu bij meester Nicolaus Olahus, secretaris van koningin Maria,[8.] en leer hem momenteel Grieks; u schreef over hem aan Lieven. De man lijkt zeer vriendelijk; hij lijkt niet alleen, maar is ook door en door een Erasmus-liefhebber, die al wat hij omwille van u zal kunnen doen, zal doen. Hij wenste eergisteren onder het eten dat u hier was. Ik zei dat u juist voor veel geld een huis had gekocht.[9.] 'Hij zal het kunnen verkopen', zei hij, 'de koningin zou graag willen dat hij in Brabant was'.

Verder is er geen nieuws, behalve dat onze illustere koning Christiaan[10.] de dag na Sint-Crispijn[11.] hier uit Holland weggevaren is met veertienduizend man, om te zien of hij zijn vaderland kan heroveren. Intussen weten we niet met zekerheid hoe het hem vergaan is: de keizer,[12.] en iedereen, wacht op berichten van hem. De kanselier van de koning, meester Gotskalk,[13.] leest met Christiaans zoon[14.] uw *Apophthegmata.*[15.]

Ook hebben de dominicanen te Leuven verboden dat iemand, althans bij het kapittel, uw boeken zou lezen op straffe van excommunicatie, ook al zou hij daartoe de bevoegdheid van de paus hebben. Dat vertelden Rescius en Conradus Goclenius mij drie dagen geleden. Daarom heeft uw vriend, de Portugees Ângelo de Resende,[16.] die sekte de rug toegekeerd; hij woont nu hier

6. Pauselijk gezant bij de keizer.
7. Hilarius Bertholf en Lieven Algoet.
8. Maria van Oostenrijk, voormalig koningin van Hongarije.
9. Zie brief 2517, noot 10.
10. Christiaan II van Denemarken was in 1523 uit zijn rijk verdreven en verbleef sindsdien in de Nederlanden.
11. De gedenkdag is 25 oktober.
12. Christiaan II was gehuwd met Isabella van Habsburg, zuster van Karel V.
13. Gotskalk Eriksen.
14. Johan, geboren in 1518.
15. Verschenen in 1531.
16. D.i. (Lúcio Ângelo) André de Resende.

in Brussel bij de ambassadeur van de koning van Portugal,[17.] die hij Grieks en Latijn leert. Ik ben blij dat onze vriend Hilarius Bertholf zich weer verzoend heeft met Dantiscus: hij woont nu bij hem.

Er zijn talloze mensen aan het hof van Campeggi die een enorme hoeveelheid boeken van u kochten en naar Italië lieten overbrengen; maar steeds informeerden ze of er geen ketterij in stond. Ik vraag waarom. 'Omdat velen zeggen dat er bij Erasmus iets dergelijks te bespeuren is.' Moeten we dan altijd de massa en de monniken geloven? Ik verliet het hof van Campeggi, ik had er geen behoefte aan naar Italië te gaan. Mijn meester Jacopo Canta uit Asti,[18.] die ik Grieks leerde, koos de heer Jacob van Aalst in mijn plaats. Deze man was ruim een jaar geleden bij u, gestuurd door Goclenius;[19.] hij woonde bij Dirk.[20.] Hij is nu naar Italië gestuurd, waar hij aan het hoofd van een drukkerij staat.

Mijn meester Nicolaus Olahus belooft alle mogelijke hulp als hij iets voor Lieven zal kunnen doen, zelfs als u hem niet had aanbevolen. Iedereen - Goclenius, Valdés en mijn meester - vraagt zich af wat de bedoeling is van wat u schrijft: 'als uw aanbevelingsbrief zal komen, samen met hun brieven'; want uzelf beveelt Lieven bij hen aan.[21.]

Girolamo Aleandro, aartsbisschop van Brindisi, is eveneens hier; ik bracht in zijn aanwezigheid ook u ter sprake: dat u op een aantal plaatsen blijk gaf van een zeer hoge dunk van hem, namelijk in het adagium 'Haast je langzaam',[22.] in de *Ciceroniaan*[23.] en op een aantal andere plaatsen; hij liet geen enkele reactie blijken, in goede of kwade zin, maar gaf het gesprek en zijn eigen woorden een andere wending. Zijn secretaris, Domenico Mussi, gniffelde. Dat is iemand die uitstekend Grieks en Latijn kent; ook uw vriend Hilarius wil graag via mij met hem kennis maken. De volgende dag ontmoette ik opnieuw de zojuist genoemde secretaris aan het hof van Campeggi. Ik vroeg hoe de verstandhouding tussen u en Aleandro was. 'Ik weet', zei ik, 'dat er ooit nauwe banden tussen hen waren'. 'Maar die zijn er nog steeds tussen hen,' zei hij; 'de zeer eerwaarde heer heeft een hoge dunk van Erasmus en laat dat in zijn woorden blijken.' Ik weet echter niet of hij me naar de mond praatte. Ik hoor evenwel zeggen dat de man, nadat hij een hogere positie had

17. Pedro Mascarenhas. De koning van Portugal was Johan III.
18. Kamerheer van Campeggi.
19. Zie brief 2352, dl. 16, p. 304, en brief 2369, dl. 17, p. 35.
20. Dirk Martens.
21. Zie brieven 2528 en 2567.
22. *Adagia* 1001; LB dl. 2, kol. 405 D.
23. LB dl. 1, kol. 1011 A-B.

gekregen, een onruststoker bij de paus en de christelijke vorsten is geworden en die situatie uitbuit om ieders gunst en meer beneficies te verwerven. Hetzelfde deed Alberto Pio, prins van Carpi, als je iemand *pius*[24.] mag noemen die zo goddeloos en anders dan een christelijk mens betaamt tegen Erasmus schrijft. Het is verbazingwekkend dat er onder christenen zoveel vertrouwen in die Joden en vreemden wordt gesteld.[25.]

Luister, er is nog één ding dat ik niet voor u verborgen wil houden. Jan van Campen, hoogleraar Hebreeuws, heeft een werk over het gehele psalter geschreven dat ieders goedkeuring wegdraagt.[26.] Kort geleden waren de kardinaal van Luik[27.] en de bisschop van Palermo[28.] bij het middagmaal aanwezig, met nog vele anderen. Dantiscus vroeg persoonlijk aan de bisschop van Palermo om een privilege voor het drukken van die annotaties van Campen. Een onverschillig theoloogje antwoordde: 'Er zijn genoeg commentaren op de psalmen.' Dantiscus[29.] onderbrak de man onmiddellijk en vroeg hem enkele plaatsen te verklaren. Hij kende zijn commentaren niet. Uiteindelijk stond de bisschop van Palermo toe dat er slechts vijfhonderd exemplaren werden gedrukt, en wel tegen betaling. Toen antwoordde Dantiscus, bisschop van Chełmno: 'Fraaie lieden zijn jullie, die de christelijke wereld zoveel goeds misgunnen. Als Titelmans of Eustachius van Zichem[30.] of een andere heel domme monnik dit zou schrijven, zou het niet nodig zijn jullie te vragen of het gedrukt mag worden, omdat ze hun pen op Erasmus richten. Daarom zal ik niet verder vragen, maar ik zal er geen vijfhonderd, nee, er vijfduizend laten drukken, geheel voor mijn rekening; ik zal het als geschenk aan alle bisschoppen, gezanten, universiteiten en koningen van de hele christenheid sturen. Ik zal het laten drukken door mensen die weinig waarde aan jullie privileges hechten.' Ze zwegen en waren sprakelozer dan vissen[31.] toen ze hoorden dat hij het koste wat het kost wilde laten drukken. Afgelopen week, toen ik naar Leuven ging, gaf Dantiscus mij een brief en

24. Zie brief 2565, noot 7.
25. Aleandro werd door Erasmus soms als Jood aangeduid. Met de 'vreemden' zullen de Italianen zijn bedoeld; vgl. brief 2046, dl. 14, p. 268 en 276; 2340, dl. 16, p. 280.
26. *Psalmorum omnium iuxta Hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio* (Neurenberg, 1532).
27. Érard de la Marck.
28. Jean de Carondelet.
29. Jan van Campen trad rond de tijd dat deze brief is geschreven bij Dantiscus in dienst.
30. D.i. Eustachius van der Rivieren.
31. *Adagia* 429.

geld mee om aan Rescius te geven voor bepaalde dingen die hij voor hem gedrukt had. Ik zei: ‘Ik bewonder het dat Uwe Excellentie zo moedig was tijdens het gesprek met de bisschoppen van Luik en Palermo’. Hij zei: ‘Wat heb ik met hen te maken? Het zijn bisschoppen. De keizer staat aan mijn kant, die mij even goedgezind is als hun; mijn eigen Poolse koning staat aan mijn kant!’

Er is een religieus in het klooster Bethlehem bij Leuven, Johannes van Athene of Rome geheten,[32.] die u ten zeerste bewondert. Hij had u graag geschreven, als hij het vooraf had geweten. Ik weet dat hij u een keer schreef; hij weet niet of u de brief hebt ontvangen. Hij is 's nachts bezig met Grieks, zodat de andere monniken het niet zouden merken, zoals vroeger uw vriend Levinus Ammonius deed. Als u mij iets schrijft, noem hem in uw brief; ik zal het hem laten zien. Ik zal met mijn meester en de koningin praten, zodat we u eindelijk hierheen kunnen halen. Verkoop het huis, kom en zorg dat het u goed gaat.

Brussel, 19 november 1531

Mijn meester, Nicolaus Olahus, doet u de groeten; hij zal u ook zelf schrijven.

Jakob Jespersen, een Deen uit Aarhus, met heel zijn hart de uwe

Aan de zeer geachte heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer rechtschapen vriend. Freiburg

2571 *Van Maarten Davidts*
Brussel, 19 november 1531

Allereerst een groet. Ik ontving onlangs een brief van uw[1.] hand geschreven in Freiburg op 29 augustus, waaruit ik begrijp dat uw Brusselse gastheer[2.] bij u in de gunst staat, zoals ik dat ook meer dan eens heb ervaren. Want ik ontving enige tijd geleden een grafdicht voor de heer meester Philippe Haneton,[3.] waarvoor ik, naar ik me herinner, niet bedankt heb, en daarom bedank ik bij dezen. Er is in Mechelen een zekere meester Lambert de Briaerde, raadsheer daar bij de raad van de keizer, die in het verleden de dochter[4.] van voornoem-

32. Niet geïdentificeerd.
1. Letterlijk: van de hand van de heer. Davidts gebruikt telkens een vorm van *dominus* waar hij Erasmus aanspreekt. Dit is in de vertaling vervangen door u(w).
2. Erasmus logeerde in de winter van 1516-1517 bij Davidts in Brussel.
3. Zie brief 1997a (Allen nr. 1280).
4. Marie Haneton.

de meester Philippe Haneton als vrouw had. Zij is overleden, maar nu heeft hij de dochter[5.] van de heer Jean Micault, ontvanger-generaal van de keizer voor de Lage Landen, als vrouw. Hij[6.] bezocht Erasmus in Parijs en schept groot genoegen in de geschriften van Erasmus. En zo verzocht hij me, voor zover ik als onwaardig persoon dat kan, u aan te sporen om iets te schrijven over de vijftigste[7.] psalm, 'Wees mij genadig, God'. Want, zoals hij mij vertelde, kan hij niet genoeg krijgen van het lezen van wat u bij verschillende andere psalmen schreef. Ik verwacht dat deze man, zo rechtschapen en edel, een hogere positie zal krijgen; hij kan bovendien in de toekomst zeer nuttig zijn, via de genoemde ontvanger-generaal, wat het jaargeld van de keizer betreft.

Hopelijk wekt het geen ergernis dat ik dit alles zo onverzorgd en zo onbeschaamd durf te schrijven of aan te raden. Meester Jean le Sauvage, zoon van de overleden grootkanselier, is al overleden en Antoine le Sauvage is als enige van de zoons over en woont op Sterrebeek.[8.] Hij is een groot bewonderaar van u en vroeg mij, zijn kapelaan op Sterrebeek, hem ten zeerste bij Erasmus aan te bevelen. Mijn broer[9.] en de hele familie bevelen zich nadrukkelijk in uw gunst aan. Meester Jan Jacobszoon,[10.] Busleyden,[11.] allemaal maken ze het goed.

Uit Brussel, door uw nederige gastheer en dienaar, 19 november '31

Maarten Davidts, uw zeer dienstwillige dienaar

Aan de heer Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2572 *Van Jakob Spiegel*
Straatsburg, 23 november 1531

Een hartelijke groet. Ik stuur u, als een vader geëerbiedigde Erasmus, een brief van de kardinaal van Trente.[1.] Mijn broer Maius,[2.] die samen met koning Ferdinand onderweg naar Innsbruck was, gaf hem mij bij zijn vertrek. Hij is mij

5. Marguerite Micault.
6. D.i. Briaerde.
7. Volgens de nummering van de Vulgaat; psalm 51 in andere vertalingen.
8. Antoine erfde het landgoed Sterrebeek dat zijn vader in 1516 had verkregen.
9. Zeger Davidts.
10. Niet met zekerheid geïdentificeerd.
11. Gilles de Busleyden.
1. Bernhard von Cles. De brief is misschien nr. 2557.
2. Johannes Maius, halfbroer van Spiegel.

in Speyer[3] overhandigd, waar ik vandaag rechtstreeks vandaan ben gekomen. Morgen zal ik me naar mijn vaderstad Sélestat begeven.

In Speyer heb ik de kardinaal van Trente aan u herinnerd; wat u over hem in de *Bloemrijke brieven* hebt geschreven,[4] heb ik als eerste onder de aandacht van Zijne Eminentie gebracht. Hij spreekt in uiterst vriendelijke bewoordingen over u. Ook bij Aleandro, aartsbisschop van Brindisi, heb ik opzettelijk uw naam laten vallen. Ik ben gewend in een vertrouwelijke sfeer en wat openhartiger met hem te praten over wat ik maar wil. Over de kerkelijke twist hebben we een gesprek van een flink uur gehad, waarbij hijzelf de stof aanreikte. Hij zei onder andere dat het een schurk is geweest die u heeft aangepraat dat de prins van Carpi u op zijn instigatie heeft aangevallen, of liever gezegd, geduld heeft dat zijn naam werd gebruikt, die bij die magistertjes achter hun katheders kennelijk veel gewicht had. De prins van Carpi was iemand met een rusteloze geest en een sluw en onbetrouwbaar karakter. Dat merkte ik al gauw in de tijd dat ik mij met de vorstelijke archieven bezighield.[5] Moge God hem genadig zijn! Als hij hem twintig jaar eerder bij de levenden had weggehaald, hadden de monarchen van de christenheid op behoorlijk goede voet met elkaar gestaan, dat weet ik zeker! Hij was tijdens zijn leven duidelijk een handlanger van de furiën. Ik twijfel er niet aan dat u degenen die aan de Sorbonne, bron van alle onwetendheid, een 'magisterlijk' *Besluit*[6] hebben uitgedacht, een gepast antwoord zult geven.

De keizer heeft de rijksdag verplaatst naar Regensburg op Driekoningen.[7] Als die doorgaat, zal ik daar voor u klaar staan om naar vermogen elke opdracht of wens van u te vervullen, mits ik, zoals ik veronderstel, door de koning of door zijn grootkanselier, de kardinaal van Trente, opgeroepen zal worden. Velen weten hoezeer ik u, en met recht, hoogacht. Zoveel als ik u verschuldigd ben, zal ik nooit kunnen betalen, ik geef het in alle eerlijkheid toe, zowel om de nagedachtenis van mijn geliefde oom die door u voor de vergetelheid is behoed, als om de eervolle vermelding van ook mijn naam.[8]

Als u een keer aan Rhenanus[9] schrijft (want schroom laat niet toe dat ik u

3. Waar volgens eerdere plannen een rijksdag gehouden zou worden; zie brief 2527, noot 8.
4. Zie brief 2299, dl. 16, p. 202.
5. Spiegel was werkzaam als secretaris onder Maximiliaan I, Karel V en koning Ferdinand (tot 1526). Pio was keizerlijk gezant in Rome onder Maximiliaan. Afgewezen door Karel trad hij in dienst van koning Frans I.
6. Zie brief 2552, noot 7.
7. Uiteindelijk begon de rijksdag op 17 april 1532.
8. Zie brief 2088. De oom is Jakob Wimpfeling.
9. Beatus Rhenanus was een stadgenoot van Spiegel en Maius.

om een antwoord vraag) moet u in een paar woorden bij mij de overhandiging van de brief van de kardinaal van Trente in herinnering brengen. Dat wil mijn broer namelijk heel graag van me weten. Volgens het spreekwoord van Polidoro, niet van u, 'veranderen hoge ambten iemands karakter'.[10.] De gunst en de gulheid van de kardinaal zijn evenwel nooit verdwenen, aangezien hij ooit, toen hij tot de groep raadsheren van Maximiliaan behoorde, behoorlijk wat profijt had van het beetje moeite dat ik voor hem deed. Toch zult u mij een plezier doen als u mij in een paar vriendelijke woorden aan het slot van uw brief noemt; want hij koestert graag iedereen die u liefhebt. Moge God u behoeden, die het ongetwijfeld als een weldaad voor zijn kerk bedoelde dat die teugelloze sofisten tijdens uw leven eindelijk dat gif uitspuwden.

In haast. Straatsburg, in de proosdij bij Saint-Pierre-le-Jeune, 23 november 1531

Uw dienaar Jakob Spiegel

...[11.] en als een vader geëerbiedigde heer Erasmus van Rotterdam, een fel voorvechter van de christelijke vroomheid en een sterke, onvermoeibare verdediger van een zuiverder theologie

2573 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 23 november 1531

Een hartelijke groet. Als ik denk aan je tot nu toe steeds onwrikbare zelfvertrouwen als het ging om de verheven zaak van de studie en de ware vroomheid, zelfvertrouwen dat bij tegenslag niet bezweek, maar juist van dag tot dag duidelijker zichtbaar werd, kan ik me niet genoeg verbazen over je laatste brief. Die lijkt iets van angst te verraden wegens het *Besluit* van de Sorbonisten.[1.] Als je zou weten hoe weinig mensen zich daar druk over maken, zou je absoluut van die zaak volstrekt niet onder de indruk zijn. Daar komt bij dat ook zij die de goede wetenschappen slecht gezind zijn - dat is het soort mensen bij wie de waarheid die door jouw voortreffelijke arbeid blootgelegd en aan de wereld getoond is, voor honger zorgt -, iets heel anders verwacht zullen hebben na die lange bevalling van de heren Sorbonisten. Hun deugdzaamheid en wijsheid kregen nog niet zo lang geleden tot hun grote schande

10. Nr. 202 in de Bazelse druk uit 1525 van Polidoro Virgilio's *Adagia.*
11. Blijkens de uitgave van Allen is op deze plaats in het handschrift tekst weggevallen.
1. Zie brief 2552, noot 7.

bekendheid door hun besluit over de scheiding van de Britse koning,[2] en die bekendheid zal nu toenemen, als jij aan die oude gewoonte van je vasthoudt en je niet bij een zaak die zo vaak heeft overwonnen voor je vijanden wijkt, maar de waarheid je gewoonlijke verdediging waardig keurt. Wees ervan verzekerd dat iedereen die jou goed gezind is daarop wacht, en dat je vijanden in hun gebeden nergens meer om smeken dan dat je door te zwijgen ogenschijnlijk de fouten erkent waarvan de Sorbonisten je beschuldigen. Als dat gebeurt, denken ze dat er voldoende fundamenten zijn gelegd voor iets wat ze allang van plan zijn, dat ze onder het mom van de godsdienst alle edele wetenschappen omverwerpen, waarbij jij voor altijd gebrandmerkt wordt. Pas daarom op dat je niet toelaat dat de glorie van je eerdere goede daden wordt verduisterd; denk aan de vurige strijd[3] waartoe je, naar we op grond van de minstens even zware gevechten die je doorstaan hebt verwachten, vastbesloten bent. Ik kan je intussen verzekeren dat je in deze contreien nergens bang voor hoeft te zijn, omdat je de keizer zelf en de koningin van Hongarije[4] aan je kant hebt, bovendien de belangrijkste hovelingen, die, voorzichtig uitgedrukt, je zeker niet slecht gezind zijn, wat ikzelf uit gesprekken met velen van hen dankzij onmiskenbare blijken heb begrepen. Daarom moet je niet alleen je ongegronde vrees[5] over de keizerlijke schatkist,[6] maar überhaupt alle muizenissen uit je hoofd zetten en - als je tenminste het aanzien dat je tot nu toe door buitengewone vastberadenheid hebt verworven wilt behouden - datgene doen waartoe de werkelijkheid aanspoort, zodat die sofisten van de Sorbonne voor zoveel brutaliteit niet ongestraft blijven.

Maar je bent te verstandig om door iemand aangespoord te moeten worden, en je enthousiasme en onvermoeibare drang om de waarheid te verdedigen hebben niemands aanmoediging nodig. Daarom zal ik hierover ophouden en het over andere dingen hebben. Allereerst dit: Gilles de Busleyden kijkt met ongeduld uit naar je antwoord[7] over een nieuwe hoogleraar Hebreeuws, of je misschien een geschikte kandidaat voor die functie hebt gevonden. Want ze hebben besloten niemand, tenzij op jouw voorstel, ter vervanging van Campen te kiezen, die al een tijdje geleden zelf het college heeft

2. Het besluit hield in dat Hendrik VIII mocht scheiden van Catharina van Aragon.
3. Homerus, *Odyssee* 4, 512; *Ilias* 15, 734.
4. Maria van Oostenrijk.
5. Grieks *adees deos*; zie *Adagia* 1280.
6. Erasmus vreesde dat het geld voor een oorlog tegen vorsten die de reformatie steunden aangewend zou worden; zie de tweede alinea van brief 2516.
7. Brief 2588.

verlaten,[8] omdat hij niet tegen de eenzaamheid of in elk geval het geringe aantal toehoorders kon. De overige vakken doen het evenwel beter dan ooit en ik weet niet hoe het komt dat onze studenten nooit erg geïnteresseerd waren in de studie Hebreeuws. Ze zouden naar onze verwachting van gedachten veranderen, als er iemand was die bij het lesgeven doorzettingsvermogen en stiptheid aan de dag zou leggen, wat bijna iedereen - en dat is een terechte klacht - bij onze vriend Campen miste. Het is dus aan jou in al je vriendelijkheid je college niet in de steek te laten, dat zijn groei tot nu toe vooral aan jouw adviezen te danken heeft. Geef in elk geval aan dat ik dit alles uit naam van de heer Busleyden en de executeurs onder je aandacht heb gebracht, zodat ze niet denken dat ik de toebedeelde taak niet op me heb willen nemen.

Welke maatregelen de keizer hier tegen de ketters wil nemen, over het eens en voor altijd reguleren van de geldmarkt na voortdurende fluctuaties, eveneens over inperking van luxe kleding, over het tegengaan van dronkenschap, over verlaging van de hoge graanprijs, over voedsel voor de arme inheemse bevolking, over het terugbrengen van het stadsrecht van afzonderlijke plaatsen tot een vorm die aan de wetten beantwoordt, en andere soortgelijke zaken, kun je lezen in de verordeningen zelf die ik je stuur.[9] Je felicitatie met mijn Antwerpse overwinning[10] deed me veel genoegen, en het leek erop 'dat ik juist rust had, helemaal op het punt om de haven binnen te varen',[11] toen er plotseling een nieuw geschil ontstond. Mijn tegenstanders proberen namelijk, nu ze mij de buit niet kunnen afnemen, in elk geval te zorgen dat die gedurende enkele jaren niets opbrengt, zodat natuurlijk de winst en de opbrengst voor de duur van het geschil naar het kapittel gaan. Dit soort trucjes gebruiken ze nu bij mij, maar ik hoop dat ik binnenkort een manier zal vinden om die booswichten op mijn beurt flink aan te pakken zonder zelf enig risico te lopen.

Haio Cammingha stuurde vier goudstukken als aanvulling op de eerdere som;[12] maar hij is boos, denk ik, want ze zijn zonder enige brief overhandigd. Girolamo Aleandro kwam nog geen twintig dagen geleden hierlangs, op

8. Zie brief 2570, noot 29.
9. Al deze onderwerpen komen aan de orde in de *Ordinancien ende statuten* die Karel V op 7 oktober 1531 uitvaardigde en die op 15 november door Willem Vorsterman en Michiel Hillen van Hoochstraten in Antwerpen werden gedrukt.
10. In 1525 was aan Goclenius een prebende toegekend die hoorde bij de titel van kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. De toekenning werd aangevochten.
11. Vergilius, *Aeneis* 7, 598.
12. Zie brief 2552, noot 5.

weg naar de keizer; we weten niet waarom, behalve dat ze zeggen dat hij door de paus naar de Duitse rijksdag is gestuurd, en dat hij, omdat de keizer aarzelt,[13.] liever de winter in Brabant wil doorbrengen dan bij de Duitse kachels. Deze bode komt naar je toe, gehuurd met geld óf van Valdés óf van jouw Lieven;[14.] daarom zul je hem in geen geval iets verplicht zijn. In mijn laatste brief vroeg ik of je, indachtig je aloude sympathie voor mij, Valdés wilde laten weten (als je hem schrijft) dat je het op prijs zou stellen als hij mij ter wille zou zijn bij iets wat hij op verzoek van de heer Dantiscus beloofd had te zullen doen.[15.] Maar ik twijfel er niet aan dat je goede redenen had om het te weigeren of uit te stellen. Daarom durf ik je niet nogmaals met dezelfde zaak lastig te vallen. Je Erasmius[16.] woont in Lille, een stad die zo'n vijf mijl voorbij Henegouwen ligt. Daar oefent hij zijn Frans. Ik stuur een brief aan Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius om te bedanken voor het geschenk dat ze hadden gestuurd voor de moeite die ik voor hem heb gedaan. Zou je zo vriendelijk willen zijn die aan hen door te sturen als er een geschikte bode is? De andere brief is van Arnold Birckmann en bevat het een en ander over hun rekeningen. Het ga je goed.

Leuven, 23 november 1531

Je vriend Conradus Goclenius

Aan Erasmus van Rotterdam. Freiburg im Breisgau

2574 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, 23 november 1531]

Ik heb je onlangs op aandringen van onze vriend Ephorinus de nonsens van een of andere Scaliger gestuurd;[1.] ik zou niet willen dat die in handen van anderen komt. Daarom zal ik het fijn vinden te horen of je die ontvangen hebt of niet. Ik kwam er vandaag achter dat je laatste brief, waarin ik weet niet wat over praatjesmakers wordt herhaald, de geestelijke[2.] wond bij Gry-

13. De rijksdag werd uitgesteld; zie brief 2527, noot 8.
14. Lieven Algoet.
15. Dit betreft pogingen om een andere prebende voor Goclenius te regelen.
16. Erasmius Froben, die enige tijd in Leuven had doorgebracht; zie brief 2352.
1. Zie brief 2564, noot 2.
2. De vertaling volgt de lezing ‘se animo’ uit de *Die Amerbachkorrespondenz*, dl. 4, p. 89 (nr. 1585).

naeus die hij meende opgelopen te hebben, weer erger gemaakt heeft.[3.] Met een heilige eed verzekert hij, nee zweert hij, dat hij alles wat hij jou bij zijn terugkeer namens More en de aartsbisschop van Canterbury[4.] had bericht, als gevolmachtigde heeft ontvangen, zodat hij mij volledig overtuigde. Hij betreurt het dat zijn trouw, waarom hij bij uitstek door iedereen gewaardeerd wenst te worden, door jou in twijfel wordt getrokken. Ik daarentegen beweer dat jij geloof hecht aan zijn woorden, maar de ijdele beloften van hen die je dat als gevolmachtigden hadden gegeven in twijfel trekt. Ik verzoek je, mijn beste Erasmus, die onrust bij de man weg te nemen, zodat hij begrijpt dat hij niet van een leugen wordt beticht, maar onder de betrouwbare mensen die allerminst praatjesmakers zijn wordt gerekend. Hij is beslist, om het in één woord te zeggen, een groot heraut van je kwaliteiten en naar mijn idee je vriendschap niet onwaardig.

Oecolampadius heeft vandaag het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Als je ter plaatse van mijn beetje hulp gebruik wilt maken, aangezien we ons eindelijk met de vrede hebben verzoend,[5.] geef het met een enkel woord te kennen, en ik zal er meteen zijn. Het ga je goed. In haast.

2575 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 29 november 1531

Een groet. Wat zeg je me daar?[1.] Grynaeus heeft je met een eed weten te overtuigen? Maar ik mag sterven, als ooit ook maar de minste verdenking omtrent zijn trouw in mijn hoofd is opgekomen. En ik blijf me met verbazing afvragen, hoe hij op het idee is gekomen mij daarvan te verdenken, behalve dat deze tijd niet duldt dat er ergens vrede heerst. Ik denk dat ik die onrust al bij hem heb weggenomen.[2.] Als er iets is achtergebleven, moet jij dat wegnemen. Ik heb Scaligers venijnigheden ontvangen.[3.] Daar zit Aleandro achter. De stijl van de man is voor mij zo herkenbaar als zijn gezicht. Naar ik merk

3. De bewuste brief is niet bewaard gebleven. In het postscriptum bij brief 2530 krijgt Erasmus Schets de waarschuwing Grynaeus en Bebel niet al te zeer te vertrouwen.
4. William Warham.
5. Zie brief 2525, noot 3.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2574.
2. Zie brief 2576.
3. Zie brief 2564, noot 2.

banen ze zich werkelijk met de mentaliteit van gladiatoren[4.] een weg naar mij, Béda met de zijnen, Eck en aartsbisschop Aleandro, nu pauselijk gezant bij de keizer, met volledige volmacht en evenveel waanzin. Hij denkt nu te zullen voltooien wat hij acht jaar geleden vergeefs geprobeerd heeft.[5.] Hij noemt zich Scaliger, dreigend met vuur. Niets is zo beledigend of het wordt in Parijs gedrukt, mits het tegen Erasmus is gericht. Het is voor hen niet genoeg Erasmus te doden als ze hem niet volledig vernietigen door ook een eind te maken aan zijn faam. De Heer zal voor ons zorgen. De zaak waar ik het met jou over wilde hebben, is niet heel belangrijk en heeft geen grote haast. Je komst zal me veel plezier doen, mits het je schikt om te komen, en nog meer plezier doen, als je hier een paar weken wilt blijven; er zal ook een stal voor je paard geregeld worden. Het ga je goed.

De dag voor het feest van Andreas, 1531

Je herkent de hand van je vriend

Aan de zeer illustere doctor in de rechten Bonifacius Amerbach. Bazel

2576 *Aan Simon Grynaeus*
Freiburg, 29 november 1531

Een hartelijke groet.[1.] Bij het lezen van je brief kreeg ik een dubbel gevoel: ik werd bedroefd omdat ik merkte dat je je opnieuw aan een brief van mij hebt geërgerd en ik moest lachen omdat ik tot mijn verbazing zag dat die uit de lucht gegrepen verdenking niet uit je hoofd te krijgen is. Moge Christus' genade mij voor altijd ontzegd worden, als bij mij, wakker of slapend, ooit het idee opkwam jou ervan te verdenken dat je iets in Engeland deed of mij uit Engeland berichtte tenzij volkomen te goeder trouw. Ik hekelde de gewoonte die bekend is onder hovelingen om guller te beloven dan te geven. Als ik een terechte discussie zou willen aangaan met een vriend, zou ik me daarom met veel meer recht bij jou kunnen beklagen, omdat je dacht dat ik zo onheus kon zijn. Het zou immers bijzonder onvriendelijk van me zijn als ik iemand die ik om zijn enorme geleerdheid bewonder en om zijn even grote deugdzaamheid liefheb, van kwade bedoelingen zou verdenken, vooral omdat je betrouwbaarheid nooit ergens te wensen overliet. Zelfs met betrekking tot Bebel is nooit een dergelijke gedachte in mijn hoofd opgeko-

4. *Adagia* 276.
5. Dit doelt waarschijnlijk op Aleandro's niet gepubliceerde geschrift *Racha*, waarin hij Erasmus aanviel.
1. Voor de achtergrond van deze brief zie nr. 2574.

men. Toch vind ik dat er een even groot verschil tussen hem en jou is als tussen een stuk glas en een edelsteen. Hoe kon ik je wat het geïnde geld betreft wantrouwen, terwijl ieder expliciet in zijn brief vermeldde wat hij stuurde? Wat kon er voor reden zijn waarom je mij iets anders zou vertellen dan je had gehoord? Je weet dat er bij vermoedens vooral op gelet wordt, wat iemand erbij wint. Ik zie in elk geval geen enkele reden en ik denk niet dat er een is. Mountjoy beloofde in zijn brief wat jij vertelde. Hetzelfde deed de aartsbisschop van Canterbury. Ik wist wat een treuzelaar Mountjoy is als het op geven aankomt. Ik denk dat de aartsbisschop al gedaan heeft wat hij beloofde. Of als dat niet het geval is, heeft dat als reden dat niemand hem aansprak, omdat er zovelen zijn die dagelijks iets voor zichzelf vragen. Het kan ook zijn dat het geld al uitbetaald is, al is Schets, die in Antwerpen woont, nog niet op de hoogte gesteld. Ik had More geschreven dat hij niets moest sturen, en ik verwacht ook niets van hem. Wat hij tegen jou zei, zei hij om je niet teleurgesteld weg te laten gaan, omdat hij dacht dat je misschien verwachtte dat hij een geschenk zou sturen. Ik twijfel niet dat de bisschop van Lincoln en de graaf van Ormond[2] hebben gezegd wat jij berichtte. De reden is duidelijk waarom ze dat niet hebben geschreven. Ze probeerden met royalere beloften de middelmatigheid van hun geschenk te compenseren. Ze wilden die uitspraken evenwel niet op papier zetten, zodat het hun vrijstond die wel of niet waar te maken, of om de indruk te vermijden dat ze in ruil voor mijn lofprijzingen een geschenk gaven dat naar simonie riekt.

Maar hoe dat ook zit, mijn beste Grynaeus, beschouw het als een uitspraak die je vanaf de drievoet[3] krijgt, dat bij Erasmus nooit ook maar de lichtste twijfel over jouw betrouwbaarheid is opgekomen. Ik heb zo'n lage dunk van jouw betrouwbaarheid dat, als er een zaak met drieduizend florijnen was, ik niet zou aarzelen die zonder wissel aan je toe te vertrouwen, laat staan dat ik hier argwaan zou koesteren, waar het voor jou niet lonend was geweest te bedriegen en ik niet de minste reden had gehad om argwaan te koesteren. Misschien heeft iemand jou een vertekend beeld gegeven van mijn karakter, aangezien tegenwoordig boze tongen de macht hebben. Dan zijn er nog mijn brieven die in jouw ogen zo geschreven zijn, dat iedereen (met uitzondering van mij) vindt dat ze jou verdacht maken. Laat die aan ons beider vriend Bonifacius zien. Als hij oordeelt dat daar ook maar een enkele syllabe in staat die een smet werpt op jouw eerlijkheid, zal ik erkennen dat ik zat te slapen of, als je dat liever wilt, dronken was toen ik ze schreef. En ik zou niet weigeren ze uit te leveren, zodat jij het recht hebt ze te vernietigen, naar

2. John Longland en Thomas Boleyn. Erasmus had aan hen verklaringen van psalmen opgedragen (zie brieven 1535 en 2266).
3. *Adagia* 690; zie brief 2554, noot 3.

believen in de vlammen of de Adriatische Zee.[4.] Want bij mij is er geen kopie van achtergebleven.

Maar luister, zorg dat je tegelijk met de brieven alle verdenking uitwist, die (heus!) elke grond mist. Omdat jij er zoveel om geeft dat je eerlijkheid nooit te wensen overlaat, juist daarom ben je mij veel dierbaarder en daarom vergeef ik je gemakkelijker dat je deze verdenking tegen mij hebt opgevat en bezorgd was voor verreweg het kostbaarste van alles, zelfs terwijl het veilig was - evident ongegronde vrees,[5.] volgens het spreekwoord.

De mensen zullen verschillend op de dood van Oecolampadius reageren, aangezien ieder zijn eigen mening heeft. Ik bid voor hem om de barmhartigheid van de Heer, die wij allen nodig hebben. Het ga je goed.

Freiburg, de dag voor het feest van Sint-Andreas, 1531

Erasmus van Rotterdam, je waarachtige vriend

Aan de zeer geleerde heer Simon Grynaeus. Bazel

2577 *Aan [Jean Morin]*
Freiburg, 30 november 1531

Een hartelijke groet, zeer geëerde heer. Er verscheen in Parijs een pamflet, gedrukt door Guillaume de Gourmont, onder een valse titel: *Voor Cicero tegen Erasmus*, *door Julius Caesar Scaliger.*[1.] Het is niet alleen beledigend, maar zelfs ronduit dolzinnig; het is aan alle kanten volgestopt met de meest schaamteloze leugens en uiterst gemene verwijten. Het bevat zelfs levensgevaarlijke beschuldigingen, waaronder deze, dat ik met mijn bondgenoten heb geprobeerd de paus van zijn hoogte neer te halen. Dit terwijl ik tot nu toe zonder te wankelen vóór de paus en het katholieke geloof tegen de leiders van de sekten heb gestreden en nog steeds strijd, niet zonder gevaar voor mijn bezit en mijn leven. En dan heb ik het er nog niet eens over dat hij mij verwijt de glorie van Cicero te willen uitwissen, dat hij mij dronkenschap verwijt (terwijl iedereen om mij heen weet dat de waarheid heel anders is), dat hij mij verwijt bij Aldus de functie van proeflezer te hebben vervuld, terwijl ik voor Aldus als een leraar was.[2.] Maar ik ben dwaas als ik dat verder allemaal ga opsommen,

4. Horatius, *Oden* 1, 16, 3-4.
5. Zie brief 2573, noot 5.
1. Zie brief 2564, noot 2. De naam van de Parijse drukker is niet Guillaume, maar Gilles de Gourmont.
2. Erasmus verbleef in 1507-1508 in Venetië, waar hij deel uitmaakte van de kring van geleerden rond de drukker Aldus Manutius.

omdat het hele boek niets behalve krankzinnige beledigingen bevat, zoals schurken elkaar amper zouden toeschreeuwen. Door het uit te geven handelden ze in strijd met het edict van de koning en het gezag van de theologen, maar met uw toestemming; ook wordt er geen enkele reden aangevoerd waarom dat pamflet kennelijk een uitgave waard was. Daarom vermoed ik dat uw naam er stiekem bij gezet is, of, als er werkelijk met uw toestemming gehandeld is, ze u iets heel anders op de mouw hebben gespeld dan het geval is. Het zou beter bij de waardigheid van die terecht zeer beroemde universiteit passen als een dergelijk voorbeeld zich niet daarvandaan onder de studerende jeugd uit de hele christelijke wereld zou verbreiden. Ik ken de schrijver, een gemijterde schurk,[3] en ik zou kunnen zorgen dat de man zijn verdiende loon krijgt in de vorm van beschuldigingen die niet verzonnen, maar op waarheid zijn gebaseerd, maar ik heb niet de behoefte een dolzinnige na te doen. Ik noem hier niet wat ik voor de wetenschap of de christelijke godsdienst heb gedaan; ook al zou dat niets zijn, en zou ik die vrijpostigheid, erger dan van de wagen,[4] verdienen, dan zou men toch in elk geval goed moeten afwegen wat bij die universiteit past. Ik geef toe dat ik een zeer lage positie heb, maar toch wordt deze laaggeplaatste persoon door de keizer als raadsheer erkend en door koning Ferdinand als leermeester,[5] wat ze in talloze brieven aan mij in alle openheid uitspreken. Het zou mij niet aan een mijter ontbreken, als ik niet liever Christus dan de mensen had willen dienen. Ik wilde dat Uwe Excellentie hiervan op de hoogte was, zodat de brutaliteit bestraft kan worden als er zonder uw medeweten is gehandeld, en als u er wel van wist, u inziet dat u door valse influisteringen van slechteriken overgehaald bent tot iets wat niet mocht. Moge de Heer u bewaren, zeer geachte heer.

Freiburg im Breisgau, de feestdag van Sint-Andreas, 1531

3. Dit doelt op Girolamo Aleandro.
4. Zie *Adagia* 673 (Vanaf de wagen spreken), waar Erasmus wijst op de vrijpostigheid van de Oude Komedie (vijfde eeuw v. Chr.) en uitlegt dat de stukken op een wagen werden opgevoerd door jongelui die hun gezicht met most insmeerden om niet herkend te worden.
5. Zie brieven 943 en 970.

2578 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg, eind november 1531]

Een groet. Het spijt me dat mijn brief je zoveel last heeft bezorgd.[1] Kennelijk heb je die niet begrepen, of ik heb niet duidelijk genoeg onder woorden gebracht wat ik bedoelde.

Ik wist niet dat Quirinus geld had ontvangen van Pieter Gillis. Hij had mij daar namelijk niets over gezegd. En wat het geld betreft dat je in mijn opdracht aan Quirinus hebt gegeven, ik schreef geen enkel verlies aan jou toe en een dergelijke gedachte kwam nooit bij mij op. Maar in de brief van Pieter Gillis aan mij waren de munten beschreven die mijn Lieven[2] aan hem had gegeven, en het stond ook op het papier dat hij met de brief stuurde; daar rekende hijzelf voor het geld 117 florijnen met een paar stuivers. Ik heb gezegd dat hij die brief en kwitantie aan jou moest laten zien, maar ik merk dat hij dat niet gedaan heeft. Ik beschuldigde hem, niet jou. Bovendien bedraagt het jaargeld zoals je weet 130 florijnen en zijn er slechts 117 en een aantal stuivers uitbetaald. Hier loop ik opnieuw bijna vijftien florijnen mis. Maar dat heeft niets met jou te maken. Het is de schuld van Lieven of van de deken,[3] of van degenen die het jaargeld uitbetalen. Ik uitte mijn ongenoegen hierover tegenover jou als tegenover een vriend, ik klaagde niet over jou. Zet daarom die verdenking definitief uit je hoofd.

Nu weet je wat ik niet begreep en waar ik over klaagde; niets daarvan heeft op jou betrekking, mijn beste Erasmus. Ik zal Quirinus schrijven, nu ik de zaak begrijp. Dit naar aanleiding van je brief van 18 oktober.

Het huis zorgt er niet voor dat ik hier lang wil blijven wonen. Je schrijft over een kwitantie die jou van betaling vrijstelt; ik zal doen wat je opdraagt, ook al heb ik zoiets niet gevraagd. Ook zie ik niet hoe er een kwitantie opgesteld kan worden, omdat het onzeker is wat je van de Engelsen zult ontvangen. Ik zal evenwel een algemene kwitantie sturen die jou van elke zorg bevrijdt, aangezien je dat wilt. Die kun je accepteren, als je wilt, of niet. Maar wat de verdenking omtrent het door jou ontvangen bedrag betreft, dat is in mijn ogen duidelijk inbeelding. Quirinus heeft niet eerlijk gehandeld, omdat hij de handtekening van Pieter Gillis niet heeft laten zien. Daarom vroeg ik je voorzichtiger te zijn, en niet zo maar mensen van mij te vertrouwen als ze niets meebrengen behalve hun eigen woorden. Er is daar bij jullie een zekere Jood,[4] die in Parijs een tragedie ontketende, en ongetwijfeld een nog ergere zal ontketenen. Ik vraag me af wat de gedachtegang van pausen is, die

1. Zie brief 2558 van 18 oktober waarop deze brief het antwoord is.
2. Lieven Algoet.
3. Pierre Barbier; zie brief 2527, noot 6.
4. Erasmus veronderstelde dat Girolamo Aleandro, door hem soms als Jood aangeduid, verantwoordelijk was voor Scaligers *Oratio*; zie brief 2564, noot 2. Aleandro was als pauselijk gezant naar Vlaanderen gekomen wegens de aanwezigheid daar van de keizer, vandaar 'ísthic' (daar bij jullie).

menen dat zo'n wereldwijd kwaad door dolzinnige mensen gesust kan worden. Het ga je goed.

Je herkent de hand van je vriend

Aan de geachte heer Erasmus Schets. Antwerpen

2579 *Aan Lorenzo Campeggi*
Freiburg, 2 december 1531

Een hartelijke groet. De twee belangrijkste steunpilaren van de sacramentarische[1.] sekte zijn neergestort. Zwingli is, zoals een dapper man betaamt, in de strijd gedood;[2.] zijn lichaam, gevonden bij de gesneuvelden, is in vieren gesneden en daarna verbrand. Dat zorgde voor zoveel ontsteltenis bij Oecolampadius, dat hij ziek werd; na ongeveer vijftien dagen hevig gepijnigd te zijn door een abces op de ruggengraat bij de nieren, wat met hoge koorts gepaard ging, verliet hij de aarde.[3.]

De mentale omslag is ongelofelijk. Het lijkt overduidelijk door God bepaald te zijn wat er gebeurt. Het is te hopen dat hij, nu hij begonnen is, het afmaakt; want de Heer is de enige die deze rampzalige kwalen kan genezen, en hij wil dat deze verdienste aan hem wordt toegeschreven, liever dan aan besluiten of strijdkrachten van mensen. Ik ben evenwel bang dat ze na al deze ontsteltenis weer moed vatten en met grotere geestdrift weer hun doel najagen.

Ik heb - Christus is mijn getuige - te midden van al dat tumult gehandeld met een volkomen zuiver geweten. Niet alleen heb ik angstvallig aansluiting bij hun groep vermeden, maar ook ben ik door het uitgeven van pamfletten geregeld in een openlijke strijd met hen slaags geraakt. Dat dit gevecht geen spel was, heeft Uwe Eerwaardigheid gemakkelijk kunnen zien, als u tenminste mijn *Diatribe* hebt gelezen en de door Luther uitgegeven *Onvrije wil* als reactie daarop en mijn twee *Schilddragers* als reactie daar weer op;[4.]

1. Aanduiding van Lutherse zijde van aanhangers van de reformatie die een afwijkende opvatting van het avondmaal hadden.
2. Zie brief 2525, noot 3.
3. Zie het slot van brief 2574.
4. Erasmus' *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (Diatribe of gedachtewisseling over de vrije wil) was verschenen in 1524. Luther reageerde hierop met *De servo arbitrio* (Over de onvrije wil) uit 1525. Het eerste deel van de *Hyperaspistes* (Schilddrager) was in 1526 verschenen, het tweede deel volgde in 1527.

verder mijn brief gericht tegen Vulturius en zijn gemene aantekeningen als reactie daarop;[5] vervolgens het boek van de Straatsburgse evangelische predikanten, en mijn apologie als reactie daarop,[6] om niet te spreken van een flink aantal brieven. Als ik dit moeras omwille van ménsen in beroering had gebracht,[7] met alle gevolgen voor mijzelf, zou ik beslist spijt hebben van mijn werk; maar aangezien dit voor Christus en een goed geweten is gedaan, heb ik geenszins spijt. Er is niets vreugdevols wat ik hierna nog van deze wereld kan verwachten, ik loop geregeld gevaar door ziekte en worstel met de dood; ook ontgaat het me niet dat die laatste dag nabij is.

Hoewel dit de situatie is, zijn er toch bij de partij waarvoor ik strijd, lieden die uit persoonlijke haat voortdurend mijn ondergang beramen, waarbij ze mijn reputatie kapotmaken met beledigende en dolzinnige pamfletten. Ze kregen Pio, prins van Carpi, ondanks zijn protest zover dat hij mij aanviel.[8] Béda, wiens haat door geen enkele ramp die mij overkomt wordt verzadigd, publiceerde de aanmerkingen[9] van de theologen, op uitnodiging van, of in elk geval met medeweten van de faculteit. Tegelijk verscheen daar een pamflet onder de verzonnen naam Julius Caesar Scaliger;[10] het is onmogelijk iets leugenachtigers, brutalers of dolzinnigers dan dat te verzinnen. Het ontgaat me niet wie de werkelijke auteur is. De stijl van de man is voor mij zo herkenbaar als zijn gezicht. Ik heb Pio enige tijd geleden antwoord gegeven, de theologen recentelijk,[11] maar zonder de faculteit te beledigen, die niet bekritiseerde wat ik heb geschreven, maar wat door kwaadwilligen was aangedragen. Als ik besmet was geweest met verkeerde dogma's, was het de taak van christelijke naastenliefde alles te proberen om mij weer op het rechte pad te brengen. Maar hoewel ik zonder te wankelen bij de kerk ben gebleven, stellen ze alles in het werk om me tot ketter te maken, wat hun ech-

5. *Epistola contra quosdam qui se falso iactant evangelicos* (*Epistola contra pseudevangelicos*), eind 1529 gedrukt in Freiburg. De brief is gericht aan Vulturius Neocomus, d.i. Gerard Geldenhouwer, die vervolgens Erasmus' *Epistola* herdrukte, zonder plaats of jaar, na er zelf polemische aantekeningen aan toegevoegd te hebben.
6. De *Epistola apologetica ad syncerioris christianismi sectatores* (1530), geschreven door Martin Bucer namens de Straatsburgse reformatoren. Erasmus reageerde met een *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae* (Freiburg, 1530).
7. *Adagia* 64; zie brief 2565, noot 2.
8. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2522, noot 11.
9. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
10. Zie brief 2564, noot 2.
11. Met de hierna genoemde *Verklaringen.*

ter nooit zal lukken, ook al stenigen ze me met zeshonderd pamfletten. Eerder zal ik David navolgen, die verbood Simi, een verwant van Saul, te straffen voor zijn brutale scheldpartij, waarbij hij bovendien met stenen gooide en aarde naar zijn slachtoffer wierp.[12.] Ook ik denk bij mezelf: 'Laten ze maar kwaadspreken,[13.] misschien heeft de Heer hun dit ingegeven. En wie weet of hij soms medelijden met mij heeft? Wat als hij besloten heeft mij op die manier te zuiveren, bezoedeld als ik ben met vele zonden?' Maar bij David was het alleen Simi die schold; tegen mij gaan een heleboel Simi's met tongen en stenen tekeer.

Tien jaar geleden waren er mensen die voor enige verwijdering tussen de keizer en mij begonnen te zorgen. Als er nu iemand opstaat die iets dergelijks van plan is, vraag ik Uwe Eerwaardigheid voor Erasmus de beschermheer te willen zijn die u tot nu toe steeds met grote welwillendheid bent geweest. U zult mij uit naam van de theologische faculteit schuldig achten, dat weet ik, maar neemt u alstublieft de moeite mijn *Verklaringen* te lezen, die nu bij de drukker zijn en zeer binnenkort zullen verschijnen.[14.] Moge de Heer Uwe Eerwaarde Hoogheid behoeden en bewaren.

Freiburg im Breisgau, 2 december 1531

Eigenhandig ondertekend door Erasmus van Rotterdam, dienaar van Uwe Eerwaarde Hoogheid

Aan de zeer eerwaarde heer Lorenzo Campeggi, kardinaal van de heilige Roomse kerk,[15.] pauselijk gezant bij de keizer

2580 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 9 december 1531

Een hartelijke groet.[1.] Het is juist wat je schrijft, zeer illustere Erasmus. Niets kan tegenwoordig zo vriendelijk en omzichtig worden geformuleerd, of het wordt bijna in de richting van laster getrokken. Of dit nu door de ongunst van de tijd of eerder door die van mensen gebeurt, we moeten er genoegen mee nemen. Jouw kwaliteiten hebben werkelijk zo wortel geschoten in de

12. 2 Samuel 16:5-14.
13. Vertaling van "Sine maledicant". De uitgave van Allen heeft "Sine maledicenti".
14. Zie brief 2565, noot 13.
15. Vertaling van 'S(anctae) R(omanae) E(cclesiae)'. De uitgave van Allen heeft S.R.S.
1. Deze brief is het antwoord op nr. 2575.

harten van juist de aanzienlijken, dat de onrechtvaardigheid van de tijd (ik zwijg over het venijn van types als Eck, Beta,[2.] Cacandro[3.] en soortgelijken) ze kan uitrukken. Zoals de oude schrijvers melden, is jaloezie de metgezel van deugdzaamheid.[4.] Welk succes was ooit zo groot dat het niet blootgesteld was aan de tongen van roddelaars en kwaadsprekers? Bedenk dat de rabbijnen en farizeeën het Christus, onze Heiland, moeilijk hebben gemaakt. Een leerling staat niet boven zijn leermeester en een slaaf niet boven zijn heer.[5.] Zo bereikt men de sterren.[6.] Ze mogen hun tanden laten zien, ze mogen barsten van woede en hemel en aarde bewegen,[7.] de naam van Erasmus zal, zonder schade te hebben opgelopen door enige belediging en met recht op bijval, aan het nageslacht worden doorgegeven, terwijl die beuzelaars (zo er al enige herinnering aan hen over zal blijven) alleen maar zullen voortleven om bestraft en beschimpt te worden. Maar zoiets aan jou schrijven is uilen naar Athene dragen,[8.] want jij hebt Pallas en grootmoedigheid als raadgevers in huis.[9.] Je hebt bij Grynaeus ieder wolkje van verdenking dat hij had opgevat (zoals dat bij mensen kan gebeuren) verdreven; daarvan zul je door zijn brief aan jou uitvoerig op de hoogte worden gebracht. Welk karakter is zo ruw, dat het zich niet door een zo vriendelijke brief als die van jou[10.] zou laten temmen? Mij heeft hij in elk geval met zijn eed van niets anders overtuigd dan dat hij je te goeder trouw had bericht wat hij als gevolmachtigde had ontvangen; daarover zijn we het met elkaar eens. Aangezien de zaak, zoals je schrijft, geen grote haast heeft, zal ik er met kerst zijn. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus.

Bazel, de dag na de Onbevlekte Ontvangenis van de Heilige Maagd, 1531

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

2. D.i. ‘biet’, vervorming van Béda.
3. Vervorming van Aleandro, waarbij aan het Griekse *kakos* (slecht) of het Latijnse *cacare* (schijten) dan wel het Duitse *Kack* gedacht kan worden.
4. *Rhetorica ad Herennium* 4, 36.
5. Matteüs 10:24.
6. Vergilius, *Aeneis* 9, 641.
7. Vgl. *Adagia* 281.
8. *Adagia* 111.
9. *Adagia* 949 (Hij heeft het in huis), d.w.z. het zit in hem zelf.
10. Brief 2576.

2581 *Aan Hilarius Bertholf*
Freiburg, 10 december 1531

Een hartelijke groet. Die sluwerd[1.] kwam vooral naar jullie toe om mij in het verderf te storten en zijn eigen grootheid te tonen. Hij gaf in Frankrijk een even dolzinnig als beledigend pamflet uit, vol gemene verwijten en evidente leugens. De titel is *Voor Cicero tegen Erasmus*, *door Julius Caesar Scaliger*.[2.] Maar de stijl en het karakter zijn voor mij even herkenbaar als het gezicht van de man. Hier is een voorproefje. Hij zegt dat ik eropuit ben Cicero's glorie uit te wissen om vervolgens zelf in de plaats van Cicero gelezen te worden; dat ik bij Aldus[3.] de taak van een halfmens, dat wil zeggen van proeflezer had; dat ik bij diezelfde Aldus nooit van tafel ging zonder dronken te zijn, terwijl daar niets op tafel kwam waar je dronken van kon worden en er bovendien nooit tijd was om je aan wijn te buiten te gaan; dat ik nooit Aristoteles heb gelezen, terwijl er geen enkel werk van hem is waar ik niet iets uit citeer. Orestes[4.] zou in zijn razernij verstandiger dingen zeggen. Maar doe alsof je nergens van weet en houd het in de gaten.

Ik zou willen dat je van levenswijze wisselde. Zolang je achter het hof aan loopt, neemt je vermogen niet toe en neemt de tijd die je hebt af. Je weet wel wat er altijd gezegd wordt: een jong hoveling, een oud schoveling.[5.] Bovendien wordt zij die je toegedaan is intussen in eenzaamheid oud. Als je je naar Lyon zou begeven, kon je met een aantal leerlingen in je onderhoud voorzien en zouden de drukkers voor wat extra verdiensten zorgen. Niet bij iedereen pakt het hof goed uit. Hier moet je serieus over nadenken. Het ga je goed, allerdierbaarste Hilarius. Want op dit moment kon ik niet uitgebreider schrijven.

Freiburg, 10 december 1531

Je vriend Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Je moet zelf beslissen over het uitgeven van je epigrammen, maar zorg dat ze niet bijtend zijn.[6.] Als je in de handen van de mensen wilt verkeren, moet je iets schrijven wat door jongelui wordt stukgelezen, iets over een goede La-

1. Girolamo Aleandro, die aan het hof van de keizer in Brussel verbleef.
2. Zie brief 2564, noot 2.
3. Zie brief 2577, noot 2.
4. Na zijn moeder Clytaemnestra gedood te hebben werd Orestes door de furiën tot waanzin gedreven.
5. Het spreekwoord staat in het Nederlands. Een schoveling is iemand die aan de kant geschoven is.
6. Dit doelt op de *Epitaphia*, *epigrammata et elegiae aliquot illustrium virorum in funere Mercurini cardinalis*, *marchionis Gattinariae* (Antwerpen, 1531), met gedichten van onder anderen Hilarius Bertholf (Bartel), die eveneens een voorwoord schreef.

tijnse stijl, over de voorschriften van de retorica of iets dergelijks. Nogmaals, het ga je goed.

Aan de geleerde heer Hilarius Bertholf. Aan het hof van de keizer

2582 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 11 december 1531

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár

Ik heb nooit twijfels gehad over de bijzondere welwillendheid van mijn vriend Olahus tegenover mij, en het is niet mijn gewoonte vriendschap af te meten aan beleefdheidshalve geschreven brieven. Er schrijven ook mensen die Erasmus niet goedgezind zijn. Ik vind het heel plezierig als er brieven van vrienden zoals u komen, maar ik vind het ook geen probleem als ze niet komen: ik maak me namelijk geen zorgen over hun gezindheid. Polyphemus[1.] schreef me, toen hij op het punt stond Augsburg te verlaten, uitgebreid hoe het met hem ging; waar hij naartoe ging, weet ik niet. Hij beloofde dat hij dat zou laten weten, maar dat heeft hij nog steeds niet gedaan. Hij had brieven van vrienden afgetroggeld alsof hij rechtstreeks naar mij op weg zou gaan, maar hij is niet gekomen. Hij had de brieven aan een zekere dominicaan in Ulm toevertrouwd, die mij evenwel door een gelukkig toeval via Dominicus[2.] zijn overhandigd. Polyphemus had laten weten dat u ook zou schrijven, maar er is mij niets van Olahus overhandigd. Ik vermoed dat u beloofde te schrijven, maar dat er zich iets voordeed waardoor u niet gedaan hebt wat u van plan was.

Maar er is hier, mijn beste Nicolaus, geen enkele reden om u te verontschuldigen. Ik ben[3.] er absoluut van overtuigd dat een zo vriendelijk karakter als dat van u het nergens laat afweten op het punt van dienstbetoon, zo vaak als het nodig is. Door de diensten die ik u bewees groter voor te stellen, houdt u zich aan uw aangeboren vriendelijkheid. Maar als ik op dit moment iets uitzonderlijks van uw kant verdiende, zou ik niets anders van u kunnen vragen, behalve dat u ermee doorgaat Olahus te zijn. Want die naam omvat in één keer alle vriendendiensten; zoals die ene man meende dat in het enkele bijwoord ‘koninklijk’ alles besloten lag.[4.]

1. Felix Rex.
2. Niet met zekerheid geïdentificeerd.
3. Vertaling van ‘Habeo’. De uitgave van Allen heeft ‘Habeto’.
4. ‘Koninklijk’ is het antwoord dat de Indiase koning Porus aan Alexander de Grote gaf, toen deze hem na de strijd vroeg: ‘Hoe zal ik u behandelen?’ Toen Alexander vervolgens vroeg: ‘Niets anders?’ antwoordde Porus: ‘Alles ligt besloten in dat “koninklijk”.’ Zie Plutarchus, *Regum et imperatorum apophthegmata* 181 E; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 199 D.

Ik heb mijn vriend Lieven[5.] bij koningin Maria aanbevolen; hij wil namelijk ontzettend graag tot haar hofhouding toetreden, maar ik zie niet helemaal waarom. Laat u hem alstublieft niet in de steek, als hij tenminste geschikt zal blijken voor de positie die hij ambieert; mij lijkt hij om zijn aanleg en belezenheid eerder geschikt voor het ambt van secretaris.

De pijn aan mijn voet was binnen drie dagen weg, maar daarop volgde een overstroming van de maag, die evenwel goed afliep. Maar doordat ik wegens bezoek geen aandacht aan dit fragiele lichaam kon geven, verviel ik in een andere kwaal, die me ook weer meteen uit zichzelf verliet. Daarna begon het met mijn maag iets beter te gaan dan daarvoor. Ik hoop dat dit huis me hierna wat meer voorspoed zal brengen.

Ik heb u niet vaker geschreven, omdat ik niet zeker wist of u nog deel uitmaakte van de hofhouding van de koningin. Want de brief van Lieven werd mij pas laat overhandigd. Ik heb meer dan eens overwogen naar Brabant terug te keren. Maar enkele vrienden hebben me aangeraden hier te blijven totdat de keizer de situatie daar onder controle heeft.

Hier zijn we van een grote angst bevrijd, nu twee predikanten omgekomen zijn, Zwingli en Oecolampadius.[6.] Hun dood veroorzaakte bij de meesten een ongelofelijke mentale omslag. Dit is duidelijk de verheven hand van God; het is te hopen dat hij voltooit wat hij begonnen is tot glorie van zijn naam. Het ga u goed.

Freiburg, 11 december 1531

5. Lieven Algoet.
6. Zie de eerste alinea van brief 2579.

2583 *Aan Maria van Oostenrijk*
Freiburg, 12 december 1531

Erasmus van Rotterdam groet Maria, koningin van Hongarije en Bohemen en landvoogdes van de Nederlanden namens de keizer, enz.

Herkennen wij soms niet duidelijk in u, voortreffelijkste van alle illustere vrouwen, een goddelijke goedheid, die na de wijn en de scherpte van de beproeving de olie van de troost uitgiet, en na de ruwe stormen van het razende lot het rustige weer schonk waarnaar we hunkerden? Door tegenspoed stelde hij uw vroomheid op de proef en maakte hij die tegelijk zichtbaar: hij stelde uw vroomheid op de proef om die overvloediger te bekransen; hij maakte die zichtbaar zodat mannen door het voorbeeld van een vrouw zouden leren geduldig de hand van de Heer te verdragen, die niet tot ons verderf, maar tot ons heil kastijdt. De winter van droefheid is nu verdwenen, er zijn bloemen van blijdschap te zien; het zware weer is voorbij, er is lieflijke voorspoed voor in de plaats gekomen - we wensen dat die altijd voor u zal voortduren. Wij, die hebben getreurd om u, danken daarom nu terecht God om u. We wensen evenwel niet zozeer u als wel ons vaderland geluk, dat het zo'n meesteres zal krijgen; geregeerd onder haar leiding zal het veel meer qua vroomheid en edele wetenschappen dan qua rijkdom tot bloei komen.

Hier heeft de dood van Zwingli, die in de strijd sneuvelde, en van Oecolampadius, die een weinig later stierf aan een abces en koorts,[1.] bij de meesten een ongelofelijke mentale omslag veroorzaakt. Als God zijn hand zal willen uitstrekken, heb ik hoop dat er een einde aan dit kwaad komt. De Heer zal echter de moedige houding van de onoverwinnelijke keizer zo matigen, dat het onkruid zo wordt uitgeroeid, dat niet tegelijk het koren wordt uitgetrokken.[2.] Ook zal de goddeloosheid zo beteugeld worden, dat de overwinning eerder ten goede komt van Christus' glorie dan de tirannie van bepaalde lieden aanwakkert. Er komen immers verschillende mensen aanrennen om deze brand binnen de kerk te blussen die, verleid door persoonlijke emoties, hun eigen belangen behartigen; zoals bijna altijd als er een huis in brand staat er een paar lieden naartoe rennen die niet de bedoeling hebben te helpen maar te plunderen. Velen zorgen voor hun haren en nagels zonder de zweren aan te pakken waar deze hele wereldwijde onrust uit voortkomt. Maar eens zal het de Heer behagen een eind aan deze rampspoed te maken.

Lieven Panagathus,[3.] een jongeman met een goed verstand en behoorlijk onderlegd in de literatuur in de twee talen, die gedurende ongeveer zes jaar mijn secretaris was, streeft er zeer doelbewust naar tot enig onderdeel van uw hofhouding te behoren; het maakt niet uit of Uwe Majesteit bereid is hem tot de groep kamerheren toe te laten, of hem voor een willekeurige andere functie, hoe onaanzienlijk ook, aan te nemen. Hij wil graag tot uw per-

1. Zie de eerste alinea van brief 2579.
2. Vgl. Matteüs 13:24-30.
3. Zie brief 2528, noot 4.

soneel behoren, in welke positie dan ook. Hij is bekend bij Alfonso de Valdés, en niet onbekend bij uw eigen Nicolaus Olahus. Als het u in uw goedheid, overeenkomstig hun wens, zal behagen hem in dienst te nemen, zal dat mij ontzettend veel deugd doen en zal ik wat u hem schenkt beschouwen als iets wat mij is geschonken. Moge de Heer Jezus uwe illustere Majesteit bewaren, in goede gezondheid en overvloedig voorzien van al het goede.

Freiburg im Breisgau, 12 december 1531

2584 *Aan Jan en Stanisław Boner*
Freiburg, 12 december [1531]

Deze brief is als opdracht afgedrukt in de uitgave van de komedies van Terentius die in maart 1532 bij Froben in Bazel verscheen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de broers Jan en Stanisław Boner uit Polen

Gewenning in de prille jaren is belangrijk, zegt de dichter;[1] daarom is het verstandig meteen aan het beste te wennen. Dan zal het immers zo gaan, dat wat van nature het beste is, ook in de praktijk het prettigst wordt. Niets is evenwel beter voor een mens dan vroomheid; de kiemen daarvan moeten de kleintjes meteen beetje bij beetje met de moedermelk worden ingegeven. Daarop volgen de algemeen vormende vakken, die, hoewel op zichzelf geen deugden, het verstand toch voorbereiden op deugdzaamheid, door het, wanneer het nog ruw en ongetemd is, mak en handelbaar te maken. Aan de andere kant is het misschien niet helemaal onwaar wat Aristoteles zegt, dat jongelui niet geschikt zijn om zich te verdiepen in moraalfilosofie.[2] Maar dat ligt niet zozeer aan de stof of het menselijk verstand, als wel aan degenen die haar óf te laat onderwijzen, als het karakter al door een verkeerde opvoeding is bedorven en door slechte verlangens wordt beheerst, óf op een vervelende en moeizame manier onderwijzen en vooral proberen zelf scherpzinnig te lijken in plaats van hun leerlingen tot betere mensen te maken. Niets is sowieso natuurlijker dan deugdzaamheid en eruditie; als je een mens die twee dingen ontneemt, is hij al opgehouden een mens te zijn. En elk levend wezen is het meest ontvankelijk voor datgene waarvoor hij van nature geschikt is, zoals het paard voor het rennen, de hond voor het jagen, de vogel voor het

1. Vergilius, *Georgica* 2, 272.
2. Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 1, 3, 1095a.

vliegen en de aap voor het spelen. Er is dus geen reden om de natuur te beschuldigen, maar het is belangrijk waar de beginselen van vroomheid en eruditie het eerst vandaan worden gehaald; verder wie het kind daarbij als gids krijgt, vooral in die onontgonnen jaren, waarin de geest, nog vrij van ondeugden, als zachte was gemakkelijk en gehoorzaam iedere vorm aanneemt die de boetseerder wil.

Daarom prijs ik jullie om verschillende redenen gelukkig, zeer geachte jongelui: allereerst omdat jullie in deze tijd geboren zijn, waarin de zuiverheid zowel van de ware vroomheid als van het hogere taalonderwijs op wonderbaarlijke wijze herleefde. Want in mijn jeugd bevatte de godsdienst veel bijgeloof en leerden jonge mensen op school onder vreselijke martelingen bijna niets behalve wat weer afgeleerd moest worden. Vervolgens omdat jullie zo'n vader[3.] hebben, die meent dat zijn kinderen niet gelukkig zullen zijn, als hij hen erop voorbereid heeft dat ze de rijkdom en status zullen erven waarmee hij onder de groten van het Poolse volk een bijzondere plaats inneemt, zonder dat hij hen ook verrijkt en gepolijst heeft met de ware gaven van de geest. Want hij vindt dat hij zijn taak als ouder niet volledig heeft vervuld, als hij alleen de lichamen heeft verwekt en niet evenzo de geesten vorm geeft in het besef dat dit het betere deel van een mens is,[4.] dat dit het belangrijkste bezit van een mens is. Die plichtsgetrouwe man voedt jullie niet zozeer voor zichzelf op, als wel voor Christus en de staat. Dat hij jullie verwekt heeft, is iets van de natuur; dat hij zorgt dat jullie meteen toen jullie de schoot van de voedsters waren ontgroeid werden ingewijd in de edelste vakken, getuigt van waarachtig plichtsgevoel; het getuigt beslist van wijsheid dat hij daartoe Anselmus Ephorinus uitkoos, een man die, als het gaat om integriteit, verstand, trouw, geleerdheid en oplettendheid, bij uitstek zijn sporen verdiend heeft. Des te ijveriger moeten jullie natuurlijk je best doen om de schijn te vermijden dat jullie, voorzien van alles wat nodig is voor succes, jezelf in de steek hebben gelaten. Men heeft hoge verwachtingen van jullie, vooral van jou, Jan Boner. Dat blijkt uit talloze brieven die zeer hooggeplaatste heren aan mij richten, waarin ze jouw natuurlijke gaven nadrukkelijk bij mij aanbevelen: allereerst de zeer wijze koning Sigismund,[5.] vervolgens de zeer geachte bisschoppen van Krakau en Płock,[6.] de zeer illustere heer Krzysztof Szydłowiecki, prefect van het Sarmatische rijk,[7.] om niet de

3. Seweryn Boner.
4. Seneca, *Naturales quaestiones* 5, praefatio 14.
5. Brief 2520.
6. Piotr Tomicki (zie brief 2521) en Andrzej Krzycki.
7. Szydłowiecki was grootkanselier van Polen. De Sarmaten waren een nomadenvolk uit de oudheid dat ten noorden van de Zwarte Zee leefde.

arts Antonin en de koninklijke secretaris Justus[8] te noemen, weliswaar lager in rang, maar gelijken in welwillendheid. Ze begrijpen immers dat mannen die uitblinken in eruditie en wijsheid de mooiste sieraden voor een koninkrijk zijn. De koning, de wijste van de koningen van deze tijd, jaagt ook dat aspect van roem na, evenzeer als hij genoegen schept in al die overwinningen op zijn vijanden. En tot nu toe bloeide de studie in dat Sarmatië van jullie inderdaad redelijk voorspoedig op; wat er aan oorspronkelijke ruwheid was, heeft het door de omgang met de literatuur afgelegd. Maar er is goede hoop dat het in staat zal zijn wat dit soort sieraden betreft met elke willekeurige streek te wedijveren, vooral onder de leiding en het toezicht van de jonge koning Sigismund,[9] die, naast andere kwaliteiten die passen bij een voortreffelijk vorst, zich ook met de allerbeste literatuur voorbereidt op het koningschap.

Maar ik heb je al eerder iets geschreven ter aansporing,[10] en dat zal ik ook in de toekomst blijven doen, telkens als zich een gelegenheid voordoet. Om je op dit moment toch, ook al heb je er de vaart in, een beetje de sporen te geven,[11] besloot ik de komedies van Terentius te laten verschijnen met de naam Boner als gunstig voorteken, veel beter gecorrigeerd dan ze hiervoor waren. Dat ik daartoe besloot, kwam door de knappe prestaties van jou en je dienaar Stanisław Aichler, want jullie hadden de gewoonte af en toe een paar scènes voor ons op te voeren, met zoveel succes dat iedereen die met mij toekeek, versteld stond van jullie manier van imiteren (volgens Fabius het eerste teken van talent bij kinderen)[12] en van jullie geheugen. Van geen andere schrijver leer je zo goed de zuivere Romeinse taal, en geen andere is zo leuk om te lezen of zo geschikt voor kinderen. Verder zal jullie leermeester Ephorinus, handig als hij is, zorgen dat hij[13] nuttig is, zowel voor de welsprekendheid als voor goed gedrag. Zoals wijsheid immers voor een groot deel inhoudt dat je de verschillende gewoonten en de aard van de mensen kent, evenzo kun je van geen enkele retor zo goed het decorum en de behandeling van gemoedstoestanden leren, die iemands woorden bij uitstek aantrekkelijk maken (de Grieken spreken van *êthê*). Omdat bovendien het voornaamste onderdeel van de retorica het vinden van argumenten is, is het lezen van Terentius ook voor het verwerven van die vaardigheid zeer nuttig bij allerlei onderwerpen. Want niet zonder reden heeft het oordeel van critici vakkundigheid aan deze auteur toegekend. Er zit immers (laat Nemesis het niet ho-

8. Justus Ludovicus Decius.
9. De zoon van koning Sigismund I van Polen.
10. Zie brief 2549.
11. *Adagia* 147.
12. Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 3, 1.
13. D.i. Terentius.

ren) meer nauwgezet onderscheidingsvermogen in één komedie van Terentius dan in al die van Plautus. Maar bij een dergelijk auteur is het, precies als bij een schilderij van Apelles, van groot belang wie degene is die op bepaalde dingen wijst. Als je een uitstekend vakman treft, zal het lezen hiervan je niet alleen kunnen opvrolijken, niet alleen helpen om foutloos te spreken, niet alleen bijdragen tot rijkere welbespraaktheid, maar ook heel wat op het gebied van moraalfilosofie overbrengen, die een mens volgens Socrates bij uitstek grondig moet bestuderen als hij gelukkig wil leven.

Welnu, als ik niet zag dat je uit jezelf al hard liep, allerdierbaarste Jan, zou ik je nadrukkelijk aansporen erbij stil te staan hoeveel schuld je bij God hebt, door wiens vrijgevigheid je zo'n gelukkig karakter en leergierige aanleg hebt gekregen, aan wie je ook je vader Seweryn Boner en Anselmus, een tweede vader, verschuldigd bent; vervolgens wat voor personen het zijn die zulke hoge verwachtingen van je hebben en hun ogen op jou gericht hebben; ten slotte hoe geschikt jouw leeftijd voor de eervolle vakken is. Want je bent, denk ik, nog niet ouder dan veertien. Op jonge leeftijd draagt een enkel jaar immers meer bij tot het vergaren van kennis dan tien, wanneer de geest, in beslag genomen door andere zorgen, te star is geworden om nog ontvankelijk te zijn. Daar komt bij dat juist die dingen ons hele leven het meest bijblijven, die we als kinderen in ons opgenomen hebben. Ik zal je laten gaan, nadat ik je eerst nog heb aangeraden je zorgvuldig in alle versvormen te oefenen, omdat degenen die dit deel van hun opleiding hebben verwaarloosd, met minder vrucht en plezier de auteurs bestuderen die in dichtvorm schreven. Deze zelfde mensen struikelen eerder, misleid door fouten in de handschriften, die vaak door het systeem van het metrum aan het licht worden gebracht. Aangezien de structuur van de verzen bij deze auteur echter nogal rommelig en vrij is, heb ik een paar aantekeningen toegevoegd, die ongeoefende lezers, denk ik, wat helderheid zullen verschaffen. Het ga je goed, en benut het.

Freiburg im Breisgau, 12 december in het jaar [1532] na de geboorte van Christus

2585 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 13 december 1531

Een hartelijke groet. Ik heb eindelijk de ingemaakte vruchten ontvangen. Omdat mijn papieren door de verhuizing een warboel zijn, kon ik de brief van degene die ze gestuurd heeft[1] niet vinden. Laat het me weten. Zou je hem

1 Martín Fernandes; zie het postscriptum bij brief 2530.

intussen namens mij willen bedanken? Aleandro bevindt zich daar bij jullie, die al sinds lang mijn ondergang beraamt. Ik twijfel er niet aan dat hij ook nu daarmee bezig is. Er gaat een gerucht rond over een rijksdag in Regensburg,[2.] maar ik denk dat de keizer de winter daar bij jullie zal doorbrengen. Het verbaast me van Pieter Gillis en Barbier.[3.] Als zulke vrienden op die manier hun woord geven, wie zou je nog vertrouwen of wat zou je nog geloven? Ik verwacht een brief van je over de zaken in Engeland. Ik wens je samen met je familie het allerbeste.

Freiburg, 13 december 1531

Je vriend Erasmus, eigenhandig geschreven

Je weet waarschijnlijk dat Zwingli in de strijd is omgekomen en Oecolampadius in zijn bed.[4.] De mentale omslag is groot, hopelijk ten goede. We wachten de rijksdag in Regensburg af.

Aan de geachte heer Erasmus Schets. Antwerpen

2586 *Aan Hector van Hoxwier*
Freiburg, 13 december 1531

Erasmus van Rotterdam groet Hector van Hoxwier uit Friesland

Aan je brief kon ik goed merken dat je een echte leerling van Goclenius bent, want je doet me erg aan hem denken door je goede stijl en uitzonderlijke bescheidenheid. Je moet wel een bijzonder hoge dunk van Erasmus hebben, dat je, hoewel je volstrekt niet bang was de keizer te benaderen,[1.] die over de hele wereld heerst, toch amper door Goclenius, die je niet alleen aanspoorde, maar zelfs borg stond, ertoe gedwongen kon worden een brief aan mij te richten. Maar ze zeggen dat een brief niet bloost.[2.] Wie zou bij zo schitterende gaven van zowel de geest als de fortuin zo opmerkelijke schuchterheid niet ten zeerste prijzen? Maar toch ben ik ook behoorlijk boos op diezelfde bescheidenheid, die er de schuld van is dat ik geen kennis gemaakt heb met zo'n beminnelijk iemand. Je brief van 26 mei werd trouwens pas op 6 novem-

2. Zie brief 2527, noot 8.
3. Zie brief 2527 en daarop volgende brieven aan Schets.
4. Zie de eerste alinea van brief 2579.
1. Misschien doelt dit op een redevoering van Hoxwier uit 1531 waarin hij de keizer geluk wenste met zijn kroning door de paus in Bologna in het jaar daarvoor.
2. Cicero, *Ad familiares* 5, 12, 1, geciteerd in *Adagia* 1070.

ber bezorgd, want ik wil niet dat je over slordigheid of onwellevendheid van mij klaagt, omdat je nogal laat antwoord krijgt. Er is echter geen reden, zeer geachte jongeman, om te vragen of de naam Hector van Hoxwier op de lijst van mijn vrienden mag komen te staan; integendeel, ik ben je zeer dankbaar dat je me rijker wilde maken door er zo'n bijzondere vriend aan toe te voegen. Ik geloof het direct wat je zegt, dat je door een soort mysterieuze intuïtie tot genegenheid voor mij werd gedreven. Want als dat niet het geval was geweest, wat is er dan bij dit armzalige mensje te vinden wat iemand kan liefhebben of bewonderen? Ik ben echter blij dat er overal talloze mensen opduiken die met hun schittering mijn faam (zo die er is) in de schaduw stellen. Ik feliciteer ook jullie Friesland, dat hiervóór in de ogen van de mensen vertrouwder met Comus en Bacchus dan met Pallas was, maar nu de woning van de muzen aan het worden is, omdat daar zoveel gelukkige talenten ontluiken. Wie heeft zo'n vlot verstand, zo'n vriendelijk karakter, zo'n zuivere en gepolijste stijl als het raadslid Haio Herman? Laat er dus een drievoudig koord zijn, dat naar de woorden van die Hebreeuwse wijze man[3.] niet gauw breekt. Want Viglius Zuichemus is er nog bij gekomen, wiens karakter, zuiverder dan sneeuw, ik vaak in zijn brieven aan mij heb bewonderd. Maar mijn sympathie voor hem nam enorm toe toen hij mij hier een bezoek bracht, ook al kwam dat weinig gelegen, want hij trof iemand aan die niet fit was en uitgeput door de vermoeienissen van de verhuizing.[4.] Hij toonde een wonderbaarlijke genegenheid voor mij, niet alleen in woorden, maar ook met zijn blik, gezichtsuitdrukking en hele lichaamshouding. Hij liet ook een zeer fraai aandenken bij mij achter. Het is een ring waarin de tekens van de dierenriem zijn gegraveerd en die uitgevouwen de hemelsfeer voorstelt, zodat ik het heelal aan mijn vinger kan dragen.[5.] Tenzij ik me volledig vergis, zal hij, als de goden hem tijd van leven geven, een groot sieraad voor jullie Friesland zijn. Hij ging toen naar Italië om in Padua zijn studie af te ronden. Van Haio Herman krijg ik al een hele tijd geen enkele brief, misschien omdat er niemand is aan wie hij zonder risico post kan meegeven, ook al was hij altijd bijzonder ijverig als het om dit soort beleefdheden ging. Doe hem nadrukkelijk de groeten namens mij. Want op dit moment had ik geen tijd om te schrijven. Doe ook de groeten aan het verdere gezelschap van mij welgezinde vrienden, waar hopelijk geen slang binnendringt om onze vriendschap met boosaardig gesis te bederven. Van het scheve oog van de jaloezie gaat de schadelijkste toverkracht uit. Als er hierna iets is wat ik voor je kan doen, vraag erom

3. Prediker 4:12.
4. Zie brief 2517, noot 10.
5. Waarschijnlijk een astronomische ring, waarvan de verschillende delen zo gedraaid kunnen worden dat ze een bol vormen.

volgens het recht van de vriendschap. Ik zal me niet tegen Hector verzetten, tegen wie Achilles nauwelijks opgewassen was. Ik twijfel er niet aan dat je ook op het punt van vriendschap aan je naam zult beantwoorden, zoals je op zeer gevatte wijze belooft. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 13 december 1531

2587 *Aan Conradus Goclenius*
Freiburg, 14 december 1531

Erasmus van Rotterdam groet magister Conradus Goclenius zeer hartelijk

Ik heb al op de aanmerkingen van de Sorbonne gereageerd;[1] het boekje waarvan ik je een voorproeve stuur, is bijna gedrukt.[2] Op het meeste had ik trouwens al gereageerd. Het zijn bijna allemaal onderwerpen in de trant van Béda. Ik wist wat die groep samengezworenen verdiende, maar ik heb toch mijn onstuimige pen beteugeld, zodat ze niet, al meer dan genoeg geprikkeld, mijn boeken verbranden (iets wat voor hen gunstig en voordelig zou zijn), omdat Béda het daar samen met enkele samengezworenen voor het zeggen heeft en hij de voorzitter van de koninklijke raad[3] aan zijn kant heeft, zoals ze schrijven. Toch zouden de aanmerkingen niet gepubliceerd zijn, als bepaalde lieden geen olie op het vuur hadden gegooid.[4] Eck was in Parijs,[5] en, naar ik vermoed, Aleandro ook, die ik ervan verdenk vooral gekomen te zijn om de ondergang van Erasmus te beramen.[6] Dat het pamflet van Julius Scaliger[7] van hem is, weet ik zo zeker als ik weet dat ik leef. Toch moeten we doen alsof we dat niet doorhebben, want anders gaat hij nog erger tekeer omdat het bedrog ontdekt is. Ik weet dat types als Béda nooit zullen ophouden. Overigens heeft Béda, hoezeer ook mijn vijand, geen goedkeuring verleend voor het uitgeven van Scaligers dolzinnige rommel. Het werd in het geheim

1. In brief 2573, waarop deze brief het antwoord is, had Goclenius aangedrongen op een reactie op de *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
2. De *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.
3. Pierre Lizet, voorzitter van het Parlement van Parijs.
4. *Adagia* 109.
5. Zie brief 2565, noot 4.
6. Voor Aleandro's aanwezigheid in Vlaanderen zie brief 2578, noot 4. Erasmus' vermoeden dat hij in Parijs was, was ongegrond; vgl. de tweede alinea van brief 2590.
7. Zie brief 2564, noot 2.

gedrukt en enige tijd achtergehouden, totdat ze een soort van toestemming loskregen van een of andere rechter-commissaris.[8.] Over de keizerlijke schatkist[9.] weet ik niet wat ik moet antwoorden, behalve wat juristen plegen te zeggen: een flinke portie voorzichtigheid kan geen kwaad.[10.] Ik weet dat ik te maken heb met zeer bedrieglijke monsters. Nu proberen ook bepaalde evangelischen, die dat van die misdadige man uit Gelre[11.] hebben geleerd, met wonderbaarlijke trucs de keizer en Ferdinand tegen mij op te zetten. In Straatsburg hebben ze een pamflet in het Duits uitgegeven, gericht tegen de keizerlijke majesteit, waarin ze geregeld Erasmus als bron citeren;[12.] ik vermoed dat ze een aantal passages uit het spreekwoord over de mestkever en de adelaar en uit de voorrede bij Suetonius hebben geplukt.[13.] Ik twijfel er niet aan dat dit het werk van Capito en Bucer is, misschien stiekem met hulp van Eppendorf. Ik heb het boek nog niet gezien, maar ik las er vandaag over in een brief van de kardinaal van Trente,[14.] die aan het hoofd van Ferdinands geheime raad staat, een bijzonder goede vriend van me. In Straatsburg zette niemand iets tegen mij op touw totdat Nijmegen[15.] daarheen verhuisde, die nu in Augsburg woont en les over poëzie geeft voor een salaris, zeggen ze, van zestig florijnen. Het is een goede zaak dat er twee coryfeeën omgekomen zijn, Zwingli aan het front, Oecolampadius kort daarna door koorts en een abces.[16.] Als de oorlogsgod hun gunstig gezind was geweest, was het met ons gedaan. Over de hoogleraar kan ik niets beloven.[17.] Hier was als enige de leraar van mijn Erasmius.[18.] Hij vertrok in het geheim naar Straatsburg, uit liefde voor de sekte. Alle wetenschappen liggen hier stil, behalve rechtskennis. Ik heb alleen de opschriften van de verordeningen bekeken.[19.] De bedoeling daarvan is dat het niet lijkt alsof de financiële experts hebben stilgezeten. Wat hoor ik nu? Mij is het vergaan als in het spreekwoord: ‘een lofzang vóór de

8. Jean Morin; vgl. brief 2577.
9. Zie brief 2573, noot 6.
10. ‘Abundans cautela non nocet’.
11. Gerard Geldenhouwer.
12. Sebastian Franck, *Chronica*, *Zeytbuch und geschychtbibel* (Straatsburg, 1531), dat geen ‘libellus’, maar een omvangrijk boekwerk is.
13. Franck maakt inderdaad gebruik van *Adagia* 2601 (Scarabeus aquilam quaerit); zie blad 119r-125r. De voorrede bij Suetonius is brief 586.
14. Bernhard von Cles.
15. Gerard Geldenhouwer.
16. Zie de eerste alinea van brief 2579.
17. Het betreft een opvolger voor Jan van Campen.
18. Deze leraar van Erasmius Froben is niet geïdentificeerd.
19. Zie brief 2573, noot 9.

overwinning'.[20] Ik was inderdaad verbaasd, maar ik durfde je niet te wantrouwen, omdat je het zo duidelijk zei. Dat is het spelletje van pauselijke hovelingen. Ik heb je zorgvuldig bij Valdés aanbevolen, hoewel ik nog niet weet bij wie de zaak bepleit wordt. Ik zou je ook graag bij Campeggi aanbevelen, als ik niet bang was dat ik per ongeluk je zaak nadelig zou beïnvloeden. Maar ik verwacht dat ik binnenkort zonder dat ik droom zal horen: 'Gewonnen!'

Cammingha stuurde alle vier?[21] Maar aan het totaal ontbraken er meer dan veertien, als ik het wel heb. Ik heb nooit een onbetrouwbaarder of lichtgeraakter wezen meegemaakt dan die jongeman. Ik vermoed dat hij boos is om mijn laatste brief, waarin ik aangaf dat zijn bezoek aan Italië mij geenszins ontging, terwijl hij me ondertussen zogenaamd uit Friesland schreef. En dat als grapje. Ik heb de man verder aangespoord eerlijk met een eerlijke vriend om te gaan. Ook de andere Haio, Haio Herman, schrijft niets, wat, tenzij ik me vergis, door Alaard komt, die onlangs aan Hieronymus Froben schreef dat hij naar Bazel zou komen met zijn commentaren op het werk van Rudolf Agricola, als hij geld voor de reis wilde sturen en ze het ook over een billijke prijs voor de rest eens zouden worden. Hij[22] heeft een dodelijke haat tegen mij opgevat omdat hij in de *Ciceroniaan*[23] is overgeslagen. Wat een monsters baart deze tijd! Cammingha hoeft niet opgepord te worden of een bron van zorg te zijn. Die vier florijnen zijn voor jou, omdat je op eigen kosten de arts, dienaar van Theodrinckus,[24] hierheen stuurde en Hieronymus niets gaf, hoewel de hele zaak hem betrof.

Ik weet niet wat jij je laatste brief noemt. Want ze worden niet allemaal bij mij afgeleverd. Die waarin je dat vraagt, is op 17 juli geschreven, maar me pas eind november overhandigd. Daarop heb ik geantwoord via Walter, ooit kanunnik te Maastricht en Luik.[25] Ik heb Valdés niet geschreven, omdat hij niet de indruk wekte binnenkort naar het hof te zullen gaan. Via hem schreef ik ook aan Maarten Lips, en, aangezien hij daar zelf om vroeg, Hezius, die, hoewel hij in Rome mateloos op me gesteld was, bij terugkeer in zi6jn vaderland een ander mens leek te zijn geworden. Ik vraag me af waarom Lieven[26] zo graag een positie als kamerheer bij koningin Maria[27] wil hebben, omdat

20. *Adagia* 655. De passage betreft de aangevochten toekenning van de prebende; zie brief 2573, noot 10.
21. De vier goudstukken genoemd in brief 2573.
22. D.i. Haio Herman.
23. Zie brief 2517, noot 1.
24. Zowel de arts als 'Theodrinckus' zijn niet geïdentificeerd.
25. Niet geïdentificeerd.
26. Lieven Algoet.
27. Maria van Oostenrijk, voormalig koningin van Hongarije.

het ambt van secretaris beter bij hem past; ik heb hem zijn zin gegeven, maar tegen mijn zin.[28.] Eerst klampte hij zich vast aan De Schepper, aan wie hij naar ik hoor vijftig kronen te leen gaf. Nu draagt De Schepper hem aan mij over door te schrijven dat hij hem nergens bij kan helpen.[29.] Ik heb nog niet genoeg vertrouwen in het karakter van Lieven. Ik had hem liever een flinke som geld gegeven dan die aanbeveling. Ik heb medelijden met onze Erasmius, die zoveel pijn verdragen heeft voor zijn studie en nu overweegt koopman te worden, om ooit de dienaar te zijn van mensen wier meester hij kon zijn. Hieronymus heeft zijn eigen positie verstevigd. Ik hoop dat hij,[30.] ondanks zijn stotteren, de taal goed leert en dat hij, hoewel het hem in al die jaren niet gelukt is twee woorden foutloos te leren schrijven, een goed koopman wordt. Lieven schrijft dat hij degene is die deze eenvoudige man[31.] huurt, maar die begon meteen bij het eerste wat hij zei te klagen dat hij geen cent had. Ik herken Lievens manier van doen. Hij had moeten schrijven welk bedrag en welke voorwaarden hij met hem overeengekomen was. Overigens hebben die lieden de gewoonte dubbele betaling te vragen. Met hem als bode heb ik de twee brieven, de ene van jou en de andere van Arnold,[32.] naar Hieronymus gestuurd, voor het geval hij iets naar Brabant wil versturen. In de tijd dat hij in Bazel is, maak ik bundels brieven klaar. Ik flapte er tegenover Cammingha uit, dat Haio Herman in Italië aan de Franse schurft[33.] had geleden. Misschien heeft hij dat aan een verschillende mensen doorverteld, wat nogal gemeen zou zijn. Het kan zijn dat hij daar boos om is. Viglius heeft ons hier een bezoek gebracht toen hij op weg was naar Italië.[34.] Er is geen vriendelijker wezen dan deze jongeman. Ik gaf opdracht de hele bundel aan jou te geven, zodat je persoonlijk kunt overhandigen, als je dat wilt, wat je goeddunkt.

Het ga je goed. Freiburg, 14 december 1531

28. Zie de laatste alinea van brief 2583.
29. Zie brief 2567.
30. D.i. Erasmius.
31. De bode; vgl. brief 2573.
32. Arnold Birckmann.
33. Syfilis.
34. Zie brief 2586.

2588 *Aan Gilles de Busleyden*
Freiburg, 15 december 1531

Een hartelijke groet, zeer illustere heer. Goclenius berichtte me in zijn brief dat Campen zijn professoraat heeft neergelegd, iets wat ik betreur. Maar Goclenius' brief van omstreeks 15 juli werd mij pas omstreeks 13 november overhandigd. Ik weet hier niemand die ik u zou durven aanraden. Zo hebben die besmettelijke waanideeën de studie bedorven. Ik zal evenwel nauwkeuriger onderzoek doen en verslag uitbrengen. Als de hoogleraren niet in al hun zorgvuldigheid waakzaam zijn, vrees ik dat er uiteindelijk geen belangstelling meer voor dit college zal zijn. Mensen zijn ongelofelijk kieskeurig. Ze dutten in, als ze niet af en toe door genot of nieuwigheid worden geprikkeld. Ik heb de hoogleraren daar per brief aan herinnerd.[1.] Ik wens u samen met de uwen het allerbeste.

Freiburg, 15 december 1531

Erasmus

Daar bij u bevindt zich weer die dolzinnige gezant,[2.] die in plaats van één brand er vele voor ons zal veroorzaken. Niets dolzinniger dan deze tijd.

Aan de zeer illustere heer Gilles de Busleyden. Brussel

2589 *Van Henricus Cornelius Agrippa*
Brussel, 20 december 1531

Agrippa aan Erasmus

De brief die u, zeer geëerde Erasmus, op 19 september aan mij schreef,[1.] ontving ik op 1 november. Het valt nauwelijks in woorden uit te drukken, en u zou het, als ik het zou zeggen, misschien niet geloven, wat een onvergelijkelijke blijdschap ik voelde door die enorme vriendelijkheid van u jegens mij, omdat u zich verwaardigd hebt mij, iemand die u onbekend is, niet alleen met een brief van u te vereren, maar zelfs meer te geven dan ik mocht hopen. U belooft mijn voordracht over de zinloosheid van de wetenschap en de grootsheid van het woord van God in haar geheel door te lezen en mij uitvoeriger uw mening daarover mee te delen. Vooruit dan nu, mijn beste heer Erasmus, ga omwille van uw vriend Agrippa dat kleine beetje werk niet uit de weg en laat me weten wat u in uw voortreffelijkheid ervan vindt. Ik ben immers de uwe, ik zweer bij wat u zegt en als een trouwe soldaat lever ik me uit, draag ik me over, vertrouw ik me toe aan u, wiens oordeel voor mij altijd

1. Brief 2456.
2. Waarschijnlijk is Girolamo Aleandro bedoeld.
1. Brief 2544.

als een oud en eerbiedwaardig getuigenis zal gelden. Ik ben zo overtuigd van uw wellevendheid dat ik geloof dat u mijn vrijmoedigheid en gewaagde manier van spreken voor lief zult nemen. U weet immers wat een pronkrede is! Maar ik wil u er ook op wijzen dat ik over dingen op het gebied van de godsdienst niet anders denk dan de katholieke kerk doet. De priester Andreas, die uw brief bracht, een vroom en bescheiden man, die door zijn eigen kwaliteiten en door uw brief ten zeerste in mijn gunst aanbevolen was, hield ik een paar dagen bij me. Ik zou willen dat ik iemand was die aan zijn wensen kon voldoen, of ooit zo zou zijn als hij meent dat ik ben!

Dat het u zeer goed mag gaan, en wees ervan verzekerd dat mij niets prettigers kan overkomen dan wanneer mijn overgave aan u met dezelfde edelmoedigheid wordt ontvangen waarmee hij wordt aangeboden. Nogmaals, het ga u goed.

Aan het keizerlijk hof, die stiefmoeder van alle edele wetenschappen en deugden, te Brussel, 20 december 1531

2590 *Van Jakob Spiegel*
Sélestat, 27 december 1531

Een onderdanige groet, als een vader geëerbiedigde heer. De bezorger van deze brief overhandigde vandaag, dat is 27 december 1532 na de geboortedag van de Heer,[1.] uw brief aan mij en die aan de bisschop van Trente.[2.] Ik zal zo snel mogelijk zorgen dat die van u naar mijn broer[3.] wordt gestuurd, die hem per post, zoals dat heet,[4.] naar de bisschop van Trente zal sturen. Als hij niet aan het hof zal zijn, zal zijn afwezigheid toch niet lang duren. U spoorde me terecht aan, want als het zover is dat de rijksdag[5.] plaatsvindt en ik gevraagd word te komen, zal ik het gesprek en mijn eigen woorden ten overstaan van die gepurperden en gemijterden een voor u gunstige wending geven. De goden mogen hen uitroeien, die stamelende theologen en breedsprakige sofisten, die u kunnen kwellen, maar nooit de evangelische waarheid,

1. Spiegel laat het nieuwe jaar niet op 1 januari, maar met Kerstmis beginnen.
2. Bernhard von Cles.
3. Johannes Maius.
4. Spiegel gebruikt het uit het Italiaans afkomstige woord *posta.* In het begin van de 16e eeuw begon een centraal geregeld postnetwerk te ontstaan.
5. Zie brief 2527, noot 8.

die u op evangelische wijze verkondigt, zullen onderdrukken. Ik ken hun plannen en weet wat ze zes jaar geleden hebben geprobeerd; maar hun poging was vergeefs en zal dat blijven, als God genadig is, wiens geest met u is.

Aleandro kwam regelrecht uit Rome naar Speyer via Venetië; hij is niet in Frankrijk geweest, wat ik absoluut zeker weet.[6.]

Wat de Luikse Sardanapalus[7.] betreft, die we als een treurige last aan een boom hadden zien hangen als hij ooit in de handen van Maximiliaan was gevallen, het verbaast me niet dat hij nog op aarde rondloopt, omdat zich daar iemand uit de kudde bevindt die hetzelfde liedje zingt, tegen wie ik me hier niettemin drie jaar geleden teweer heb gesteld in een directe confrontatie, in aanwezigheid van Rhenanus.[8.]

Over het Duitse pamflet dat in Straatsburg is uitgegeven[9.] kan ik niets met zekerheid zeggen, aangezien mijn natuur gruwt van de volkstaal. Tenzij ik iets van u of Melanchthon lees, sla ik het allemaal over.

Die Julius Scaliger, die, wie het ook moge zijn, de Gemonische trappen verdient, ken ik niet.[10.] Als mij weer gevraagd wordt naar het hof te komen, zal ik voor u doen wat ik, als er aanleiding was, voor mezelf zou doen, met alle gematigdheid en wijsheid waartoe u me met een enkel woordje aanspoort.

Vanavond zie ik Rhenanus; want degene die uw brief bezorgde gaf me nauwelijks de tijd om met deze te antwoorden. Ik vroeg hem de avond en nacht bij mij door te brengen, maar dat wilde hij niet. Daarom kan ik niet op ieder punt van uw brief reageren. Ik dank u zeer voor uw aanbeveling[11.] en zal, zolang ik leef, u hoogachten en zo goed mogelijk verdedigen tegenover de gepurperden, want aristotelische theologen proberen hen afkerig van u te maken.

In haast. Sélestat, 27 december 1532[12.]

Uw dienaar Jakob Spiegel

Aan de zeer eerwaarde en illustere heer die ik als mijn vader hoogacht, de heer Erasmus van Rotterdam

6. Vgl. brief 2587, noot 6.
7. Assyrisch koning, spreekwoordelijk om zijn decadente leefwijze; zie *Adagia* 2627. Bedoeld is Érard de la Marck, prins-bisschop van het aanvankelijk neutrale Luik, die ten tijde van keizer Maximiliaan I banden met Frankrijk had, maar in 1518 de kant van de latere Karel V koos.
8. Over dit voorval is niets bekend.
9. Francks *Chronica*; zie brief 2587, noot 12.
10. Zie het begin van brief 2564, met hetzelfde woordspel.
11. Spiegel had Erasmus gevraagd hem in een brief aan Bernhard von Cles te noemen; zie het slot van brief 2572.
12. Zie boven, noot 1.

2591 *Van Bernhard von Cles*
Innsbruck, [ca. 30] december 1531

Aan Erasmus

Met uw brief van de tiende van deze maand, die ik kort geleden ontving, was ik erg blij. Maar ik vond het niet fijn te horen dat die van Zijne Koninklijke Hoogheid[1.] en de mijne zo laat werden bezorgd; ik kan niet bedenken wat de oorzaak is. Dat u verder voor alles wat u voor de christenheid hebt gedaan dagelijks getergd wordt door beledigingen van allerlei mensen, vind ik evenzeer vervelend. Maar omdat het mij niet ontgaat dat de nijd nergens zo jaloers op is als op geleerdheid, en dat uw wijsheid en omzichtigheid zodanig zijn dat ze u ongevoelig kunnen maken voor de bijtende woorden van die lieden, berust ik daarin.

Ook al was mij bekend wat u over de Zwitsers schreef,[2.] toch was uw bevestiging van wat daar gebeurt welkom. Het is te hopen dat eindelijk een gepast einde wordt gemaakt aan al die verwarring en ellende; mijn wens zou gemakkelijk werkelijkheid worden, als iedereen berouw zou hebben van zijn dwalingen. En hoe meer we dagelijks de verkeerde kant op rennen, hoe zwaarder de straf is die God ons laat ondergaan.

Maar daarover een andere keer. Ondertussen is het mijn taak voor uw gezondheid te zorgen; ik wil u graag ter wille zijn.

Innsbruck, ... december 1531

2592 *Van Christoph von Stadion*
Dillingen, 2 januari 1532

Een hartelijke groet. Koler zond me de brief die u aan hem schreef, waaruit ik begrijp dat de Parijse theologen enkele besluiten tegen uw werken hebben gepubliceerd.[1.] Tot nu toe heb ik geen exemplaar te pakken kunnen krijgen. Ik vraag u één ding, dat u hen bij de beantwoording behandelt zoals ze verdienen en hen in hun eigen kleuren afschildert.[2.] Ik zie niet wat voor nut-

1. Ferdinand van Oostenrijk.
2. Erasmus had wellicht over de dood van Zwingli en Oecolampadius geschreven; vgl. de eerste alinea van brief 2579.
1. Zie brief 2552, noot 7.
2. *Adagium* 306.

tigs ze hebben geschreven bij zo grote conflicten op het gebied van het geloof. Ik denk niet dat die tegen u gerichte aantijgingen van hen iets anders inhouden dan conclusies, gevolgtrekkingen en consequenties.

In de nieuwe uitgave van uw brieven,[3.] bladzij 132, schrijft u aan Cuthbert Tunstall onder andere het volgende: 'Verder staat het vast dat er in de tijd van de apostelen de samenkomst[4.] bestond, die leken met elkaar hielden, met gebed en het uitspreken van de zegen. Het brood daarbij noemden ze het lichaam van de Heer' enzovoorts. Er zijn enkelen die daaraan twijfelen: zou u daarom de plaats willen aanwijzen waarmee dit gestaafd kan worden? Er doen bij ons verschillende geruchten over Oecolampadius de ronde. Sommigen beweren dat hij onder het tumult bezweken is, anderen dat hij door vrouwen gedood is; enkelen vertellen echter dat hij aan een ziekte is overleden.[5.] De verscheidenheid aan geruchten is een teken dat geen een daarvan op waarheid berust. Over de paus en de keizer hebben we geen precieze informatie; we zullen afwachten wat de rijksdag in Regensburg ons zal brengen.[6.] Het is te hopen dat Christus daarbij tegenwoordig wil zijn, zodat er eindelijk iets uitkomt wat christelijk genoemd mag worden; moge hij u altijd willen bijstaan. Het ga u goed.

Vanuit mijn huis te Dillingen, 2 januari van het jaar enz. 32

Uw vriend, de bisschop van Augsburg

Aan Erasmus van Rotterdam, theoloog, zijn beste vriend

2593 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 16 januari 1532

Een hartelijke groet. Ik leefde dankzij je drie brieven weer op;[1.] ik ben ontzettend blij te weten dat je niets is overkomen, en dat je nu, na ontvangst van mijn brieven, meer vrede hebt met datgene waardoor je, zo had ik de indruk, geïrriteerd was wegens geld dat in jouw naam ontvangen was.[2.] Ik wist niet

3. *Epistolae floridae*; zie brief 2518. De bedoelde brief is nr. 2263.
4. Erasmus gebruikt het woord *synaxis*, dat ook voor de eucharistie wordt gebruikt.
5. Zie de eerste alinea van brief 2579.
6. Zie brief 2527, noot 8.
1. De laatste drie bewaard gebleven brieven aan Schets zijn nrs. 2552, 2578 en 2585, de laatste drie van Schets zijn nrs. 2511, 2527 en 2558. Voor toelichting zie aldaar.
2. De vertaling van deze zin is onzeker.

dat het geld dat Pieter Gillis had ontvangen, van het Kortrijkse jaargeld kwam. Als Pieter zelf of jouw Quirinus dat tegen mij hadden gezegd, had ik uitgezocht hoe het met de rest zat, omdat ze minder dan 130 florijnen gaven.

Ik heb de edele jongeman Martín Fernandes uit Portugal uit jouw naam bedankt voor de ingemaakte vruchten; hij doet je de groeten en vertrouwde het doorsturen van deze bijgevoegde brief aan mij toe.

Nu Zwingli en Oecolampadius gevallen zijn, geloof ik dat de sekten al voor de helft geveld zijn. Het is te hopen dat de situatie nu verbetert.

De keizer is gereed voor de reis naar Duitsland.[3.] Alle bagage is vooruit gezonden. God geve dat de komende rijksdag in Regensburg meer oplevert dan de vorige.

De Turken sluiten een wapenstilstand in Hongarije en zijn intussen iets van plan in de Middellandse Zee. Volgens zeggen wordt daar bij Vlorë een vloot in gereedheid gebracht. Ik denk dat ze de keizer bij zijn oversteek naar Spanje willen bedreigen.

Het sturen van een ondertekende verklaring naar Frankfurt is niet heel nodig, mijn beste Erasmus. Je moet me in elk geval machtigen en zorgen dat ik altijd wat ik aan geld van jou heb, uit jouw naam in Frankfurt aan Hieronymus Froben kan geven. Ik neem aan dat hij je niet zal bedriegen en je zeer welgezind is; als ik van hem een bevestiging ontvang betreffende het overgedragen geld, zal er verder geen ondertekende verklaring of, zoals ze dat zeggen, kwitantie nodig zijn.

Luis de Castro inde in Engeland iets van jouw geld. Hij hoopte van dag tot dag dat hij nog iets meer zou innen. Ik wacht zijn bericht en overmaking af. Alles wat ik zal vergaren zal ik aan dezelfde Hieronymus in Frankfurt laten geven. Ik wil liever dat je geld bij jou dan bij mij is, om te voorkomen dat jij wat voor problemen dan ook zult hebben.

Mijn zeer goede vriend Goclenius maakte me blij door me op de hoogte te brengen van je antwoord op de aanmerkingen afkomstig van de Sorbonne.[4.] Zo mild is God bij de rechtschapenen van hart dat hij, om lasteraars de mond te snoeren, de onschuld altijd een overvloed aan woorden verschaft om zich te verdedigen, waar jij, dat weet ik, geen gebrek aan hebt. Er zijn heel wat mensen die wachten tot je ze wegveegt. Gelukkige boekhandelaren die het resultaat het eerst in hun winkel zullen uitstallen!

Ik heb, zoals je wilde, Goclenius aangespoord wegens geld van je dat hij namens jou van Haio Cammingha heeft ontvangen. Hij antwoordde dat hij dat en je overige zaken via een betrouwbare bode met je in orde gemaakt

3. De keizer vertrok op 17 januari 1532 uit Brussel en kwam op 28 februari in Regensburg aan.
4. Zie het begin van brief 2587.

heeft. Hij zond mij een brief van jou die voor Reginald Pole bestemd is;[5.] ik heb die doorgestuurd naar Castro.

Het ga je goed, allerdierbaarste heer Erasmus, mogen geluk en voorspoed nog lang je deel zijn.

Antwerpen, 16 januari 1532

Je vriend Erasmus Schets

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, mijn zeer goede vriend. Freiburg

2594 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 17 januari 1532

Uw brief, zeer geleerde Erasmus, die u in november aan mij schreef, is mij op 1 januari overhandigd. Ik vatte hem inderdaad als een uiterst welkom nieuwjaarsgeschenk op; aan de hand daarvan voorspel ik dat dit jaar voor mij gelukkig zal verlopen als het gaat om het behouden en verstevigen van uw genegenheid. Ik zal niets tegen beter weten in nalaten wat uw goedheid jegens mij kan voeden en vergroten. Over mijn reis heb ik u al eerder geschreven.[1.] In Venetië heb ik alleen Egnazio ontmoet, omdat ik steeds in allerlei zaken was verwikkeld en bovendien een onbekende was en de taal niet kende. Ik hoorde hem evenwel college geven, maar grotendeels met dove oren, omdat hij zijn colleges overvloedig met Italiaanse anekdoten pleegt te doorspekken, terwijl hij toch niet minder vlot en goed Latijn spreekt. Maar blijkbaar wint hij zo zijn voorname toehoorders voor zich, bij wie de volkstaal kennelijk hoog aangeschreven staat. In de winkel van Asulanus staat armzalige rijkdom[2.] te koop. Het ontbreekt hun totaal aan een fijne neus, of als ze iets ruiken, bewijzen ze dat het klopt wat u schreef: ze vinden dat zelfs zulk gewin niet stinkt.[3.] Lazare de Baïf vervult daar nog steeds de functie van gezant en is bezig met een werkje over schepen.[4.]

Ik heb besloten binnenkort naar Venetië terug te gaan; dan zal ik mijn best doen om alles beter te onderzoeken. Ik woon geenszins tegen mijn zin

5. Brief 2526.
1. Zie brief 2568.
2. ‘Opulentia sordida’, de titel van een dialoog die Erasmus in 1531 toevoegde aan de *Colloquia* en die een karikatuur bevat van Andrea Torresani uit Asola, schoonvader en compagnon van Aldus Manutius.
3. *Adagia* 2613.
4. *De re navali* (Parijs, 1536).

in Padua en de hoogleraren civiel recht stellen me ruimschoots tevreden; met grote oplettendheid en inzet wakkeren ze de belangstelling van de toehoorders aan, hoewel ze duidelijk nog niet met de beschaafdere literatuur vertrouwd zijn. Er wordt gesproken over het aantrekken van een zekere Ludovico Cato, iemand met grote kennis van het recht en, zo niet geschoold, dan in elk geval toch ingewijd in een edeler soort literatuur. Hij was, toen ik in Frankrijk was, gezant van de hertog van Ferrara[5.] bij de allerchristelijkste koning,[6.] waar ik hem vluchtig leerde kennen. Alciati is teruggekeerd naar Bourges; daar werd hij onaangenaam getroffen door het geringe aantal toehoorders door de laatste pestepidemie, en de ontrouw van de burgers, die zich niet duidelijk uitspreken over zijn salaris. Daarom schreef hij ons dat hij gereed stond om naar Italië terug te keren, als er hoop was op een redelijk en vast honorarium. Daar zijn we druk mee bezig geweest; het is door ons toedoen al zover gekomen dat de senaat van Venetië een aanbod heeft gedaan. Maar ik ben bang dat onze pogingen vergeefs zijn en dat hij er alleen op uit is om de burgers van Bourges te laten zien wat rivalen in het vooruitzicht stellen, zodat hij hen gemakkelijker kan dwingen zich aan hun beloften te houden. Eerder heeft hier Matteo Corti, de broer van degene die hier als de vorst van de juristen wordt beschouwd,[7.] colleges geneeskunde gegeven. Hij heeft weliswaar laat, maar niet zonder resultaat moeite gedaan om Grieks te leren; om die reden speelde hij hier onder zijn vakgenoten probleemloos de hoofdrol. Maar enige tijd geleden werd hij weggeroepen naar Rome en nog steeds is er geen vervanger gekozen wiens geleerdheid voor een stormloop op de studie geneeskunde hier kan zorgen.

U weet dat Niccolò Leoniceno[8.] vorig jaar de aarde verlaten heeft. Onder de hoogleraren Latijn en Grieks krijgt vooral Lazzaro Bonamico bijval, maar die bijval komt niet zozeer van gezworenen en getrouwen van de ciceroniaanse partij.[9.] Die hebben hier Pietro Bembo als patroon, bij wie ik verschillende keren langs ben geweest, maar hij heeft de gewoonte meer Italiaans te spreken, en daarom heb ik minder vaak de mogelijkheid om van zijn gezelschap te profiteren. Ik heb begrepen dat onze vriend Sucket onderweg hierheen in Turijn is gebleven.[10.] Ik huurde hier samen met de jongelui uit Augs-

5. Alfonso I d'Este.
6. Frans I.
7. Franceschino Corti.
8. Niccolò Leoniceno overleed in 1524. Viglius bedoelt Niccolò Leonico Tomeo, die Grieks doceerde in Padua.
9. Bonamico was eveneens een ciceroniaan.
10. Vgl. Erasmus' opmerking over Sucket in brief 2631 aan Amerbach.

burg[11.] een schitterend huis, dat van de familie Contarini is en zijn bijnaam aan vogeltjes ontleent.[12.] Wat zou ik graag willen dat u, zoals sommigen hier hadden rondverteld, naar deze stad wilde komen! Ik zou goede hoop hebben dat ons huis bij u in de smaak zou vallen, en ik zou vast en zeker voor elkaar kunnen krijgen dat Fugger bereid zal zijn hier waar te maken wat hij in Augsburg aanbood. Hij wil immers niets liever dan zo veel mogelijk voor u doen. De Rehlingers,[13.] familie van hem, danken u zeer hartelijk voor uw groet en samen met mij wensen zij u alle voorspoed en vreugde toe.

Padua, 17 januari 1532

2595 *Van Bernhard von Cles*
Innsbruck, 17 januari 1532

Aan Erasmus

Ik kan niet anders dan ten zeerste verbaasd zijn dat mijn brieven u zo laat worden overhandigd, en omdat ik niets kan bedenken wat daarvan de oorzaak is, zal ik een andere oplossing moeten bedenken voor het versturen van brieven, wanneer ik u een keer schrijf.

Uit de overige bladzijden van uw brief begrijp ik dat u het bijzonder hinderlijk vindt dat mensen die jaloers zijn op uw geleerdheid, of liever: die u belasteren, zich met een zo ongeremde felheid op u storten; en dat ze in deze bijzonder stormachtige tijd de onkundige massa op een andere manier dan uw bedoeling was en de waarheid vereist, inlichten over werken van u die in rustige tijden zijn uitgegeven - zodat u als gevolg van die influisteringen niets anders meer kunt verwachten dan uw overduidelijke nederlaag, omdat zowel koningen als het volk tegen u opgehitst zijn. Ook al doet dit alles mij keer op keer verdriet, toch wil ik niet nalaten u - om me tegenover mijzelf te rechtvaardigen en eveneens om u van deze zorgen te bevrijden - er opnieuw op te wijzen wat ik in de huidige omstandigheden vermag. En wat mijn meester, de doorluchtige koning,[1.] aangaat, wil ik dat u ervan overtuigd bent dat er nooit iets de oren van Zijne Majesteit heeft bereikt wat uw gezag aantastte. Bij alles waar het kan heb ik me tegenover Zijne Koninklijke Majesteit

11. Onder hen waren Heinrich en Quirin Rehlinger, verwanten van de vrouw van Anton Fugger.
12. Palazzo Contarini Fasan in Venetië?
13. Zie boven, noot 11.
1. Ferdinand van Oostenrijk.

en alle anderen als een verdediger van uw reputatie opgesteld, telkens wanneer zich een gelegenheid voordoet. Ik zal in de toekomst gedaan krijgen dat u inziet dat ik vol ijver voor alles zal zorgen, wat naar mijn weten met uw welzijn, waardigheid en eer te maken heeft. En u spoor ik aan zich in te spannen in zaken van het geloof, zoals u steeds hebt gedaan.

Innsbruck, 17 januari 1532

2596 *Van Bernhard von Cles*
Innsbruck, 24 januari 1532

Aan Erasmus

Uw brief van de negentiende van de afgelopen maand met dezelfde inhoud als uw andere brief die u de derde van deze maand aan mij had gestuurd, ontving ik in omgekeerde volgorde. Ik zal er op dit moment alleen zo op antwoorden, aangezien er vrij uitvoerig op uw andere brief is geantwoord; ik heb er mijn best voor gedaan dat die door dezelfde bode die de uwe had gebracht aan u kon worden overhandigd. Er doet zich niets anders voor waarover ik u kan terugschrijven. Ondertussen wens ik dat het u goed gaat.

Als boven[1.]

2597 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 25 januari [1532]

Een hartelijke groet. Naar ik zie ben je minder welgesteld dan ik dacht. Ik twijfelde er niet aan dat je thuis drieduizend florijnen zou hebben. In elk geval ben je er honderdduizend waard. Als je wegens de ongunst der tijden of om andere redenen het niet opportuun vindt mijn aanbod te accepteren, zal ik je niet langer lastigvallen. Over de betaaldag[1.] hoef je je geen zorgen te maken. Het is voldoende als je de eerste keer dat je aflost tweehonderd florijnen betaalt, de keer daarop hetzelfde bedrag en de derde keer honderd. Als hier enig voordeel bij is, zou ik niemand weten naar wie ik het liever liet gaan dan

1. In het handschrift wordt deze brief voorafgegaan door twee andere. Onder de eerste staat Innsbruck, 24 januari 1532, bij de andere twee wordt volstaan met een verwijzing daarnaar.
1. ‘oculata dies’; zie *Adagia* 732.

naar jou en je familie; maar als iets anders je weerhoudt, zal ik je niet langer lastigvallen. Ik zal evenwel geen afspraken met iemand anders maken, voordat ik een brief van je heb ontvangen. Je hoeft me niet te bedanken. Ik beschouw alles van mij als het jouwe. Ik wens jou samen met je familie het allerbeste. Groet Grynaeus heel vriendelijk namens mij, en ook Basilius.[2.]

Freiburg, 25 januari

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

2598 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, begin februari 1532]

Een hartelijke groet. Al verschillende dagen word ik afgemat door een afschuwelijke hoest, die maar niet ophoudt. De machtige Jupiter mag die uiterst onbetrouwbare, verwarring stichtende tribuun[1.] treffen, door wie ik in deze turbulentie verzeild ben geraakt. Hij was geveld door de steen en verkeerde zelfs in levensgevaar, maar hij is aan het herstellen. Voor de stenen voor de haard vraagt hij achttien Bazelse ponden. Maar ik hoorde hem tegen de theoloog[2.] zeggen: 'Ze zullen niet veel kosten, vier of vijf florijnen.' Zo'n *magister artium*![3.]

Als je hierheen zou verhuizen, zou mijn aanbod niet ongelegen komen. Maar ik zie dat daar weinig hoop op is; daarom zal er een ander plan worden bedacht, als je het aanbod dat ik in mijn vorige brief[4.] deed afwijst.

Ik zal het fijn vinden als ik hoor dat het met jou en hen die je dierbaar zijn goed gaat. Een hartelijke groet aan Basilius.[5.]

Aan de zeer illustere doctor in de rechten Bonifacius Amerbach. Bazel

2. Basilius Amerbach.
1. Het Latijn heeft 'Turbunum', waarschijnlijk spel met *tribunus* en *turba* (verwarring). Mogelijk is Ulrich Wirtner bedoeld, die verschillende jaren 'tribunus', d.i. hoofd van de gilden was. Hij was betrokken bij de problemen die leidden tot Erasmus' verhuizing (zie brief 2517, noot 10), die vervolgens zijn gezondheid beïnvloedde.
2. Ludwig Baer.
3. 'Meester in trucs', spel met de academische titel die Wirtner bezat.
4. Waarschijnlijk brief 2597.
5. Basilius Amerbach.

2599 *Aan Germain de Brie*
Freiburg, [januari-februari?] 1532

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Je besloot, zag ik, de naam Canossa onsterfelijk te maken. Een aantal jaren geleden leerde ik de man in Engeland kennen,[1] maar ik herkende hem niet en hij mij wel. Er ging toen een gerucht dat hij daarnaartoe was gekomen als kardinaal-gezant, maar niet als geestelijke gekleed. Andrea Ammonio had me voor het middagmaal uitgenodigd. Ik kwam zonder enig vermoeden van een hinderlaag; ik was immers goed bevriend met de man. Bij hem trof ik iemand aan met een lang gewaad, maar met zijn haar in een netje bijeengehouden, met slechts één enkele dienaar. Ik praatte over van alles met Andrea, zonder ook maar een moment aan Canossa te denken. Ik verbaasde me evenwel over 's mans strijdlust als van een soldaat; daarom vroeg ik in het Grieks aan Andrea: ‘Wie is die man?’ Hij antwoordde: ‘Een belangrijk koopman’. Waarop ik weer: ‘Die indruk wekt hij zeker!’, en in de overtuiging dat hij een koopman was besteedde ik totaal geen aandacht aan de man. We gingen aan tafel. Canossa zat aan het hoofd, ik naast hem. De hele maaltijd lang zat ik volgens gewoonte gezellig met Andrea te praten, zonder mijn minachting voor de koopman te verbergen. Uiteindelijk vroeg ik Andrea of het gerucht waar was dat er een gezant gekomen was om in opdracht van Leo X het conflict tussen de koningen van Frankrijk en Engeland te beslechten; hij knikte. ‘De paus heeft mijn advies niet nodig’, zei ik, ‘maar als hij mij om mijn mening had gevraagd, zou ik iets anders hebben aangeraden’. ‘Wat dan?’ vroeg Ammonio. Ik zei: ‘Het was niet handig over vrede te beginnen’. ‘Hoezo?’ ‘Omdat er niet in een oogwenk een vredesverdrag gesloten kan worden. En ondertussen, terwijl de monarchen over voorwaarden onderhandelen, gaan de soldaten, als ze lucht krijgen van de vrede, ergere dingen doen dan tijdens de oorlog. Maar met een wapenstilstand perk je in één keer de gewelddadigheid van de soldaten in. Ik zou verder een wapenstilstand van drie jaar voorschrijven, die het mogelijk maakt rustig de voorwaarden van een duurzaam verbond te onderzoeken.’ Andrea stemde in en zei: ‘Dat is, denk ik, wat de gezant hier doet.’

Na deze uiteenzetting kwam ik terug op mijn vraag, die Ammonio slechts vaag had beantwoord. ‘Is het een kardinaal?’ vroeg ik. ‘Hoe kom je daarop?’ vroeg hij. ‘Omdat de Italianen dat zeggen’. ‘En waar hebben zij die informatie vandaan?’ vroeg hij. Ik zei: ‘Ik heb jou hier leren kennen. Als ik je over een

1. De ontmoeting vond plaats in Londen in 1514.

aantal jaren in Brabant zou zien, zou je vragen waar ik je van kende?' Ze glimlachten naar elkaar, zonder dat ik ook maar het minste vermoeden had. Vervolgens bleef ik aandringen, of het soms inderdaad een kardinaal was. Ammonio aarzelde. Uiteindelijk zei hij: 'Het is iemand met de mentaliteit van een kardinaal'. Daarop zei ik met een vriendelijk lachje: 'Dat is heel wat: de mentaliteit van een kardinaal hebben!'

Dit alles en nog veel meer hoorde Canossa zwijgend aan. Uiteindelijk zei hij iets in het Italiaans. Vervolgens mengde hij er Latijnse woorden door, en wel zo dat je kon merken dat hij een scherpzinnige koopman was. Toen ik niets antwoordde, richtte hij zich tot mij: 'Het verbaast me dat u in dit barbaarse land wilt leven, tenzij u misschien liever hier de enige wilt zijn dan de eerste in Rome'. Verbaasd over zoveel spitsheid bij een koopman, antwoordde ik dat ik in een land leefde waar zeer veel mensen woonden die bijzonder geleerd zijn, en dat het voor mij voldoende was onder hen de laatste plaats in te nemen, terwijl ik in Rome volstrekt niet zou meetellen. Dit en nog meer zei ik, nogal boos op de koopman. Ik denk dat mij toen een of andere goede genius bijstond; sowieso had Ammonio, die heel goed wist hoe ongeremd ik meestal er tegenover vrienden uitflap wat me voor de mond komt, me ernstig in gevaar gebracht.

We gingen van tafel. Andrea en ik wandelden een hele tijd in de tuin die het huis in tweeën deelde en na een hele tijd gepraat te hebben begeleidde hij me uit beleefdheid naar de poort aan de landzijde (want het gedeelte van het huis waar we gegeten hadden keek uit op de rivier de Theems); ik wilde namelijk liever te voet teruggaan dan met een bootje. Toen we enkele dagen later terugkwamen op het gesprek, verklapte Andrea dat het in scène was gezet en probeerde hij me er heel serieus toe over te halen dat ik Canossa naar Italië zou begeleiden, waarbij hij een uitgebreid getuigenis gaf hoe lovend hij over mij sprak en hoe geweldig hij mij vond. Maar hij praatte tegen dovemansoren.[2] Maar intussen was het niet zo aardig wat Ammonio had gedaan, die heel goed mijn vrijmoedige manier van spreken kende. Ik had er iets ongunstigs over de paus of de gezant kunnen uitflappen wat later nadelig voor mij was geweest. Als Canossa Eramus nu niet bijzonder welgezind is, is dat niets nieuws: versmade liefde pleegt om te slaan in woede.[3] Ook zie ik dat er mensen zijn die de wetenschap dezelfde pest proberen te bezorgen als de godsdienst. In Italië is de partij van de ciceronianen volop actief, hoewel degenen die het hardst schreeuwen het minst te betekenen hebben. Ik was op de hoogte van je succes, wat je houding betreft geloof ik je en wens ik

2. *Adagia* 387.
3. Canossa had Erasmus in 1516 gevraagd naar zijn bisdom, Bayeux, te komen (zie brieven 489 en 538).

je geluk. Maar ik denk dat je de waardigheid ook gekregen zou hebben als je die niet had opgeëist.[4.] Ik had liever gewild dat je bij Chrysostomus niet zo'n Callipides[5.] was, want dat berokkent de drukker flinke schade.[6.]

Het ga je goed. Freiburg im Breisgau, 1532

2600 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 4 februari 1532

Een hartelijke groet. Hooggeachte prelaat, onverwachts trof ik de eminente heer Erazm, abt van Sint-Clara,[1.] die, vriendelijk als hij is, zelf ertoe uitnodigde dat ik via hem vrienden zou groeten. Daarom vond ik het, ook al was er geen nieuws waarover ik u kon schrijven, toch onacceptabel dat hij zonder een brief van mij naar zijn land zou terugkeren, vooral omdat hij bereid was om die reden hier een nacht te blijven. Sinds de vorige brief, waarin u de zoon van Seweryn Boner bij mij had aanbevolen,[2.] is hier niets van u bezorgd.

Misschien is ook bij u doorgesijpeld wat Alberto Pio, iemand met te veel vrije tijd, in Parijs tegen mij heeft geschreven.[3.] Daarop volgden de aanmerkingen van de Sorbonne,[4.] op naam van de faculteit, terwijl in werkelijkheid Béda degene is die hiermee bezig is, iemand die gewoon krankzinnig van haat is, samen met drie theologen, die volledig aan hem onderworpen zijn. Overal benadelen persoonlijke gevoelens het algemeen welzijn. Ik weet dat de meeste theologen die uitgave betreuren. Ik besefte wat de boosaardigheid van Béda verdiende; toch wilde ik de toegevoegde naam van de faculteit respecteren door met de grootst mogelijke gematigdheid te antwoorden,[5.] ook al was op het meeste al een keer geantwoord. Girolamo Aleandro, bis-

4. Waarop deze twee zinnen betrekking hebben is niet bekend.
5. Zie brief 2523, noot 1.
6. Brie's vertalingen van Chrysostomus' *Comparatio regis et monachi* en diens commentaar op de Brief aan de Romeinen waren niet op tijd klaar om opgenomen te kunnen worden in de vijfdelige Latijnse uitgave van deze kerkvader die in 1530 bij Froben verscheen.
1. Erazm Ciołek, abt van Mogiła. De Latijnse naam van de abdij is ‘Clara Tumba’, wat hier ‘Sancta Clara’ is geworden.
2. Brief 2521.
3. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2522, noot 11.
4. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
5. Erasmus antwoordde met de *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.

schop van Brindisi, nu apostolisch gezant bij de keizer, koestert al geruime tijd een ongebreidelde haat tegen mij, en hij zou niet kunnen zeggen waarom; hij is nu nog bozer, omdat ik volgens zeggen in een dialoog, getiteld *De ciceroniaan*,[6.] de grootheid van Cicero heb aangetast. Vooral in Italië heb je mensen die ernaar streven dat er evenveel onenigheid onder de beoefenaars van de studie heerst als onder de verkondigers van dogma's. Ik stuur Uwe Eerwaarde Hoogheid een boekje waarin ik zowel op de aanmerkingen van de Sorbonne als op de aantijgingen van Alberto Pio reageer.[7.] Ik bood meer weerstand aan de sekten in Duitsland dan zeshonderd theologen bij elkaar en voor de bewezen dienst krijg ik dat als dank van de steunpilaren van de kerk, zoals ze zichzelf vinden. Maar Christus leeft, onze scheidsrechter, voor wie we strijden; van hem verwachten we de prijs voor de overwinning, en wel binnenkort. Want deze woning wordt van dag tot dag wankeler. Moge de Heer Uwe Eerwaarde Hoogheid lange tijd behoeden en bewaren. We juichen de prachtige overwinningen van uw Polen van harte toe.[8.]

Freiburg im Breisgau, 4 februari in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

Uw onderdanige dienaar, Erasmus van Rotterdam, eigenhandig voor de vuist weg

Aan de eerwaarde heer Piotr, bisschop van Krakau, kanselier van de koning en het koninkrijk van Polen. Polen

2601 *Van Jan Benedykt Solfa*
Krakau, 4 februari 1532

Ik weet zeker dat er geen enkele soort brieven is waarin u minder plezier hebt dan in lovende brieven, geachte heer, alom de geleerdste en wellevendste, omdat uw grote deugdzaamheid en uitzonderlijke geleerdheid in de hele wereld overbekend zijn. Aangezien ik uw wellevendheid kende uit wat velen vertellen en schrijven, deinsde ik er niet voor terug zelfs met een ongeschoolde pen en onverzorgde stijl de man te benaderen die hopelijk voor mij zo zal zijn als hij altijd tegenover iedereen gewend is te zijn. En vooral omdat ik het zal hebben over uiterst dringende zaken in de tijd waarin we nu

6. Zie brief 2517, noot 1.
7. Mogelijk het verzamelbundeltje dat Erasmus' *In elenchum Alberti Pii brevissima scholia* bevatte, in één band met de *Declarationes.*
8. Zie brief 2606, noot 15.

leven, voor wie de tijd ten einde loopt,[1] waarin iedereen alles maar doet, zelfs ongestraft. Niet alleen profeten voorzagen dat door goddelijke inspiratie, maar ook filosofen voorspelden menselijk handelen lang voordat het zich had voorgedaan, en vooral magister Jan van Głogów, ooit het sieraad van onze universiteit; hij sprak veertig jaar gelden in het openbaar deze woorden uit: 'Er zal een zwarte monnik komen, die de kerk in verwarring zal brengen, en hier in Wrocław zullen de mensen slechter zijn dan in Praag'.[2] Dat het (helaas!) zo gegaan is, is voor iedereen duidelijk.

Ze beroemen zich erop dat het evangelie zoveel eeuwen en generaties, zelfs toen er heiligen waren, die bij uitstek wonderen verrichtten, duister is geweest, en dat het nu voor het eerst aan Luther, Hess en hun volgelingen wegens hun grote deugden is geopenbaard, alsof Christus, onze Heer, had toegestaan dat zijn bruid, de katholieke kerk, zoveel eeuwen dwaalde. Verder zijn er vele wegen die in de ogen van de mensen recht zijn,[3] en de laatste daarvan leiden naar de diepten van de hel.[4] Salomo zegt daarom: 'Ga niet over oude grenzen heen die je voorouders hebben vastgesteld'.[5] Maar laten we de rechte weg inslaan, die uitgesleten is door de voetstappen van alle heiligen die de ware God vereren, en de paden die betreden zijn door de heilige vaderen, volgens de profeet: 'Ga bij de wegen staan en kijk en onderzoek de eeuwige paden van de Heer, welke weg de goede is, en sla die in en u zult zuivering van uw ziel vinden'. En ergens anders: 'Hij zal jullie zijn weg bekendmaken'.[6] Maar als we een keer hebben gedwaald en we als mensen langs een verkeerde weg verder zijn gegaan, zal God ons ook dat openbaren, zoals hij beloofde via de apostel en Ezechiël: 'Ik zal hun een andere weg en een ander hart geven'.[7] Maar laten we goede dingen zeggen over wie ons vervolgen[8] en laten we ons volgens de raad van Gamaliël afzijdig houden van die mensen en hen hun gang laten gaan, want, als dit streven of dit werk uit mensen voortkomt, zal het op niets uitlopen.[9] Want elke plant die niet door mijn hemelse

1. 1 Korintiërs 10:11.
2. De augustijner heremieten waartoe Luther behoorde droegen een zwart habijt. Wrocław koos in 1523 voor het lutheranisme. Jan Hus, in 1415 veroordeeld als ketter, had aanhangers in Praag.
3. Vgl. Spreuken 21:2
4. Onzekere vertaling.
5. Spreuken 22:28
6. Vgl. Jeremia 42:3.
7. Het voorgaande gedeelte (na noot 5) lijkt ontleend te zijn aan Hieronymus' commentaar bij Jesaja 3:13 (12b) (PL dl. 24, kol. 67), met inbegrip van Jeremia 6:16 en de verwijzing naar Ezechiël.
8. Romeinen 12:14.
9. Handelingen 5:38.

vader is geplant, zal met wortel en al worden uitgerukt.[10.] Maar als het uit God voortkomt, zult u niets kunnen uitrichten,[11.] want een mens heeft niet de macht over de geest om de geest tegen te houden.[12.] De Lutheranen verkondigen dat ze die geest bezitten, alsof de geest nooit, wegens menselijke zwakte, bij de mensen weg zou gaan, niet wetend dat na de voltooiing van de voorspelling de profeet een gewoon mens wordt en in niemand de Heilige Geest is achtergebleven met uitzondering van Christus, onze Heiland,[13.] niet wetend dat de Heer niet rust behalve bij wie nederig en gelaten is en zijn geboden vreest.[14.] Bij de Lutheranen vind je dus niet de geest van de heiligheid[15.] of de Heilige Geest, die de geest van zachtmoedigheid is en aan de apostelen verscheen in de gedaante van een duif,[16.] die niet de oorzaak van verwarring is, maar van vrede, zoals bij alle samenkomsten van de heiligen.[17.] Want hij is onze vrede.[18.] Als Christus dus de vrede van de gelovigen is, heeft wie zonder vrede is niet de geest van Christus. Want ‘groot is de vrede voor wie uw wet beminnen, Heer, zij vinden geen hindernis op hun weg’, volgens het getuigenis van David.[19.]

Over deze Heilige Geest zei de Heer in het evangelie: ‘Als je mij liefhebt, houd je dan aan mijn geboden. Dan zal ik de Vader vragen jullie een andere pleitbezorger te geven, die altijd bij je zal zijn: de Geest van de waarheid’.[20.] Want elk van zijn geboden is waarheid.[21.] Maar als we elkaar liefhebben, blijft God in ons.[22.] Wie evenwel zijn broeder haat, bevindt zich in de duisternis en gaat zijn weg daarin, en hij weet niet waar hij heen gaat, want de duisternis heeft hem blind gemaakt.[23.] En in zulke mensen, zegt de Heer in Genesis,

10. Matteüs 15:13.
11. Handelingen 5:39.
12. Prediker 8:8.
13. Het voorgaande gedeelte (vanaf ‘na de voltooiing’) lijkt ontleend te zijn aan de proloog bij Hieronymus' commentaar bij de Brief aan Filemon (*PL* dl. 26, kol. 601).
14. Jesaja 66:2; voor de geciteerde versie vgl. o.a. Augustinus' commentaar bij Psalm 73:21 (*PL* dl. 36, kol. 943).
15. Romeinen 1:4.
16. Lucas 3:22.
17. 1 Korintiërs 14:33-34.
18. Efeziërs 2:14.
19. Psalm 119:165.
20. Johannes 14:15-17.
21. Psalm 119:86.
22. 1 Johannes 4:12.
23. 1 Johannes 2:11.

'zal mijn geest niet voor altijd blijven, omdat zij vlees zijn'[24] en hun eigen wil en niet die van God doen. En daarom kunnen ze God niet behagen, waardoor een tegengestelde geest in hen wordt waargenomen, bij wie het zoete tot hun eigen ondergang met het bittere is vermengd; en ze voorspellen niet door goddelijke ingeving, maar met hun eigen hart en ze zien niets.[25] Ze interpreteren de schrift, zoals de duivel dat doet in Matteüs 4,[26] zoals te zien is bij duizend en nog wat bijbelplaatsen die op bedrieglijke wijze uit de oorspronkelijke tekst zijn overgenomen.

En die wijsheid van hen komt niet van bovenaf, maar is aards, dierlijk, demonisch, en zij handhaven niet de naastenliefde of eenheid van de geest door de band van de vrede,[27] wat tegen de leer van de apostel is, wanneer hij leert dat 'jullie alle wrok, drift, boosheid, geschreeuw en laster moeten laten varen',[28] en herhaaldelijk in de eerste brief van Petrus en Kolossenzen 4: 'Doe boosheid, wrevel, laster en vuile taal weg uit uw mond'.[29] Daarvan lopen alle monden van de Lutheranen over, daarmee staan hun bedrieglijke geschriften vol, die een overvloedig getuigenis geven dat ze niet Christus hebben, maar de wispelturige geest van Satan, waarmee ze Gods volk verleiden, waardoor ze ook snel in alle mogelijke dwalingen vervallen en op goddeloosheid en verdorvenheid afstormen. Laat er dus niet langer ruimte zijn om tegen de zieners te zeggen: 'Voor ons geen visioenen', en tegen de schouwers: 'Schouw niet de waarheid voor ons; zeg aangename dingen tegen ons, laat uw visioenen begoochelingen zijn, wijk af van de weg,[30] we hebben de hoop opgegeven, want we hebben anderen lief en zullen achter hen aanlopen.'[31]

Met dit idee zegt de apostel, gebonden door de geest:[32] 'Blijf onwrikbaar gegrondvest in het geloof;[33] zonder dat is het onmogelijk God welgevallig te zijn',[34] en Johannes: 'Laat niemand u misleiden met loze woorden, want daardoor pleegt immers Gods toorn over de zonen van de ongehoorzaam-

24. Genesis 6:3.
25. Vgl. Hieronymus' commentaar bij Ezechiël 13:3 (*PL* dl. 25, kol. 109).
26. Matteüs 4:1-11.
27. Efeziërs 4:3.
28. Efeziërs 4:31.
29. Kolossenzen 3:8.
30. Jesaja 30:10-11.
31. Jeremia 2:25.
32. Handelingen 20:22.
33. Kolossenzen 1:23
34. Hebreeën 11:6.

heid te komen';[35] volgens de psalmdichter: 'Als zijn zonen zich afkeren van mijn wet';[36] wat ook de apostel aanvoert, als hij zegt: 'Het vuur zal laten zien wat ieders werk waard is en het zal door vuur aan het licht worden gebracht'.[37] Dit is immers het algemene geloof: wie het goede hebben gedaan zullen het eeuwige leven ingaan.[38] Maar oprechtheid is teloorgegaan, zoals Jeremia zegt, en uit hun mond verdwenen,[39] en ze geloven niet in de hel; ze zeggen dat de Schrift daar geen enkele voorstelling van geeft, hoewel ze weten dat niet alles in dit boek staat,[40] maar dat een aantal dingen door de apostelen is geregeld, omdat Paulus aan de Korintiërs schrijft: 'Want wat ik heb ontvangen heb ik aan u doorgegeven. De overige zaken zal ik regelen wanneer ik kom'.[41] Terwijl toch, zoals Augustinus aan Casulanus schrijft, bij die zaken, waarover de Heilige Schrift niets zekers bepaalde, de gewoonte van Gods volk en de gebruiken van de voorvaderen als wet nageleefd moeten worden.[42] Hieronymus stemt hiermee in; hij schrijft aan Lucinius: 'Laten we de voorschriften van de voorvaderen als wetten van de apostelen beschouwen'[43] wegens het gezag van de kerk, naar ik meen, van de samenkomst van gelovigen die Christus hebben gehoord, gezien en zijn getuigen zijn geweest. Zoals de mede-oudste en ooggetuige van Christus' lijden[44] zegt, en zoals, in de woorden van de evangelist Lucas, ons is overgeleverd door degenen die vanaf het begin ooggetuigen zijn geweest en dienaren van het Woord zijn geworden.[45] En 1 Johannes 1: 'Wat wij met onze eigen ogen gezien en aanschouwd hebben, wat onze handen hebben aangeraakt en betast van het Woord dat leven is'. Wiens kruis en bloed van de overwinning niet alleen de engelen en krachten in de hemel, maar ook ons mensen op aarde ten goede kwam.

Maar de kerkelijke ritus keurt de voorbeden van de levenden voor de gestorvenen goed, zoals ook Augustinus doet in *Over de zorg voor de gestorvenen* en in zijn *Handboekje*, en Chrysostomus, preek 69 over Filippenzen, onder andere: 'Niet zomaar werd door de apostelen bepaald dat bij het huiveringwekkende mysterie de gestorvenen worden herdacht, omdat ze wisten

35. Niet Johannes, maar Paulus in Efeziërs 5:6.
36. Psalm 88 (89):31.
37. 1 Korintiërs 3:13.
38. Geloofsbelijdenis van Athanasius (slot).
39. Jeremia 7:28.
40. Johannes 20:30.
41. 1 Korintiërs 11:23 en 34.
42. Augustinus, *Epistulae* 36, 2.
43. Hieronymus, *Epistulae* 71, 6.
44. 1 Petrus 5:1.
45. Lucas 1:2.

dat er veel voordeel, veel profijt voor hen uit voortkwam.'[46.] En Johannes Damascenus bevestigt dit in zijn preek over de voorbeden voor de gestorvenen;[47.] na de heilige Dionysius (die een tijdgenoot van de apostelen was en een leerling van Paulus), in het laatste hoofdstuk van *De kerkelijke hiërarchie*, waar hij vertelt over de gewoonte om in de vroege kerk voor de gestorvenen te bidden: 'Vervolgens komt de eerwaardige bisschop nader en spreekt een heilig gebed uit over de gestorvene'. En hij voegt eraan toe: 'In het gebed vraagt hij de goddelijke goedertierenheid om de overledene alle door menselijke zwakte begane zonden te vergeven en hem een plaats te geven in het licht en het land van de levenden, in de schoot van Abraham, Isaak en Jakob, daar waar geen verdriet, droefheid en zuchten zijn'.[48.]

Dat is zonder enige twijfel de duidelijke, rijke beloning van de heiligen. Maar onlangs stuitte ik op een nieuwe vertaling van de derde preek van Chrysostomus over Lazarus, die weinig waarde hecht aan de voorbeden voor de overledenen,[49.] en op preek 39 naar Matteüs, hoofdstuk 8, waar hij zegt dat de ziel gescheiden van het lichaam niet hier bij ons kan rondwaren.[50.] De ervaring leert het tegendeel, zoals magister Joachim,[51.] die vorig jaar in Torún is overleden, liet zien door de priesters met wie hij samenwoonde te hinderen. Na vele bezweringen zei hij tegen een priester: 'Lees psalm 63, je zult vinden waar ik ben, hoe het met me gaat, wat ik wil. Waarom verspreiden jullie niet de boeken die ik heb nagelaten?' Die Pool, heer Matthias, zei: 'Wat hebben we met uw boeken van doen? Ga naar de Duitse testamentmakers.' Maar hij antwoordde: 'Jij moet tegen hen met Ezechiël 14 zeggen: "zijzelf in hun rechtvaardigheid zullen hun eigen zielen bevrijden".'[52.] Wanneer wij voor

46. Chrysostomus, *Homiliae LXXX ad populum Antiochenum potissimum habitae*, nr. 69 (= *In epistolam ad Philippenses* 3, *PG* dl. 62, kol. 204). Zie de Latijnse vertaling in Chrysostomus' *Opera*, dl. 4 (Bazel, 1530), p. 610. Op grond daarvan is 'inde illis' in plaats van 'in illis' vertaald.
47. *De iis qui in fide dormierunt* 3 (*PG* dl. 95, kol. 249/250).
48. Pseudo-Dionysius de Areopagiet, *De ecclesiastica hierarchia* 7, 4 (*PG* 3, kol. 559/560).
49. Bij het slot van Erasmus' vertaling van deze preek in *Chrysostomi... et Athanasii lucubrationes aliquot* (Bazel, 1527), p. 110, staat in de marge: 'Videtur nihil tribuere suffragiis quae fiunt pro defunctis'.
50. Het slot van preek 29 (niet 39). Zie Chrysostomus, *Opera*, dl. 3 (Bazel, 1530), p. 187: 'Non igitur potest anima cum a corpore abscesserit, apud nos hic errare'.
51. De vertaling van de dialoog die volgt is onzeker, omdat personen en achtergrond onbekend zijn.
52. Ezechiël 14:14 en 20.

de rechterstoel van Christus zullen komen, kunnen noch Job, noch Daniël, noch Noach voor iemand smeken.[53.] Hoe moeten we de tegenstrijdigheid die zich overal in de preken voordoet, en deze uitspraak van Ezechiël opvatten? Hopelijk is hij, aan wiens afgewogen oordeel ik vooral bij deze kwestie meer waarde hecht dan dat van alle stervelingen die ik ken, bereid dit aan mij en de hele wereld uit te leggen, als hij tijd heeft. En laat hij mij niet die woorden uit Matteüs voorhouden: 'Gooi je parels niet voor de zwijnen',[54.] of de passage uit Jesaja 39, waar Hizkia zijn rijkdom, die hij had bezeten omdat God die schonk, aan vreemdelingen had laten zien, en er was niets wat hij hun niet liet zien. God werd zeer terecht boos op hem en zei: 'Zie, de dagen zullen komen' enz.[55.] Want ook de honden eten van de kruimels die hun baas laat vallen[56.] en zij die in de mysteriën zijn ingewijd mogen niet van de geheimenissen weggehouden worden, zodat ze altijd gereed zijn om zachtmoedig en respectvol antwoord te geven aan een ieder die een vraag stelt over de hoop die in hen leeft.[57.] Het ga u goed, stralend licht van de wetenschap.

Krakau, 4 februari 1532

Uw onderdanige dienaar Jan Benedykt, lijfarts van koning Sigismund I van Polen

Aan de voortreffelijke en zeer geleerde Erasmus Desiderius van Rotterdam, groot theoloog

2602 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 6 februari 1532

Beveelt zich aan. Grote Erasmus, wereldwijd een beroemdheid, vorig jaar stuurde ik je een bekertje van de wijn die ik van Johann Paumgartner, een vooraanstaand man, uit Augsburg had gekregen. Deze zeer geachte heer schreef mij toen dat die wijn je beviel en dat je tegenover vrienden onder meer melding van hem hebt gemaakt. Hij grijpt die kans aan en wil vriendschap met je sluiten en bij je in de gunst komen, op voorwaarde dat je, zodra zich een goede gelegenheid voordoet, een boekje voorzien van zijn naam uitgeeft, met een lofrede op zijn verdiensten, zo evenwel dat niemand doorheeft dat dit door zijn eigen tussenkomst gebeurde, maar iedereen denkt dat je je op eigen

53. Vgl. Hieronymus' commentaar bij Galaten 6:5 (*PL* dl. 26, kol. 429).
54. Matteüs 7:6.
55. Jesaja 39:1-8.
56. Matteüs 15:27.
57. 1 Petrus 3:15-16.

initiatief op zijn lof hebt gestort. Hij belooft plechtig dat je niet tevergeefs iets zult schrijven, en niet alleen dat, maar dat je ook door de beloning die daar nog bij komt zult ervaren dat je werk vruchten heeft afgeworpen.

Hij is iemand van groot aanzien, hij gaat alle stervelingen voorbij in gulheid, is schatrijk en weet het in zijn eentje met de mijnbouw bij Innsbruck zo te spelen, dat er jaarlijks meer dan honderdduizend florijnen overblijven na aftrek van alle kosten. Hij is zo integer dat hij door al zijn arbeiders, zo niet als God, dan toch als Mercurius[1.] wordt geprezen; hij is een geweldige steun voor de armen nu het graan duur is, en op voorbeeldige wijze onwankelbaar in het christelijk geloof. Zijn vader[2.] was een zeer hooggeplaatst iemand, hij was namelijk raadsheer van keizer Maximiliaan en koning Matthias van Hongarije en stond, als ik dat mag toevoegen, in zeer hoog aanzien bij de paus. Door privileges van keizer Karel is onze vriend Paumgartner boven de status van gewone burger verheven, hij is uit de voornaamsten tot raadsheer van onze koning Ferdinand gekozen. Hij leeft onder hun bescherming, alsof ze zijn patronen zijn. Kortom, niets ontbreekt hem wat nodig is voor onsterfelijkheid, behalve dat hij van nature niet onsterfelijk is.

Om advies gevraagd bij zijn werk heb ik zo goed en zo kwaad als het ging geholpen; hoewel ik niets vroeg gaf hij me een zodanig honorarium dat ik nauwelijks in leven was gebleven met mijn familie in deze tijd van schaarste, als mij niet zo'n Jupiter ten deel was gevallen. Nu plaveit hij de weg om jou meer dan je zou wensen ter wille te zijn. Hij stelt niemand teleur. Als rechtvaardigheid, als deugdzaamheid zich bij de stervelingen zal ophouden, zal ze bij deze grote man gastvrijheid vinden, zoals ooit Cybele bij Nasica.[3.] Ik vraag je bij onze wederzijdse vriendschap en bij de enorme genegenheid die me aan je bindt, wijs de man niet af, maar schrijf een kleinigheid tot zijn eer, wanneer zich een gelegenheid voordoet.[4.] Nu vraag ik echter om een brief of in elk geval een schaduw daarvan,[5.] om hem hoop op jouw vriendschap te geven.

Het ga je goed. Thuis geschreven op de derde dag na Exsurge[6.] in het jaar enz. 32

1. God van de handel en de winst.
2. Johann (I) Paumgartner.
3. P. Cornelius Scipio Nasica. Zie Livius, *Ab urbe condita* 29, 14; Ovidius, *Fasti* 4, 347.
4. Met brief 2774 droeg Erasmus *Aliquot homiliae divi Ioannis Chrysostomi* (Bazel, 1533) aan Paumgartner op.
5. Zie brief 2603.
6. D.i. de achtste zondag voor Pasen (sexagesima), waarop het introïtus dat met 'Exsurge' begint wordt gezongen.

Je vriend Zasius

Excuses voor de doorhalingen, ik word namelijk afgeleid door belangrijke bezigheden.

Aan de grote Erasmus, sieraad van onze tijd, vorst van de theologen en alle geleerdheid, zijn zeer geachte heer en leermeester

2603 *Aan Johann (II) Paumgartner*
Freiburg, 8 februari 1532

Erasmus van Rotterdam groet Johann Paumgartner

Zo'n twee jaar geleden liet Ulrich Zasius - iemand die respect verdient om zijn talloze grote kwaliteiten, maar nergens meer geliefd om is dan om zijn ontzettend aardige houding tegenover vrienden - iets proeven van Paumgartners wijn, die de grootste connaisseur tevreden zou kunnen stellen.[1] Maar hij gaf mij pas geleden een heel wat royaler voorproefje van Paumgartners karakter, dat mij nog veel beter smaakte. Want hij schreef in zijn brief aan mij zulke dingen, zeer geachte heer, dat hij me niet alleen volledig meesleepte in zijn genegenheid voor u, maar me ook het idee gaf dat ik u zeer verplicht ben, en hem nog weer meer verplicht ben, hoewel ik hem eerder al in de hoogste mate verplicht was. Wie zou immers iemand niet liefhebben die geboren is voor het welzijn van de staat, en bij wie schitterende gaven van de geest opwegen tegen zijn rijkdom en status, ja, daar niet alleen tegen opwegen, maar die ver overtreffen? Zasius heb ik met recht zoveel jaar liefgehad, dat ik zonder meer alles als gemeenschappelijk bezit van hem en mij beschouw, volgens de regel van Pythagoras.[2] Aangezien uw goedheid jegens hem zo overvloedig was, zult u begrijpen dat Erasmus u om evenveel redenen verplicht is als u Zasius aan zich verplicht hebt. Maar als u mij volgens die regel tot uw schuldenaren rekent, moet u mij wel volgens dezelfde regel tot uw vrienden rekenen. Want als vriendschap het recht heeft om al het overige tot gemeenschappelijk bezit van vrienden te maken, past het nog veel meer dat zij ook de vrienden zelf met elkaar delen, omdat er geen kostbaarder bezit is dan dat. Verder heeft Zasius de talloze diensten die hij mij heeft bewezen nog weer flink vermeerderd, nu hij zijn onbeduidende oude vriend laat delen in deze vriendschap.

Maar een andere keer hier uitgebreider over. Het lukte nauwelijks dit te

1. Vgl. brief 2602, waarnaar Erasmus hierna verwijst.
2. Zie *Adagia* 1.

schrijven door een hoest die maar niet over gaat, een kwaal waar hier veel mensen last van hebben.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 8 februari 1532

2604 *Aan Viglius van Aytta*
Freiburg, 8 februari 1532

Ik ontving de brief die je in Augsburg had achtergelaten,[1] vol uiterst vriendelijke welwillendheid jegens mij, die je ook ruimschoots had laten zien toen je hier zelf aanwezig was, alleraardigste Viglius. Ik antwoordde via een Fransman met een veelbelovende naam (want hij heet, als ik me niet vergis, Pierre Mondoré): hij leek me verstandig en fatsoenlijk; hij ging niet naar Padua, maar via Venetië naar Rome. Ik had aan hem ook andere brieven toevertrouwd, maar ik vermoed dat niets door hem is overhandigd. Een andere brief van je, geschreven op de veertiende dag voor de eerste van september in Padua, kreeg ik via Anton Fugger. Als die datum klopt, reisde je niet te paard, maar had je vleugels; ik vermoed dat er door een schrijffout september in plaats van oktober staat.[2] Hoe dit ook zit, ik wens je geluk dat het intro van je bezoek aan Italië gunstig is geweest en bid dat het overige aan deze voortekenen zal beantwoorden.

Wat je over Egnazio vertelt, is niet nieuw, maar wel allemaal heel plezierig; want ik ben zo gesteld op die man, bij wie geen enkel gebrek te vinden is, dat ik iedere keer dat hij ter sprake komt vrolijk word. Wat hoor ik nu? Er heeft een schermutseling plaatsgevonden tussen jou en groepen ciceronianen en je maakt je op voor een heuse strijd? Maar ik zou eerst willen weten waar jullie het over eens zijn en wat twistpunten zijn. Zij willen dat jonge mensen zich voorbereiden op navolging van Cicero. Op dat punt zijn we het in hoofdzaak met hen eens. En ik zou niet tegenstribbelen, als ze vinden dat hij bij uitstek nagevolgd moet worden. Als ze niet toestaan dat we ergens van Cicero afwijken en iets van andere schrijvers, hoe gerenommeerd ook, overnemen, denk ik dat ook zijzelf niet doen wat ze van anderen eisen, zo er

1. Niet bewaard gebleven, maar wel vermeld aan het begin van brief 2568.
2. De bedoelde brief, waarop deze brief het antwoord is, is nr. 2568 van 18 november 1531. Blijkbaar had Erasmus de aanduiding van de maand onder Viglius' brief verkeerd gelezen: 18 november is de veertiende dag voor de eerste van december, inclusief geteld.

al überhaupt zijn die dat eisen. Maar een of andere kwade genius probeert deze pest op de wetenschap over te brengen, zoals hij al eerder bij de godsdienst heeft gedaan. Herman uit Friesland leek mij altijd de plezierige vlotheid van Cicero na te streven, iets wat jij volgens mij ook deed en doet; want deze laatste brief van je ademde iets Tulliaans, weliswaar niet extreem, maar toch meer dan anders. Maar je moet in de gaten houden dat je niet, door heel erg te proberen een ciceroniaan te zijn, jezelf weinig aantrekkelijk maakt voor de oren van de rechtsgeleerden en bartolisten.[3.] Maar zonder dollen, mijn beste Viglius, ik zou ervoor willen pleiten dat je niet de strijd aangaat met die mensen, of dat de woordenwisseling niet met kwade gezichten eindigt. Als ze van mij de schittering van een Tulliaanse stijl eisen, is dat dubbel onbillijk; ten eerste omdat ze dat van een Hollander en ten tweede van een theoloog eisen. Overigens behoor ik tot die categorie mensen die de welsprekendheid van M. Tullius eerder goddelijk dan menselijk vindt, laat staan dat ik zijn manier van uitdrukken afkeur.

Wij gaan hier helemaal op in geruzie. Er verschenen aanmerkingen van de Sorbonne,[4.] waarvan de theologen volgens mij zelf al spijt hebben. Daar heb ik op geantwoord,[5.] maar op voortdurend gematigde toon. Met dezelfde olie,[6.] zoals dat heet, antwoordde ik op de nonsens van Clichtove van een tijd terug.[7.] De keizer wordt in Regensburg verwacht voor de opening van de rijksdag,[8.] maar hij gedraagt zich op een ongelofelijke manier als een Callipides,[9.] en dat volgens gewoonte. Ik heb al heel wat dagen last van hoestbuien, een kwaal die hier nu erg heerst. Het verbaast me dat je Bembo niet in je brief noemt, die daar (naar ik hoor) optreedt als beschermheer van iedereen die met talent gezegend is; jij behoort immers nu voor hem een bekend en dierbaar persoon te zijn, tenzij ik óf jou óf hem niet goed ken. Het ga je goed.

Freiburg, 8 februari, het jaar 1532 na de geboorte van Christus

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer geleerde jongeman Viglius Zuichemus uit Friesland. Padua

3. Aanhangers van de 14de-eeuwse rechtsgeleerde Bartolo da Sassoferrato.
4. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
5. Erasmus antwoordde met de *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.
6. D.i. met dezelfde moeite en tijd; zie *Adagia* 362.
7. *Dilutio eorum quae Iodocus Clichtoveus scripsit adversus declamationem suasoriam matrimonii* (Bazel, 1532).
8. Zie brief 2527, noot 8.
9. Zie brief 2523, noot 1.

2605 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 9 februari 1532

Een hartelijke groet. Als je hier zou wonen of dat van plan was geweest, zou ik zelfs wat soepeler zijn wat de termijn betreft.[1.] Maar aangezien de situatie zelf het afraadt, zal ik je niet langer tot last zijn met mijn pogingen je van dienst te zijn.

Wat de keizer voor nieuws zal meebrengen, weet ik niet.[2.] Het is verbazingwekkend stil rond hem. Er wordt een of ander monster gevoed; alles gaat nu via de geheime raad.

Was het zeer gelukkige talent van Grynaeus maar voor de edele studie behouden gebleven! Want ik hoor dat hij gekozen is als vervanger van de overleden Oecolampadius.[3.]

Ik hoest nog steeds, maar een beetje minder. Het is wachten op het einde van de winter. Ik wens jou samen met allen die je dierbaar zijn het allerbeste.

Freiburg, 9 februari 1532

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere doctor in de rechten, Bonifacius Amerbach.

Bazel

2606 *Van Anselmus Ephorinus*
Bazel, 10 februari 1532

Een groet. Op het goede moment, wat het allerbelangrijkste is,[1.] werd de dienaar van de theoloog[2.] naar ons toe gestuurd. Maar ik vrees, Erasmus, uitnemendst sieraad aller tijden, dat u mijn beloften met cipressen zult vergelijken, die, hoewel ze groots en prachtig met een hoge, kegelvormige kruin oprijzen, toch geen vrucht dragen.[3.] Uw schaal, die ik met deze Melchior[4.] stuur, is keurig bij mij afgeleverd, maar ze is niet vruchtdragend, want ik

1. Vgl. brieven 2597 en 2598.
2. Men was in afwachting van de rijksdag; zie brief 2527, noot 8.
3. Grynaeus was gekozen, maar aanvaardde deze positie niet. De opvolger van Oecolampadius was Osvaldus Myconius.
1. Vgl. Terentius, *Heautontimoroumenos* 364-365.
2. De theoloog is Ludwig Baer.
3. Zie *Adagia* 3210 en *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 220 B.
4. Niet geïdentificeerd.

merk dat deze schaal niets voortgebracht heeft, zoals ik verwachtte.[5.]

We ontvingen ook een brief uit Polen, geschreven in het begin van november, waaruit ik tot mijn grote verdriet begrijp dat er inmiddels vier van hier, gericht aan mijn mecenas,[6.] nog niet zijn bezorgd. Maar, mijn zeer geleerde Erasmus, tijd en uur zullen u de beloning brengen die deugdzaamheid verdient, vooral voor de opdracht van de Terentius,[7.] twijfel daar niet aan. Ik zal niet toelaten dat van de familie Boner gezegd wordt dat ze niet dankbaar voor uw vriendelijkheid en welwillendheid is. Dat oponthoud, van welke aard dan ook, zal niet nadelig zijn. Mijn mecenas zal er immers voor zorgen dat er tegenover de bekendheid die zijn zonen, zoals hij weet, door uw pennenvruchten hebben gekregen, een waardige beloning komt te staan.

Eobanus Hessus en Venatorius, die uitblinken in geleerdheid en onkreukbaarheid en uw naam zeer toegedaan zijn, gaven in hun laatste brief die aan mij was gericht opdracht u zeer beleefd te groeten. Ze schrijven dat Petrus Apianus, niet zozeer een belangstellende als wel een geleerde op dat gebied, in Ingolstadt de taak op zich heeft genomen de *Geographia* van Ptolemaeus in het Grieks en Latijn uit te geven.[8.] Ik heb hem altijd bij uitstek als degene beschouwd die op adequate wijze de studerenden deze boeken in handen kan geven. Hij beschikt over de vertaling van Ptolemaeus' boeken die Willibald Pirckheimer in Neurenberg had gemaakt.[9.] De kaarten zullen niet gebogen lopen, maar recht en evenwijdig; de verklaringen van Johannes Regiomontanus zullen worden bijgevoegd.[10.] We zullen zien dat degene die ooit Ptolemaeus in Rome van kaarten voorzag, veel fouten heeft gemaakt.[11.] Apia-

5. Wellicht had Ephorinus gehoopt de schaal samen met een geschenk van de familie Boner te kunnen doorsturen (zie volgende alinea). Met *patera* (schaal) in deze alinea en *poculum* (beker) aan het slot van de brief wordt waarschijnlijk hetzelfde geschenk bedoeld.
6. Seweryn Boner.
7. Brief 2584.
8. De beoogde uitgave is niet bekend. De *editio princeps* van de Griekse tekst verscheen in 1533 bij Froben in Bazel.
9. *Claudii Ptolemaei Geographicae enarrationis libri octo Bilibaldo Pirckeymhero interprete. Annotationes Ioannis De Regio Monte in errores commissos a Iacobo Angelo in translatione sua* (Straatsburg, Johannes Grieningerus, samen met Johannes Koberger uit Neurenberg, 1525).
10. Zoals ook het geval was bij de uitgave van Pirckheimers vertaling (zie voorgaande noot).
11. In 1478 werd Jacopo Angeli's vertaling van Ptolemaeus uit 1406 in Rome gedrukt door Konrad Sweynheym en Arnold Bucking. De uitgave was voorzien van kaarten.

nus zal zelf eigenhandig alle kaarten vervaardigen, aangezien hij al weet op welke plaatsen die eerdere zijn bedorven en waar ze ons hebben misleid. Ik zou graag willen dat Glareanus dit weet,[12.] een vriend in aanwezigheid van vrienden, maar juist daarom ben ik begonnen hem heviger en evangelisch lief te hebben, want het is nodig zwakte iets te vergeven. Ik zou willen dat mij de gelegenheid werd gegeven om hem een dienst te bewijzen, zodat hij erachter zou komen hoe ongepast het voor een christen is onder vrienden ruzie te zoeken over een verzonnen futiliteit, die nooit bij iemand is opgekomen. Wie trouw is, houdt een geheim van een vriend verborgen.[13.] Maar ik zal hem kwaad met goed vergelden enz.[14.]

Ons Polen triomfeert na de overwinning op de vijand.[15.] Zelfs deze wintermaanden is men nog geregeld zijn grondgebied binnengevallen, niet zonder rijke buit. De hooggeplaatste gezant van de bevelhebber van de Turken[16.] is gestuurd om het geschil tussen de Walach en onze koning bij te leggen. Hieronim Łaski, die bedreigingen met karren[17.] over Duitsland uitstort, keert na zijn gezantschap terug naar de Turken.[18.] Ik ben blij dat de keizer naar Regensburg komt.[19.]

Ik vind het vervelend dat het met uw gezondheid niet goed gaat; met Christus' hulp en barmhartigheid zult u uw vroegere lichamelijke kracht terugkrijgen. Jan en Stanisław[20.] door wie u als een vader zeer beleefd teruggegroet wordt, lijden aan de ziekte waarover ik schreef, vooral Stanisław. Ik stuur namens u de ingemaakte kweeperen aan uw vriend de theoloog.[21.] We bidden allemaal dat een dronk uit deze nieuwe beker u langdurige gezondheid zal schenken. Het ga u goed, zeer geleerde Erasmus.

12. Geografie was een van de vakgebieden waarmee Glareanus zich bezighield. Blijkens brief 2539 verliep het contact tussen Ephorinus en Glareanus niet soepel.
13. Spreuken 11:13, waarvan de tekst en de interpretatie varieerden.
14. Vgl. Romeinen 12:17.
15. Op 22 augustus 1531 versloeg Jan Tarnowski de woiwode van Moldavië, Petru Rareş (slag bij Obertyn).
16. Alvise (ook wel: Lodovico) Gritti. Petru Rareş (hierna aangeduid als iemand die tot de Walachen behoort) was een vazal van de sultan.
17. Vgl. *Adagia* 674.
18. De Poolse diplomaat Hieronim Łaski had in het conflict tussen Ferdinand van Oostenrijk en Johan Zápolya om de heerschappij in Hongarije de kant van de laatste gekozen. Zápolya werd gesteund door de Turken.
19. Voor de rijksdag; zie brief 2527, noot 8.
20. Jan Boner en Stanisław Aichler.
21. Zie boven, noot 2.

Bazel, 10 februari 1532

Uw onderdanige dienaar Anselmus Ephorinus

Mijn gastheer,[22] een bejaarde, vrome man en een bewonderaar van u, bidt de goden nergens méér om dan om een groet van Erasmus voor de dienst die hij ons heeft bewezen door te zorgen dat uw beker via betrouwbare handen uit Neurenberg hierheen kwam.

2607 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 12 februari 1532

Antwoord van Nicolaus Olahus aan Erasmus van Rotterdam

Hoe het met de zaak van Lieven gesteld is,[1] kunt u in zijn brief lezen. Ik zal, voor zover het van mij afhangt, zorgen dat hij eindelijk een keer krijgt wat hij wil; zowel uw wens als zijn goede gedrag en aanleg, waar niet gering over gedacht mag worden, zetten mij daartoe aan.

Ik ben erg blij dat u op dit moment verlost bent van de pijn aan uw voet en ook van de andere lichamelijke kwalen waar u aan leed. Ik wens vurig dat de grote en almachtige God toestaat dat u lange tijd deze gewenste goede gezondheid zult genieten. Maar ik kan me niet echt voorstellen hoe u zich sinds u uw vaderland verlaten hebt lichamelijk prettig en goed kunt voelen in een vreemde streek. Anderen streven met handen en voeten[2] naar de mogelijkheid om in hun vaderland, waar ze geboren zijn en grootgebracht zijn en waar ze van alles wat goed en geschikt is voorzien zijn, een rustig leven te leiden, en met alles wat ze aan deugdzaamheid en geleerdheid in zich hebben alleen het vaderland uit te rusten en te sieren. Om volgens mijn gewoonte vrijuit tegen u te spreken, mijn beste Erasmus, u lijkt al sinds lange tijd het tegendeel te doen. Want ook al zult u, waar u ook gewoond hebt, niet minder een eervol sieraad voor uw vaderland zijn geweest wegens uw opmerkelijke kwaliteiten en geestelijke gaven dan wanneer u uw hele leven hier had gewoond, toch lijkt het vaderland zich enigszins over u te beklagen. Het heeft immers van u geen enkele eer of gunst ontvangen, aangezien u het verlaten hebt en niet met uw aanwezigheid hebt gesierd. Maar u hebt allerlei excuses klaar waarom u zo lang weg bent geweest en uw landgenoten uw aanwezigheid hebt onthouden. Ik ontken niet dat u tot nu toe misschien enkele rede-

22. Johann Gross.
1. Zie brief 2582, waarop deze brief het antwoord is.
2. *Adagia* 315.

nen gehad kon hebben. Maar omdat ik hier niets onoverkomelijks kan ontdekken wat een mens zou kunnen afhouden van een eervol rustig leven, en niets wat een beroemd man niet zou toelachen, vind ik het niet logisch dat u langer wegblijft, vooral omdat u mijn zeer illustere koningin[3] aan uw kant hebt, een bewonderaarster van uw deugdzaamheid en geleerdheid, naar ik merk, en u absoluut welgezind. Blijkens uw brief hebben mijn openheid en directheid tegenover vrienden uw goedkeuring. Dit alles schrijf ik dan ook aan u met dezelfde openheid waarom u mij lijkt te prijzen, waarbij voor mij geldt dat ik altijd heb gewild dat mijn vrienden niet anders tegenover mij zijn dan ik tegenover hen ben.

U schrijft dat u een nieuw huis in Freiburg hebt gekocht; dat u niettemin meer dan eens hebt overwogen naar uw eigen Brabant terug te keren; maar dat enkele vrienden van u hebben aangeraden zolang daar te blijven, tot het hier door bemoeienis van keizer Karel rustiger wordt. Het huis hoeft u niet van uw voornemen af te houden. Want dat zal, neem ik aan, zonder dat u er geld bij inschiet een koper vinden, zodra u het te koop zet. En ik heb niet de indruk dat zich hier zoveel onrust en moeilijkheden voordoen dat het u ervan zou kunnen weerhouden terug te keren. De keizer heeft in orde gemaakt wat hij moest en kon, en alle overige dingen aan de koningin overgedragen. Ik heb u ook eerder mijn hulp aangeboden; hoe gering die ook is, het staat u vrij daarvan gebruik te maken. Mits ik uw bedoelingen goed begrijp, hoef ik niet te twijfelen dat ik u, als u plannen hebt om terug te keren, daarbij van dienst en ter wille kan zijn. Want ook zonder uw aansporing heb ik, elders en hier, uw naam laten vallen bij degene bij wie dat nodig was. Ik heb niets nagelaten wat eervol en gunstig voor u kon zijn. Maar als er een keer gelegenheid zou zijn, zou ik dat liever in een gesprek dan nu in een brief aan u willen uitleggen. Daarom moet u, als u naar de raad van een liefhebbende vriend wilt luisteren, over een bezoek aan uw vaderland nadenken. Daar vindt u, behalve de liefde van het vaderland zelf, een vorst die u welgezind is en talloze vrienden, en ik heb de indruk dat hier niets zal ontbreken om rustig in vrede te kunnen leven en ongestoord te kunnen studeren. Of het moet zijn dat u misschien de franciscanen en dominicanen vreest. Er is niemand onder hen die, als de goden u welgezind zijn, met hun praatzucht schade kunnen toebrengen. U zult hun schaamteloosheid probleemloos de kop indrukken, dankzij allerlei omstandigheden hier die in uw voordeel zijn en bovendien door uw eigen aanwezigheid. Niet alleen ik, maar alle weldenkende mensen zijn blij dat u daar van de pest van Zwingli en Oecolampadius verlost bent. Werd de kerk der gelovigen maar eveneens van andere vervolgers bevrijd! Dat zou de rechtschapenen weerzin en moeite besparen.

3. Maria van Oostenrijk, voormalig koningin van Hongarije.

Het ga u goed; laat het me weten als u een plan hebt, of liever, laat me weten rond welke tijd ik uw komst hier kan verwachten. U moet mij mijn directe en openhartige schrijfstijl, mocht u daarvan geschrokken zijn, vergeven. Ik ben die namelijk tegenover oprechte vrienden gewend. Het ga u goed; wees me genegen en schrijf terug.

Brussel, 12 februari 1532

2608 *Aan Stanislaus Thurzo*
Freiburg, 13 februari 1532

Deze brief is als opdracht afgedrukt bij Erasmus' *Enarratio psalmi trigesimi octavi* (Bazel, 1532).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde prelaat en zeer illustere vorst Stanislaus Thurzo, bisschop van Olomouc

Alleen Amyclae is aan stilzwijgen ten onder gegaan,[1] maar vele vriendschappen werden ontbonden door gebrek aan contact,[2] als je de spreekwoorden van de ouden mag geloven. Aangezien er onder alle bezittingen niets is wat vergelijkbaar is met een trouwe vriend,[3] meende ik, zeer geachte prelaat, dat het niet zover mocht komen dat het kon lijken alsof ik door een voortdurende onderbreking van de correspondentie zo'n opmerkelijke beschermheer was kwijtgeraakt. Die beminnelijke Thurzo was nooit uit mijn gedachten verdwenen. Hoe zou dat immers kunnen, tenzij ik van iedereen die leeft niet alleen de onvriendelijkste, maar ook de ondankbaarste zou zijn? Maar soms hoorde ik dat u van bisschopszetel was gewisseld, soms twijfelde ik of u te midden van zulke ongeregeldheden behouden bent gebleven, soms werd ik geplaagd door het vermoeden dat een van die lieden die gif op hun tong met zich ronddragen, misschien uw oude welwillendheid jegens mij had uitgewist of in ieder geval verzwakt.

Maar Caspar Velius, eens een protegé van u, verdreef iedere twijfel toen hij, op weg naar de keizerlijke rijksdag die te Speyer was bijeengeroepen, ons

1. *Adagia* 801. De stad Amyclae was verschillende keren gealarmeerd door een vals bericht dat de vijand naderde. Nadien was het verboden een dergelijk bericht te verspreiden, waar men zich aan hield, ook toen de vijand werkelijk kwam.
2. *Adagia* 1026.
3. Vgl. Ecclesiasticus 6:15.

en passant een bezoek bracht.[4] Hij bevestigde dat alles naar uw wens ging en er niets van uw oude genegenheid voor mij was verdwenen. Maar hij wees mij toen ter plaatse terecht (wat hij eerder herhaaldelijk per brief had gedaan),[5] dat ik niet bij zo'n bijzondere vriend de herinnering aan mijn persoon had wakker geroepen met iets wat naar mijn werk verwijst. Toen ik antwoordde dat de bereidheid daartoe voortdurend aanwezig was geweest, maar dat tot dan toe niets tevoorschijn was gekomen wat bij zo'n groot prelaat paste, wees hij mij nog scherper terecht, omdat ik onvoldoende Thurzo's menslievendheid kende. 'Geen enkel boekje' zei hij 'is zo nietig, dat het niet door hem als een groot geschenk in ontvangst genomen zal worden, mits het een waarachtige vrucht van Erasmus' geest is.' Toen ik als verontschuldiging aanvoerde dat mijn geest allang uitgeput is door werk, rampspoed, ziekte en leeftijd, accepteerde hij wederom geen enkele uitvlucht en rustte hij niet totdat ik toegezegd had waar hij om vroeg.

En daarom heb ik gedaan wat gewoonte is bij de Britten: mensen die zich ver van elkaar bevinden wisselen symbolen uit, die bij hen tekens heten, waarbij niemand op de waarde let, maar de bedoeling van de afzender het geschenk aantrekkelijk maakt, ook al is het een stukje van een lap stof niet groter dan een duimnagel. Dit voorbeeld prikkelde me en door de woorden van Velius kreeg ik hoop op een goede afloop. Ik stuur dus psalm 38, door de oude schrijvers verschillend behandeld, maar zo dat ze naar mijn oordeel sommige dingen schijnbaar verdraaid hebben en andere niet goed begrepen. Wat ik vervolgens heb bijgedragen laat ik aan uw oordeel over. Dit mag ik naar waarheid zeggen: ik heb flink moeten zwoegen om te zorgen dat de strekking bij de gehele inhoud hetzelfde bleef.

Wat dit geschenkje ook voorstelt, als u in uw vroomheid het met een opgewekt gezicht in ontvangst neemt, zal me dat een groot genoegen doen, maar dat zult u verdubbelen, als u bereid bent per brief aan te geven wat ik volgens u op een andere manier zou moeten behandelen; u zult ongetwijfeld heel wat van die dingen tegenkomen. Verder zult u in dit commentaartje terloops een vrij omvangrijk beeld van deze tijd zien, een tijd waarin van al die rampen die het aardse leven kent geen een vernietigender is, en van al die plagen geen een verderfelijker is, dan tongen gedoopt in dodelijk gif, die in deze eeuw als in geen andere alles tiranniseren. U zult echter ook een flink deel van mijn situatie herkennen, en misschien zult u zich erover verbazen dat dit bejaarde, halfdode mensje te midden van zulk noodweer dat van alle kanten op hem af komt nog steeds het roer recht houdt. Maar de Heer is de

4. In september 1531; zie het begin van brief 2543. Voor de rijksdag zie brief 2527, noot 8.
5. Zie het slot van brief 2517.

schilddrager van mijn leven, voor wie zal ik vrezen?[6.] Ik wil namelijk graag tegen u in het Grieks praten, omdat ik hoor dat u al geruime tijd, hoewel reeds (als ik het wel heb) op de drempel van de ouderdom, een filhelleen bent geworden en energie in de Griekse literatuur steekt, tot grote schande van velen, die in hun jonge jaren dit voortreffelijke deel van de studie verwaarlozen en met ongewassen voeten,[7.] zoals ze zeggen, het allerheiligste van de theologie binnenstormen. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 13 februari 1532

2609 *Van Christian Beyer*
[Torgau], 18 februari 1532

Aan zijn vriend, de grote Erasmus van Rotterdam

Een groet. Vorig jaar, toen de rijksdag te Augsburg was afgelopen,[1.] kwam uw, of liever: onze Polyphemus[2.] naar ons toe, overladen met aanbevelingsbrieven van Maarten Luther, Justus Jonas en Philippus Melanchthon, waarin ze me vroegen Polyphemus ter wille te zijn, zodat hij in de groep hovelingen van onze vorst, de hertog en keurvorst van Saksen,[3.] zou worden opgenomen. Die taak heb ik niet zozeer om hun aanbeveling als wel om u graag op me genomen. Want ik zou willen dat u ervan overtuigd bent dat u, vader van alle studerenden, beschermer van een verfijndere literatuur en hersteller van een zuiverder theologie, door alle geleerde en weldenkende mannen die er in ons Saksen te vinden zijn wordt bewonderd, geacht en vereerd. Wat mijzelf betreft, ik beken eerlijk dat ik, al wat er aan geleerdheid in mij is (hoe gering dat is laat deze brief zien), aan u te danken heb. Ik heb de zaak van Polyphemus dus aan de vorst voorgelegd, die, nadat ik uw naam had laten vallen, Polyphemus geenszins het minste ambt aan het hof toekende. Dat heeft hij zo uitgeoefend dat hij veel waardering kreeg van de meest vooraanstaande mensen en veel voor onze vorst had kunnen betekenen, als hij tegen het klimaat in Saksen had gekund. Toen hij echter even ernstig als langdurig last van zijn voeten begon te krijgen, zorgde ik ervoor dat hij zich dankzij de toestemming en de vrijgevigheid van de vorst ergens anders heen kon begeven,

6. Psalm 27:1, in het Grieks geciteerd naar de Septuagint.
7. *Adagia* 854.
1. De rijksdag eindigde op 19 november 1530.
2. Felix Rex.
3. Johan van Saksen.

waar het klimaat milder zou zijn en beter bij zijn gestel zou passen. Hoewel Polyphemus voor u een zeer geprezen en dierbaar persoon is, wilde ik toch tegenover u en iedereen van zijn rechtschapenheid, eerlijkheid en trouw getuigen. Mijn verzoek is dus dat hij bij u dezelfde welwillendheid zal terugvinden die hij bij zijn vertrek achterliet. Maar als hij u door mijn aanbeveling nog welkomer zal kunnen zijn, heb ik reden tot grote blijdschap. Het ga u goed, eerwaarde vader, en schrijf mijn waaghalzerij toe aan de liefde waarmee ik Erasmus omarm.

18 februari 1532

Ondertekend door uw vriend Christian Beyer, doctor in de beide rechten en kanselier van de hertog van Saksen, keurvorst van het keizerrijk

Aan de eminente en uitzonderlijk geleerde heer, de grote Erasmus van Rotterdam, zijn zeer geliefde meester en beschermheer

2610 *Van Georgius Spalatinus*
[Torgau, 18 februari] 1532

Hoewel ik wist dat onze vriend Polyphemus[1.] niet door mij bij u aanbevolen hoeft te worden, zeer geleerde Erasmus (waarom zou ik immers iemand die u heel goed kent uitgebreid aanbevelen?), gaf ik toch, om in elk geval mijn plicht niet te verzaken, een bevriend man bij zijn vertrek deze lofrede bij wijze van geschenk mee. Ik zie immers (wat u, denk ik, beslist veel plezier zal doen) dat hij met een brief van onze voortreffelijke vorst, de keurvorst van Saksen,[2.] vertrekt, een niet alledaags bewijs van zijn fatsoenlijk gedrag en rechtschapenheid; en ook met een brief van de kanselier, doctor Christian Beyer, mijn zeer dierbare landgenoot.[3.] Ook zijn er voor zover ik weet geen mensen die onze Polyphemus aan ons hof of elders voor het hoofd heeft gestoten. Zo geliefd is hij; dit is misschien afkomstig van de gratiën, dat wil zeggen van de letteren zelf, dat wil zeggen van de moeders van de gratiën. Dit ten behoeve van onze Polyphemus; want ik ben graag, als ik het kan, mensen ter wille, God is mijn getuige. 1532

Georgius Spalatinus

1. Felix Rex.
2. Johan van Saksen.
3. Brief 2609.

2611 *Aan Jacopo Sadoleto*
Freiburg, 22 februari 1532

Deze brief is als voorrede afgedrukt in de uitgave van de Griekse kerkvader Basilius de Grote in de oorspronkelijke taal, die in maart 1532 bij Froben in Bazel verscheen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde heer Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras

Ik had me, Sadoleto, sieraad van deze tijd, heilig voorgenomen om niet langer tegenover drukkers toegeeflijk te zijn, hoe onbeschoft ze ook blijven aandringen, en voortaan pertinent te weigeren voorwoorden bij pennenvruchten van anderen te schrijven. Maar de heilige Basilius, een man die met het volste recht ‘de Grote’ heet, maar eerder de bijnaam ‘de Grootste’ verdient, bracht mij van dat (naar mijn idee althans) onwrikbare besluit af. Ik bewonderde op grond van wat ik in vertaling had gelezen, als het ware door een nevel, de waarlijk goddelijke gaven van zijn verstand en zijn bovenmenselijke hart. Maar zodra ik het geluk had deze christelijke Demosthenes, of liever hemelse redenaar, in zijn eigen taal te horen spreken, werd ik zo getroffen en raakte ik zo in vuur en vlam door de overtuigende welsprekendheid van deze door God geïnspireerde prelaat, dat ik meende niets belangrijkers te kunnen doen dan te zorgen dat deze onschatbare rijkdom tot algemeen nut in druk verspreid werd. Want als hij mij, slechtziend en lusteloos, zo in liefde voor de vroomheid deed ontsteken, hoeveel meer zal hij mensen meeslepen die, gezien hun gelukkig verstand en grotere kennis, betere ogen hebben en uit zichzelf meer geneigd zijn om naar vroomheid te streven! Want dit gevoel werd, naar ik meen, niet in mij opgewekt door een bepaalde mysterieuze verwantschap tussen karakters (zoals ik als jongen ooit werd meegesleept door Horatius, toen ik nog niet wist wat mij zo boeide); welke verwantschap is er immers tussen mij, minste onder de stervelingen, en deze onvergelijkelijke held? Maar die almachtige Geest, die via zijn uitverkoren instrument zijn kracht toont, beïnvloedt op die manier onze harten. Want dat is die wijsheid, het allermooiste wat er is, waarvan Plato slechts een droombeeld zag, die ongelofelijke liefde voor zichzelf opwekt als ze met de ogen van de geest wordt aanschouwd.

Ik vind het een belediging de welbespraaktheid van Basilius te vergelijken met wie dan ook die om zijn welsprekendheid bovenmatig bewonderd werd door Griekenland en in zekere mate nagebootst werd door Italië. Wie

van hen immers muntte zo uit in alle stijlkwaliteiten, dat niets bij hem ontbreekt of stoort? Pericles dondert en bliksemt, maar zonder kunstvaardigheid. Lysias heeft door Attische soberheid bijna geen effect. Ze schrijven de redenaar uit Phalerum[1] een aangename stijl toe, maar ze ontnemen hem verhevenheid. Isocrates, studeerkamerredenaar, verliest door gekunstelde ritmische structuren en volzinnen de charme van een natuurlijke stijl. Demosthenes, die Marcus Tullius naar voren schuift als een absoluut volmaakt voorbeeld van welsprekendheid, is verweten dat zijn redevoeringen naar de lamp ruiken,[2] en het ontbreekt niet aan mensen die bij hem gevoel en raffinement missen. Maar zelfs al was er iemand wie het niet ontbrak aan aanleg, theoretische kennis en oefening, kun je me iemand aanwijzen die het hart van de heilige Basilius, vervuld van het goddelijke, ik zal niet zeggen evenaart, maar zelfs ook maar op redelijke afstand volgt? Iemand die zoveel filosofie, die de hele cirkel van vakken koppelde aan de grootst mogelijke spreekvaardigheid? Maar, zoals ik zei, het is een soort belediging een man die door God geïnspireerd is te vergelijken met heidense schrijvers, die niets anders dan mensen zijn.

Het past beter een heilige met heiligen te vergelijken. Diezelfde tijd bracht, ruwweg gesproken, een aantal mannen voort die buitengewoon welbespraakt en evenzeer geleerd en vroom waren: Athanasius, bisschop van Alexandrië; Gregorius van Nazianze, een Pylades[3] en studievriend van Basilius; Johannes Chrysostomus; en Gregorius, bisschop van Nyssa, eveneens een goede vriend en ook broer van Basilius. Van hen was ieder op het gebied van zijn eigen talenten de beste: Athanasius lijkt het meest geschikt om te onderwijzen; de bisschop uit Nazianze lijkt een bloemrijke, scherpzinnige stijl omarmd te hebben; Chrysostomus is, ook al beantwoordt hij volledig aan zijn bijnaam,[4] hier en daar breedvoerig en lijkt geen maat te houden waar het gaat om uitweidingen; de bisschop van Nyssa hield van vrome eenvoud. Maar Philostorgius gaf zozeer de voorkeur aan Basilius boven Athanasius, dat hij schreef dat de overigens zeer grote man vergeleken met Basilius een kind lijkt.[5] Gregorius van Nazianze leek Basilius te zullen evenaren, als er bij hem niet hier en daar tussen al die versieringen enkele oneffenheden zaten. De jacht op scherpzinnigheden en uiterlijke wijsheid, en een zinsstruc-

1. Demetrius van Phalerum.
2. Vgl. *Adagia* 671.
3. Metgezel van Orestes, spreekwoordelijk voor een onafscheidelijke vriend.
4. Chrysostomus, bijnaam bij Johannes, betekent letterlijk ‘gulden mond’.
5. *Suda*, a 3397 (Adler).

tuur die niet terugdeinst voor wat Isocrates doet, smaken enigszins naar de school van de retorica. Als iemand om een bewijs daarvan vraagt, moet hij de *Monodia*[6] lezen. Hij zal zien dat er in dat werk, waaraan, zoals de auteur zelf niet verhult, heel veel zorg is besteed, heel wat mythologische verhalen voorkomen, die aan de dichters zijn ontleend. Hij zal ook zien dat de vergelijking waarmee hij Basilius naast beroemde helden uit het Oude Testament plaatst, wat geforceerd is.[7]

Maar bij Basilius weet ik niet wat zelfs een wat knorrige lezer nog zou kunnen wensen. Uit zijn intens vrome hart, dat gereinigd is van alle menselijke begeerten, vloeit een eenvoudige en natuurlijke woordenstroom. Alles wat kunstvaardigheid kan bieden is er, maar toch is er nergens vertoon van kunstvaardigheid. Je kunt er voortreffelijke kennis van de wereldlijke filosofie in herkennen, maar volstrekt geen gepronk daarmee. Je kunt merken dat hij doorkneed is in de algemeen vormende vakken en daaronder alle wiskundige vakken, maar ze worden zo aangewend dat ze niets anders dan de vroomheid dienen. Hij mengt bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift zo elegant door de lopende tekst, dat je zou zeggen dat de edelstenen niet op het purper genaaid zijn, maar daar ontstaan zijn.

Het is niet een enkel genre waarin hij uitmunt. Hij was zo wendbaar van geest, dat hij, waar hij zich ook op had gericht, er zeer veel succes mee zou hebben. Wanneer hij de mysteriën van de heilige boeken verklaart, is hij ongelofelijk didactisch, nauwgezet, behoedzaam, duidelijk, en allerminst agressief van toon. Men vindt dat hij vooral aanleg had voor de lofrede. Bij dat genre stemt hij zijn taalgebruik zo af op de harten en oren van de menigte, dat ondeskundigen het konden begrijpen en kenners er bewondering voor hadden. Hoewel hij bij de discussie met Eunomius[8] een bewonderenswaardige scherpzinnigheid toont, gaat dat nergens ten koste van de helderheid van de formulering; en als hij zich beperkt tot de verdediging van een katholiek dogma, dwaalt hij nergens af naar verwijten die niet ter zake doen. Ook bleef hij zichzelf in het werk over de Heilige Geest, gericht aan Amphilochius;[9] welk onderwerp hij ook behandelt, nergens laat zijn altijd nuchtere

6. D.i. de *Funebris oratio in laudem Basilii Magni* van Gregorius van Nazianze (*Orationes* 43, *PG* dl. 36, kol. 493-606). De vertaling hiervan door Raffaele Maffei, opgenomen in een bundel Basilius-vertalingen van zijn hand (zie onder, noot 14), heeft als opschrift *Monodia.*
7. *Funebris oratio* 70-74.
8. *Libri quibus impii Eunomii apologeticus evertitur.* Blijkens het slot van de brief had Erasmus de Griekse tekst niet gevonden.
9. Zie brief 2643, waarmee Erasmus een Latijnse vertaling ervan opdroeg aan Johannes Dantiscus.

en prettige stijl hem in de steek, iets wat niet ontleend, maar natuurlijk is. Overal is er, overeenkomstig zijn naam,[10.] een koninklijke verhevenheid in combinatie met bewonderenswaardige menslievendheid. Als hij uitvaart tegen gedragingen van mensen, doet hij dat zo, dat je hem zelfs als hij berispt kunt liefhebben.

Zoals hij sprak, zo was zijn leven. Dankzij die wendbaarheid van geest maakte hij bisschop Eusebius, die zich uit eerzucht tegen hem verzette, van een tegenstander tot een goede vriend. Dankzij die eigenschap verachtte hij op zo'n manier Modestus, prefect van de keizer, dat hij met de schittering van zijn deugdzaamheid bewondering wekte bij de goddeloze man.[11.] Dankzij die eigenschap overwon hij Eusebius, de prefect van Pontus, en veroorzaakte hij diens val, en kwam hij meteen daarop de gevallene te hulp.[12.] Dankzij die eigenschap deed hij keizer Valens zelf, toen deze de kerk was binnengegaan, eerst versteld staan en weerhield hij hem vervolgens in een verstandig gesprek van het geweld dat hij overwoog. Hij bracht hem zelfs van de partij van de arianen af, als niet alles wat zijn beminnelijke vrijmoedigheid had opgebouwd door de hardnekkige slechtheid van anderen was afgebroken.[13.] Hij was zozeer tot het martelaarschap bereid dat hij daar zelfs naar uitzag als was het een geschenk. In zijn geschriften is er nergens het tegengeluid van menselijke hartstocht, nergens bepleit hij zijn eigen zaak. Ten slotte zit er iets in waar ik nog geen goed woord voor gevonden heb. Er is een speciale charme aanwezig waar de lezer nooit genoeg van krijgt en die hem altijd met een sterk gevoel van verlangen laat weggaan.

Toen ik er dan ook van overtuigd was geraakt dat het zowel de gewijde studie als de christelijke vroomheid zeer ten goede zou komen als niet de schaduw van Basilius, maar Basilius zelf zich in ieders handen zou bevinden, haalde ik Hieronymus Froben en zijn compagnon Nicolaus Episcopius ertoe over al wat van hem opgespoord kon worden, in druk te verspreiden. Aan datgene wat we onder Basilius' naam in vertaling bezitten, ontbreekt namelijk het grootste deel van Basilius. Georgius van Trebizonde, een geleerd man, zegt eerlijk dat hij niet opgewassen was tegen de taak die hij op zich had genomen, omdat hij de Romeinse taal onvoldoende beheerste om de charme en elegantie van de Griekse taal weer te geven, en ook onvoldoende theologische kennis had om overal de subtiliteit van de behandelde stof te begrijpen. Rufinus heeft zich nergens een betrouwbare vertaler met een goede stijl betoond. Om te kijken hoe de vertalingen van Raffaele van Vol-

10. Grieks *basileus* betekent ‘koning’.
11. *Funebris oratio* 48-51.
12. *Funebris oratio* 55-57.
13. *Funebris oratio* 51-54.

terra waren,[14.] besloot ik het eerste wat ik was tegengekomen met het Grieks te vergelijken. Het eerste wat ik tegenkwam was de preek over de vasten,[15.] die een algemeen bekend onderwerp behandelt dat niet ingewikkeld is. Stilistische elegantie laat ik nu buiten beschouwing; zie hier hoe zorgvuldig hij te werk is gegaan:[16.]

[1] Meteen in de eerste regel, laat hij weg wat in het Grieks *en neomêniais* luidt, dat is: aan het begin van de maand;[17.] maar als compensatie voegt hij meteen uit zichzelf toe: omdat het in Israël voorgeschreven is;[18.] en wel weinig elegant, omdat meteen daarop volgt: *touto prostagma esti prophêtikon* (dit is een voorschrift van de profeten). - Vervolgens vertaalt hij wat in het Grieks *tên proagousan tôn hêmerôn heortên* luidt, dat is: de feestdag die de andere dagen overtreft, met: deze viering van die dagen. Maar Basilius doelde op de speciale dag die eraan voorafging. - Verder vertaalt hij wat in het Grieks *huposêmainei ta anagnôsmata* luidt, dat is: de lezingen geven aan, met: lijken te beduiden; waarmee hij afzwakt wat Basilius benadrukt wilde hebben, omdat hij ervoor had gezegd: luider dan iedere trompet en duidelijker dan ieder muziekinstrument. - Ik ga voorbij aan kleinigheden, namelijk dat hij *egnôrisamen*, dat is: wij leerden, vertaalt met: wij weten; en dat hij in plaats van *parôsamenou*, dat is: verwerpende, zegt: berispende. - Verder voegt de vertaler hier toe op basis van Jesaja: Op de vastendag (zegt hij) ontmoeten jullie je debiteuren, doen jullie zaken en maken jullie ruzie;[19.] terwijl er in het Grieks dit staat: *mê eis kriseis kai machas nêsteuete*, *alla lue* enzovoorts, dat is: vast niet met rechtszaken en ruzies als doel. - Een klein stukje verder, waar *mê skuthrôpasêis therapeuomenos* staat, dat is: wees niet treurig wanneer je wordt genezen, vertaalt hij: niemand treurt die genezen en bevrijd is. - Verder vertaalt hij *euthumêson*, dat is: wees welgemoed, met: wees blij als je

14. *Opera Magni Basilii*, vertaald door Raffaele Maffei uit Volterra (Rome, 1515).
15. *De ieiunio homilia* 1 (*PG* dl. 31, kol. 163-184). Erasmus publiceerde kort hierna een eigen vertaling van deze preek en de daarop volgende over hetzelfde onderwerp met brief 2617 als opdracht.
16. Tussen vierkante haken staan de nummers van de paragrafen bij Migne.
17. Basilius begint de preek met Psalm 81:4.
18. ‘Quia praeceptum in Israhel est’; vgl. Psalm 81:5. Dit staat niet bij Maffei in de editie uit 1515 (zie boven, noot 14; blad 90r), maar het is toegevoegd aan zijn tekst in een latere verzameling Basilius-vertalingen door verschillende auteurs, gedrukt in Keulen in 1523 (blad 110r) en 1531 (p. 232).
19. Vgl. Jesaja 58:3-4.

verstandig bent. Een klein stukje verder laat hij *hê ge hôs alêthôs tautês tês prosêgorias axia* (zodat het werkelijk die benaming waard is) helemaal weg, omdat hij, denk ik, niet begreep dat er wordt gealludeerd op de etymologie van het Griekse woord *nêsteia* (vasten).

[2] Datzelfde doet hij kort daarop bij deze woorden: *ho aleipsamenos echrisato, ho nipsamenos apeplunato* (wie is ingewreven is gezalfd, wie is gewassen, is gereinigd).[20.] - Hierna vertaalt hij wat *epi ta endon lambane tôn melon tên nomothesian* luidt, dat is: pas dit voorschrift op het binnenste van je lichaam toe, als volgt: zalf het hoofd van binnen, van binnen met heilige olie. - Evenzo liet hij bij *hina metochos genêi Christou* (opdat je deelachtig wordt aan Christus) de toespeling van *chrisma* (zalving) op Christus (de gezalfde) verloren gaan. - Kort daarna vertaalt hij *kai houtô proselthe têi nêsteiai*, dat is: nader zo het vasten, met: richt je zo naar het vasten. - Ik sla bewust veel dingen over, om de lezer niet te overladen. *Prosdrame*, dat is: kom snel, vertaalt hij met: kom tevoorschijn.

[3] Een klein stukje verder staat: *paterôn esti keimêlion; pan to archaiotêti diapheron esti aidesimon*, dat is: het is een door de voorouders overgeleverde schat; al wat uitmunt in ouderdom is eerbiedwaardig. Hij heeft het eerste gedeelte weggelaten, het tweede heeft hij als volgt weergegeven: er is een spreekwoord, dat alles door ouderdom edeler wordt. - Wat er meteen op volgt: *dusôpêthêti tên polian tês nêsteias*, dat is: heb eerbied voor de ouderdom van de vasten, vertaalt hij met: onderzoek zorgvuldig de ouderdom van de vasten.

[4] Verder staat er na enkele regels: *pheidoi tês sarkos tên brôsin hupotithemenon*, dat is: die voedsel aanraadt om het lichaam te ontzien; het slaat immers op de slang, die eraan voorafging. Hij heeft het gescheiden en vertaalt zo: hoed je ervoor het vlees voedsel toe te dienen, met het idee dat *pheidoi* een werkwoord is, terwijl het een datief is, anders zou het *pheidou* zijn. Waarom zou ik nog de rest behandelen? Uit het voorgaande blijkt immers voldoende dat er zoveel verschil is tussen Basilius in vertaling en Basilius die in zijn eigen taal spreekt als tussen een zingende nachtegaal en een krassende kraai.

Ik geef toe dat wij heel wat dank verschuldigd zijn aan de werklust van Raffaele, Francesco Aretino, Anianus en andere schrijvers van dit niveau; maar wat kunnen we in de toekomst verwachten, wanneer gezaghebbende theologen op basis van zulke vertalingen bewijsplaatsen aandragen en uitspraken doen over de dogma's van het katholieke geloof? Daarom is het volgens mij voor elk vak, maar vooral voor de theologie een vereiste dat ze de voorkeur aan bronnen boven poelen geven om uit te putten, of de betrouwbaarheid van de vertalers hebben vastgesteld. Hoe weinigen zijn er trouwens

20. Vgl. Matteüs 6:17.

onder de tallozen die deze taak op zich namen, die niet op heel wat plaatsen door onkunde of onoplettendheid fouten hebben gemaakt! Om die reden verdient de firma Froben naar mijn mening beslist applaus van alle studerenden, omdat die als eerste in Duitsland een Griekse auteur durfde te drukken die niet eerder verspreid was en als gelukkig begin Basilius koos, de lovenswaardigste van allemaal.

Als dat succes heeft, zoals naar ik hoop het geval zal zijn, wordt er ieder jaar één drukpers aan deze taak gewijd, zo is besloten. Dan zal hetzelfde wat bij de *Levens* van Plutarchus geprobeerd is door iemand die zeer bedreven is in beide talen,[21.] bij Basilius, Chrysostomus, Athanasius, Cyrillus, Gregorius van Nazianze en soortgelijke auteurs worden gedaan; hoewel sommige vertalingen de indruk wekken dat iemand die weer opnieuw vertaalt er duidelijk minder werk aan zal hebben dan iemand die bedorven passages herstelt. Verdienen dus degenen die, om studie en godsdienst zo'n grote dienst te bewijzen, hun hele vermogen uitgeven en de uiterste zorg en oplettendheid betrachten, niet de publiekelijke goedkeuring van ieder weldenkend mens? Maar ook hier lijkt Homerus' Ate niet te slapen, die via Eris het kwaad van de twist onder de Italianen, Fransen en Duitsers probeert te verspreiden. Maar hoeveel verstandiger was het dat we elkaar met wederzijdse gedienstigheid helpen; zodat wie later is, zijn voorganger niet benijdt, maar hem toejuicht, en wie eerder is, een hand uitsteekt naar wie probeert te volgen.

Deze vermanende woorden waren niet nodig, als bij iedereen dezelfde openheid en oprechtheid aanwezig was als bij u. Want ik twijfel geen moment dat u dit uiterst eervolle project met beide duimen,[22.] of liever gezegd, met heel uw hart zult steunen. Vooral om die reden leek het mij goed Basilius de Grote onder uw bescherming in het openbaar te laten verschijnen. U behandelt immers met zo bewonderenswaardige welbespraaktheid de heilige boeken, dat u met recht de Latijnse Basilius genoemd kunt worden. Mild als u bent moet u het mij vergeven als ik niet in staat ben mijn mening te verzwijgen.

Maar onder het schrijven komt het intense verdriet weer bij me boven dat ik een tijd geleden had gevoeld na de totale vernietiging van uw bibliotheek.[23.] Die had immers een belangrijk hulpmiddel bij dit project kunnen zijn, dat niet uitgevoerd kan worden zonder een flinke hoeveelheid Griekse boeken. Maar mocht uw bibliotheek geen Griekse Basilius bevatten, dan breiden we uw literaire huisraad in elk geval uit door die toe te voegen. Was

21. Plutarchus, *Vitae Graecorum Romanorumque illustrium*, ed. Simon Grynaeus (Bazel, 1531).
22. Horatius, *Epistulae* 1, 18, 66, geciteerd in *Adagia* 746.
23. Zie brief 2059, dl. 14, p. 298, noot 5.

het maar mogelijk geweest de volledige Basilius te geven! Want de boeken die hij door goddelijke ingeving tegen Eunomius schreef, konden we ondanks lang zoeken niet te pakken krijgen. Ik bid dat de Heer Uwe Eerwaarde Excellentie lange tijd zal behoeden en bewaren in het belang van de studie en het christendom.

Freiburg, 22 februari, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2612 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 27[1.] februari [1532]

Een hartelijke groet. Jacopo Sadoleto klaagt in zijn brief aan mij dat er zelden brieven van jou en mij komen. Hij zegt dat hij alles heeft gelezen wat Pio tegen mij heeft geschreven.[2.] Zou je, als zich een gelegenheid voordoet, willen zorgen dat mijn brief[3.] bij hem wordt bezorgd, en tegelijk, als je kunt, hem de boekjes willen sturen, het ene waarin ik Pio en het andere waarin ik de theologische faculteit antwoord gaf?[4.] Ik zal zelf ook uitkijken naar een gelegenheid om ze hem te sturen, of ze hem soms op een of ander manier kunnen bereiken. Want hij vraagt erom in zijn brief. Ik vrees dat de keizer een nieuwe tragedie voor ons teweegbrengt. Het ga je goed.

27 februari

Aan de zeer geachte heer Bonifacius Amerbach. Bazel

1. De uitgave van Allen geeft als datering 26 februari 1532. De datering onder de brief luidt letterlijk: de vierde dag voor de eerste van maart (inclusief geteld). In een schrikkeljaar was er tweemaal een zesde dag voor de eerste van maart, waardoor de datering van deze brief en de volgende een dag opschuift.
2. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2522, noot 11.
3. Wellicht brief 2611 of een andere brief die met de opdracht te maken heeft.
4. Misschien dezelfde verzamelband die in brief 2600 bedoeld kan zijn (zie aldaar, noot 7).

2613 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 28[1.] februari [1532]

Erasmus van Rotterdam aan N. Olahus, secretaris van de zeer illustere koningin[2.]

Ik waardeer in uw brief,[3.] mijn beste Olahus, dat heel open karakter van u ten zeerste. Het doet me een groot plezier dat u Lieven hebt geholpen. Ik hoop dat hij met behulp van uw goede raad zal tonen dat hij zo'n beroemd hof en de hofhouding van die zeer verstandige koningin waard is.

Het vaderland mag niet over mij klagen. Of ik het tot sieraad ben weet ik niet; in elk geval bracht het mij niet veel wat tot sieraad of voordeel strekt. Verleid door Sauvage versmaadde ik het geluk dat me in Engeland toelachte.[4.] Ik had hem vooraf gezegd dat hij geen blijken van gedienstigheid van mij moest verwachten, en hij had met mijn woorden ingestemd. Toch klaagde hij later over mij dat ik niet dagelijks voor zijn deur stond om 's middags of 's avonds met hem te eten, dat wil zeggen, om vaak, na tot twaalf uur op hem gewacht te hebben, hongerig of in de ergste winterkou bij nacht naar huis te gaan, wat in die tijd ook niet veilig was wegens de Spanjaarden. Van het keizerlijk jaargeld ontving ik alleen een bedrag over anderhalf jaar. Omdat ik afwezig was, werd er geen cent betaald, ook al schreef de keizer twee keer aan Margaretha, zijn tante,[5.] dat ze mij bij wijze van uitzondering moest betalen. Het jaargeld dat voortkomt uit de prebende van Kortrijk[6.] is met ongelofelijke brutaliteit onderschept door Pierre Barbier, deken van Doornik, theoloog en zo'n goede vriend dat ik niet getwijfeld zou hebben hem tien levens te lenen, als ik er tien had gehad. Hoe ik in Leuven door bepaalde personen ben behandeld, zal ik nu niet vertellen. Het was óf vertrekken, óf het beulswerk[7.] verrichten dat ze op mijn schouders probeerden te leggen.

Toch klaag ik niet over het hof; aan de gunstige gezindheid daarvan heb ik te danken dat mijn boeken daar niet verbrand zijn. Maar ik heb in die omgeving geen enkele echt oprechte vriend behalve Conradus Goclenius, terwijl ik in Engeland vrienden vond die op een verstandige en consequente manier welwillend waren. In uw omgeving heersen de monniken, vooral in Brabant, een soort mensen dat in domheid en hardvochtigheid niet wordt overtroffen. Ze beelden zich in dat ik een vijand van hen ben, omdat ik erop gewezen heb waarin werkelijke vroomheid gelegen is. Maar zij willen liever dat het

1. Zie brief 2612, noot 1.
2. Maria van Oostenrijk, voormalig koningin van Hongarije.
3. Brief 2607.
4. Het contact met Jean le Sauvage dateert uit de tijd na Erasmus' derde verblijf in Engeland, dat tot 1514 duurde.
5. Margaretha van Oostenrijk, zuster van Filips de Schone.
6. Zie brief 2527, noot 6.
7. Het bestrijden van Luther en zijn aanhangers.

volk volstrekt niets begrijpt. Mijn aanwezigheid zal hun echter het zwijgen opleggen.[8.] Nee, dat zal veeleer protest uitlokken! Ze zijn gewapend met vreselijke edicten. Ik zag een edict dat in Antwerpen was gedrukt.[9.] Aleandro, aartsbisschop van Brindisi, heeft ooit alles eraan gedaan om me uit te schakelen, en ik twijfel niet of hij is nu met hetzelfde bezig, hoe hij dat ook probeert te verbergen.

Ze hebben prachtig de weg geplaveid voor wat ze van plan zijn. Er kwam een uitzonderlijk dom boek van Alberto Pio uit,[10.] maar toch baart zijn illustere naam mij zorgen. Vervolgens kwamen de aanmerkingen van de Sorbonne,[11.] tot grote schande van de theologen, maar omdat de naam van de faculteit toegevoegd is, bezorgt het mij toch zeer veel vijanden, hoewel de zaak niet van de faculteit uitgaat, maar van de krankzinnige decaan[12.] en Béda, iemand die ronduit bezeten is. Ik heb Pio en de faculteit antwoord gegeven. Er volgde in Parijs een ander boekje onder de verzonnen naam Julius Caesar Scaliger,[13.] boordevol met zoveel evidente leugens, zoveel krankzinnige verwijten, dat de leugenachtigheid in eigen persoon niet schaamtelozer zou kunnen liegen en geen van de furiën furieuzer zou kunnen zijn. De hele stijl verraadt zo duidelijk Aleandro als auteur, alsof je zijn gezicht ziet. Ik ken allebei heel goed.

Zowel de uitzonderlijke wijsheid van koningin Maria als haar vroomheid wordt door iedereen geprezen en ook haar welwillendheid ontgaat me niet, waarvoor ik haar werkelijk zeer veel dank verschuldigd ben. Maar zij staat pas sinds kort aan het roer en mist van alles; de keizer heeft, naar ik hoor, na het binnenhalen van het koren voor haar het lezen van de aren overgelaten. Verder is mijn gezondheid zodanig dat die niet alleen ongeschikt is voor enige vorm van gedienstigheid, maar zelfs voor sociaal verkeer. Ik blijf amper in leven als ik thuis blijf. De keizer zelf was niet bij machte de uitzinnige monniken in Spanje het zwijgen op te leggen.[14.] Daarom ben ik bang dat de koningin er in uw omgeving niet toe in staat is. Maar zelfs als dat allemaal naar wens zou zijn, vrees ik dat dit uiterst fragiele lichaampje het koude, winderige klimaat van die streek niet kan verdragen.

8. Dit had Olahus in brief 2607 geschreven.
9. Zie brief 2573, noot 9.
10. Voor de polemiek tussen Erasmus en Pio zie brief 2522, noot 11.
11. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
12. Misschien de rector Nicolas Boissel.
13. Zie brief 2564, noot 2.
14. Kritiek van de Spaanse bedelmonniken op Erasmus' werk leidde in 1527 tot de conferentie van Valladolid. Erasmus verdedigde zich in de *Apologia adversus monachos quosdam Hispanos* (Bazel, 1528).

Ik zou het huis niet weer kunnen verkopen zonder een verlies van honderdvijftig florijnen.[15.] Toch zou ik daar niet om geven. Ik zal wachten tot de drukkers uit Frankfurt terugkomen. Na Pasen zal ik misschien een van mijn dienaren sturen, die mij kan berichten wat er vaststaat en een nestje gereed kan maken voor als ik kom, als ik besloten zal hebben naar mijn vaderland terug te keren. Intussen vraag ik u ermee door te gaan de gunstige gezindheid van de zeer illustere koningin te versterken zoals u gewend bent. De Zwinglianen hier zijn wat tammer geworden,[16.] maar ik vrees dat de kwaal weer verergert. Oecolampadius heeft al een opvolger, zijn weduwe een echtgenoot.[17.] Wat de inwoners van Zürich doen, weet ik niet.

Er is, mijn beste Olahus, geen reden om excuses aan te bieden voor uw vrijpostigheid; uw oprechte openhartigheid vind ik erg prettig, aangezien die zonder klatergoud uw welwillendheid toont. Ik antwoordde op de aanmerkingen van de Sorbonne, maar op zeer gematigde toon.[18.] Ik wacht de afloop af. Uw brief en die van Lieven ontving ik op 27 februari[19.] via iemand die door de hoogste postmeester speciaal daarvoor langs Speyer hierheen was gestuurd.

Ik schreef dit gisteren, dat is 28 februari. Het ga u goed. Freiburg im Breisgau

2614 *Van Johann Albrecht Widmanstetter*
Napels, 1 maart 1532

Johannes Lucretius Oesiander groet de heer Erasmus van Rotterdam

Ik ga niet veel moeite doen om me te verontschuldigen voor het feit dat ik u sinds mijn vertrek uit Turijn[1.] niet meer heb geschreven, zeer geleerde Eras-

15. Vgl. de opmerking van Olahus in brief 2607.
16. Na de dood van hun leider; zie brief 2525, noot 3.
17. Oecolampadius, overleden op 23 november 1531 (zie brief 2574), werd opgevolgd door Osvaldus Myconius. Wibrandis Rosenblatt, zijn weduwe, trouwde met Wolfgang Faber Capito.
18. Erasmus antwoordde met de *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.
19. 'quarto calendas Martias'; zie brief 2612, noot 1.
1. Na in Tübingen onder meer Grieks en Hebreeuws te hebben gestudeerd, reisde Widmanstetter via Heidelberg en Basel, waar hij mogelijk Erasmus ontmoette, naar Turijn. Van 1530 tot 1532 doceerde en studeerde hij in Napels.

mus. Ik vind dat dit eerder aan de ongunst der tijden dan aan mij toegeschreven moet worden. Want niets van alles wat er in het openbare leven of privé gebeurde had u erg blij kunnen maken. Dat komt zowel door de voortdurende onrust door de oorlogen in Italië en de onzekere hoop op vrede die daarop volgde, als door de nieuwe angst voor vijanden van buitenaf, die bevestigd wordt door vele mondelinge berichten en brieven die ons hier uit Thracië[2.] bereiken. Dit alles was er de oorzaak van dat niemand er plezier in had met zijn studies bezig te zijn, en dat geldt nog steeds. Nu ben ik evenwel blij dat zich een prachtige aanleiding voordoet om u te schrijven, die u bijzonder prettig zult vinden, waarbij u ook zelf merkt, en ieder ander, dat ik heel keurig aan mijn plicht heb gedacht, zoals ik hoorde te doen.

Ik meende namelijk dat ik u een bijzonder groot plezier zou doen als ik heel in het kort iets over Alonso Enríquez[3.] zou schrijven, die mij, omdat we dezelfde interesses hebben, ongelofelijk welwillend bejegent. Deze brief heeft de bedoeling dat u deze enthousiaste verbreider van uw lof en groot bewonderaar van uw verdiensten beter leert kennen, en dat u begrijpt dat hij niet alleen door zijn aanleg en geleerdheid (hoeveel hij op die punten vermag laat hij duidelijk zien), maar ook door zijn gezag en invloed in staat is u te verdedigen. Hij is immers, zoals Flaccus over zijn Maecenas schrijft, geboortig uit koninklijke voorouders.[4.] Weliswaar iemand met de hoogste status vanaf het moment dat hij ter wereld kwam,[5.] richtte hij zich met zijn voortreffelijke aanleg niet alleen op de dingen waarin kinderen van hoge edelen meestal onderwezen worden, maar ook op diepgaande kennis van het goddelijke en het menselijke. Daarin blinkt hij zo uit dat het lijkt alsof hij zijn hele leven binnenshuis aan de wetenschap heeft besteed en nooit van de zijde van een filosoof is geweken. In andere eigenschappen evenwel die voor een vorst niet zozeer een vereiste zijn als wel in hen geprezen worden als ze volop aanwezig zijn, oefende hij zich zo dat ook die allemaal bij hem te vinden zijn en uitstekend ontwikkeld zijn. Wat zal ik zeggen over zijn uitzon-

2. Het zuiden van het huidige Bulgarije, met aangrenzende gedeelten van Griekenland en Turkije. Vgl. brief 2593, waar sprake is van geruchten over een aanval van de Turken over zee.
3. Enríquez was een van Erasmus' verdedigers tijdens de conferentie van Valladolid in 1527 (zie brief 2613, noot 14). In maart 1532 publiceerde hij in Napels *De matrimonio reginae Angliae liber unus*, samen met een *Epistola dedicatoria* aan Karel V en *Defensiones pro Erasmo Roterodamo*, gericht tegen de Parijse theologen. Widmanstetters brief volgt op de *Defensiones.*
4. Horatius, *Oden* 1, 1, 1.
5. Vgl. Cicero, *Pro Balbo* 18.

derlijke menslievendheid en bijzonder beminnelijke karakter? Daarmee weet hij iedereen zo aan zich te binden dat mensen die ooit met hem in contact stonden, als uit één mond verzekeren dat zij in het aardse leven nooit iets prettigers en nuttigers hebben meegemaakt dan zijn gezelschap. De natuur creëerde immers iemand die met betrekking tot alle deugden zo voortreffelijk is, dat hij zelfs zonder onderwijs de grootste had kunnen lijken; daarbij kwam geweldig veel kennis, ongelofelijk veel ijver en zoveel ervaring als anderen nauwelijks hadden durven wensen.

Hoezeer werd hij geprezen om zijn vertrek onlangs uit Rome, nadat deze bijzonder intelligente man had gezien dat velen hem volkomen ten onrechte haatten en er een algemene, rampzalige slachtpartij voor de stad dreigde als hij langer was gebleven, zoals u in zijn brief aan de keizer kon lezen.[6.] Er is bijna niemand die niet weet met wat voor zorg, ijver en redelijkheid hij aan zijn ondergeschikten leiding geeft en bescherming biedt. Dat blijkt vooral uit het feit dat hij zelfs in deze uiterst moeilijke tijden besloot naar Sicilië te varen om dat deel van het rijk dat aan de zijnen toebehoort op te beuren en te bemoedigen, als tegenwicht tegen de verschrikkingen van de oorlog waarover berichten uit Byzantium komen. Ik ga voorbij aan zijn vrome bedoelingen die hij bij uitstek liet zien toen hij de zaak van de koningin van Engeland verdedigde.[7.] Ten slotte - om van alles over te slaan wat tot zijn overvloedige lof aangevoerd had kunnen worden, als de grenzen van een brief het toelieten - wil ik dat u ervan overtuigd bent dat hij zich over u niet minder zorgen maakt dan over zijn eigen welzijn, omdat hij begrijpt (iets waar hij geen geheim van maakt), dat de eeuwige glorie van uw naam met het belang van de kerk is verbonden. Daarom kon hij er niet tegen dat die beschadigd werd door wat lasteraars zeggen en schrijven, ja, hij heeft uiteindelijk met zijn geleerdheid en gezag bereikt, dat u bij tallozen een ongeschonden reputatie hebt. Het ga u goed.

Napels, 1 maart 1532

2615 *Aan Martin Bucer*
[Freiburg], 2 maart [1532]

Een hartelijke groet. Nadat de officiële bode van de magistraat mij de drie brieven had overhandigd, had ik geen tijd om op die van u[1.] te reageren, en als ik tijd had gehad, was de inhoud zodanig, dat ik ernstige twijfels had of het zin

6. Zie boven, noot 3.
7. Zie boven, noot 3.
1. Aanleiding tot de (niet bewaarde) brief van Bucer was waarschijnlijk Erasmus' reactie op Sebastian Francks *Chronica* (1531). Erasmus beschuldigde Bucer van betrokkenheid bij de publicatie van dit werk en deed zijn beklag bij het stadsbestuur van Straatsburg. Zie brief 2587, noot 12, en hierna, p. 200-202 en 206.

had te antwoorden. Met dit soort klachten en ruzies jaag ik de mensen tegen me in het harnas die jullie richting aanhangen, en bovendien zie ik niet welk voordeel jullie zaak daarbij heeft. Maar aangezien u mij wilt doen geloven dat u een weldenkend man bent en plechtig belooft te zullen zwijgen, zal ik vrijuit en zonder valse schijn uit de doeken doen wat ik ervan vind; maar het verbaast me dat dit jullie nog steeds niet duidelijk is.

Ik behandel jullie zaak nergens met vijandige bedoeling, maar matig mijn pen zo, dat ik liever heb dat jullie zaak een zekere mildheid krijgt die heilzaam voor de kerk is, dan volledig wordt onderdrukt. Overigens is er meer aanleiding dan ik zou willen om tegen jullie richting tekeer te gaan. U zegt 'wijzelf'. U gaat opnieuw over op uw eigen voornaamwoorden, alsof er tussen jullie allemaal overeenstemming bestaat, hoewel jullie het onderling oneens zijn en elkaar zelfs bitter haten.

Zo vindt ieder, mijn beste Bucer, prachtig wat van hemzelf is.[2] U vindt dat ik in mijn antwoord op uw apologie[3] in vriendelijkheid en oprechtheid bij u ben achtergebleven, en u doet hier (mijn hemel!) zelfs een beroep op mijn geweten. Maar naar mijn eigen idee en dat van andere, zeker niet domme mensen, heb ik uw oprechtheid met mijlen[4] overtroffen; ik had zelfs helemaal niets geantwoord als ik daar niet zo vaak evidente leugens had gehoord. Als u uw zaak, van welke aard dan ook, zeer nauwgezet had verdedigd, zou u mij niet in het minst hebben beledigd. Het kan gebeuren dat mij ergens iets juist lijkt wat niet juist is. Ik heb in elk geval niets geantwoord wat geveinsd is, maar overal de blik gericht op de hoop dat deze onrust, die een serieus gevaar vormt, tot een goed einde gebracht zal worden.

Als uw apologie is geschreven met de bedoeling dat ik een gunstiger indruk zou krijgen van jullie en van jullie zaak, dan is het omgekeerde gebeurd. U noemt het míj verdenkingen, terwijl de hele wereld weet wat jullie doen en schrijven. Dáár moeten die verdenkingen weggenomen worden, eerder dan bij mij.

2. *Adagia* 115.
3. Erasmus reageerde op Bucers *Epistola apologetica* met een *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*; zie brief 2579, noot 6.
4. Het Latijn heeft de naam van een Perzische lengtemaat; vgl. *Adagia* 1282.

Maar uit de *Bloemrijke brieven*[5] spreekt een Vatiniaanse haat[6] tegen jullie. Ik geef toe dat er een paar dingen in staan die tegen mijn zin openbaar gemaakt zijn. Herwagen drong eindeloos aan dat hij iets van mij zou krijgen waarmee hij zijn Mercurius kon inwijden, en door mij geschenken te geven, of liever op te dringen had hij bereikt dat het voor mij niet meer mogelijk was te weigeren. Omdat er niets anders gereed was, nam ik de bundels brieven door. Op sommige daarvan, die gedrukt konden worden, zette ik een teken, de meeste verwierp ik, een aantal verbeterde ik; daarbij verwijderde ik wat wellicht ergernis zou wekken. Maar toen ik ze in gedrukte vorm onder ogen kreeg, stonden er nogal wat dingen in die tot mijn verbazing niet waren weggelaten; het kan zijn dat ze aan mijn aandacht zijn ontglipt, of dat de secretarissen soms uit slordigheid de ene brief in plaats van de andere hebben overgeschreven. Maar daarover straks; want ik houd de volgorde van uw brief aan.

U zegt ervan overtuigd te zijn dat de door u verkondigde leer die van Christus is. Als ik dezelfde overtuiging was toegedaan, zou niemand van jullie die leer openlijker verkondigen dan ik. Maar als dat voor jullie vaststaat, hoe komt het dan dat jullie het zo oneens met elkaar zijn? De leer van Christus kent bovendien geen listen en bevat geen steken onder water, maar ze is eenvoudig, en vergeet zelfs haar zoetheid niet wanneer ze met verklaarde vijanden de degens kruist. Over uw geweten, waarbij u zweert, zal hij die de harten kent[7] oordelen. Toch geven zij die u van nabij kennen, ook al verkondigen ze dezelfde dogma's, niet zo hoog op van uw oprechtheid als uw eigen getuigenis doet. Niets brengt het innerlijk van een mens beter aan het licht dan zijn manier van schrijven. In die spiegel althans meen ik u voor zover mogelijk te hebben gezien.

Of het uw bedoeling was de vorsten tegen mij op te hitsen,[8] daarover zou ik geen uitspraak willen doen; in elk geval waren er in uw apologie heel wat uitspraken die in die richting gingen. Omdat ik had geschreven dat juist de onbeduidendste mensen op die sekten van jullie afkwamen, doelend op lieden die weggelopen zijn en zwervers, somt u in uw apologie voor mij al die Duitse vorsten, al die uitnemende steden op.

Het argument dat u aanvoert, dat vorsten mij zo toegedaan zijn dat zelfs Cicero geen twijfel bij hen kan zaaien, is duidelijk weinig steekhoudend, om niet te zeggen brutaal. Een enkele boze tong kan dat met zacht gefluister,

5. Zie brief 2518. Vgl. brieven 2554 en 2559, waar in dit verband Oecolampadius en zijn aanhangers worden genoemd.
6. Catullus, *Carmina* 14, 3; vgl. *Adagia* 1194.
7. Handelingen 1:24.
8. Door Erasmus' visie op de bestraffing van ketters te benadrukken; vgl. brief 2219.

vooral bij de keizer, die jong en godsdienstig is; juist omdat degenen die mij slecht gezind zijn door de vorsten zelf op de hoogste posten worden geplaatst. Aleandro is aartsbisschop van Brindisi, nu ook pauselijk gezant. Edward Lee is aartsbisschop van York en primaat van Engeland. Standish, al sinds lange tijd bisschop, staat in de gunst bij het hof. Alberto Pio heeft, nadat hij genoeg kritiek op mij had geleverd in Rome, ook Frankrijk met zijn bedriegerijen besmet. De vriendelijkheid van de Engelse koning is voor mij duidelijk genoeg, wat niet voor de anderen geldt. Wat er in mijn brieven verscholen zit, weet ik niet. Zelfs welgemeende uitspraken kunnen gemakkelijk vorsten irriteren, als een kwaadwillende, gewetenloze interpretator zich erin mengt. Niets is laaghartiger dan dingen die voor de grap of in ernst tegen vrienden zijn gezegd of aan hen zijn geschreven toen alles rustig was, in deze moeilijke tijden her en der weg te plukken en openbaar te maken. Daar hoefde ik dus bij jullie, die de evangelische oprechtheid verkondigen, niet bang voor te zijn. Die Sebastian[9] van jullie ontkomt evenwel niet helemaal aan die smet, of hij nu uit zotheid of uit boosaardigheid handelde. Wie heeft me ooit zover gekregen dat ik een tegenstander voor de voeten wierp wat hij tijdens intieme gesprekken had gezegd en als vriend had toevertrouwd? Maar als u namens iedereen antwoordt telkens wanneer u ‘wij, wij’ zegt, zou ik u de mensen met een vinger kunnen aanwijzen die mijn doodsvijanden stiekem van vertrouwelijke informatie hebben voorzien. Verder heb ik de indruk dat u mij met deze woorden op een bedekte manier bedreigt, zoals uw vleierijen op andere plaatsen geregeld een gemene aanval of bedreiging verhullen.

Verder belooft u mij daar een veilig heenkomen, als er gevaar dreigt van de kant van mijn vijanden. Ik geloof direct dat u meent wat u zegt, maar tegelijk vraag ik me af of u uw belofte kunt waarmaken, hoewel het me niet ontgaat dat u als gezaghebbend persoon veel invloed in die stad hebt. Wellicht heb ik in de ogen van de mensen iets voor de stad Bazel betekend, zelfs volgens het getuigenis van Oecolampadius, terwijl ik de uwe geen enkele dienst heb bewezen; en toch lijkt die eerdergenoemde stad zich ertegen te verzetten als ik af en toe, al is het maar voor beperkte tijd, Froben zou willen helpen, wanneer de situatie dat vereist. Als bovendien de ongeregeldheden waren ontstaan die we vreesden (en die vrees is er nog steeds), was iemand meteen veilig als hij zich binnen jullie muren bevond? Het zou wonderbaarlijk menslievend zijn als jullie bereid zijn iemand die niet met jullie leer instemt, en dat niet alleen, maar die leer zelfs bestrijdt, in bescherming te nemen. Maar als ik alleen naar jullie omgeving zou mogen verhuizen op voorwaarde dat ik tegelijk belijd wat jullie leer zegt, dan moet u weten dat ik eer-

9. Sebastian Franck; zie boven, noot 1.

der een zekere dood tegemoet zal gaan dan dat ik op het gebied van het christendom iets zal belijden waar ik nog niet van overtuigd ben. Maar ik begrijp niet wat u ermee wilt zeggen, dat het bijzonder slecht van me zou zijn als ik uw belofte niet zou vertrouwen. De gedachte daaraan kwam hiervoor beslist nooit bij mij op.

Ik vraag me af of u denkt dat wat ik aan kardinaal Campeggi schreef,[10.] dat ik, als er oproer zou ontstaan, een van de eerste slachtoffers van de zwinglianen zou zijn, op jullie en jullie stad betrekking heeft. Het is overduidelijk wat de inwoners van Zürich voor ogen hadden, als de oorlogsgod hun gunstig gezind was geweest. Dat Oecolampadius niet afkerig was van dit plan, blijkt alleen al uit het feit dat zijn diaken[11.] bij dat conflict omkwam. Toch meende ik dat ikzelf niet zozeer voor Zwingli of Oecolampadius hoefde te vrezen, als wel voor misdadige lieden die zich met dergelijke rampen bemoeien.

Nergens beticht ik uw apologie van leugens, behalve als ik leugenachtigheid aantoon. U zegt: 'Ik zou zeggen dat het van een waanzinnige kwam, als ikzelf iets dergelijks had geschreven.' Maar iets dergelijks schrijf ik niet en ik zou dat ook niet willen.

Maar u komt dichterbij[12.] en werpt me enkele onbetwistbare zaken voor de voeten die op geen enkele manier kunnen worden ontkracht. Ik schrijf aan Marius:[13.] 'Nu is er een breedvoerig stuk vol nonsens verschenen,[14.] met de naam van de drukker, maar zonder vermelding van de stad; daarvan heb ik, behalve de koppen, niets gelezen en ik ga het ook niet lezen. Hij beweert dat alles in Bazel zonder enig tumult en in alle rust verlopen is.' Alsof een god mij angst aanjaagt, brengt u mij hier als volgt in het nauw: 'Als u het niet gelezen hebt, waarom beweert u dat ik zei wat ik zei?' Ik zal die knoop met een enkel woord losmaken.[15.] Enkele mensen uit Bazel, niet de eersten de besten, die uw geloof belijden, hadden mij hierover uitgebreid geschreven. Ik geloofde hen. U geeft toe dat er onrust was, maar dat die bij de katholieken was begonnen. Dat is niet helemaal onjuist, als u kijkt naar de dag waarop men naar de wapens greep. Maar u verzwijgt dat er eerder op grote schaal

10. Zie brief 2411.
11. Hieronymus Bothanus sneuvelde in de Tweede Kappeleroorlog tijdens de beslissende veldslag die door de katholieken werd gewonnen; zie brief 2525, noot 3.
12. *Adagia* 3439.
13. Zie brief 2321.
14. Dit doelt op Bucers *Epistola apologetica* (zie boven, noot 3); voor de hierna bedoelde passage over de beeldenstorm in Bazel op 9 februari 1529 zie blad 18v-K1v.
15. *Adagia* 6.

onrust bij de evangelischen was ontstaan, die de anderen er uiteindelijk toe bracht het gezag van het stadsbestuur met wapens te verdedigen. Er was overeengekomen dat er geen samenscholingen zouden plaatsvinden. Iedereen had gezworen zich aan dit edict te houden. Maar toen er in strijd met de eed herhaaldelijk samenscholingen plaatsvonden, en de magistraat dit tevergeefs probeerde tegen te houden, toen pas namen de voorstanders van de oude religie de wapens op, waarvoor het stadsbestuur hen bedankt heeft. Er is mij nooit iets over een smeekschrift[16.] ter ore gekomen. Maar wat zou een smeekschrift vermogen tegen een officieel edict dat bekrachtigd werd met een eed? En dat men zijn woede alleen op beelden heeft gekoeld, is misschien aan diegenen te danken die liever wilden wijken dan de stad in bloed onderdompelen.

Wat volgt over het beeld dat met een stok werd aangeraakt,[17.] had mij een geleerd en absoluut betrouwbaar man geschreven, nadat hij de passage bij u[18.] had gelezen; ik geloofde hem. Als het u dwarszit dat ik de draak stak met uw verhaal, dat hele verhaal van u is openlijk bespot door degenen die bij het hele gebeuren en alle ongeregeldheden aanwezig waren geweest, en nergens was u in mijn ogen (neem me niet kwalijk) onhandiger dan in die verzachtende passage. Maar u vecht hier met mij vanaf een toren, vanuit een veilige positie, terwijl het voor mij zelfs riskant is de waarheid te zeggen. Anders zou u een heel ander verhaal horen. U vecht hier evenwel met mij, terwijl ik weergeef wat er aan mij was geschreven. Ook al hebben die mensen dingen geschreven die niet waar zijn, dan nog kan mij geen leugenachtigheid worden verweten.

Wat ik vervolgens over de schoolmeesters en Scopegius[19.] zei, had ik van een zeer fanatieke voorstander van jullie richting gehoord, die het als een feit presenteerde dat dit niet het werk van de evangelischen, maar van de schoolmeester Scopegius was. En misschien had iemand hem daar met opzet van overtuigd, om de verdenking op anderen af te schuiven.

Hoe kon ik verder weten dat de naam van de plaats door onzorgvuldigheid van de zetters is weggelaten?[20.] Want daar let men meestal in de eerste

16. Een meerderheid van de Bazelse gilden bood op 23 december 1528 het stadsbestuur een verzoekschrift aan waarin om afschaffing van de katholieke eredienst werd gevraagd.
17. Tijdens de beeldenstorm in Bazel op 9 februari 1529.
18. Bucer, *Epistola apologetica*, blad I8v-K1v.
19. Jakob Kautz. Vgl. brief 2321.
20. Blijkens brief 2324 ontbrak het slot van Erasmus' exemplaar. Daar staan de namen van de drukkers als colofon, zonder de naam van de stad, die echter genoemd wordt in de titel en aan het slot van de *Epistola.*

plaats op, vooral wanneer men een werk met toestemming van het stadsbestuur uitgeeft. En in deze tijden verschijnen er hele zwermen anonieme pamfletten. Als ik enige verdenking koesterde, hebt u dan ook eerder reden om op de drukker boos te zijn dan op mij. De verdenking werd groter door het ongebruikelijke titelblad. Als u uw naam had toegevoegd, had ik geantwoord zoals ik Bucer geantwoord zou hebben. Als ik nu iets beledigends zeg, beledig ik degene van wie ik denk dat hij de auteur van het werk is, niet u.

Ik vraag me af waarom u wat ik aan hertog Georg heb geschreven,[21.] op uzelf betrekt. Het wordt in het algemeen gezegd en heeft op Nijmegen[22.] betrekking, die dit dogma meedeelde in overeenstemming met de wetten, tenzij u misschien vindt dat er een groot verschil is tussen misleiding enerzijds en bedrog en leugens anderzijds.

Ik heb uw vertaling van de psalmen[23.] niet gelezen; maar als u nauwgezet vertaalde wat Pommeren schreef,[24.] dan kan het niet anders dan dat daar dogma's in staan die nu door de meesten als veroordeeld worden beschouwd.

Op de voorbeelden van Abraham en Paulus ga ik niet in. Geen van beiden heeft gelogen en beiden verkeerden in levensgevaar.[25.] Jullie bevinden je op een veilige plaats. Ik zou gelijksoortig bedrog vergeven, als jullie van overeenkomstige deugden blijk gaven.

Wat de dialoog van de drietongigen[26.] betreft, daarin wordt (om het niet te hebben over wat u kennelijk vermoedt) geen bedrog aangewend om mensen tot het evangelie te bekeren; is er trouwens sprake van bedrog als er helemaal geen naam bij staat?

Het verbaast me dat u de commentaren bij de *Zotheid* noemt.[27.] Er was afgesproken dat Listrius aantekeningen zou toevoegen. Omdat hij slechts

21. Brief 2338.
22. Gerard Geldenhouwer.
23. Bucer, *Psalter wol verteutscht... Verklerung des Psalters... durch Iohann Bugenhag auss Pomern* (Bazel, 1526). De vertaling volgde op het punt van de eucharistie niet de oorspronkelijke tekst. Zie ook hierna, noot 32.
24. Johann Bugenhagen, *In librum psalmorum interpretatio*, *Wittembergae publice lecta* (Straatsburg, 1524).
25. Genesis 12:10-20, door Bucer ook elders geciteerd in verband met de toelaatbaarheid van bedrog. Het voorbeeld van Paulus zou Handelingen 9:23-25 kunnen zijn.
26. *Dialogus bilinguium ac trilinguium* (Parijs, 1519). Het titelblad noemt Konrad Nesen als auteur, maar tijdgenoten vermoedden reeds dat het werk al dan niet ten dele aan Erasmus moest worden toegeschreven.
27. De eerste uitgave van de *Moria* met het commentaar van Gerardus Listrius verscheen in 1515 bij Froben in Bazel.

met beloftes kwam en de tijd drong, begon ik, om voor hem een weg te banen, enkele dingen kort te noteren die door hem uitgebreider behandeld konden worden. Toen zelfs die aanmoediging niet werkte en de drukkerij de kopij al wilde hebben, ging ik noodgedwongen verder totdat hij er eindelijk aan begon. Omdat het dus ten dele zijn werk was en ik de indruk had dat de jongeman graag de eer hiervan wilde hebben om makkelijker carrière te maken, had het van weinig menslievendheid getuigd hem in zijn hoop teleur te stellen en alles voor mijzelf op te eisen wat voor een aanzienlijk deel van een ander was. Maar wat heeft dit geval van misleiding, als er al sprake van misleiding is, met het evangelie te maken, of wie ondervindt daar ook maar het minste nadeel van?

Maar wat de *Julius*[28.] betreft kunt u zelfs met getuigen aantonen waar die het eerst opdook. Degene die het eigenhandig overschreef is niet meteen de auteur,[29.] ook al komt u met getuigen als bron van dat vermoeden. U zult meteen mensen die u als uiterst betrouwbaar wilt beschouwen, de smet van onbetrouwbaarheid aanwrijven. Als ik nooit vertrouwelijk met Nesen was omgegaan, had me dat heel wat problemen bespaard waarmee ik door hem te maken kreeg. Ik herinner me helemaal niets van grimmige brieven, tenzij u misschien *Het leven van de dwaze Nicolaus* bedoelt.[30.] Want sommigen denken dat dit pamflet bij mij vandaan kwam. Maar wat heeft dat met Bacchus te maken, zoals dat heet?[31.] Ik val jullie niet aan omdat jullie bedrog aanwenden, maar omdat jullie, terwijl jullie een bijzonder zware taak op je hebben genomen en jullie jezelf een apostolische rol hebben gegeven, niettemin vinden dat bedrog daarbij niet geschuwd hoeft te worden. Als ik het toneel op was gelopen waarop jullie acteren, zou ik ontzettend goed uitkijken dat ik niets zou doen, zeggen of schrijven wat niet past bij de evangelische zuiverheid. En als ik me bij jullie groep had aangemeld, had ik dergelijk bedrog extra scherp bekritiseerd, omdat ik had gewenst dat jullie zaak een gelukkige afloop zou krijgen, namelijk in de vorm van een uitstekende reputatie.

Ik heb de beschuldiging van Luther en Pommeren en uw rechtvaardiging

28. De dialoog *Julius exclusus e coelis* waarvan inmiddels vaststaat dat Erasmus de auteur is.
29. Uit brief 502 blijkt dat er een eigenhandig door Erasmus geschreven exemplaar bestond.
30. Wilhelm Nesen, *Vita S. Nicolai sive stultitiae exemplar* (1520), een felle aanval op Nicolaas Baechem; zie brief 1165.
31. *Adagia* 1357 (Nihil ad Bacchum), gebruikt wanneer iemand dingen die niet ter zake doen te berde brengt. De herkomst van het adagium is onduidelijk.

niet gelezen.[32] Ik geloofde alleen de eensluidende berichten van mensen die ze wel hadden gelezen.

Uw eigen pamflet overtuigde mij van uw huichelarij; het zorgde dat ik een wat minder hoge dunk van uw oprechtheid kreeg dan ik daarvoor had. Er stonden immers allerlei dingen in die niet passen bij hen die volmaakte vroomheid pretenderen, bij jullie die pretenderen het voornemen te hebben iedereen tot voordeel te zijn, niemand te kwetsen, alleen het oog op Christus gericht te houden en bereid te zijn dood en straf te ondergaan voor Christus.

Maar er zijn mensen in jullie kamp die hardop beweren dat Capito en u ijverig uw eigen zaak behartigen. Hetzelfde werd heel vaak over Oecolampadius gezegd. Maar het is de Heer die over de harten van alle mensen oordeelt. Hoezeer Zwingli bereid was tot het martelaarschap heeft hij genoegzaam laten zien.[33] Maar hoe werkelijk evangelisch is het gewapend in de strijd te sneuvelen, vooral wanneer degenen die het evangelie verkondigen de aanvallende partij zijn?

U hebt uw woorden in het daaropvolgende gedeelte van uw brief zo gekozen, dat het lijkt alsof ik in het geheel geen menslievendheid of oprechtheid tegenover jullie mede-ingewijden heb getoond. Ik denk evenwel dat jullie mij in veel opzichten dankbaar mogen zijn, omdat ik Luther in het begin heb opgeroepen niet te ver te gaan, omdat ik naar mijn beste kunnen theologen en vorsten van een wrede aanpak heb weerhouden, en omdat ik er bij verschillende mensen op aangedrongen heb zich verre te houden van een zaak die op een opstand leek te zullen uitlopen. Ik heb niemand het bewijs van vriendschap[34] teruggestuurd; sommigen heb ik met aanbevelingen, anderen met mijn eigen geld geholpen. Ik heb geen zin eraan te herinneren of eraan te denken wat voor beloning ik van de evangelischen heb ontvangen. Als ik dat voor u zou beschrijven, zou u zich er niet langer over verbazen dat ik bij sommige evangelischen een houding mis die bij het evangelie past. Ik

32. Voor Bucers vertaling van Bugenhagens commentaar op de psalmen zie boven, noot 23. Ook in deel 4 van zijn Latijnse vertaling van een reeks preken van Luther, verschenen in 1526, week Bucer af van de oorspronkelijke tekst waar het de eucharistie betrof. Luther tekende protest aan in een brief gedrukt onder de titel *Sermo elegantissimus*, *super sacramento corporis et sanguinis Christi* (Haguenau, 1527), Bugenhagen met een *Oratio* (Neurenberg, 1527). Bucer antwoordde met een pamflet getiteld *Praefatio Buceri in quartum tomum postillae Lutheranae... Item ad Pomeranum satisfactio*, *de versione Psalterii* (Straatsburg, 1527).
33. Zie brief 2525, noot 3.
34. ‘tesseram amicicie’; vgl. *Adagia* 950.

koester tegen niemand persoonlijk haat, behalve wanneer iemand mij in een gevecht van man tegen man verwondt.

Ik las tot mijn stomme verbazing dat ik het over de godsdienst in zijn totaliteit met jullie eens ben. Als dat waar is, ben ik tot nu toe een volslagen onbekende voor mezelf geweest. Welk levend wezen zou lager en verwerpelijker kunnen zijn dan ik, als ik met mijn pen tegen mensen strijd met wie ik het over de godsdienst als geheel helemaal eens ben? Als bewijs voert u mijn eigen geschriften aan. Maar waar ergens in mijn werken wordt het aantal sacramenten verkleind, waar wordt de mis vervloekt, waar wordt het vagevuur ondermijnd, waar wordt ontkend dat in de eucharistie de substantie van het lichaam van de Heer aanwezig is, waar wordt uitgelegd dat het niet toegestaan is heiligen aan te roepen, waar wordt uitgelegd dat de mens volstrekt geen vrije wil heeft? Ik ga voorbij aan de rest. Ik heb duidelijk te kennen gegeven dat het mij niet beviel dat die mensen bij het doorgeven van hun ideeën vaak al te veel van paradoxen[35] gebruik maakten, dat sommigen al te brutaal tegen pausen, vorsten en anderen met wie ze van mening verschilden tekeergingen, dat ze tegen de wil van de monarchen de openbare rituelen en ceremoniën vernieuwden. Die dingen bevielen mij niet, ik geef het toe, maar niet alleen die dingen, waar u wijselijk over zwijgt. Ik heb gezegd dat mij de opvoering van het stuk zo weinig beviel dat, zelfs als de gekozen richting vroom zou zijn, de zaak toch op een andere manier behandeld had moeten worden. Een toneelstuk dat op zichzelf goed is, wordt immers vaak wegens gestuntel van de acteur met gefluit uit het theater gebannen. (U snapt dat dit beeldspraak is en niet letterlijk bedoeld is.) Zou er anders iets gemeners en wisselvalligers zijn dan ik, als ik in boeken die ik publiceer dogma's zou bestrijden waarmee ik het eens ben? Wat de presentatie betreft, u geeft toe dat bepaalde dingen op een ergerlijke manier uiteengezet zijn, u geeft toe dat het niet juist was de monarchen met respectloze pamfletten aan te vallen. Maar bij een dergelijke kwestie, die volgens u zozeer het welzijn van de gehele kerk aangaat, is het geen licht vergrijp een goede zaak tijdens het pleiten in een kwaad daglicht te stellen (ik gebruik weer beeldspraak).

Voor de vernieuwing van de gebruiken voert u als excuus aan dat het noodzakelijk was. Maar wat had het vernielen van beelden, het besmeuren van schilderijen, ongeacht de vroomheid ervan, met het bevorderen van het evangelie te maken? Ik zwijg over de rest. Ik voorzie een valkuil, waar ik niet dieper in terecht wil komen. Men had tal van dingen geleidelijk kunnen verbeteren, men had een aantal dingen moeten negeren. Als de heerschappij van

35. Met name Luther drukte zijn geloofsopvattingen graag uit door middel van paradoxen. Kritiek hierop uit Erasmus bijvoorbeeld in brief 1202, dl. 8, p. 222.

de paus het evangelie in de weg stond, moest vooral zijn tirannie aan banden gelegd worden, wat volstrekt geen probleem was, als sommigen niet, in weerwil van het spreekwoord, liever alles dan de helft hadden gewild[36.] (let erop dat ook dit beeldspraak is). U moet niet denken dat hier iets negatiefs over uw stad werd gezegd, waarover ikzelf nooit heb geklaagd en niemand anders heb horen klagen. Over de inwoners van Zürich en Bazel wordt ook nu veel geklaagd. Maar er is geen ruimte de klachten over hen weer te geven, omdat ze oneindig zijn, en het bovendien niet verantwoord is, omdat de zaak het stadsbestuur aangaat. Laten we overgaan op de dogma's.

U zegt: ‘Onze dogma's over de sacramenten houden niets anders in dan wat u leert. Want we beweren niet dat er niets behalve het brood bij het avondmaal aanwezig is. Reeds lang geleden schreef u dat er over die manier van tegenwoordigheid van Christus, het enige wat wij ontkennen, door niemand vragen gesteld mogen worden. Daarmee erkent u niet die welke door de kerk is bepaald, hoezeer u ook weigert zich aan te sluiten bij degenen die zich daartegen verzetten.’ Hier, mijn beste Bucer, mis ik die oprechtheid van u die u zo vaak, zelfs met een eed, benadrukt. Waarom noemt u de plaats niet waar ik dat geschreven heb? In de *Bloemrijke brieven* vond ik één plaats waar ik iets dergelijks zeg, dat leken niet de vraag mogen stellen hoe het lichaam van de Heer in de eucharistie aanwezig is; maar ik voeg toe: onder de eigenlijke substantie van het brood of onder de accidenten, of, zoals sommigen dat noemen, de gedaanten. De plaats die u bedoelt is te vinden tussen de *Bloemrijke brieven*, in de brief aan Cuthbert Tunstall. Dit zijn mijn woorden: ‘De vroege schrijvers spraken met grote eerbied over de eucharistie. Misschien heeft de kerk zelfs nu niet duidelijk bepaald hoe het lichaam daarbij aanwezig is, in de hoedanigheid van de accidenten of in de hoedanigheid van het werkelijke brood.’[37.] Hier doe ik een beroep op uw geweten, Bucer: laat deze plaats zien dat ik over de eucharistie hetzelfde denk als wat jullie leren? Ik heb twijfels bij de definitie van de kerk, maar die twijfel heeft als fundament dat daar het werkelijke lichaam van de Heer is volgens de substantie. Ik geloof dat, waarbij ik mij laat leiden door het gezag van de Schrift en van de kerk, en ik heb nooit iets anders geschreven of een andere opvatting gehad. Wie weet niet dat er door de kerk bepaald is dat in het geconsacreerde brood het werkelijke lichaam van de Heer aanwezig is en in de wijn het werkelijke bloed? Dat me dat niet is ontgaan, laat mijn reactie op het pamflet van Oecolampadius zien.[38.] En hier bedankt u mij natuurlijk voor mijn uitstekende verdiensten voor de kerk! Is dit soms een van die voortreffelijke ver-

36. *Adagia* 895.
37. Brief 2263, dl. 16, p. 132.
38. Zie brieven 1616 en 1636.

diensten? Als de kerk het niet zou onderzoeken, kon men er een onderwerp van overleg van maken. Maar zoals het nu is, staat het niet vrij dat te doen. Stel nu dat ik zoiets gezegd had (wat nooit bij me opkwam), als het niet onderzocht mocht worden, waarom onderzoeken jullie met zoveel geschreeuw het tegenovergestelde? Als jullie het in het midden gelaten zouden hebben, was er minder onrust in de wereld geweest en hadden jullie veel meer mede-ingewijden. Er zijn immers heel wat mensen die, hoewel ze andere dingen goedkeuren of tolereren, van jullie brood en beker gruwen. Maar laten we toegeven dat we het over het lichaam van de Heer eens zijn (wat absoluut onjuist is), is het dan meteen waar dat jullie dogma's niets inhouden behalve wat ik uiteenzet? En wat zijn toch die dingen die jullie bij mij niet goedkeuren en ikzelf ook niet? Als u het over mijn gedrag hebt, ik geef toe dat ik niets anders dan een mens ben. Als u het over dogma's hebt, het brengt mij beslist in opspraak als jullie mij van schuld vrijspreken en nog meer als jullie mij prijzen. Ondertussen hoor ik de hele tijd ‘wij, wij’. Als u namens iedereen spreekt, hebben Hutten, Otto,[39.] Nijmegen[40.] en Luther mij niet bekritiseerd.

Anders hadden we, zegt u, op een andere manier een apologie op touw gezet. Alsof deze niet stekelig genoeg was! En als de verzoeken van ik weet niet wie uit de Lage Landen in uw ogen zoveel gewicht in de schaal legden, dat u een dermate lange en naar mijn mening behoorlijk bijtende apologie schreef, door wat voor brieven van wat voor mensen denkt u dat ík word opgeroepen om met grote felheid de punt van mijn pen op jullie te richten! Wat u dreigende taal vindt, vinden zij krachteloos en vriendelijk. En niet zelden word ik gegeseld met verwijten dat ik eerder met jullie lijk samen te werken dan te vechten.

Als ik ervan overtuigd was (want dat moet ik namelijk nogal vaak roepen) dat het de zaak van Christus is waar jullie mee bezig zijn, en dat die door jullie met die oprechtheid wordt behandeld die u zo vaak namens allen met een eed bevestigt, zou ik geen drie dagen wachten of ik zou me naar jullie kamp begeven. Er is immers niets wat mij van dat idee afhoudt. Ik heb lang geleefd; wat nog rest is blootgesteld aan voortdurende ziektes en is geen leven maar een langzame dood. Ook ben ik niet geschikt voor een ambt of welke vooraanstaande functie ook. Genoegens hebben me allang verlaten, als ik al iets van dien aard verlangde. Waarvoor zou ik, een mens die werkelijk een luchtbel is,[41.] veel geld wegleggen? Niets is er over behalve mijn armzalige ziel; ik zou graag willen dat die behouden blijft. Ze is al meer dan genoeg beladen; ik zou haar met een ondraaglijk gewicht belasten, als ik zou belij-

39. Otto Brunfels.
40. Gerard Geldenhouwer.
41. *Adagia* 1248.

den wat jullie verkondigen. Als ik niet zou terugdeinzen voor jullie dogma's, is er nog iets anders wat mij ervan weerhoudt me bij jullie aan te melden. Als ik eenmaal bij jullie leger op de lijst sta, heb ik nooit meer de mogelijkheid bij jullie weg te gaan. De bekendheid waaronder ik gebukt ga staat dat namelijk in de weg. Maar er komen bij jullie geregeld nieuwe dogma's tevoorschijn; die ik, of ik nu wil of niet, zou moeten onderschrijven, als ik me eenmaal heb aangemeld. Welke kant is Luther opgegaan vanaf het punt waar hij begon? Hoeveel hebben jullie aan zijn dogma's toegevoegd? En er worden nog steeds bepaalde dingen achtergehouden die ze overwegen naar buiten te brengen. U weet wat voor discussie er met handgeschreven pamfletten tussen Marius en Oecolampadius heeft plaatsgevonden, en hoe weinig Oecolampadius verschilt van Jovinianus en de anabaptisten. Volgens zeggen werd daar onlangs een pamflet over de drie personen gedrukt,[42.] en wel met volledige goedkeuring van Capito. Ze voegen eraan toe dat Oecolampadius van plan was geweest toestemming te geven voor een herdruk in Bazel, als hij een paar dingen had willen aanpassen. U zult zeggen dat ik dingen vertel die ik alleen van horen zeggen heb. Inderdaad, maar die dingen van horen zeggen zijn zowel van jullie mensen afkomstig als van personen die ook naar jullie mening een uiterst betrouwbaar karakter hebben. Het was mogelijk, zegt u, op een andere manier te laten zien dat u afkerig van onze factie bent. Integendeel, het lukt me nog steeds niet jullie of de tegengestelde partij te overtuigen. Maar ondertussen suggereert u ten onrechte dat ik om geen andere reden jullie opvattingen verwerp dan om te laten zien dat ik afkerig van jullie partij ben. Daartoe word ik gedreven door angst voor de hel.

Hier komt u natuurlijk bij de brief die aan Capito was geschreven, maar tegen u was gericht.[43.] Dat ik die verdenking opvatte komt door uw apologie. Toch verdacht ik u er niet van het boek geschreven te hebben, maar de uitgave ervan gesteund te hebben. Ik had het nog niet gezien, maar de kardinaal van Trente had in zijn brief aangegeven dat het zeer opruiend en gevaarlijk voor mij was.[44.] Maar wat ik aan Capito schreef, kon uw reputatie niet beschadigen. U bent iemand anders. Ik vroeg het stadsbestuur me die fout te vergeven, en nu vraag ik u hetzelfde. Oude mensen zijn in mijn ogen niet zozeer door een gebrek dat hun leeftijd meebrengt achterdochtig, als wel door de ruime ervaring met tegenslagen die ze nooit hadden verwacht. Zo komt het dat ze, door te denken dat onder iedere steen een schorpioen

42. Michael Servet, *De Trinitatis erroribus libri septem* (Haguenau, 1531).
43. Zoals uit het vervolg blijkt kwam in deze (niet bewaard gebleven) brief Francks *Chronica* ter sprake.
44. Deze (niet bewaard gebleven) brief van Bernhard von Cles wordt vermeld in brief 2587.

slaapt,[45.] zich soms vergissen. De brief van de kardinaal, die niet de gewoonte heeft zomaar iets te schrijven, had mij bezorgd gemaakt.

U bagatelliseert wat die nietsnut[46.] heeft gedaan, zoals alles, maar hij schreef niet alleen op het verkeerde moment, maar ook op een verkeerde manier. Wat bij wijze van spel in een fabel is gezegd,[47.] buigt hij om tot iets serieus; vaak slaat hij iets over wat de vijandigheid verzacht. Verder noemt hij als theoloog welke punten in mijn werken veroordeeld zijn wegens ketterij, alsof iedere kritiek meteen ketterij betreft. En die kletser antwoordt in mijn plaats.[48.] Ik heb het stadsbestuur nooit ergens van verdacht, maar toch is er daar bij jullie een nest van hongerlijdende nietsnutten, die ons geregeld dergelijke nonsens voorschotelen. Op het pamflet van Otto,[49.] dat in strijd met het edict van het stadsbestuur drie maal was gedrukt, volgde de scholiast Vulturius[50.] met brieven[51.] en de *Komeet.*[52.] Meteen daarna de zevenkoppige gedaante,[53.] kort daarop uw klagende apologie.[54.] Vervolgens mijn brief aan kardinaal Campeggi,[55.] die niet aan hem werd overhandigd, maar, door de perfide handelwijze van die ene evangelische persoon, in jullie stad werd gedrukt, zoals degenen verzekerden die het font herkenden. Hij is in dezelfde stad opnieuw gedrukt, met enkele lachwekkende toevoegingen die zogenaamd door mij zijn bedacht;[56.] het font is onbekend, maar er bestaat

45. *Adagia* 334.
46. D.i. Sebastian Franck.
47. Dit doelt op het gedeelte van de *Chronica* waar gebruik gemaakt is van *Adagia* 2601, gebaseerd op de fabel van de adelaar en de mestkever. Zie brief 2587, noot 13.
48. *Chronica*, blad 390v-394v.
49. Otto Brunfels; zie brief 2293.
50. Gerard Geldenhouwer, die Erasmus' *Epistola contra pseudevangelicos* van ‘scholia’ had voorzien (zie brief 2289).
51. *Epistolae aliquot Gerardi Noviomagi*, in 1529 samen met *D. Erasmi Roterodami Annotationes in leges pontificias et caesareas de haereticis* gedrukt.
52. *De terrifico cometa... qui apparuit anno 1527.*
53. Blijkens brief 2375 een spotprent op de keizer, wellicht geïnspireerd op Cochlaeus' *Septiceps Lutherus* uit 1529 en de zevenkoppige monsters uit Openbaring.
54. Bucers *Epistola apologetica.*
55. Brief 2366, gedrukt onder de titel *Epistola D. Eras. Rotero. nuper missa ad legatum apposto. Augustae agentem.*
56. Wellicht doelt dit op het pamflet *Ursach warumb Erasmus... in einer Schrifft an... Compeium bedenckt das es nicht gut sein sol das Roe. Key. Maiestat die Lutherische und andere lere mit dem schwerdt dempffe etc.*

geen twijfel dat het van dezelfde oplichter afkomstig is. Nu is die onzalige nonsens van Franck verschenen; hij schreef mij, blijkbaar in de gevangenis (eerder in de kroeg, denk ik), niet om vergeving te vragen voor zijn misstap, maar om te eisen dat ik hem dankbaar ben voor de eer die mij bewezen was. Zulke brutaliteit kan alleen maar uit die stad komen. Maar: 'Wat heeft hij misdaan, als hij het handschrift aan de censoren heeft voorgelegd en het met hun goedkeuring heeft uitgegeven?' Ik heb het stadsbestuur bij de kardinaal verontschuldigd, zelfs voordat ik het boek had gezien; ik deed het nogmaals zorgvuldiger in een tweede brief. De kardinaal antwoordde dat er nog niets aan koning Ferdinand verteld was.[57.]

Maar ik houd hierover op en wil graag het volgende van u weten. Aangezien er zoveel mensen zijn die geen goed woord voor jullie overhebben, die jullie in boeken die ze publiceren afmaken, die openlijk jullie ondergang beramen, waarom maken jullie je zo druk als jullie door mijn werken ook maar lichtjes worden aangevallen? Tegenover mensen als Eck, Fabri, Clichtove, Pio en verschillende anderen houden jullie je mond. Alleen tegen mij laten jullie je tanden zien. Maar u, Bucer, maakt al te vaak op die snaar een fout,[58.] omdat u alles wat in het algemeen tegen de pseudo-evangelischen wordt gezegd, op uzelf betrekt of meent dat het op iedereen betrekking heeft; en als iemand een nogal vrijmoedige uitspraak ontvalt, is er meteen Vatiniaanse haat.[59.] Jullie willen graag dat de keizer verzoeningsgezind tegenover jullie is. Maar wat wilde degene die de zevenkoppige gedaante de wereld inzond?[60.] En die recente geschiedschrijver?[61.] Toen ik tegen sommigen van jullie groep zei dat ik bang was dat de keizer, als hij werd uitgedaagd, een paar steden een flinke afstraffing zou geven, werden mijn woorden met hoongelach begroet. Maar we hebben gezien wat Zürich overkwam,[62.] zonder dat de keizer ingreep. Over jullie stad hoor ik, zoals gezegd, geen specifieke klachten; maar elders haten ze andersdenkenden. Maar ze hebben het aan die gehate personen te danken dat de vorsten nog geen enkele stad hebben aangevallen. Over Bazel krijgen we hier dagelijks nieuwe klachten te horen. U probeert telkens met plechtige verklaringen en door te zweren jullie oprechtheid voor ons geloofwaardig te maken, maar dat moet met daden die bij het evangelie passen en boeken die de apostolische geest verraden. Of Luther dat doet mag hij

57. Zie brief 2595.
58. *Adagia* 409.
59. Zie boven, noot 6.
60. Zie boven, noot 53.
61. D.i. Sebastian Franck.
62. Tijdens de Tweede Kappeleroorlog; zie brief 2525, noot 3.

zelf beoordelen. En toch antwoordt u namens allen: ‘Wij willen een keizer die verzoeningsgezind is, niet vertoornd.’ Ik heb het er maar niet over hoe gematigd sommige aanhangers van dat geloof zich in Augsburg gedroegen,[63.] en hoe eerbiedig ze over hem spreken.

Welke vorst zou echter zo'n politieke situatie willen als we in sommige steden zien ontstaan? In zulke steden wordt mensen die de godsdienst die ze van hun ouders meekregen niet kunnen loslaten, de mis ontzegd, de eucharistie ontzegd (degenen van wie aangetoond is dat ze elders de eucharistie ontvingen, krijgen een boete), de katholieke preek ontzegd, de kerkelijke biecht ontzegd, kortom, voor hen gaat de kerk op slot. Ze wonen in hun eigen stad niet veel prettiger dan Joden te midden van christenen. Erger nog, ze worden onder dreigementen naar de communie gedreven waarvan ze gruwen (neem me niet kwalijk, ik vertel wat ik heb horen zeggen, maar vaak en door velen, en wel uit de directe omgeving). In zulke steden mogen degenen die de nieuwe dogma's goedkeuren of doen alsof ze die goedkeuren, daarentegen alles wat ze willen; men gehoorzaamt er niet aan de wetten en houdt zich niet aan publieke en persoonlijke overeenkomsten. (Ik geef één voorbeeld van vele: ze verzekeren dat er in het document waarin het verdrag tussen Bazel en de Zwitsers is vastgelegd,[64.] expliciet staat dat Bazel, als er vijandigheid tussen de Zwitserse kantons zou ontstaan, neutraal zou blijven en de rol van vredestichter zou vervullen; maar iedereen weet nu, hoe vermetel ze zich in de strijd hebben geworpen om veldheer Zwingli hulp te bieden.)[65.] In zulke steden worden priesters zo behandeld dat ze vrijwillig in ballingschap gaan, monniken worden er verdreven of belegerd, zoals ze over de kartuizers in Bazel vertellen. Men houdt zich er zelfs niet aan verklaringen en oorkonden die van zegels zijn voorzien. In zulke steden mag een burger die om godsdienstige redenen of uit angst is uitgeweken niet in zijn eigen huis als gast verblijven, maar wordt hij gedwongen naar een publieke herberg te gaan. Kloosters worden er tot voorraadschuren gemaakt en kerken verwaarloosd. De algemeen vormende vakken gaan er samen met de literatuur regelrecht te gronde. Ik zie dat geleerden naar de sekte worden gelokt, bij de sekte zie ik niemand die heeft leren lezen of erom geeft het te leren. Er worden leerstoelen gecreëerd, maar waar zijn de toehoorders? Kort geleden stuurde ik mijn dienaar[66.] naar Bazel. Hij hoorde een preek in de hoofdkerk. Ik vroeg hoeveel toehoorders er waren. Drie mannen, zei hij, en tien vrouwen. En zelfs bij hen was geen enkele liefde voor waarachtige vroomheid te bespeuren. Meestal vatten de aanhangers van de sekte meteen een

63. Waarschijnlijk doelt dit op de Rijksdag van Augsburg in 1530.
64. Bazel trad in 1501 toe tot het Oude Eedgenootschap.
65. Zie boven, noot 62.
66. Gilbert Cousin.

felle haat op tegen andersdenkenden, wat op een weinig evangelische gezindheid wijst.

Ik herhaal wat ik al zei: ik ken niemand die door dit evangelie beter geworden is dan hij was, dat wil zeggen, die zich heeft voorgenomen minder naar de hoeren te gaan, feest te vieren en te dobbelen, die beter tegen een belediging kan, minder om wraak geeft, minder op geld let. Maar ik ken velen die slechter zijn geworden dan ze waren. Over mensen die ik niet ken oordeel ik niet. We horen alleen maar 'het evangelie, het evangelie, het geloof, het geloof!' Ik wil niets liever dan dat deze zaak, van welke aard dan ook, een gelukkig einde krijgt; maar voor zover ik met gissingen vooruit kan kijken en uit de voorboden de rest kan opmaken, zal de situatie op de grootst denkbare ramp voor het christendom uitlopen, en niet alleen wat het materiële, maar ook wat het geestelijke bezit betreft. Wat zal dit leven voorstellen als literatuur en wetenschappen zijn afgeschaft? En aangezien de godsdienstigheid nu al zo verslapt is, wat valt er anders dan heidendom te verwachten? Als het lot van de vroomheid in de afzonderlijke steden zal afhangen van de predikant en er niemand is die aan het hoofd van verschillende steden staat, moeten we vrezen dat we uiteindelijk zo veel sekten hebben als er steden zijn. Dat zou de betreurenswaardigste situatie zijn die denkbaar is. Als gevolg daarvan zijn ook de vorsten bezorgd voor hun positie; ze zijn bang dat hun uiteindelijk hetzelfde overkomt wat op verschillende plaatsen de bisschoppen en abten overkwam. De vijandigheid die jullie ondervinden wordt voor een niet gering deel veroorzaakt door schurken of dwazen die zich schuilhouden achter de aanduiding evangelisch. Aangezien de predikanten hen niet scherp durven terecht te wijzen, proberen ze hen te vriend te houden door met hen mee te praten of doen ze een oogje dicht alsof er niets aan de hand is. Zo ontstaat de situatie dat zelfs de predikanten niet vrij zijn, bang als ze zijn door het kerkvolk in de steek te worden gelaten. Maar ook al rolt de dobbelsteen zo gunstig mogelijk, het kan niet anders of er ontstaat een schisma. Tenzij jullie misschien denken dat de hele wereld zich bij jullie opvattingen zal aansluiten. Ik zie niet waar jullie de brutaliteit vandaan halen om dat te hopen, aangezien jullie het onderling zo oneens zijn.

Geklaag over de opzet van de studie en over het gedrag van degenen die aan het roer van de kerk staan, is al oud, ook al is het misschien nog nooit zo gerechtvaardigd geweest als in deze tijd. Maar nooit zal het met de mensheid zo goed gaan dat er niet telkens over van alles geklaagd zal worden. Toch had men, als het kwaad draaglijk was, zorgvuldig moeten kijken dat het goede niet tegelijk met het verkeerde werd opgeheven. Er zijn er onder jullie die willen dat er niets overblijft, die het een na het ander zouden gaan veranderen, als ze in hun opzet waren geslaagd. Zo'n grote verandering zou

onmogelijk zijn tenzij er sprake is van tirannie, of een algemeen concilie, of in elk geval eensgezindheid onder vorsten en bisschoppen. Kiezen voor tirannie als medicijn past niet bij mensen die het evangelie verkondigen. Het getuigt van vroomheid rampen die ergens anders vandaan op ons afgestuurd zijn om te zetten in winst voor de godsdienst. ‘Het was goed dat de tempel van Jeruzalem werd verwoest.’ Maar dat werd door de Romeinen gedaan,[67.] niet door christenen. Ook die methode van jullie zou trouwens wat meer succes hebben gehad, als de zaak in handen was geweest van personen met een achtergrond of levenswijze waar het volk niets op aan te merken had gehad. U zegt misschien: dat kunnen verzinsels zijn. Inderdaad, maar verzinsels verdampen snel. Zo werd in het begin van Luther gezegd dat hij een Jood als vader had en een Boheemse als moeder. Er werd beweerd dat hij een stevige drinker was, een schaamteloze hoerenloper, een bezetene en wat al niet meer. Maar dat alles verdween vanzelf. Toch verminderde zijn gezag met het afleggen van het monnikskleed en zijn huwelijk met een voormalige non,[68.] met wie hij volgens zeggen vele jaren daarvoor omgang had gehad. Ik ga nu niet in op de vraag of dat terecht is; ik heb het over het oordeel van de massa. Verder zou een geringe afkomst niemand tot schande mogen zijn; maar toch worden mensen door het volk meer op hun status dan op hun goede of slechte geestelijke eigenschappen beoordeeld. Er is momenteel binnen die gemeenschap een grote groep mensen die het priesterschap en het kloosterleven hebben opgegeven, die in strijd met de gangbare opvatting van de mensen zijn getrouwd, die het nadeel hebben van een geringe afkomst en die ten slotte niet alleen om hun eerdere, maar ook om hun huidige levenswijze aan gegronde of aannemelijke kritiek zijn blootgesteld. Ik denk dat u het nieuws over Wolfgang hebt gehoord.[69.] Christus schafte de mozaïsche wet op zo'n manier af, dat hij die ondertussen zelf in acht nam,[70.] om niet de indruk te wekken dat hij zijn eigen belang behartigde. Het had ook een punt van aandacht moeten zijn dat degenen die zich bij die sekte aansloten hun leven zo zouden inrichten, dat iedereen zou ervaren dat ze betere mensen waren geworden en geschikter voor iedere manier van leven. Men had niets van wat juist was aan het wankelen mogen brengen, maar wat de vroomheid niet ernstig belemmerde, zoals het gebruik van beelden en het aanroepen van heiligen, beter kunnen laten zoals het was. Evenzo had men bij de rest moeten corrigeren wat er aan bijgeloof was, en wel geleidelijk, en meer met overredingskracht dan met geweld. Nu is er een zodanige situatie ontstaan

67. In 70 na Chr.
68. Katharina von Bora.
69. Zie brief 2613, noot 17.
70. Vgl. Matteüs 5:17-20.

dat niets anders rest dan God te bidden dat hij dit slechte plan van de mensen een goede afloop geeft. Wat mij aangaat, ik zal door geen vrees of hoop ertoe gebracht worden iets op het gebied van de godsdienst te belijden waarvan ik niet overtuigd ben. Als ik ervan overtuigd was zou ik uit mezelf naar jullie kamp overgaan. Van degenen voor wie ik strijd krijg ik zoveel stank voor dank, dat ik niet alleen vanaf nu niets meer zal schrijven (mits jullie dat toelaten), maar dat ik er zelfs spijt van heb ook maar een woord te hebben geschreven. Hoe venijnig is Béda tegen me tekeergegaan, en dat meer dan eens, en Cousturier, en vervolgens Pio! Kort daarop verschenen de bijzonder domme aanmerkingen van de Sorbonne.[71.] Er volgde een boekje[72.] onder een verzonnen naam dat zo vol stond met krankzinnige beledigingen en schaamteloze leugens, dat geen Orestes[73.] iets dwazers zou kunnen zeggen en geen schurk iets schurkachtigers. Aangezien het boekje evident een schotschrift is, wordt het door de theologen genegeerd, maar de naam van de baljuw van Parijs, die ze 'lieutenant criminel' noemen, is toegevoegd.[74.] Hij verontschuldigt zich tegenover mij, maar het klinkt niet oprecht. De stijl van de auteur ken ik zo goed als ik zijn gezicht ken. Zulke gezanten krijgen we tegenwoordig uit Rome.[75.] Ik draag u in het openbaar geen haat toe, tenzij u doorgaat passages die tegen de slechten gericht zijn ten onrechte op iedereen te betrekken. Ik verdenk u niet langer, in elk geval wat de *Kronieken* betreft. Ook al heb ik noch van uw integriteit noch van die van Capito zo'n hoge dunk dat ik mijn armzalige ziel aan jullie hoede zal toevertrouwen. Ik bid dat Christus jullie allen verstandige en heilzame besluiten wil ingeven, omdat ik merk dat jullie die nodig hebben. Ik heb mijn hele hart bij u uitgestort. Het is aan u zo vriendelijk te zijn mijn trouwhartigheid in goede zin op te vatten.

Het ga u goed. 2 maart [1532]

2616 *Aan Caspar Hedio*
Freiburg, 3 maart 1532

Een hartelijke groet. Ik ben u erkentelijk voor het sturen van de brief, geachte heer; ook al bracht die geen nieuws, toch was hij alleen al zeer welkom om-

71. De *Determinatio*; zie brief 2552, noot 7.
72. Scaligers *Oratio*; zie brief 2564, noot 2.
73. Zie brief 2581, noot 4.
74. Jean Morin.
75. Erasmus veronderstelde dat het boekje was geschreven door Girolamo Aleandro, pauselijk gezant bij de keizer.

dat hij van een bijzonder aardige vriend afkomstig was. Zoals u, naar u schrijft, niet afwijkt van uw gebruikelijke vriendelijkheid, zo is bij mij nooit enig gevoel van bitterheid tegenover u opgekomen. Als u een fout hebt gemaakt, is het een fout uit welwillendheid. U hielp iemand die gevaar liep;[1.] hoewel het helpen van slechteriken vaak betekent dat je de goeden schade toebrengt. Ik waardeer de ijver waarmee u gewijde schrijvers vertaalt,[2.] ook al lijkt u mij, als ik afga op uw brieven, geschikt voor een gewichtiger taak, bijvoorbeeld Griekse teksten in het Latijn vertalen of in een commentaar uitleg geven bij de geheimenisvolle Schrift, als u misschien geen Grieks kent. Maar misschien ziet u in uw wijsheid dat de Schrift door een massa commentaren eerder verduisterd dan verklaard wordt. Wie heeft er niet over de psalmen geschreven? Onlangs publiceerde een of andere kartuizer in Keulen een enorm boekwerk.[3.] Sadoleto, bisschop van Carpentras, schrijft over de brieven van Paulus.[4.]

Ik zou graag willen weten hoe het met de eerwaarde vader Paul Volz gaat, of hij na zijn wisseling van kamp zichzelf blijft.[5.] Want eerder heb ik gemerkt dat hij iemand is met een levenswandel zoals je zelfs niet onberispelijker en zuiverder zou kunnen wensen. Doe hem alstublieft namens mij de groeten. Ik bid dat Christus bereid is de vorsten en de steden vreedzame en heilzame gedachten in te geven. Het ga u goed.

Freiburg, 3 maart 1532

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig, voor de vuist weg

Aan de geleerde heer Caspar Hedio, predikant. Straatsburg

1. Dit doelt wellicht op Hedio's verdediging van Johann Schott, die in Straatsburg pamfletten van voorstanders van de reformatie drukte die tegen Erasmus waren gericht; zie brief 1477b.
2. Het betreft vertalingen in het Duits van onder meer kerkhistorische teksten.
3. Dionysius de Kartuizer, *Insigne commentariorum opus in psalmos omnes Davidicos* (Keulen, 1531).
4. Sadoleto's *In Pauli epistolam ad Romanos commentariorum libri tres* (Lyon, 1535).
5. Paul Volz, aan wie Erasmus een van de drukken van het *Enchiridion* opdroeg met brief 858, vatte sympathie op voor de reformatie en bevond zich op dat moment, evenals Hedio, in Straatsburg.

2617 *Aan Johann Koler*
Freiburg, [maart] 1532

Deze brief is als opdracht afgedrukt bij Erasmus' vertaling van twee preken van Basilius de Grote over de vasten (*Duae homiliae divi Basilii de laudibus ieiunii*, Freiburg, 1532). In brief 2611, de opdracht bij de Griekse Basilius-uitgave, had Erasmus de eerdere vertaling van Raffaele Maffei bekritiseerd. Het boekje bevat verder een heruitgave van Xenophons *Hiëro* en tot slot de *Precatio ad Dominum Iesum pro pace ecclesiae* (zie brief 2618).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Johann Koler, proost van Chur

Om te voorkomen dat je altijd brieven van me krijgt die geen vrucht dragen en geen geschenken brengen, stuur ik je twee preken *Over het prijzenswaardige van vasten*, dat nu, naar we tot onze droefenis zien, grotendeels uit het leven van de christenen verdwenen is. Je zult zeggen dat die al eerder vertaald zijn; inderdaad, namelijk door Raffaele van Volterra. Maar ik heb deze moeite juist gedaan om te laten zien hoe gevaarlijk het is op een vertaling van willekeurige mensen te vertrouwen, en hoeveel beter het is uit de bronnen zelf te putten. Ik weet vrij zeker dat je verbaasd zult staan als je de vertaling van ons beiden met het Grieks vergelijkt. Want dankzij de uitgave van Basilius in het Grieks ligt dit binnen ieders bereik.

De tweede preek lijkt mij niet van Basilius, maar van een of andere liefhebber van de studie die bij wijze van oefening de eerste navolgt. Ik zal geen ruzie maken als iemand een andere mening heeft; toch denk ik dat ontwikkelde mensen, als ze de tekst nader bekijken, mijn mening zullen onderschrijven. Ik keur het soort oefening niet af, maar wel het bedrog dat mensen plegen die onechte en tweederangs teksten opdringen aan het publiek onder de naam van voortreffelijke mannen. Ik trof deze vorm van vervalsing ook aan in de geschriften van Athanasius en van de meest welsprekende auteurs. In elk geval had de goddelijkheid van Basilius de Grote iemand van zo'n waagstuk moeten weerhouden. Bij deze auteur is er evenwel minder vaak gezondigd. Ik heb er ook de *Hiëro* van Xenophon bij gedaan,[1] waar ik voor een tweede keer mijn gedachten over heb laten gaan.[2] Het ga je goed.

Freiburg, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

1. In 1530 opgedragen aan Anton Fugger met brief 2273.
2. 'cui admovimus *deuteras phrontidas*; vgl. Cicero, *Epistolae ad Quintum fratrem* 3, 1, 18.

2618 *Aan Johann Rinck*
Freiburg, 5 maart 1532

Deze brief is als opdracht afgedrukt bij Erasmus' *Precatio ad Dominum Iesum pro pace ecclesiae* (Gebed tot de Heer Jezus voor vrede binnen de kerk), verschenen in hetzelfde boekje dat brief 2617 bevat (zie aldaar).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere Johann Rinck, doctor in de rechten

Uw brief, zeer geachte heer, waarin u met uw scherpe inzicht op een knappe manier de rampen voorspelt die Duitsland te wachten staan en die met een vrome bede probeert af te wenden, bracht me ertoe een gebed te schrijven tot die almachtige vredestichter en bemiddelaar, zoals Paulus hem noemt,[1] waarmee we allemaal tegelijk de Heer kunnen aanroepen, die weliswaar (naar we zien) vertoornd is, maar toegeeflijk is. Uw advies om het moeras met rust te laten[2] is vriendelijk en goed bedoeld, maar komt te laat, en de onbeschofte brutaliteit van bepaalde lieden verdient dit. Bovendien waren er vrienden die per brief hiertoe aanspoorden. Het ga u goed, aardigste onder de vrienden.

Freiburg, 5 maart, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2619 *Aan Ambrosius von Gumppenberg*
Freiburg, 5 maart 1532

Erasmus van Rotterdam groet de protonotarius Ambrosius von Gumppenberg

Het spijt me werkelijk, Ambrosius, voortreffelijke vriend; ik vermoed dat uw brief mij tegelijk met een heleboel andere is overhandigd, op een moment dat ik al moe was van het intensief studeren en het lezen van brieven. Want zo gebeurt het soms dat er, tussen zoveel brieven, me eentje ontglipt en ontgaat, die nog ongelezen is of alleen snel doorgekeken is. Zojuist, toen ik sta-

1. O.a. in 1 Timoteüs 2:5.
2. *Adagia* 64; zie brief 2565, noot 2. Dit doelt waarschijnlijk op de *Determinatio* (zie brief 2552, noot 7), waarop hij al had geantwoord met zijn *Declarationes* (zie brief 2565, noot 13).

pels brieven doornam om een aantal mensen te antwoorden, kwam ik toevallig die van u tegen.

Daaruit begreep ik dat u mij een brief van de eerwaarde kardinaal Cajetanus had gestuurd. Ik moet u vertellen dat mij niets van hem is overhandigd, behalve de boekjes over de eucharistie, de biecht en het aanroepen van heiligen.[1.] Wat mij daarin bijzonder aanstond waren de erudiete beknoptheid en soberheid bij het disputeren, terwijl de kwestie tegenwoordig door de meesten met luid geschreeuw wordt bediscussieerd, en wel op zo'n manier, dat ze van uiterst warrig nog warriger wordt. Ik heb ze met veel genoegen gelezen en ze gedeeld met geleerde vrienden en ten slotte ook aan de drukkers toevertrouwd. Maar als de brief van de eerwaarde heer Cajetanus nog toegevoegd had kunnen worden, was ik beslist dolblij geweest. Ik vond dat u dat moest weten en smeek u mij deze ongelukkige gang van zaken te vergeven en mij bij uw beschermheer te verontschuldigen, in wiens gunst ik graag aanbevolen wil zijn.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 5 maart, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2620 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 7 maart 1532

Een hartelijke groet. De keizer is in Duitsland,[1.] maar het is verbazingwekkend stil over wat hij van plan is. Ik vermoed dat er geen concilie zal plaatsvinden.[2.] De paus houdt niet van concilies; de zaak zal, denk ik, met het zwaard aangepakt worden. De Heer zal hopelijk voor een goede afloop zorgen.

Wat betreft het bedrag dat Pieter Gillis had, het kan zijn dat mijn geheugen me in de steek laat, maar voor zover ik me herinner was de waarde volgens zijn brief en wissel 117 florijnen en wat stuivers.[3.] Ook kan het zijn dat er twee florijnen afgegaan zijn door een veranderde waarde van het geld. Maar ik ben aan dergelijke verliezen gewend geraakt.

1. *De sacrificio missae adversus Luteranos iuxta Scripturam tractatus* en *De communione*, *de confessione*, *de satisfactione*, *de invocatione sanctorum adversus Luteranos tractatus*, gedrukt in Rome in 1531. Beide werken verschenen als één boek in Keulen in 1531 (titelblad) of 1532 (colofon).
1. Voor de rijksdag in Regensburg; zie brief 2527, noot 8.
2. Vgl. de derde alinea van brief 2516.
3. Volgens Schets was het bedrag 115 florijnen en 18 stuivers; zie brief 2558.

Over de theoloog Pierre Barbier kan ik me niet genoeg verbazen;[4.] ik begrijp zijn brief niet, zo onbegrijpelijk is het taalgebruik ervan.

Luis de Castro weet niet wie hij erom moet vragen. De bisschop van Rochester[5.] is mij niets verschuldigd en heeft niets beloofd. De aartsbisschop[6.] had beloofd dat hij het geld binnen zeven dagen zou geven. En misschien is het geld in de handen van zijn beheerders, maar houden ze het achter omdat ze op de dood van hun meester hopen.[7.] Het zijn harpijen, of wat er roofzuchtiger dan de harpijen kan zijn.

Ik heb Hieronymus Froben opdracht gegeven dat hij int wat er in Frankfurt uitbetaald zal worden.[8.] Ik weet dat het vervelend voor je is je met dit soort minuscule bedragjes bezig te houden, gewend als je bent aan grotere bedragen. Maar volgens Paulus verdraagt de liefde alles.[9.]

Ik zal wachten tot Froben terug is van de beurs.[10.] Als er niets gestuurd zal zijn door de aartsbisschop en ook niet door Mountjoy, die in zijn brief een bepaald bedrag beloofde, zal ik een van mijn dienaren naar Engeland sturen, zodat ik eens en voor altijd van dat land verlost word.[11.]

Mij wordt gevraagd naar Brabant terug te keren, maar er zijn drie dingen waar ik bang voor ben; ten eerste dat dit fragiele lichaam niet meer tegen het koude en winderige klimaat daar kan, vervolgens dat de gunst van koningin Maria onvoldoende tegenwicht vormt tegen de razernij van de monniken en ten slotte dat het hof mijn einde betekent, omdat ik hier, verscholen in mijn kamer, mezelf al amper in leven weet te houden.

De theologen voor wie ik het heb opgenomen, tonen zich zo dankbaar dat ik spijt heb ook maar iets tegen de aanhangers van Luther geschreven te hebben. Ik heb antwoord gegeven op de aanmerkingen,[12.] maar zeer beheerst en met beleid. Ik ben niet van plan te reageren op het bijzonder beledigende en ronduit dolzinnige schotschrift dat direct na de aanmerkingen is uitgegeven onder een gefingeerde naam.[13.] Zulke gezanten krijgen we van de paus.[14.]

4. Vgl. brieven 2527 en 2613.
5. John Fisher.
6. William Warham, aartsbisschop van Canterbury.
7. Warham overleed op 22 augustus 1532.
8. Zie brief 2593.
9. 1 Korintiërs 13:7.
10. De voorjaarsbeurs in Frankfurt.
11. Zie brief 2527, noot 4.
12. Zie brieven 2552, noot 7 (*Determinatio*), en 2565, noot 13 (*Declarationes*).
13. Scaligers *Oratio*; zie brief 2564, noot 2.
14. Zie brief 2615, noot 75.

Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Schets
Freiburg, 7 maart, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus
Je vriend Erasmus van Rotterdam, eigenhandig
Aan de geachte heer Erasmus Schets, koopman. Antwerpen

2621 *Aan Johann (II) Paumgartner*
[Freiburg], 7 maart 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Johann Paumgartner

Kon ik maar even gemakkelijk uit de ader van mijn intellect een geschenk dat bij onze vriendschap past tevoorschijn halen als u, zeer illustere heer, probleemloos uit de aderen van de aarde opdelft! Die waaghalzerij om u te schrijven zonder dat ik eerder kennis met u had gemaakt, had ik van Zasius geleerd, die mij daartoe met kracht aanspoorde.[1] Hij is iemand wie ik niets kan weigeren wegens de ontelbare dingen die hij voor mij heeft gedaan, waardoor ik hem al lang zeer verplicht ben, maar nu nog meer, omdat hij mijn lijst met vrienden heeft uitgebreid door er een bijzonder aardig iemand aan toe te voegen. Je zou tegenwoordig weinig eerlijke vrienden vinden. Maar het is bij uitstek een blijk van oprechte welwillendheid dat iemand zelfs zijn vrienden met een vriend wil delen.

Hoewel u mij dus een groot plezier deed met het sturen van onbewerkt goud uit de natuur, symbool van een absoluut ongeveinsde houding, meen ik toch heel wat rijker te zijn geworden door de winst van uw vriendschap dan door de ontvangst van het geschenk, dat volgens u, bescheiden als u bent, die naam niet mag hebben en dat u liever handgeld noemt. Ik heb tot nu toe niets voor u gedaan en zie niet waartoe ik überhaupt in staat ben, maar als ik iets voor u kan doen, zal ik dat doen omdat u het verdiend hebt. Want ik herhaal wat ik in mijn eerdere brief schreef, als ik het wel heb: u hebt Erasmus om evenveel redenen aan u gebonden als u Zasius aan u verplicht hebt. Rest mij nog zowel Zasius, die bemiddelde, als u, allervriendelijkste heer, hartelijk te bedanken; ik zal graag mijn dankbaarheid tonen, als u of Zasius laat weten waarmee ik u een plezier kan doen. Neem de proef op de som, als u wilt, dan kunt u zien of het oprecht gemeend is wat ik zeg of niet. Ik wens u samen met allen die u dierbaar zijn het allerbeste.

7 maart 1532

1. Zie brieven 2602 (Zasius' aansporing) en 2603 (Erasmus' eerdere brief aan Paumgartner).

2622 *Van Bernhard von Cles*
Regensburg, 7 [maart] 1532

Aan Erasmus

Die auteur van de *Kronieken*[1.] heeft van het Straatsburgse stadsbestuur zijn verdiende loon gekregen, dat is duidelijk! Ik werd daarvan op de hoogte gebracht door uw brief van de achtste van de vorige maand. Omdat zijn werk al bij iedereen bekend is en door geleerde mensen terecht is afgekeurd, ben ik van mening dat het voortaan eerder van weinig belang geacht moet worden. U hoeft niet bang te zijn dat onze vorsten boos op u zijn, omdat u op grond van andere brieven van mij er zeker van kunt zijn dat zij een hoge dunk van u hebben; onder hun bescherming zult u veilig voor laster zijn en in alle rust de rest van uw leven kunnen doorbrengen, dat hopelijk nog lang zal duren. Ik wens van harte dat het zo mag gaan.

Het aan mij gestuurde boekje[2.] heb ik aan de bisschop van Wenen[3.] gegeven om te lezen, samen met de brief van het Straatsburgse stadsbestuur, die ik aan u terugstuur.

De keizer en de koning, mijn meesters, hebben zich hierheen begeven om iets goeds te doen voor het algemeen welzijn,[4.] wat de situatie waarin we ons op dit moment bevinden beslist vereist. Er is naar mijn mening niets anders wat het waard is aan een brief toevertrouwd te worden. Intussen wens ik u het beste.

Regensburg, de 7de

2623 *Aan Bernhard von Cles*
[Freiburg, maart 1532]

Een hartelijke groet, zeer eerwaarde prelaat. Dat uw genegenheid voor mij oprecht gemeend is blijkt alleen al hieruit dat uw brieven altijd iets van blijd-

1. Sebastian Franck; zie brieven 2587, noot 12, en 2615, p. 200-202 en 206.
2. Dit zou Francks *Chronica* kunnen zijn, dat in brief 2587 ondanks de omvang een *libellus* wordt genoemd en waarschijnlijk het onderwerp van de hierna genoemde brief van het Straatsburgse stadsbestuur was.
3. Johannes Fabri.
4. Karel V en Ferdinand van Oostenrijk waren in Regensburg voor de rijksdag; zie brief 2527, noot 8.

schap en troost brengen. Ze zijn immers doortrokken van iets waardoor ze geen schrik, maar vreugde brengen bij degenen naar wie ze toegaan.

Iedereen bij wie nog iets van gezond verstand over is bidt met u dat de Heer het zeer vrome voornemen van de vorsten zal steunen.[1] De zaak heeft immers een punt bereikt dat zelfs diegenen die dit toneelstuk onder luid applaus van talloze mensen begonnen zijn, er genoeg van hebben. Waar Uwe Eerwaarde om bidt, daar bidden vele anderen om in hun brieven aan mij. Daarom besloot ik een gebedsformulier te schrijven waarmee wij allen, die de roem van Gods huis liefhebben,[2] tegelijk kunnen bidden. Ik stuur u het boekje.[3]

Ik weet niet of mijn oplossing van het raadsel van de leeuw en de slang een goede gissing is; ik denk dat u de woestheid van de Turken en het venijn van de ketters bedoelt. De slangen zijn wat milder geworden; hopelijk veranderen ze allemaal in lammeren. Zou Uwe Hoogheid alstublieft willen denken aan wat ik eerder onder uw aandacht heb gebracht; laat men eerder letten op de moeite ik mij in deze onrustige tijden getroost heb voor de kerk, dan op bepaalde lieden die gedreven door menselijke gevoelens boosaardige kritiek uiten. Want om aan de rest voorbij te gaan, met de twee boekjes die ik vorig jaar uitbracht, heb ik de ongelofelijke machinaties van bepaalde lieden bedwongen,[4] maar het is niet verantwoord daarover iets in een brief te zeggen. En opnieuw heb ik enkele van mijn gezworen vrienden tot vijanden gemaakt.[5] We strijden voor de Heer; hij zal de soldij betalen, hij, die zich niet vergist in zijn oordeel en degenen die er recht op hebben niet teleurstelt. Ik hoop dat hij de vorsten zo zal bijstaan, dat de inmiddels ondraaglijke beroering tot bedaren wordt gebracht met zo min mogelijk bloedvergieten, en dat de overwinning niet tot voordeel van mensen strekt, maar naar het welzijn van de gehele kerk en naar de glorie van Christus gaat.

1. Zie brief 2622, noot 4.
2. Psalm 26:8
3. Zie brief 2618.
4. Zie brief 2600.
5. Misschien Martin Bucer en Wolfgang Capito als gevolg van de kwestie rond Francks *Chronica*; zie brieven 2587 en 2615.

2624 *Van Hector van Hoxwier*
Franeker, 16 maart 1532

Niets zal mij ooit kunnen overkomen wat meer vreugde en genoegen geeft dan uw brief,[1] Erasmus, uniek sieraad van onze tijd. Hij voldeed niet alleen ruimschoots aan mijn wens en verlangen, maar overtrof zelfs al mijn hoop en verwachtingen. Wat mij in die brief het meeste plezier deed, was uw werkelijk uitzonderlijke openheid en vriendelijkheid, en die absoluut zuivere eenvoud, die hoogmoed veracht. Hoewel niemand immers meer en geldiger redenen tot hoogmoed zou mogen hebben dan u, kleineert u, ik zou haast zeggen: veracht u zichzelf zo, dat u het geenszins vervelend lijkt te vinden tot onze groep vrienden gerekend te worden. Wie zou niet vol verwondering staan te juichen, wie zou het niet een genot vinden bij uw zo prachtige, zo gulden gaven, waarvan de schittering reeds lang heel Europa glans verleende, deze edelsteentjes van bescheidenheid en mildheid te zien? Die gaven zorgen dat u overal iemand bent die respect en bewondering afdwingt, maar deze eigenschappen beteugelen en matigen de overmoed van uw kwaliteiten, zodat u haast evenzeer bij weldenkende mensen geliefd bent om uw minzaamheid, als bij geleerden achting geniet om de verdienste van die kwaliteiten.

Diezelfde gematigdheid van u geeft uw vijanden en critici dagelijks allerlei verkeerde signalen,[2] naar het mij voorkomt. Die lieden kijken alleen naar die bedaardheid als ze u inschatten, die ze gemakkelijk denken te kunnen grijpen. Daarom zijn ze voortdurend aan het springen, want ze willen, hangend aan de franje van de zoom van uw kleed, het lostrekken en scheuren, en u afhouden van de uitgezette koers om de studie te bevorderen, of u dwingen in elk geval om te kijken, wat naar hun idee een grote prestatie is. Ze hebben door dat u niemand negeert en dat heel wat mensen door uw geschriften bekend zijn geworden, die anders, geheel veronachtzaamd, in de voortdurende duisternis van hun domheid zonder enige betekenis waren geweest. Daarom is er niemand die niet voor zichzelf deze kans op faam en bekendheid aangrijpt. Maar terwijl ze die kans willen benutten door, helemaal verkeerd, beledigende uitspraken over Erasmus te doen, en ijverig proberen uw naam een smet aan te wrijven, lijken ze alleen maar iets in de lucht te spuwen wat op hun eigen gezicht terechtkomt, en zichzelf met hun eigen spuug te bevuilen. Als u hun in het begin hun verdiende loon had gegeven, en niet zwaarder had laten wegen wat bij u paste dan wat hun kwalijke gedrag verdiende, dan was u volgens mij, tijdens uw zeer eervolle oude dag, allang klaar geweest met het doden van die monsters. Gezien hun schaamteloosheid en koppigheid leek dat evenwel nauwelijks verwacht te kunnen

1. Brief 2586.
2. ‘tua modestia male... multa docet’; vgl. Terentius, *Heautontimoroumenos* 648.

worden van mensen voor wie brassen, ambitie en populariteit het enige doel is, waarop al hun streven en denken is gericht. Maar als iemand hen wil kwellen en straffen, kan hij dat misschien het eenvoudigst doen met zwijgen en negeren; hij zal hun elk excuus om hierna nog tegen grote en eervolle namen te keer te gaan bij voorbaat ontnemen.

Ik zeg dit niet om de indruk te wekken dat ik u adviezen en aanwijzingen geef, of omdat uzelf niet weet hoe u die hydra's moet terugdringen - dat zou het domste en arrogantste zijn wat men kan bedenken. Maar het ergert me dat u, reeds een veteraan die de dienst erop heeft zitten, of liever, zo'n belangrijke aanvoerder en bevelhebber van de studie, door marketenters en stalknechten bespuwd wordt, en dat niet alleen, ik kan er ook absoluut niet tegen dat ze, vertrouwend op uw goedheid, geregeld nieuwe lastercampagnes verzinnen, om zo toch nog van de zinloze en even dwaze als schaamteloze, überhaupt toch valse rente in de vorm van een beetje roem te genieten. Maar laat het dan uw lot zijn dat noch uw rechtschapen levenswijze, noch uw verheven verstand, noch uw krachtige welsprekendheid, noch ten slotte de gunst van de vorsten u tegen deze kreeften[3] kunnen beschermen en u gemoedsrust kunnen bieden, toch zullen ze nooit bereiken dat het toneelstuk dat ze al een hele tijd onder applaus van hun bentgenoten hebben opgevoerd, ook de goedkeuring van weldenkende en verstandige toeschouwers krijgt. Behalve door de uitnemende eigenschappen van uw verstand en karakter, zult u door die zo beminnelijke innemendheid van u eeuwig voortleven in de gedachten van de mensen, zodat de naam Erasmus tot in lengte van dagen geliefd en geacht zal zijn.

Ik weet dat u vaak uw minzaamheid inzette als u uw vrienden prees en aanbeval, zodat die voor mij niet meer nieuw zou kunnen lijken. Toch gaf u mij met diezelfde minzaamheid allerlei redenen tot blijdschap, door ook mij een brief waardig te keuren (vooral omdat hij eigenhandig geschreven was) en verder onze vriend Viglius met een fraaie lofrede te eren. Want als ikzelf niet zou begrijpen hoeveel eer mij daarmee ten deel is gevallen, dan ben ik werkelijk zo iemand op wie van toepassing is wat, zoals het bij de komediedichter staat, tegen een dwaas wordt gezegd: kinkel, knuppel, ezel, stuk lood![4] Bovendien moest het mij wel zeer veel deugd doen dat u op zo eervolle wijze over Viglius spreekt, gezien zijn sympathie voor mij, die hij vaak in zijn brieven aan mij liet blijken, en omgekeerd mijn genegenheid voor hem. Want

3. Vgl. *Adagia* 1378 (Een kreeft vangt een haas), met de volgende uitleg: ‘over iets zeer onwaarschijnlijks, wat absurd is om te zeggen, zoals wanneer iemand zegt dat een geleerde door een zeer dom iemand wordt overtroffen’.
4. Terentius, *Heautontimoroumenos* 876-877.

behalve een zeldzame begaafdheid en de stellige verwachting dat hij een groot geleerde zal worden, zijn er in de privésfeer allerlei redenen waarom ik hem zeer veel verschuldigd ben. Want door al het mogelijke te doen voor mijn broer,[5.] die hij in Bourges achterliet, door hem te bemoedigen en aan te sporen en hem als het ware de hand te reiken[6.] zodat hij zich verder zou verdiepen in de studie van het civiel recht, heeft hij mij een bijzonder grote dienst bewezen en mij aan zich verplicht. Bij deze zaak ben ik Karel Sucket niet minder dank verschuldigd, van wie ik weet dat hij u dierbaar is. Het geluk zal Viglius hopelijk nooit in de steek laten; het zal niet alleen het resultaat zijn van zijn verstand en ijver, waarmee hij het geluk voor zichzelf zal kunnen creëren,[7.] maar ook van uw aanbevelingen, waarvan de woorden stuk voor stuk, zoals Cicero zegt, afzonderlijke getuigenissen zijn.[8.]

De raadsheer Haio is nu al voor de derde maand aan de andere zijde van de Eems;[9.] er werd hier gezegd dat hij vrij ernstig ziek is, maar ik weet niets met zekerheid. Cammingha maakt het goed, hij is volop bezig zijn vertraging en getreuzel goed te maken; wat de brieven evenwel betreft weet ik dat hij eerder herhaaldelijk druk in de weer was, waarbij hij verkondigde dat hij aan Erasmus schreef, en daarom ben ik verbaasd dat u schrijft dat er niets van hem bezorgd is.[10.] Dat bracht mij ertoe meteen na overhandiging van uw brief een afschrift van het bewuste gedeelte van uw brief aan hem door te sturen, omdat ik heel goed weet hoeveel achting u voor hem hebt en hoeveel hij u verschuldigd is. Hij heeft nog niet voor een nieuwe baan getekend en weet nog steeds niet wat hij wil, of hij de halster, zoals u dat noemt,[11.] accepteert, naar u terugkeert of naar Frankrijk gaat.

Wat het overige betreft, mijn schoonvader Gerard van Herema vroeg me of ik u namens hem hartelijk wilde bedanken, omdat u hem de eer van een brief[12.] van u waardig keurde, dat wil zeggen, dat u hem iets schonk wat zelfs bij de machtigste vorsten gewild is. U plantte die zelfs in uw tuin met bloemrijke brieven aan. Hij begrijpt dat hem daarmee onsterfelijkheid is bereid en

5. Ausonius van Hoxwier.
6. *Adagia* 3808.
7. Vgl. Plautus, *Trinummus* 363.
8. Cicero, *Epistulae ad familiares* 16, 8, 2.
9. Haio Herman was afkomstig uit Emden.
10. In brief 2586 zegt Erasmus al een tijd geen post van Haio Herman gekregen te hebben. De oorspronkelijke versie van de brief, zoals Hoxwier die had ontvangen, bevatte een passage over Cammingha die Erasmus geschrapt heeft in de gedrukte versie, die de enige bron is; zie brief 2810.
11. De halster van het huwelijk; vgl. Juvenalis, *Satiren* 6, 43.
12. Brief 2262.

daarom meent hij op geen enkele manier genoeg te kunnen bedanken. Het is echter zijn grootste wens dat hij de gelegenheid krijgt om zijn bedoelingen metterdaad te kunnen aantonen. Overigens is uw brief pas na bijna twee jaar overhandigd. Want toen Cammingha jullie verliet nam hij hem mee naar Italië, vervolgens daarvandaan naar Leuven en uiteindelijk naar Friesland. Ik zeg dit erbij zodat u niet denkt dat wij tot het getal en de stad der Trojanen behoren, omdat we zo laat bedanken.[13.] Wat ik u een tijd geleden over mezelf beloofde, is hopelijk evenzeer welkom als bestendig, wat het moeiteloos zal zijn. Als u bereid zult zijn mij bij gelegenheid op de hoogte te stellen van wat er op literair gebied gebeurt, en van uw gezondheid en de situatie in Duitsland (mits er iets is wat zonder risico in een brief gezet kan worden, en als het voor u niet bezwaarlijk is), zult u mij daarmee een groot plezier doen en geheel in overeenstemming handelen met die nog onlangs getoonde welwillendheid van u jegens mij. Zie mijn vertrouwen.

Het ga u goed en wees mij als iemand die u zeer genegen is, op uw beurt genegen.

Franeker, 16 maart 1532

Hector van Hoxwier, de uwe als hij iets zal kunnen doen

Aan de zeer illustere heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, theoloog, veruit de voortreffelijkste in elke soort wetenschap. Freiburg im Breisgau

2625 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 16 maart 1532

Een hartelijke groet. Ik schreef je in de maand januari,[1.] mijn zeer geliefde heer Erasmus, sindsdien heb ik geen brieven van je gehad.

Ik heb mijn gemachtigden in Frankfurt opgedragen dat ze met deze voorjaarsbeurs in jouw naam Hieronymus Froben 203 florijnen en 18 schellingen betalen en van hem een ontvangstbewijs krijgen. Ik ga ervanuit dat hij zo eerlijk tegenover jou is, dat ik zelfs niet twijfel dat het aan je uitbetaald zal worden. En om je te laten zien hoe het genoemde bedrag berekend is, grijp ik terug op mijn brief die ik op 18 oktober jl. aan je schreef,[2.] waarin ik uit-

13. Toespeling op een anekdote uit Suetonius, *De vita caesarum*, Tiberius 52, 2: toen gezanten uit Troje na het overlijden van Tiberius' zoon Drusus de vader nogal laat kwamen condoleren, luidde diens reactie: ‘En jullie gecondoleerd met het verlies van Hector!’
1. Brief 2593.
2. Brief 2558.

eenzette dat ik toen 245 florijnen en 18 stuivers van hier had aan geld dat van jou is. Sindsdien heb ik ontvangen wat Castro aan me overgemaakt heeft voor de vijf pond sterling, door een zekere Zacharias[3.] in Engeland geïnd, namelijk 39 florijnen en elf stuivers. Het totaal aan geld dat nu bij mij is, is opgelopen tot 285 florijnen en 9 stuivers, die, als ze met behoud van de waarde omgerekend zijn in gouden florijnen, evenveel zijn als voornoemde 203 gouden florijnen en 18 schellingen; zoals hiervoor gezegd, heb ik opdracht gegeven die in Frankfurt aan Hieronymus Froben te betalen. Ik heb nu dus geen geld van jou en zal wachten op het volgende wat ik krijg. Castro klaagt er iedere keer over dat hij met al zijn aansporingen, hoe beleefd die ook zijn, zonder onbeschaamdheid, niets weet te innen.

Er gaat een gerucht dat je daar weg zult gaan en hierheen komt. Zodra je dichter in de buurt bent, zal er overvloediger hoop zijn dat je dat geld uitbetaald krijgt dan er nu is. Ze denken nu dat je, ook al leef je, elk moment het tijdelijke met het eeuwige zult verwisselen en dat ze verlost zullen zijn van die betalingen. Naar ik hoor heeft koningin Maria, die jou zeer toegedaan is, je gevraagd te komen. Wanneer je haar nu afwijst en ons en je vaderland afslaat, geloof me, dan zullen veel mensen hier de zo lang gevoede hoop op jouw terugkeer in wanhoop opgeven.

Ik stuur je hierbij een bundeltje brieven dat door Goclenius aan mij was doorgestuurd; ook heb ik enkele dagen geleden verschillende andere bundeltjes brieven overgedragen die hier en daar aan mij gestuurd waren en aan jou doorgestuurd moesten worden. Ik heb ze allemaal naar mijn gemachtigden in Frankfurt verstuurd, zodat ze tegelijk aan Hieronymus Froben toevertrouwd kunnen worden.

Het lot brengt op dit moment niets wat het waard is om over te schrijven. De rijksdag van Regensburg[4.] zal iets baren wat het tumult van deze tijd vleugels zal geven[5.] of zal opheffen. Hopelijk zal het deel waar ik het ergste bang voor ben geen werkelijkheid worden.

Het ga je goed, mijn zeer geliefde heer Erasmus, en als je niet zelf komt, schrijf dan terug over de ontvangst van het geld via Hieronymus.

Antwerpen, 16 maart 1532

Erasmus Schets, van harte je zeer oprechte vriend

Aan mijn zeer goede vriend Erasmus van Rotterdam. Freiburg im Breisgau

3. Zacharias Deiotarus.
4. Zie brief 2527, noot 8.
5. *Adagia* 3786.

2626 *Van Henricus Cornelius Agrippa*
Keulen, 17 maart 1532

Een groet. Ik heb kort geleden, zeer geachte Erasmus, die zeer vriendelijke brief van u,[1] die de priester Andreas voor mij meebracht, beantwoord en geregeld dat de mijne via Maximilianus Transsilvanus aan u werd overhandigd. Ik weet niet of u hem ontvangen hebt, ik denk van wel, ook al heb ik van u niets anders ontvangen; ik was namelijk enkele dagen weg uit Brabant, op bezoek bij de zeer eerwaarde en illustere keurvorst, de aartsbisschop van Keulen,[2] die u liefheeft en vereert als geen ander. We hebben het heel vaak over uw volkomen zuivere en onweerlegbare leer. Er zijn in zijn omgeving talloze mensen die uw lof verkondigen, onder wie Tielmannus Gravius, een zeer enthousiaste bewonderaar van u. Toen hij had verteld dat hij een geschikte bode had die naar u toe ging, vond ik het onbillijk dat hij zonder een brief van mij vertrok, ook al heb ik niets om op dit moment aan u te schrijven, behalve dat ik u voortdurend zeer toegedaan en verplicht ben, omdat u zich verwaardigde mij, een onbekende die niet bijzonder geletterd is, aanzien te verlenen met een brief van u, waarbij u het initiatief nam. Aangezien uw menslievendheid dus inhoudt dat u, een beroemd man, een brief van een onaanzienlijk iemand niet versmaadt, moet u me mijn overmoedigheid vergeven als ik u vraag mij een keer in een vrij moment terug te schrijven. Want ik hoop dat we daarna snel een onderwerp zullen hebben naar aanleiding waarvan we ook over belangrijke zaken zeer geregeld over en weer kunnen schrijven en terugschrijven. Ik wens u het allerbeste. Keulen, 17 maart 1532

Ik zal nog een maand hier blijven, om vervolgens naar Brabant terug te keren.

Henricus Cornelius Agrippa, Uwe Excellentie zeer toegedaan, eigenhandig

Aan zijn zeer geachte vriend Erasmus van Rotterdam, theoloog, onberispelijk wat betreft leer, levenswandel en karakter. Freiburg im Breisgau

1. Brief 2544, waarop Agrippa had geantwoord met brief 2589.
2. Hermann von Wied.

2627 *Van Johann Koler*
Augsburg, 17 maart 1532

Van deze brief is alleen het slot bewaard gebleven. Het begin is ontleend aan Burschers *Index et argumentum epistolarum ad D. Erasmum Roterodamum autographarum* (Leipzig, 1784, p. 47), waar ook de onderwerpen die Koler aan de orde stelt worden opgesomd.

Een hartelijke groet. Het is mij een lange tijd niet mogelijk geweest je iets te schrijven...

Vader en zoon Rem doen je allebei nadrukkelijk de groeten terug; de zoon zou je schrijven, als hij zich niet, al klaar voor de reis, naar de rijksdag[1.] had gehaast. Ik wens, mijn beste Erasmus, dat het je voortdurend goed mag gaan in Christus.

Augsburg, 17 maart 1532

Uw vriend Johann Koler

De bezorger van deze brief heeft van mij geld gekregen, je bent hem niets verschuldigd.

Aan de zeer illustere en geleerde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog. Freiburg

2628 *Aan Jean de Pins*
Freiburg, 20 maart 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Jean de Pins, bisschop van Rieux in Frankrijk, zeer hartelijk

Voor mij was het in elk geval geen desastreuze vergissing, want daardoor kwam de herinnering boven aan de zeer plezierige vriendschap die er ooit in Bologna was, toen we ons aan de edelste soort studie wijdden.[1.] Ik was ervan overtuigd dat de Griekse Josephus bij de eerwaarde bisschop van Rodez was.[2.] Hij schreef evenwel, dat hij tot uw have en goed behoort en bij u rechtmatig is teruggekeerd. Uw wellevendheid, die ik vroeger van nabij heb leren kennen en ervaren, geeft me daarom goede hoop dat u dat boek voor een paar maanden aan Hieronymus Froben ter beschikking zult stellen. Hij heeft namelijk besloten deze geschiedschrijver, die bij uitstek beroemd is, maar door de onwetendheid van vertalers en kopiisten op een betreurenswaardige wijze verknoeid en bedorven is, volgens een betrouwbaar Grieks handschrift te herstel-

1. Zie brief 2527, noot 8.
1. Erasmus was in 1506-1507 in Bologna.
2. Georges d'Armagnac; zie brief 2569, noot 3.

len, waarvoor hij enkele geleerden heeft aangetrokken. Die onderneming zal de algemene studiezin niet weinig bevorderen, en bovendien uw naam aardig wat roem bezorgen. Hieronymus is een man van beproefde trouw; mocht u niettemin enige twijfel hebben, neem mij dan als borg; want ik ben in dit geval volstrekt niet bang voor die orakelspreuk '... en je hebt zorg'.[3.]

Ik zou graag willen weten hoe het met onze vriend Bombace gaat; ik heb een aantal jaren niets over hem vernomen. In zijn laatste brief gaf hij aan dat hij naar Bologna ging, samen met zijn kardinaal, die onlangs is overleden;[4.] hij zou drieduizend dukaten betalen voor het luxe huis dat hij had gekocht.

Als er verder überhaupt iets is waarmee dit nederige persoontje, ooit uw vriend, nu uw dienaar, u een plezier kan doen, zult u merken dat hij tot alles wat u opdraagt volledig bereid is. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 20 maart 1532

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig, voor de vuist weg

2629 *Van Jan van Campen*
Frankfurt, 21 maart 1532

Toen mijn meester Dantiscus, bisschop van Chełmno, en ik eergisteren voor ons plezier wat aan het lezen waren in het kasteel[1.] waar de zeer eerwaarde kardinaal van Luik hem met oprechte bedoelingen had uitgenodigd en al verschillende dagen zeer vriendelijk onthaalde, kwam de zeer eerwaarde in eigen persoon plotseling naar de kamer van mijn meester. Hij had uw brief aan hem van 12 december bij zich en gaf die aan mij met het verzoek hem hardop voor te lezen. Zodra ik die van begin tot eind voorgelezen had, beweerde hij, niet een of twee keer, maar herhaaldelijk, dat die brief hem zo'n plezier had gedaan, dat hij hem na hem minstens tien keer gelezen te hebben uiteindelijk met moeite had weggelegd. Toch zei hij dat er iets in stond wat hij behoorlijk vervelend vond; u lijkt namelijk een slechte indruk van hem gekregen te hebben, omdat sommigen u allerlei dingen hebben geschreven die hatelijker zijn dan de werkelijkheid rechtvaardigde.[2.]

3. *Adagia* 597 (Stel je borg en je hebt zorg).
4. Lorenzo Pucci. Bombace werd gedood tijdens de plundering van Rome in 1527.
1. Het kasteel in Kuringen, het huidige Prinsenhof, was een van de residenties van kardinaal Érard de la Marck, prins-bisschop van Luik. Kuringen is tegenwoordig een deelgemeente van Hasselt.
2. Vgl. brieven 2566, p. 98, en 2590.

De zeer eerwaarde kardinaal wil dan ook dat u zich volledig van die verdenking distantieert. Daarom vroeg hij mij u namens hem te antwoorden (en wel in aanwezigheid van mijn hoogeerwaarde meester, die er op zijn verzoek als getuige bij was), dat hij u nooit iets anders dan het allerbeste toewenste en op serieuze momenten altijd over u sprak als over iemand met wie hij zeer bevriend is, ja, dat hij zelfs in scherts nooit iets had gezegd waarvan de zeer eerwaarde zelf kon geloven dat het nadelig voor uw reputatie of voor uzelf was. Wat Eustachius had gedaan[3.] keurde hij zo sterk af, dat hij weigerde hem iets te geven, terwijl hij normaal gesproken iemand die overeenkomstig zijn orde[4.] wat vraagt, een paar goudstukken zou geven. Hij was boos op de man, omdat hij tegen u heeft geschreven en er niet voor terugdeinsde die gemene dwaasheden aan hem op te dragen. Zo droop de kraai af, die om jou zijn snavel opensperde, maar flink gefopt werd.[5.] Hij zei verder dat hij u in alle ernst zo goedgezind was dat hij, als hij slechts één brood over had, u graag de helft zou geven, als dat nodig zou zijn; dat dit werkelijk waar was, zo verzekerde hij, zou u merken als u ooit in een zaak waarbij hij u van dienst kan zijn een beroep op hem doet. Ik schrijf u dit in opdracht van de zeer eerwaarde kardinaal, met des te meer genoegen omdat ik denk dat u dit een bijzonder groot plezier zal doen. Het ga u goed.

Kuringen, 9[6.] maart 1532

Hecht er ondertussen zoveel geloof aan als u wilt. Mijn meester Dantiscus zelf en ik hadden de indruk dat hij in ernst sprak. Nogmaals, het ga u goed.

Frankfurt, 21 maart

Jan van Campen, geheel en al de uwe

Aan zijn meester Erasmus van Rotterdam. Freiburg

2630 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 22 maart 1532]

Wat de eucharistie betreft[1.] hield en houd ik, zeer illustere Erasmus, er een zodanige opvatting op na, dat ik niet twijfel dat het spirituele eten alleen tot stand komt door geloof in Christus, waarmee we geloven dat hij voor ons is ge-

3. Eustachius van der Rivieren had een boekje waarin hij Erasmus aanviel opgedragen aan Érard de la Marck; zie brief 2522, noot 18.
4. Eustachius was als dominicaan een bedelmonnik.
5. Vgl. *Adagia* 615.
6. Het getal is in het handschrift moeilijk leesbaar.
1. Zie brief 2519, noot 1.

storven en voor onze zonden genoegdoening heeft gegeven. Verder dat het sacrament van het avondmaal niet alleen een kenmerk en een teken van wat we belijden is, maar ook doorgegeven is om ons geloof te vergroten en zelfs op te wekken. Er zijn daarbij, als ik het wel heb, twee dingen waar we vooral op moeten letten, ten eerste dat we dit doen tot gedachtenis van de Heer uit dank voor de onuitsprekelijke weldaad die ons bewezen is, ten tweede dat we geloof schenken aan zijn woorden. Omdat hij immers almachtig is, is er nauwelijks reden waarom we twijfelen dat hij veel grotere dingen kan dan woorden beloven, om het intussen niet te hebben over de interpretatie van deze woorden die al zoveel eeuwen unaniem aanvaard is. Omdat de woorden zo luiden: 'Dit is mijn lichaam, dit is mijn bloed', word ik ertoe bewogen, ja, gedwongen te geloven dat ondertussen het lichaam en het bloed van Christus werkelijk aanwezig zijn en bij de maaltijd worden uitgedeeld. Hoe dat evenwel gebeurt, is iets waar de menselijke rede niet in door kan dringen, maar tegelijk bevestig ik dat het bekend is aan het geloof door het woord van de Heer.

Aangezien onze predikanten behoorlijk afwijken van deze opvatting, ben ik tot nu toe vrij van de symbolen gebleven,[2] ook al ben ik op hinderlijke wijze gesommeerd. Maar hoelang ik de baas over mezelf mag blijven weet ik niet, want de extra tijd die ik heb gekregen zolang ik mijn zaak voor de stadsraad bepleit, is bijna voorbij. Wat ze dan zullen doen is onzeker. Ik twijfel er niet aan dat de predikanten zonder problemen zullen toestaan dat er niet aan mijn opvatting getornd wordt, mits ik naar het avondmaal kom. Hier zit ik klem, mijn beste Erasmus, en bevind ik me tussen altaar en bijl.[3] Want als ik opnieuw word gesommeerd, lijkt het feit dat ik het niet met hen eens ben, te ontraden dat ik verplicht naar het avondmaal ga. Omdat anderzijds priesters of predikanten geen enkele zeggenschap over dat sacrament hebben, en zij niet de macht hebben er iets aan toe te voegen of af te halen, aangezien het op Christus' woorden en zelfs instelling berust, krijg ik er enigszins vertrouwen in dat ik naar het avondmaal kan gaan zonder dat mijn geweten wankelt. En zo besloot ik, weifelend en onzeker wat ik moet doen als ik word gesommeerd, alle onrust die ik voel bij jou, de allerbeste beschermheer, uit te storten; aan jouw oordeel hecht ik zoveel waarde, dat wat jij aanraadt een precedent voor mij is, ja, dat ik niet twijfel dat het juist is en ik op die manier moet handelen.

Ik bid en smeek je dus, in overeenstemming met de belangstelling die je zonder dat ik zoiets verdiende voor mij hebt getoond, maar ook bij Christus, onze Verlosser, bereid te willen zijn deze twijfel van mij weg te nemen en mij

2. Vertaling van het Griekse woord *asumbolos*, dat in deze context verwijst naar de opvatting van het brood en de wijn bij het avondmaal als symbolen.
3. *Adagia* 15.

je mening te laten weten. Maar als je mij misschien niet goed begrijpt (want door de beperkte tijd zag ik geen kans om er uitgebreider over te schrijven), zal ik graag alles persoonlijk uiteenzetten.

Ik twijfel niet dat Sadoleto je brief al heeft.[4.] Ik verzond hem via iemand die tot nu toe trouw zijn woord heeft gehouden bij het heen en weer sturen van brieven. Ik word gevraagd naar Dole te komen om daar openbare colleges civiel recht te geven. Ook hierbij zal ik je advies nodig hebben; als ik daar af en toe, zonder inachtneming van je waardigheid, gebruik van maak, vat dat dan goed op, namelijk met de vriendelijkheid die je eigen is, waardoor ik geloof dat ik tegenover jou alles mag. Het ga je goed.

2631 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 25 maart [1532]

Een hartelijke groet. Zeer geachte Bonifacius, nu gaat gebeuren wat men 'Minerva krijgt les van een zwijn' noemt;[1.] jij vraagt hier immers om,[2.] iemand wie ik onmogelijk iets kan weigeren. Aan de werkelijkheid van het lichaam van de Heer mag niet getwijfeld worden. Wat de manier van de aanwezigheid betreft kan men in zekere zin twijfelen, aangezien de kerk daarover eerder discussieert dan zich uitspreekt, of kan men in ieder geval in het algemeen geloven wat de kerk gelooft, wat vooral voor een leek geldt.

Ik zou echter geenszins aanraden de symbolen[3.] van hen aan te nemen, overeenkomstig jouw opvatting, die van hun mening verschilt. Want zelfs al zou huichelarij niet zondig zijn, er kleven twee nadelen aan. Ten eerste zul je met jouw voorbeeld een groot aantal mensen in hun dwaling sterken, en misschien niet weinigen tot een dwaling verleiden, omdat je door iedereen beschouwd wordt als een buitengewoon geleerd en integer man, wat je ook bent. Verder zal er, als je je eenmaal door de communie hebt aangemeld bij die partij, in de toekomst geen ruimte voor afwijzing zijn en zul je gedwongen zijn in één keer alles te aanvaarden wat hun leer inhoudt of gaat inhouden - ze kweken immers nog steeds ik weet niet wat voor monsters op. En ik heb een voorgevoel dat die sacramentariërs[4.] ellendig aan hun einde zullen komen. We zagen de voorboden.[5.]

4. Zie brief 2612, noot 3.
1. *Adagia* 40.
2. Zie brief 2630, waarop deze brief het antwoord is.
3. Brood en wijn opgevat als symbolen; vgl. brief 2630, noot 2.
4. Zie brief 2579, noot 1.
5. Dit doelt waarschijnlijk op de afloop van de Tweede Kappeleroorlog en de dood van Zwingli en Oecolampadius; zie brief 2525, noot 3, en de eerste alinea van brief 2579.

Stel je nu eens voor, wat zeer ver van de waarheid af staat, dat in de eucharistie niet de substantie van het lichaam van de Heer is, dan zal God niemand die dwaling kunnen aanrekenen. Want wanneer wij het in de eucharistie aanbidden is er altijd de verzwegen voorwaarde: als het daar werkelijk is. Want voor ons staat het niet vast of de priester volgens het gebruik heeft geconsacreerd. Maar wie zich naar die mensen[6] richt, deels lichtvaardige, deels eerloze lieden, welk excuus zal hij aanvoeren?

Misschien zullen ze geen druk uitoefenen, omdat ze, naar ik hoor, milder zijn geworden. Maar als ze druk uitoefenen, zul je kunnen tegenwerpen dat het eerste dogma waar zijzelf mee kwamen, was dat niemand tot het aannemen van de eucharistie gedwongen mocht worden. Het is dus absurd dat zijzelf doen wat ze bij de paus als iets tirannieks gehekeld hebben. Ik zou antwoorden dat mijn geweten op dit punt nog niet gerustgesteld is, en wie in strijd met zijn geweten handelt, zelfs wanneer hij iets vrooms doet, zondigt. Maar als ze weigeren extra bedenktijd te geven, zou ik laten weten dat ik eerder ieder ongemak zal accepteren dan dat ik mijn verstand laat varen. Wanneer ze dat in de gaten krijgen, zullen ze misschien liever toegeven dan zo'n burger verliezen. Hierbij mogen ze echter niet door al te harde taal geprovoceerd worden.

Wat je opmerking betreft dat priesters niets kunnen veranderen aan de eucharistie, alles wat ze kunnen is dat er bij het ontbreken van de wil om te consacreren, althans volgens de bedoeling van de algemene kerk, slechts brood en wijn is.

En als alleen priesters consacreren, waar zullen die lieden priesters vandaan halen, wanneer degenen die ze nu gebruiken dood zijn? Koerst de situatie niet duidelijk op heidendom af?

Maar als het je dwars zit dat je al enkele jaren zonder de symbolen[7] hebt geleefd, nood breekt wet, en de oplossing hiervoor ligt voor de hand. Het zal hier, of bij je schoonvader, mogelijk zijn heimelijk ter communie te gaan. Als het bekend wordt, is de boete gering.

Het ontgaat me niet dat er veel is wat je vasthoudt: je vaderstad, al dan niet aangetrouwde familie, vrouw, huis, gezin, vermogen. Maar misschien staan er iemand die zich aangemeld heeft ergere dingen te wachten. De keizer is er.[8] En hoe goed de krijgsgod die lieden gezind is, is welbekend![9]

6. D.w.z. degenen die de katholieke opvatting van de eucharistie verwerpen.
7. Zie boven, noot 3.
8. De keizer was op weg naar Regensburg waar de rijksdag gehouden zou worden; zie brief 2527, noot 8.
9. Zie boven, noot 5.

Ik heb nauwkeurig bestudeerd wat Oecolampadius ter weerlegging van Melanchthon heeft geschreven;[10.] hij overtuigde mij niet.

Ik heb laten zien wat ik zou doen volgens mijn eigen geweten. Ga nu te rade bij dat van jou, en beslis wat het beste is, met de hulp van Christus' geest.

Wat de positie in Dole betreft zal het eenvoudiger zijn je eigen raadsman te zijn. De universiteit heeft weinig mensen, in de stad gebeurt weinig, de mensen zijn, naar ik hoor, van het verkeerde slag en opstandig. De verhuizing is vervelend en duur, vooral voor iemand die getrouwd is. Hoe hoog het salaris is weet ik niet. Toch ben ik blij dat dit zich heeft voorgedaan, want daardoor zullen je stadgenoten er meer moeite mee hebben je weg te sturen.

Ik heb zorgvuldig opgeschreven hoe ik erover denk; ik weet niet of ik je bedoeling voldoende begrepen heb. De Heer zal je naar zijn inzicht een raad geven die goed zal uitvallen.

Alciati is weer in Bourges, zo schrijft Viglius,[11.] een veelbelovende jongeman, die ook aan jou schrijft. Sucket werd onderweg naar Italië in Turijn vastgehouden, voor een salaris van honderd kronen.

Lee is in Engeland tot aartsbisschop van York gewijd, in de plaats van de kardinaal.[12.] Vulturius heeft in Augsburg veel waardering gekregen.[13.] Capito preekt daar,[14.] en dat verbaast me niet. Predikanten handelen in hun eigen belang; als ze niet meerdere steden te gronde richten, zijn zijzelf verloren. Toch is hij nu milder; hij leert dat men de pausgezinden geen kwaad mag doen en hen niet mag dwingen; men mag slechts bidden dat God hun inspiratie geeft. Maar het is de nederlaag[15.] die hun geleerd heeft zachtmoedig te zijn. Oecolampadius zong een heel ander liedje. De bisschop van Augsburg[16.] is op weg naar de rijksdag; hij had evenwel gezegd dat hij niet zou gaan. Hij is gematigder pausgezind dan sommigen zouden willen.

Er wordt nu met de stad Schweinfurt onderhandeld, of ze de keizer wil gehoorzamen. Ze zullen ook andere steden zuiveren die nog niet openlijk

10. *Quid de eucharistia veteres tum Graeci, tum Latini senserint, dialogus in quo epistolae Philippi Melanchthonis et Ioannis Oecolampadii insertae* (1530).
11. Zie brief 2594.
12. De vorige aartsbisschop van York was kardinaal Thomas Wolsey.
13. Gerard Geldenhouwer, die rector van een nieuw opgerichte school in Augsburg werd.
14. Capito was begin 1532 enige tijd in Augsburg.
15. Zie boven, noot 5.
16. Christoph von Stadion.

de sekten hebben toegelaten. Ze bedreigen nu mijn vriend de theoloog,[17.] waarbij ze hem van alles voor de voeten werpen, maar vooral deze twee dingen, dat hij een kaal hoofd heeft in plaats van de tonsuur, en dat hij af en toe de eucharistie ontving te midden van leken. Maar dat is geheim. Ik wacht af wat er met mij zal gebeuren. De keizer is uiterst gehoorzaam,[18.] Ferdinand is geenszins afkerig van godsdienstigheid. Aleandro bezit tal van talenten. Je kent Eck en Fabri.

Over het huis zal ik het verder niet hebben; toch zou ik willen dat het gebeurde, op gunstiger voorwaarden dan ik heb toegezegd.

Als het je uitkomt hierheen te komen, zou er geen welkomer gast kunnen komen. Dan zal ik heel mijn hart bij je uitstorten. We verwachten ook Anselmus,[19.] maar ik ben bang dat hij te laat is.

De bisschop van Augsburg zelf schreef aan mij dat volgens Capito mensen er niet toe gedwongen mogen worden naar een sekte over te gaan. Dat argument zal je van pas komen ten overstaan van de magistraat. Je mag verwachten dat ze doen wat hij hun voorhoudt, voor wie ze zoveel achting hebben.

In Augsburg zijn degenen die ze hadden weggestuurd weer terug in het stadsbestuur. Ze moeten een van beide doen: door matiging deze storm ontwijken, of zich uit alle macht gereedmaken om een aanval af te slaan. Maar het eerste lijkt me verstandiger. Het ga je goed.

Freiburg, 25 maart

Je herkent de hand van hem die van harte de jouwe is

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2632 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 28 maart 1532

Die Fransman met de gunstige naam,[1.] zeer geleerde Erasmus, is van zijn plan om naar Rome te gaan afgeweken en is hier gebleven. Toen ik hem er onlangs naar vroeg, antwoordde hij dat hij al uw brieven heeft overhandigd. Ik ben

17. Ludwig Baer.
18. Namelijk aan de paus.
19. Anselmus Ephorinus.
1. Pierre Mondoré, de bezorger van Erasmus' eerste (niet bewaard gebleven) brief aan Viglius, die beantwoord werd met nr. 2594. Zie het begin van brief 2604, d.i. Erasmus' tweede brief, waarop deze brief het antwoord is.

hier op de dag voor Sint-Maarten per boot aangekomen, en heb uw tweede brief ontvangen, die mij veel plezier deed; niet alleen omdat ik blij ben dat u bij uw gewoonte blijft om mij te schrijven (en ik had ook plezier in de grapjes waarmee u mij, hoewel dat tegen het oordeel van alle ciceronianen hier in gaat, naar hun groep wilt duwen); maar ook omdat ik, naar ik aanneem, van u toestemming heb gekregen om me op mijn beurt tegenover u wat beuzelarijen te laten ontvallen.

U vraag immers in welk opzicht ik het met de ciceronianen eens ben en wat een twistpunt is. Want als ik dat aan u zal willen uitleggen, moet u toestaan dat ik een tijdje tegen u aan het bazelen ben. En wat de theorieën betreft van degenen die over navolging hebben geschreven: omdat die gewichtige en ingewikkelde kwestie mijn begrip te boven gaat, volg ik liever simpelweg als iemand uit de massa de andere partij, dan preciezer uiteen te zetten waarom ik dat doe. Ik heb altijd meer gevoeld voor hun opvatting, die volgens mij door alle geleerden na Cicero gehuldigd is, dat studerenden vooral hem en toch niet uitsluitend hem moeten navolgen, evenwel niet op zo'n bijgelovige manier dat ze nooit van zijn voetsporen mogen afwijken. De bedoeling is dat ze een vrije stijl, die niet door krampachtigheid belemmerd wordt, proberen te verbeteren aan de hand van die briljante vlotheid en elegantie van Marcus Tullius. Want wie meent alles aan dezelfde persoon te moeten ontlenen, en nergens van hem afwijkt, snapt naar mijn idee volstrekt niet hoe ruim en (om zo te zeggen) oneindig de grens is die het schrijven en spreken in de praktijk omgeeft. Bij Cicero werd altijd dat deel van de taak van de redenaar het meest bewonderd, waaraan de eloquentie zelf haar naam ontleent.[2.] Maar ook al blinkt hij daarin meer dan anderen uit, toch mag hij daarom niet als enige omarmd worden. De redevoering is immers uitgevonden om iets uiteen te zetten. Als mensen zich dus niet in de inhoud verdiepen, wat voor lof kunnen ze in hemelsnaam met de ijdele klinkklank van hun redevoering verdienen? Of wat kunnen ze produceren wat eeuwige roem waard is? De dichters noemen Odysseus wijs, omdat hij de gewoonten en steden van veel mensen heeft gezien.[3.] Zullen we niet evenzo geloven dat kennis niet wordt verkregen door één auteur na te volgen, maar door er een heleboel te lezen?

Maar wie zal iemand een geleerde noemen die zich niet heeft beziggehouden met de theologie of zich heeft toegelegd op rechtskennis, medicijnen of filosofie, en zijn hele leven heeft besteed aan het imiteren van Cicero? Hij zal misschien bereiken dat hij het evenbeeld van Cicero lijkt, als je alleen

2. Volgens de klassieke retorica is de *elocutio* (stijl) een van de *officia oratoris* (taken van de redenaar).
3. Vgl. Homerus, *Odyssee* 1, 3.

naar de bovenste laag kijkt, naar de huid en de kleur aan de buitenkant van de redevoering. Maar wat de ordening van de ledematen betreft, wat het vlees en de levenssappen betreft, die bij uitstek de redevoering voedsel geven, zal hij volstrekt niet op hem lijken. Het zou misschien niet ongepast zijn hem met van die Italiaanse dames te vergelijken, die gewend zijn zich iedere dag op te maken: als je hen een keer zou zien zonder dat ze make-up dragen, zou je met reden lachen om hun gerimpelde, wanstaltige gezichten. Ik hoop dat u mij deze onzin niet kwalijk zult nemen. Want ik heb alle reden om die term te gebruiken voor mijn ontboezemingen over een onderwerp waarmee ik onvoldoende vertrouwd ben, en nog wel zo'n belangrijk onderwerp, tegenover Erasmus!

Maar vertrouwend op uw menslievendheid, zal ik toch bij het punt komen waar ik heen wilde. Want u deelt mij voor de grap bij de ciceronianen in, hoewel dat tegen hun en mijn oordeel in gaat. Want ik verzeker u plechtig, dat ik mij zelfs nooit heb toegelegd op die soort navolging die u niet lijkt af te keuren. U zult dat geloven als u naar mijn leeftijd kijkt, die nog steeds binnen de jaren valt waarin de pretor volledige schadevergoeding toekent.[4.] Dit is al het zevende jaar dat ik gestopt ben met het bestuderen van hoogstaander literatuur en me volledig op het civiel recht toeleg, waarbij ik me niet tot de wettekst beperk, maar me ook in de commentaren van alle gangbare interpretatoren verdiep. Ook al is de taal waarin ze zijn geschreven barbaars, toch dragen ze werkelijk zeer veel bij tot de kennis en verklaring van dingen waar het bij het recht om gaat. Mijn leeftijd liet dus tot nu toe zulke navolging niet toe, en evenmin mijn studie, die daar geen enkele affiniteit mee heeft en zelfs ermee in contrast staat en in tegenspraak is. U zou dat zeker toegeven, als u wist hoezeer de ciceronianen hier de scholen van de juristen mijden. Voordat ik mij aan dit vak wijdde, bestond bij ons die opvatting over Cicero evenwel nog niet. Ook was ik op die leeftijd, zonder het vereiste oordeelsvermogen, onvoldoende in staat na te gaan wat ik moest uitkiezen of navolgen, of hoe. Maar aangezien er op school doorgaans veel Cicero werd gelezen, was het toevallig zo dat ik aan de hand van die auteur vorderingen maakte, maar meer door hem te bestuderen dan door hem na te volgen. Reeds toen ik als kind aandachtig Lorenzo Valla[5.] las, had ik (dat geef ik toe) veel genoegen beleefd aan het lezen van Tullius, wegens de vele voorbeelden die hij aan hem ontleent. Dit alles wel te verstaan vóór de wending die mijn studie nam. Zodra ik mij op de rechtenstudie begon toe te leggen, toen ik

4. Dit betekent dat Viglius nog geen 25 jaar oud was; zie Codex Justinianus 2, 21 (De in integrum restitutione minorum viginti quinque annis).
5. D.w.z. diens *Elegantiarum linguae latinae libri sex.*

alleen als bagage had wat ik op school had geleerd en begreep dat ik niet zoveel tijd overhield voor de literatuur waaraan ik me eerder had gewijd - vanaf dat moment kon ik mij niet aan Cicero alleen wijden en ook niet aan het lezen van meerdere auteurs (zoals ik eerder die uren had verdeeld), maar doorliep ik systematisch een voor een enkele goedgekeurde, oude auteurs. Zou ik het dan niet verwonderlijk vinden dat u iets aan mij toeschrijft waarmee talloze mensen, die zich volledig op de Tulliaanse navolging werpen, zich gelukkig zouden prijzen als ze het met stevig doorwerken, zelfs tot stervens toe, bereikt zouden hebben? Ik geef dus eerlijk toe dat ik Cicero nooit heb nagevolgd, maar misschien ooit iets van hem heb geleerd wat vanzelf, zonder enige bedoeling om na te volgen, mijn stijl enigszins ten goede is gekomen.

Maar zodra ik de beginselen van het recht enigszins onder de knie had, en zelfs al een voor een de commentaren van de geleerden langsging, kwam bij mij toevallig het idee op om een nieuwe vorm van navolging te introduceren, omdat ik me erg stoorde aan hun ongepolijstheid en barbaarsheid, terwijl ik tegelijk vond dat ze om de inhoud absoluut niet terzijde geschoven konden worden. Ik kreeg werkelijk genoeg van de breedvoerigheid van de interpreten. Tegelijk merkte ik een wonderbaarlijke beknoptheid en een zekere pure elegantie van het Latijn bij de rechtsgeleerden uit wier boeken de Pandecten zijn samengesteld, verder ook in de constituties van de keizers uit de oudheid,[6] die tijdgenoten van de rechtsgeleerden waren en bij het voorstellen en verwoorden van wetten hun advies en schrijfkunst gebruikten. Toen vatte ik het plan op om wat ik op de universiteit hoorde, of wat ik met name bij Bartolo las, de coryfee van onze interpreten, in dagelijkse verhandelingen om te zetten naar de stijl die ik bij die juristen uit de oudheid aantrof. Wat mij ook tot de uitvoering van dit plan aanzette was mijn conclusie dat de rechtsgeleerden zelf iets dergelijks hebben gedaan, gezien het feit dat er zoveel eenvormigheid in hun adviezen zit, dat het kon lijken dat ze allemaal aan dezelfde school opgeleid zijn, of dat je, als je de opschriften met de namen weghaalt, zou kunnen denken dat alle Pandecten door dezelfde persoon zijn geschreven. Ook meende ik dat die scherpzinnige beknoptheid en een, zo niet woordenrijk, dan toch veelzeggend, helder, gepast en zuiver taalgebruik bij uitstek bij de interpretatie van de wetten pasten. De enige eis die daaraan wordt gesteld, is dat we door een redenering of door een uitspraak van de wet laten zien wat rechtvaardig is, wat billijk en goed is en wat niet. Die methode heb ik een tijd lang gebruikt; zodat ik, ook toen ik privélessen over de Instituten van Justinianus gaf, de aantekeningen daarbij

6. Dit is de Codex Justinianus, die evenals de Pandecten en de hierna genoemde Instituten deel uitmaakt van het Corpus iuris civilis.

van verschillende interpretatoren bij wijze van oefening probeerde korter en zuiverder te formuleren en naar de stijl van de rechtsgeleerden om te vormen.

Van die moeite had ik beslist in dit opzicht profijt, dat ik door dagelijkse verslaglegging mijn stijl enigszins verbeterde en consolideerde. Hieraan kunt u zien, zeer geleerde Erasmus, hoe weinig ik de Tulliaanse stijl nastreefde, en waar ik deze stilistische vaardigheid, wat die ook voorstelt, vandaan heb. Maar ik heb onlangs dat eerste streven naar navolging laten varen, aangezien ik zag dat ik er veel tijd aan kwijt was, die ik beter kon besteden aan het lezen van interpretatoren, die er in een bijna onbegrensd aantal zijn. Bovendien begreep ik dat een jurist met de rechtbank moet omgaan, die allang die zuiverheid van de oude schrijvers de deur heeft gewezen. Maar toch heb ik geen spijt van wat ik tot voor kort gedaan heb, aangezien ik er ruimschoots de vruchten van plukte, omdat ik nota bene u de indruk gaf, om welk beetje progressie dan ook, iemand te zijn die een Tulliaanse stijl nastreeft - tenzij u alleen maar een grapje met me wilt maken. Maar ik wil liever wat u schreef op deze manier interpreteren, zodat ik intussen het vruchtgebruik van uw mening heb.

Maar luister nu, alstublieft, naar de oorzaak van de controverse hier tussen mij en bovengenoemde ciceronianen. Na aankomst in Padua ging ik eerst, zoals het gebruik vereiste, met enkele landgenoten om. Via hen kwam ik in contact met een aantal Italianen die bij die sekte horen. Vervolgens ging ik een paar keer als toehoorder naar Lazzaro[7.] en maakte ik zelfs mijn opwachting bij hem. Hij gaf colleges over Cicero's boeken *Over de redenaar*, maar hij maakte weinig indruk op mij. Er was bovendien iets waardoor ik weinig zin had zijn colleges bij te wonen, namelijk dat een jurist die hier een zeer goede naam heeft vlak voor hem les gaf, en terwijl die overgang al lastig voor mij was, werd ik ook nog vastgehouden door de discussies die men hier gewoon is te houden bij het weggaan na een college, wanneer het de toehoorders toegestaan is tegen de mening van de docent in te gaan in de kring van studenten. Zodra ik Lazzaro in de steek had gelaten, namen ze mij dat meteen kwalijk, alsof ik geen respect had voor iemand die over zo voortreffelijke kennis en ciceroniaanse welbespraaktheid beschikte.

En zo kreeg ik meteen het verwijt te horen (dat naar hun eigen idee verschrikkelijk was), dat ik geen ciceroniaan was en vervolgens dat ik een erasmiaan was. Om het eerste moest ik erg om lachen, op het andere ben ik zelfs trots, en ik antwoordde dat ik dat niet alleen ben, maar zelfs altijd zal zijn. Na deze start begonnen ze bij iedere willekeurige gelegenheid Lazzaro te prijzen en Bembo op te hemelen, lofredes waar ik niets op tegen had, vervol-

7. Lazzaro Bonamico.

gens Erasmus onderuit te halen en geleerden van de andere zijde van de Alpen te kleineren, en deze mensen oordeelsvermogen, geleerdheid en iedere vorm van wellevendheid te ontzeggen. Ik kon dat niet goed verdragen en het ontbrak mij niet aan argumenten waarmee ik hun hatelijkheden kon weerleggen. Maar het was een soort ergerlijke kieskeurigheid van hen die deze ruzie deed ontbranden. Want als er toevallig een woord valt waarvan zij zich niet herinneren dat ze het bij Cicero zijn tegengekomen, maken ze daar ophef van alsof er een misdaad begaan was. Een van hen gaat er zelfs prat op dat hij Herman uit Friesland[8.] met een stoel over zijn hoofd 'geaaid' heeft, omdat hij al te fel een woord had verdedigd dat niet ciceroniaans was. Maar wie kan ertegen dat het alledaagse taalgebruik, dat vloeiend en vrij hoort te zijn, door zoveel bijgeloof aan banden wordt gelegd? Het is kinderachtig en schools midden in een gesprek dat over andere dingen gaat om een enkel woordje tegen iemand uit te varen.

Toen ik dus hun hardnekkigheid merkte en zag dat ik óf de vriendschap die ik met hen had gesloten moest verbreken, óf naar hun kamp moest overgaan, verzocht ik hun uiteindelijk mij de citerspeler te laten zijn en zelf de komediespelers te zijn. Ik zei dat mijn vak al te zeer botste met hun zorgvuldige elegantie en verzocht hun dus te accepteren dat ik was zoals ik was, dat wil zeggen, me tot de juristen uit de school van Bartolo te rekenen, omdat ik nooit geambieerd had tot de leerlingen van Crassus of Scaevola[9.] te behoren. Ik krijg de indruk dat ze met dit antwoord tevreden zijn. Want ze laten nu zelfs toe dat ik in de volkstaal spreek, terwijl ze daarvoor zelfs mijn Latijn niet tolereerden tenzij het ook nog eens ciceroniaans was. Ze vinden het namelijk absurd dat iemand die openlijk verkondigt de beschaafdere literatuur te bestuderen, ook maar het minste beetje afwijkt van de beste auteur.

U weet waarover ik het met hen eens ben; nu zal ik kort uiteenzetten welke triomfen ze voorbereiden. Toen ik tijdens de vrolijker dagen die aan de vasten voorafgaan naar Venetië was vertrokken, kreeg ik er lucht van dat de ciceronianen van alles over een zekere Giulio Camillo fluisterden. Later gaf een vriend mij de oplossing van dit mysterie: dat die man namelijk een apologie tegen uw *Ciceroniaan* had geschreven;[10.] zeer velen bevestigden tegenover mij dat ze die inderdaad hadden gelezen. Maar ook al deed ik ijverig moeite, ik heb nog niet de hand weten te leggen op dat zo illustere boekje,

8. Haio Herman.
9. Lucius Licinius Crassus en zijn schoonvader Quintus Mucius Scaevola Augur, die allebei als personages optreden in Cicero's *De oratore.*
10. *Trattato della imitatione*, dat pas later werd gedrukt in Camillo's *Due trattati* (Venetië, 1544).

waaraan die mede-ingewijden een tot nu toe heimelijk genoegen beleven. Verder zeggen ze dat diezelfde man een soort amfitheater heeft geconstrueerd,[11.] een wonderbaarlijk ingenieus bouwsel; wie daar naar binnen mag om te kijken, zal even welbespraakt als Cicero zelf over ieder willekeurig onderwerp kunnen spreken. Ik dacht eerst dat het een fabeltje was, totdat ik toevallig, tijdens een gesprek, dankzij Battista Egnazio meer zicht op de hele zaak kreeg. Die uitvinder heeft, zo wordt gezegd, alles wat over ieder onderwerp bij Cicero te vinden is, teruggebracht tot een aantal vaste gezichtspunten. Ook heeft hij ijverig alle woorden die Cicero gebruikt verzameld, en uitgezocht hoe vaak en in welke betekenis hij ze gebruikt. Verder heeft hij de stijlfiguren in bepaalde vaste klassen en gradaties ingedeeld, en nog veel meer wat nooit eerder door iemand bij Cicero was opgemerkt, met verbluffend veel moeite en goddelijke scherpzinnigheid geregistreerd. Dat alles heeft hij, zo zeggen ze, op briefes gezet die op- en uitgevouwen kunnen worden, die, opgehangen aan de wanden van het amfitheater, meteen kunnen aanleveren waarnaar gezocht wordt. Wat zal ik verder zeggen? Hij is het in alles eens met uw Nosoponus.[12.]

Hij heeft evenwel niet iedereen zomaar de mogelijkheid gegeven zo'n prachtige uitvinding te bekijken. Die is namelijk voor de Franse koning[13.] bestemd, die hij er kort geleden al iets in Frankrijk van heeft laten proeven; hij kreeg vijfhonderd goudstukken van hem om het af te maken en aan hem op te dragen. Daarom gaat die voortreffelijke Daedalus[14.] geheel op in het gereedmaken van dit bouwsel. Ik heb gehoord dat hij ook hiernaartoe zal komen, want hij is nu in Venetië. Als dat zal gebeuren, zal ik de man met zeer veel respect behandelen, zodat ik kan uitproberen of de aanschouwing van zijn theater mij met de ciceronianen kan verzoenen. Als ik door een of andere godheid geïnspireerd raak en iets ontwaar wat u naar mijn idee moet weten, zal ik niets liever aan u schrijven dan dat; mits u het mij evenwel niet kwalijk neemt dat ik, in een brief aan u, zoveel woorden aan dergelijke onzin wijd. Ik kom er niet helemaal achter wat het oordeel van Pietro Bembo over dit soort dingen is. Hij wordt inderdaad bij uitstek door alle ciceronianen

11. Camillo bedacht een mnemotechnisch systeem, dat hij vastlegde in een houten bouwsel dat de vorm van een amfitheater had. In brief 2657 geeft Viglius er, na een bezoek aan Camillo, een nadere beschrijving van.
12. Naam van de ciceroniaan in Erasmus' *Ciceronianus.*
13. Frans I.
14. Spreekwoordelijk voor iemand die nieuwe dingen uitvindt; vgl. *Adagia* 1262.

vereerd, en hij was het die Longueil tot die overdreven wedijver aanzette, wat hij ook uitgesproken heeft in de brief aan Gianfrancesco Pico.[15.]

Het ga u goed. Padua, 28 maart 1532

2633 *Van Gerard Morrhy*
Parijs, 30 maart 1532

Een hartelijke groet. Ik had me voorgenomen u nooit iets te schrijven, zeer geleerde vriend, omdat ik altijd bang was u te hinderen bij de werkelijk vrome dingen waarmee u zich binnen de republiek der letteren bezighoudt. Maar wat me ertoe dreef was deels ons gemeenschappelijke vaderland, deels de stimulans van een dankbaar hart en tenslotte de aansporing van Jacobus Omphalius, een zeer vriendelijk iemand; telkens wanneer ik voor mijn genoegen met hem een wandeling maak - goede God! in wat voor bewoordingen prijst hij de hartelijkheid en welwillendheid van Erasmus jegens liefhebbers van de literatuur! U ziet, mijn alleraardigste Erasmus, welke redenen ik had om mijn schroom te laten varen zonder rekening te houden met uw waardigheid en geleerdheid. Samen met zoveel duizenden liefhebbers van de studie ben ik u dankbaar voor de meer dan herculische inspanning[1.] die u zich zo bereidwillig getroost hebt om de literatuur op gang te brengen en te bevorderen. Ik ben vastbesloten bij iedere gelegenheid op te letten dat ik niet met recht gezien kan worden als een volkomen onbekwame, of liever gezegd: ondankbare leerling van een goede docent. Als u de proef op de som wilt nemen, leg dan een last op mijn schouders die voor mij niet te zwaar is om te dragen, en u zult inderdaad zien dat het waar is wat ik zeg.

U hebt hier aan het college van de Sorbonne mensen die u zeer goedgezind zijn, maar ze worden gedwongen eerder te fluisteren wat hun mening is dan het naar buiten te brengen; want zo erg is de tirannie van bepaalde lieden geworden. Het is nu het derde jaar dat ik geregeld onder de theologen verkeer; ik woon namelijk in hun gebouw. Degenen die voor u partij kiezen zijn erg blij dat u zo beheerst antwoordde op die *Besluiten* die bij Bade gedrukt zijn;[2.] ze waren namelijk bang dat u de hele faculteit bij het nageslacht te schande zou maken, iets wat u met het volste recht had kunnen doen. Ik zou hier meer over schrijven, maar u zou me onbesuisd vinden, dat weet ik vrij zeker, als ik dingen in een brief zou zetten die zowel mij als hen gehaat zouden kunnen maken.

15. Christophe de Longueil wordt niet genoemd in Bembo's brief aan Pico della Mirandola over navolging uit 1513.
1. *Adagia* 2001.
2. Zie brief 2552, noot 7.

Ik was er vaak bedroefd om dat u door aantijgingen van bepaalde lieden telkens van serieuzer studie werd afgehouden. De dichters prijzen de voortdurende waakzaamheid van Hercules en Theseus bij het temmen van een zo gering aantal monsters, maar wat zouden ze gezegd hebben over u, want u overwint zoveel monsters tegelijk, die van alle kanten op u afstormen om uw ondergang te bewerkstelligen, terwijl we lezen dat zij zelfs nooit met twee de strijd aanbonden?[3.] Maar ook hier zal God een eind aan maken.[4.]

Ik merk dat juist de aanzienlijken het heel goed van u vinden dat u hebt besloten überhaupt niet in te gaan op de laster van Scaliger,[5.] die Jacques Colin, abt van Saint-Ambroise[6.] en voorlezer[7.] van de koning, met verplaatsing van de letters *sacrilegus* (heiligschenner) pleegt te noemen. Want wie dat ook geweest mag zijn, het is enkel een schavuit, die op lachwekkende wijze kletspraatjes gewicht geeft. Er zijn hier mensen die vinden dat het de auteur zelfs aan gezond verstand ontbreekt.

U hebt waarschijnlijk wel gehoord van de komedie die hier onlangs in het openbaar vertoond is, met als onderwerp dat de universiteit van Parijs een monster als fundament heeft. Noël Béda, die meende dat dit tegen hem gericht was, belegde een vergadering van de hele universiteit in Saint-Mathurin,[8.] zodat de faculteiten een beslissing zouden nemen over de straf die de auteur moest worden opgelegd. De zaak is voorgelegd aan de inquisiteurs van het geloof, maar tot nu toe is er verder niets gedaan.

Onze vriend Omphalius moet erop gewezen worden dat hijzelf niet ook met dergelijke humor de theologen tegen zich in het harnas jaagt; want als ze eenmaal geprovoceerd zijn, zou het hem nauwelijks met veel moeite lukken hen in te tomen, iets wat ik een aantal jaren geleden bijna tot mijn schade had geleerd, toen verboden werd dat kinderen op school uw *Gesprekken* lazen;[9.] want toen er volgens de regel bij onze Duitse natie[10.] gestemd werd, was ik van mening dat ze gelezen moesten worden totdat de heren theologen iets beters hadden gefabriceerd, en een zeer groot gedeelte van de Duit-

3. Vgl. *Adagia* 439 (Zelfs Hercules nam het niet tegen twee op).
4. Vergilius, *Aeneis* 1, 199.
5. Zie brief 2564, noot 2.
6. In Bourges.
7. Dit was een officiële functie aan het hof van Frans I.
8. Het klooster van Saint-Mathurin van de trinitariërs in Parijs, waar meestal de vergaderingen van de Parijse theologische faculteit plaatsvonden.
9. In 1528.
10. Vereniging van studenten aan een bepaalde universiteit die uit eenzelfde gebied afkomstig waren.

se natie sloot zich bij mijn voorstel aan, hoewel sommige kandidaten in de theologie protesteerden, omdat ze, denk ik, bang waren voor de laagste plaats op de ranglijst bij de promotie, zoals ze dat noemen; daar plegen ze immers dergelijk beledigingen te wreken.

Het ga u goed, mijn beste Erasmus, en gebruik mij, als u wilt, als een slaaf die u in alles zeer toegedaan is.

Parijs, de wijk van de Sorbonne, 30 maart 1532

De heer Gerard van Suggerode, kanunnik te Utrecht, doctor in de medicijnen, groet u zeer hartelijk, iemand die werkelijk een groot bewonderaar van u is.

Gerard Morrhy uit Kampen, in alles uw vriend

2634 *Van Bernhard von Cles*
Regensburg, [ca. 30] maart 1532

Aan Erasmus

Ik las met genoegen wat u schrijft,[1] dat mijn brieven u altijd plezier deden; ook al moet dat eerder aan uw vriendelijkheid worden toegeschreven dan dat er iets in staat wat u met recht kan behagen. Eén ding strekt mij niettemin tot troost: dat mijn brieven, ook al zijn ze zodanig dat ze u geen vermaak kunnen bieden, in elk geval van dien aard zijn dat ze u evenmin kunnen vervelen.

Ik las en herlas het blad met het gebed, dat naar mijn mening goed bij dit tijdsgewricht past; vond ik maar meer mensen met die intentie, die alleen datgene deden en wilden wat ons en het huis van God past.

Het raadsel van de leeuw en de slang hebt u juist en volgens mijn zienswijze geïnterpreteerd.

U vraagt mij nu of ik in gedachten wil houden wat u mij eerder hebt laten weten. Ik wil niet voor u verborgen houden dat, op een moment dat ik uw brief nog niet had ontvangen, het gesprek in aanwezigheid van Zijne Koninklijke Majesteit[2] op uw persoon was gekomen, zoals wel gebeurt, en Zijne Majesteit toen zo'n gunstige mening over u had, dat u geen duidelijker bewijs van zijn houding tegenover u had kunnen hebben. En als u mij specifieker uw bedoeling laat weten, is er niets wat ik tegenover beide majesteiten

1. Brief 2623, waarop deze brief het antwoord is. Voor toelichting zie aldaar.
2. Koning Ferdinand.

en ieder ander persoon, waar ik maar kan, onbeproefd zal laten om u een plezier te doen; u zult merken dat ik daar altijd toe bereid ben.

Regensburg, maart 1532

2635 *Aan Jean Morin*
Freiburg, [voor september] 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer, de koninklijke baljuw van Parijs

Jacobus Omphalius, zeer illustere heer, liet zich in zijn brief aan mij zeer lovend uit over uw schitterende talenten en karaktereigenschappen en ook over een soort persoonlijke en gretige belangstelling die u voor de reputatie van Erasmus toont. Die gaat zelfs zover dat u, toen bepaalde lieden daar probeerden te verhinderen dat mijn werken in uw land openlijk verspreid werden, in uw billijkheid de boosaardige pogingen een halt hebt toegeroepen. Ik geloof dat dit waar is en ben er blij mee; des te meer vraag ik me af onder wat voor voorwendsel ze een boekje[1.] dat bol staat van gemene verwijten en schaamteloze leugens, en overal ronduit dolzinnig is, aan uw persoon hebben opgedrongen,[2.] gedrag dat evenzeer een schande voor die veruit beroemdste universiteit is als een slecht voorbeeld voor de studerende jeugd. Toen er daar bij u nog geen verordening was uitgevaardigd die specifiek tegen dergelijk vermetel gedrag was gericht, was er nooit iemand die het durfde zo'n lage daad te begaan: menselijke schaamte in plaats van wetten hield iedereen af van zulke uiterst onbeschofte vrijpostigheid. Tegenwoordig brengt juist de verordening zelf dergelijke monsters voort. En zo'n lage daad is bedacht door een stel theologen, zo wordt verteld, vooral door die herrieschopper,[3.] over wie Prudentius een voorspelling gedaan lijkt te hebben, toen hij zei:

> O kronkelige slang,
> die met duizend bochten
> en slinkse listen
> vredige harten onrustig maakt![4.]

1. Scaligers *Oratio*; zie brief 2564, noot 2.
2. Zie brief 2577.
3. Dit doelt op Noël Béda.
4. Prudentius, *Cathemerina* 6, 141-144, geciteerd in *Adagia* 1951.

En hij dreigt zelfs met het misnoegen van het Parlement,[5] als men zich niet onderwerpt aan zijn boosaardigheid.

Tenzij ik het Parlement totaal niet ken, zal het, denk ik, hevig verontwaardigd zijn als het hoort van dit schandalige en uiterst verderfelijke gedrag. Ik denk dat hetzelfde geldt voor de zeer christelijke koning.[6] Want de houding van de paus ken ik uit ervaring; hij ziet in zijn wijsheid hoe funest het voor de godsdienst en de studie is met dergelijke pamfletten tekeer te gaan. Wat is simpeler dan onder een verzonnen naam alles wat je wilt tegen een willekeurig persoon te schrijven? Maar God verhoede dat ik door het navolgen van andermans gekte zelf gek word. Deze monsterlijke vrucht werd in Venetië verwekt en heeft een Italiaan[7] als vader; maar wat ze daar niet durfden te baren, vond in Parijs iemand[8] om het naar buiten te brengen, op instigatie van de theologen, en met uw naam erbij als lokmiddel. Het was voor mij heel eenvoudig protestbrieven van de keizer en koning Ferdinand los te krijgen, en ook van paus Clemens, maar ik vond het ongepast de hoogste machthebbers, die geheel in beslag genomen worden door uiterst belangrijke en bovendien weinig vreugdevolle zaken, met dergelijke klachten lastig te vallen.

Ik kan het amper geloven dat Noël Béda deze wandaad goedkeurt, en toch schrijven mensen dat hij niet alleen zijn goedkeuring heeft gegeven, maar zelfs aan afzonderlijke passages nog wat venijn heeft toegevoegd. Als dat waar is en hij die graad van waanzin heeft bereikt, scheelt het niet veel of hij is door de duivel bezeten. Het zou een schitterend spektakel zijn als ik zou proberen met gelijke munt terug te betalen, wat voor mij beslist gunstig en voordelig zou zijn. Ik beschik over drukkers die bereid zijn ieder verzoek in te willigen en ik zou die dolzinnige bedenker van het pamflet, zonder te liegen, in zijn eigen, waarachtige kleuren kunnen afschilderen. Ik let evenwel liever op wat bij mij dan wat bij hem past.

Maar laat ik nu ophouden met klagen. Ik ben u, zeer illustere heer, zeer dankbaar voor uw sympathie voor mij en vraag u niets aan die houding te veranderen. Dat belooft u weliswaar uit uzelf, maar op voorwaarde dat ik niets tegen het christelijk geloof schrijf, of tegen de zeer christelijke koning. Wat het geloof betreft twijfel ik er niet aan dat u af en toe klachten van sommigen hoort; maar eerlijke mensen komen er telkens weer achter dat het louter laster is, zodra ze de zaak nader bekeken hebben. Hoe ik me hier in de strijd tegen de sekten als een flinke soldaat gedroeg en gedraag, mogen anderen vertellen. Het verbaast me dat u het nodig vond iets over de koning te zeggen. Want

5. Het Parlement van Parijs was het hoogste rechtscollege in Frankrijk.
6. Frans I van Frankrijk.
7. Girolamo Aleandro.
8. Het boekje werd gedrukt bij Gilles Gourmont en Pierre Vidoue.

waarom zou ik in hemelsnaam op het idee komen mijn pen te richten op de meest vooraanstaande en ook meest geprezen koning van onze tijd? Ik verklaar openlijk dat ik hem zoveel verschuldigd ben als hij mij in zijn goedheid aanbood, en hij bood mij meer dan eens zeer gunstige voorwaarden aan.[9] Ik heb hem in gepubliceerde boeken geprezen[10] toen hij nog een vijand van de keizer was; wat zou er met mij aan de hand zijn als ik nu[11] een vriend, zwager en bondgenoot zou berispen? De rest zult u van Omphalius horen, die op uw verzoek uw bedoelingen verduidelijkte tegenover mij. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2636 *Aan Jacopo Canta*
Freiburg, [voor september] 1532

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de heer Jacopo Canta

Aegidius Vannonius, uw dienaar, zorgde ervoor dat ik grote genegenheid voor u begon te voelen, zeer geachte heer, toen hij uitgebreid vertelde over uw prachtige voornemen om te proberen de studie, waarvoor bij veel mensen door een of andere ongunstige beslissing van het lot de belangstelling nu afneemt, aan te wakkeren, en uw hele vermogen alleen daaraan te besteden en al uw streven en werklust daarop te richten. Dit overtuigt mij ervan dat u niet alleen een weldenkend man bent, maar ook iemand met een edelmoedig karakter. Maar als de literatuur, waar tegenwoordig weinig mensen warm voor lopen, verdwijnt, hoe zal in vredesnaam dit leven van ons eruitzien, en wat valt er te verwachten behalve dat we afglijden naar Turkse barbarij? Zoals ik uw inspanning ten zeerste goedkeur, zo bid ik dat de grote en almachtige Christus wil zegenen wat u doet. Ik vraag u zo vriendelijk te willen zijn vanaf nu Erasmus op de lijst van uw vrienden te zetten. Zou u namens mij eerbiedig de groeten willen doen aan de zeer eerwaarde kardinaal Campeggi? Ik weet hoeveel ik hem verschuldigd ben, en ik ben hem dat beslist graag verschuldigd en ik wens hem meer verschuldigd te zijn. Ik had het erg druk, maar ik heb dit beetje tijd gestolen om u te groeten, toen ik deze jongeman trof, die u zeer genegen is, met wie ik graag had gesproken over de mogelijk-

9. Zie bijvoorbeeld brief 1375 van Frans I zelf.
10. De parafrase op Marcus was door Erasmus aan Frans I opgedragen met brief 1400.
11. Na de Damesvrede van Kamerijk (1529) en het huwelijk van Frans I met Karels zuster Eleanora van Castilië (1530).

heid bij mij in huis te komen, als hij niet zo'n vriendelijke meester had. Ik heb niets harder nodig dan betrouwbare bedienden, maar deze dobbelsteen rolt voor mij niet altijd zoals ik wil. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2637 *Van Juan Ginés de Sepúlveda*
Rome, 1 april 1532

Juan Ginés de Sepúlveda groet Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Ik had besloten u bij de eerste de beste gelegenheid de *Tegenweerlegging ten gunste van Alberto Pio* te sturen, die in Rome al enige tijd geleden gedrukt was en die ik u met deze brief zend.[1] Want ik wilde dat u het juist door mij in bezit zou krijgen. U zou dan begrijpen dat ik, die de moeite van het schrijven niet uit boosheid maar uit plichtsgevoel op me heb genomen, beslist niet uw onwetendheid wilde misbruiken, zodat het boek zich intussen met meer vrijheid over een groter gebied kon verspreiden. Maar de nauwgezetheid van enkele zeer achtenswaardige mensen, die ons allebei steunen, maar al te voorzichtig zijn, heeft dit voornemen gedwarsboomd en wat ik van plan was vertraagd. Omdat ze namelijk alles wat tot vijandigheid tussen ons kon leiden wilden tegenhouden, meenden ze, na het boekje gelezen te hebben, dat bepaalde woorden afgezwakt of zelfs geschrapt moesten worden. Ze vonden namelijk - anders dan ikzelf, omdat ik in het hele boekje er juist op gelet heb dat de toon van de discussie uiterst gematigd bleef -, dat u daardoor verbitterd kon raken. Op een paar plaatsen is trouwens veeleer rekening gehouden met de lichtgeraaktheid van de Italianen, die, naar diezelfde mensen mij berichtten, boos zouden worden als er niet op die manier voorzichtigheid was betracht. Zo kwam het door wat zij voor ogen hadden dat het reeds gedrukte boekje niet verspreid werd voordat het op bepaalde plaatsen, zoals u zult zien, volgens hun wens verbeterd was. Ik vond dat u dit moest weten, zodat u zich niet bij het zien van de veranderingen verbaast over wat nieuw of anders is, als u het boek met de oorspronkelijke plaatsen volgens de Parijse druk in handen krijgt.[2]

1. Sepúlveda's *Antapologia pro Alberto Pio comite Carpensi in Erasmum Roterodamum* (Rome, 1532).
2. Blijkens brief 2701 had Erasmus de latere Parijse druk al ontvangen voordat hij met deze brief een met de hand aangepast exemplaar van de eerste uitgave ontving.

Wat de opmerkingen van Zúñiga betreft, die ik in hetzelfde werkje noem, moet u weten dat ze zich bij Francisco de Quiñones, kardinaal van Santa Croce, bevinden, die geen bezwaar tegen zijn wens had. Zúñiga gaf namelijk op zijn sterfbed de opdracht dat in plaats van het boek zelf, dat onvoltooid en ongepolijst was, de belangrijkste ideeën eruit aan u gestuurd zouden worden. De taak van het excerperen had ik graag volgens de wens van dezelfde prelaat op me genomen, als mijn drukke bezigheden het hadden toegelaten. Als ik weet dat u er een plezier mee zal worden gedaan, zal ik die evenwel allemaal opzij schuiven voor deze taak, en ik zal mijn best doen dat er bij de eerste de beste gelegenheid een exemplaar naar u toegaat. Het zijn, mocht u dat willen weten, in totaal tachtig notities bij uw aantekeningen bij de werken van Hieronymus, de tweede editie daarvan,[3.] en meer dan honderd bij de vierde editie van uw vertaling van het Nieuwe Testament en uw annotaties daarbij.[4.]

Het ga u goed. Rome, 1 april 1532

2638 *Van Girolamo Aleandro*
Regensburg, 1 april 1532

Aan Erasmus van Rotterdam

De afgelopen tien jaar heb ik niet meer dan drie of vier keer met Alberto Pio gesproken en dan was het over van alles behalve over jouw zaak; ik heb hem, voor zover ik me kan herinneren, sinds zeven jaar geen enkele keer geschreven. Ik weet zeker dat ik de man de laatste vijf jaar niet gezien heb. Nadat ik door Gods genade net ontkomen was aan het onheil in Rome - want een paar dagen later volgde de beklagenswaardige val van de stad -, heb ik niets van hem vernomen totdat er een reusachtig boek bij ons bezorgd werd dat hij kennelijk in de tussentijd in Parijs tegen jou had geschreven.[1.] Kort daarna kwam het bericht van zijn dood. Die bewuste brieven, oorzaak van zo'n hoogoplopende ruzie tussen ons, kon ik zelfs onmogelijk gezien hebben voordat ze met dat enorme boekwerk in de openbaarheid kwamen. Ga dus na hoe waarschijnlijk het is wat je over mij met naam en toenaam aan een aantal vrienden hebt geschreven, en op tal van plaatsen in je boeken in verhulde termen suggereert, dat ik voor Alberto de instigator en handlanger ben

3. Bazel, 1524-1526.
4. Bazel, 1527.
1. Zie brief 2522, noot 11.

geweest bij wat hij tegen jou heeft geschreven. Dan is er het boekje dat onder de (naar ik aanneem) verzonnen naam van die Julius Scaliger is verschenen, waarvan je vermoedt dat het een door mij gelegd ei is.[2] Daar had ik - ik zweer het je - zelfs nog nooit van gehoord voordat je me erover schreef. Alsof ik zo ruim in mijn tijd zit en zo productief ben dat ik in staat zou zijn, of zo gek zou zijn, om met groot gevaar voor mijn gezondheid en ten koste van mijn vermogen, dagelijks enkele eieren voor anderen te willen leggen of uitbroeden! Alle eer die dat oplevert zou naar de zogenaamde auteurs gaan, en de haat die je tegen mij zou opvatten en alles wat er verder voor mij aan nadeel uit voort zou vloeien, zou mij altijd blijven achtervolgen.

Ik bekrachtig met de beslist heiligste eed dat het volkomen waar is wat ik schrijf. Als je evenwel ontkent dat het zo is en bij de verdenking blijft die je tot nu toe leek te koesteren, dan mag het met degene van ons die liegt slecht aflopen! Maar als je het gelooft, zoals ik zeg dat je met recht kunt en moet doen, dan moet je het ook als een vaststaand feit beschouwen dat ik hiervoor niets ondernomen heb om je kwaad te doen of zoiets tijdens dit gezantschap,[3] al was het maar in een droom, van plan ben geweest - ongeacht wat ze je schreven of vertelden, zowel anderen als die ene die de miserabelste van allemaal was en eveneens op de miserabelste manier van allemaal omkwam bij de plundering van de stad, en toen voor al zijn daden zwaar heeft moeten boeten, maar vooral voor zijn voortdurende pogingen ons tegen elkaar op te zetten.[4] En om je een idee te geven van de oprechtheid van mijn gevoelens, die breve aan jou van paus Adrianus, die jij ‘de gulden breve’ noemt, waarop je zo prat gaat, waarmee je zo vaak schermt als je wordt aangevallen, is - voor het geval je het niet weet - mijn voortbrengsel, en wel in een tijd dat jij je voortdurend zo slecht tegenover mij gedroeg; ik heb zelfs nog het origineel, dat nog veel meer en uitgebreidere lofprijzingen bevatte dan de versie die naar jou gestuurd is.[5] Ook nu ben ik je absoluut niet vijandig gezind, zoals je schrijft, integendeel, mits je een paar dingen schrapt of wijzigt die in je boeken niet alleen mij maar elke waarachtige vriend van je mishagen, als je bovendien dat volkomen verkeerde beeld van mij dat je je vrienden hebt ingeprent bijstelt, verklaar ik dat vanaf nu iedereen die jouw vijand is mijn vijand zal zijn. Beste kerel, weet je dan niet dat iedereen die jou onderuit wil halen tegelijk de literatuur en de talen onderuithaalt? Als die onderuitgehaald zijn, hoe zal het Aleandro vergaan? Als ik op dit gebied van de weten-

2. Zie brief 2564, noot 2.
3. Aleandro bevond zich als pauselijk legaat in Regensburg, waar de rijksdag werd gehouden.
4. Deze persoon is niet geïdentificeerd.
5. Brief 1324.

schap tenminste iets heb uitgericht en enige bekendheid heb genoten. Hoewel ik dat niet geloof (dat komt omdat ik mijn eigen maat ken), laat me jouw getuigenis[6] niettemin zeker niet onberoerd en doet het me zelfs veel genoegen, omdat het volgens ieders oordeel op dit gebied als de doorslaggevende stem[7] geldt.

Ik geef zonder meer toe dat ik me, sinds we elkaar niet meer zagen, zeer intensief met de gewijde literatuur heb beziggehouden. Omdat ik niet wilde volstaan met de oude Griekse en Latijnse heilige leraren (van wie er zich bij mij een flinke oogst bevindt, ook van de meest zeldzamen), heb ik ook de groten op het gebied van de jongere theologie erbij gehaald en nauwgezet de geschriften van Thomas, Scotus, Ockham, Gabriel[8] en soortgelijken bestudeerd. Dat ging zelfs zo ver dat ik ook op dat gebied uitzonderlijke vorderingen maakte, zoals mensen die vooral daarin naam hebben gemaakt herhaaldelijk beweren. Maar breng een scheiding aan tussen de gewijde literatuur en de kennis van de talen, die jij als eerste van iedereen in onze tijd zo succesvol hebt samengebracht: dan zou Aleandro niet meer dan een barbaar onder de sofisten zijn en een vermaledijde sofist onder de geletterden, namelijk een gans onder de zwanen.[9]

Houd dan ook eindelijk eens op met die klaagzangen en insinuaties van je, waarmee je heel wat geleerde en voorname heren tegen je in het harnas hebt gejaagd; ook in naam van onze vriendschap, die ík altijd als onverzwakt en ongeschonden heb beschouwd, maar die we, als jíj die in enig opzicht bezoedeld acht, gemakkelijk kunnen herstellen door te vergeten, de beste remedie, en door elkaar weer als vroeger vriendendiensten te bewijzen. Laten we allebei ons best doen om te voorkomen dat we door dergelijke vijandschap en haat voor de hele wereld een voorwerp van spot zijn; laten we voorkomen dat onze studie - waarbij we ons behoren af te beulen om de literatuur tot aanzien te brengen en de christelijke vroomheid vredig te stemmen en te versterken - zich op schotschriften, op scheldpartijen en op grimmige vijandschap en door christenen en vrienden verfoeide conflicten richt.

Mijn genegenheid voor jou en mijn verlangen naar verzoening of liever voortzetting van onze vriendschap voerde mijn pen verder dan ik aanvankelijk verwachtte of mijn officiële verplichtingen toelieten. Daarom zal ik stoppen met schrijven na toevoeging van het volgende: het vervelende gevoel dat ik door je brief had gekregen, werd volledig, of in elk geval grotendeels, weggenomen door de tien regels die in jouw hand aan het eind van de brief

6. Vgl. brief 2570, p. 109.
7. ‘colophonium suffragium’; vgl. *Adagia* 2982.
8. Gabriel Biel.
9. Vgl. Vergilius, *Eclogae* 9, 36, geciteerd in *Adagia* 622.

waren genoteerd, waaruit ik opmaakte dat de zeer rechtschapen en geleerde heer Ludwig Baer in leven is en zelfs bij je was toen je schreef.[10.] Mij kon niets prettigers overkomen dan dat bericht; want dankzij je brief kwam een zeer dierbare vriend in zekere zin weer voor mij tot leven. Zoals ik vroeger door zijn zeer eerbiedwaardige gezelschap werd opgevrolijkt en nu alleen al door de herinnering blij word, zo was ik ook lange tijd bezorgd, omdat ik twijfelde of hij, zoals zeer veel andere vrienden van me, de aarde had verlaten, omdat ik al zoveel jaar helemaal niets over hem had gehoord. Je schrijft dat hij eerder een brief aan mij had gericht; als die aan mij was overhandigd, had ik hem met veel genoegen teruggeschreven en had de blijdschap die heel mijn hart vervult nu ik weet dat hij nog leeft, mij overweldigender en langduriger toegeschenen omdat ze eerder was begonnen.

Het ga je goed. Regensburg, 1 april 1532

2639 *Van Girolamo Aleandro*
Regensburg, 1 april 1532

Eveneens aan Erasmus

Het contact tussen mij en Glapion voordat we uit Worms[1.] vertrokken verliep nogal stroef, omdat we het niet met elkaar eens waren over zowel politieke als persoonlijke kwesties. Tussen mij en de neef van de bisschop van Straatsburg[2.] was dat zelfs al toen we in Parijs woonden. Je kunt dus wel nagaan hoe geloofwaardig het is wat ze over me zeiden. Bovendien weet jij heel goed hoe ongrijpbaar en moeilijk te doorgronden het karakter van Glapion was, zoals jij ook ergens schrijft. Want als ik zou vermoeden dat je ook maar het minste beetje geloof schonk aan de woorden van die Franse boekverkoper die in Venetië woont[3.] - zowel door zijn karakter als door zijn drankzucht een dom en werkelijk stompzinnig iemand -, zou Erasmus voor mij niet meer Erasmus zijn. Maar zoals ik uit sommige dingen die je schrijft afleid, is het hem toch behoorlijk gelukt je ervan te overtuigen (misschien met

10. Aleandro was in de jaren 1508-1513 tegelijk met Ludwig Baer in Parijs.
1. De stad waar in 1521 de rijksdag werd gehouden.
2. De bisschop was Wilhelm von Honstein; over zijn neef is niets bekend. Zowel Glapion als Honstein had Erasmus laten weten dat Aleandro hem bij de keizer in een kwaad daglicht had geplaatst; zie brief 1482, dl. 10, p. 293.
3. Niet met zekerheid geïdentificeerd.

het idee dat je dat graag zou horen), dat ik dag en nacht bezig was jouw boeken uit te pluizen, om (let wel!) er iets aan te ontlokken wat ik vervolgens in mijn eigen werken kon bekritiseren of aan Alberto kon doorgeven. Wat een idioterie - van mij, als ik dat gedaan zou hebben, en nog meer van jou, als je dacht dat het waar was! Ik leed toen, zolang als ik in Venetië was,[4.] aan de dubbele vierdaagse koorts, en wat mij tussen de aanvallen door aan rust was gegund, moest volledig aan staatszaken worden besteed en aan het tot stand brengen van vrede tussen de keizer en de Venetianen, een taak die de paus mij per brief had opgedragen. Had ik me, halfdood en zo druk bezet, bezig kunnen houden met dergelijke onzin, terwijl ik ook bij een goede lichamelijke en geestelijke gezondheid vond dat ik me daar altijd verre van moest houden, omdat ik weet dat er niets schadelijker is voor de literatuur en het christendom dan dergelijke ruzies onder geleerden, waaraan de Lutherse kwestie haar oorsprong of in elk geval een belangrijke voedingsbodem ontleende? Ik geef toe dat ik, toen ik in Venetië was, alles wat er aan boeken uit Duitsland naar Venetië kwam heb aangeschaft (waar die nietsnut van een boekverkoper erg rijk van werd), niet om me er op dat moment in te verdiepen, want daar had ik geen tijd voor, maar om een beter toegeruste bibliotheek te hebben. Ik ben namelijk van plan haar, rijk voorzien, na mijn dood voor algemeen gebruik aan een kloostergemeenschap na te laten. En jij, met al je verstand, met al je geleerdheid en dan ook nog op jouw leeftijd, liet je wijsmaken dat ik voor geld zinloze arbeid voor Alberto verrichtte, en schreef dat aan verschillende vrienden? Ga eens na hoe verstandig dat van je was en hoe totaal anders dan Hercules te werk ging. Hij ruimde immers een zevenkoppige slang uit de weg, die als eigenschap had dat er, als er één kop afgeslagen was, weer twee nieuwe aangroeiden. Maar wat doe jij, in gevecht met een enkelhoofdige vijand? Doordat je mij, doordat je Sepúlveda, doordat je ik weet niet wie allemaal verder, doordat je de hele Parijse universiteit tot auteurs van dat boek maakt of in elk geval tot medeplichtigen,[5.] roep je zoveel vijanden over je af als je mensen ervan beschuldigt die klus als medewerkers van Alberto aangenomen te hebben. En wat mij betreft, jij kunt niet alleen onbezorgd, maar ook veilig slapen; behalve dat de dingen waar ik me mee bezig houd van een heel andere aard zijn, aangezien het God zo behaagde, ben ik ook niet zo bemoeizuchtig dat ik iemand anders krab die jeuk heeft. Maar ik denk dat anderen die je met de zaak van Alberto in verband hebt gebracht wellicht niet op die manier zullen zwijgen. Omdat iedereen die je hierbij voor gek hebt gezet zijn best zal doen zichzelf te verdedigen, vrees ik dat je pas dan zult merken dat Alberto door jouw toedoen nog niet

4. In 1529-1530.
5. Zie brief 2329, dl. 16, p. 260-261.

dood is, maar dagelijks herlevend voor een volgende aanval tevoorschijn komt.

Ik besloot dit toe te voegen aan de andere, reeds verzegelde brief, omdat ik toevallig je brief in handen kreeg op hetzelfde moment dat een gemeenschappelijke vriend van ons liet zien wat jij twee jaar geleden aan hem had geschreven, en bovendien een aantal plaatsen in je boeken, waar je die kwestie in een raadsel verpakt, maar niet behoedzaam genoeg om niet gemakkelijk te worden herkend. Maar laat dat nu voor altijd vergeten en vergeven zijn. En wees jij ervan verzekerd dat ik je bijzonder liefheb en je, als ik dat zou willen, geweldig dwars zou kunnen zitten. Maar weg daarmee, laat het zelfs niet in mij opkomen dergelijke ergernissen en beuzelingen boven een zaak van landsbelang te stellen, die zeer veel baat zal hebben (dat weet ik) bij jouw welzijn en onze vriendschap. Duizendmaal het beste.

Neem me deze schrijfsels niet kwalijk, die ik niet vervaardig als iets wat een bezit voor altijd[6.] zal zijn, maar er uitflap als iets wat maar een dag zal leven,[7.] als iets willekeurigs wat me voor de mond komt, wat te maken heeft met de bergen werk, de beperkte tijd en de aard van de zaak, die ik überhaupt graag begraven wil zien. Maar van jou verwacht ik een heel lange brief, met een zodanige inhoud dat vrienden weten dat de littekens van de wonden, die jij mij op grond van zo'n totaal ongegronde aanklacht of verdenking toebracht, volledig weggetrokken zijn.

Regensburg, 1 april 1532

2640 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 6 april 153[2]

Een groet. Ik hoor dat nu eindelijk je schatten aan het licht zijn gekomen, nu je voor zeshonderd goudstukken in contant geld een eigen huis hebt gekocht, waar nog flinke kosten bijkwamen voor het bouwen van nieuwe ruimtes voor je eigen comfort.[1.] Ik wens je van harte geluk, omdat ik hierdoor hoop kreeg dat je nog vele jaren bij ons zult zijn - maar laat dat iets zijn waarvoor Christus zorg draagt. Ik had ongeveer drie maanden geleden je over een paar dingen geschreven, ook over je zoïlussen,[2.] Merdardus[3.] en onze tweehoor-

6. Thucydides 1, 22, 4.
7. Vgl. *Adagia* 3187.
1. Zie brief 2517, noot 10.
2. D.i. criticasters; zie *Adagia* 1408.
3. Zie brief 2566, noot 11.

nige vriend,[4.] via de kapelaan van Fabri, de bisschop van Wenen, die mondeling had bericht dat je mij binnenkort zou schrijven over wat ik had geschreven, en dat jij bezig was met de publicatie van een of ander werk daarover. Tot nu toe heb ik niets daarvan kunnen ontdekken. Laat me alsjeblieft weten wat je met deze zaak hebt gedaan, en wat mij verder nog volgens jou meegedeeld moet worden. We zitten klem bij de rijksdag:[5.] we zullen straks zonder twijfel (hopelijk heb ik ongelijk!) berooid en ontgoocheld zijn. Die vrees komt voort uit het veelvuldig mislukken van het overleg tussen de vorsten en uit de ongunst der tijden, die werkelijk rampzalig is. Het ga je goed.

Überlingen, 6 april 1531

Johann Botzheim, voor altijd geheel de jouwe, zoveel als hij waard is

Aan de onvergelijkelijke voorvechter van een zuiverder theologie en de edelste soort studie, Erasmus van Rotterdam, een alleszins te vereren en zeer dierbare leermeester en beschermheer

2641 *Van Alonso Ruiz de Virués*
Regensburg, 15 april 1532

Een hartelijke groet. Na al die brieven die ik gedurende anderhalf jaar aan u heb gestuurd, maar waarop ik zelfs geen tittel als antwoord ontving, kan het brutaal lijken, zeer geleerde Erasmus, u nu met een nieuwe lastig te vallen, als de wet van de vriendschap niet zou eisen dat ik, nu ik in de buurt ben, de gelegenheid niet voorbij laat gaan die ik zou benutten wanneer ik ver weg zou zijn. Hier volgt dus in het kort waarom ik schrijf.

De keizer heeft mij (met wat voor bedoeling weet ik niet) per brief opgedragen uit Spanje hierheen te komen,[1.] tegen mijn zin en zonder ooit zoiets van plan te zijn geweest, aangezien ik altijd gegruwd heb van het hofleven. Maar nu leek het mij misdadig als ik, nu de evangelische vroomheid het zwaar te verduren heeft te midden van de vuren van al die sekten, geen gehoor zou geven aan het bevel van de keizer, een zo katholiek vorst, dat hij, om de christelijke waarheid te beschermen en de eenheid binnen de kerk te herstellen al drie jaar[2.] weg van huis (zou ik haast zeggen) en weg van zijn dierbare vrouw

4. Melchior Fattlin; zie brief 2516, noten 10 en 11.
5. Te Regensburg; zie brief 2527, noot 8.
1. Virués schreef zijn brief twee dagen voordat Karel V in Regensburg de rijksdag opende.
2. Karel V vertrok in 1529 uit Spanje om via Bologna naar Augsburg te reizen, waar in 1530 de rijksdag plaatsvond.

en kinderen, het leven van een balling leidt, als de keizer van de hele wereld ergens ter wereld een balling kan zijn. Dus legde ik me erbij neer dat ik van de universiteit (want ik had kort geleden in Salamanca een rustig leven gehad) naar het hof zou gaan, van de worstelschool naar het senaatsgebouw, van het klooster naar het theater. Ik legde een lange tocht af en ondervond veel hinder en ongemak midden in de winter. Met welk profijt is me evenwel tot nu toe niet duidelijk geworden, want het was met de zaak van het katholieke geloof zo gesteld dat ze niet zozeer met studie geregeld lijkt te kunnen worden als wel met een menselijke schikking van de soort waarmee men een oorlog pleegt te beëindigen. Geen wonder, want bijna iedereen zoekt het zijne, niet wat van Jezus Christus is. De keizer zit als arbiter daartussenin. Aangezien hij door de hardnekkigheid van beide partijen niet kan bereiken wat hij wil, zal hij (daar vertrouw ik op) doen wat hij zal kunnen zonder de gevaren van een oorlog. Want overeenkomstig zijn vroomheid en broederlijke liefde, vindt hij het bij enkele dingen die niet de kern van het geloof raken, beter toegeeflijk te zijn dan christenen tegen wat voor christenen ook, katholieken tegen ketters (of in elk geval schismatici) te laten vechten. Ondertussen leg ik mij toe op de preken, met als doel dat ik, zo ik de Duitsers niet van hun dwaling kan afbrengen, in elk geval voorkom dat de Spanjaarden met de ketterse pest besmet raken.

Dat was de reden van mijn reis en mijn brief. Maar om u vervolgens zoals gebruikelijk te vervelen met banale adviezen, ik merk dat er onder de belangrijkste hovelingen over u (voorzichtig uitgedrukt) verschillende meningen heersen, omdat u de keizer, die om het geloof gedurende twee jaar in Duitsland verbleef, nooit een bezoek hebt gebracht, al was het maar om hem te begroeten, en u zich nooit bij al die aanvallen op de katholieke leer bij de troepen van de kerk gevoegd hebt, terwijl u (dat zult u geenszins kunnen ontkennen) dat laatste aan Christus verschuldigd bent, en het eerste aan de keizer, die u in zijn goedheid altijd - na Christus - steun en bescherming bood. Daarom zou ik u willen adviseren, wijze vriend, dat u, als u iets weet wat u op een legitieme manier kan vrijpleiten, overal de kans grijpt om u te verontschuldigen en die, als die geboden wordt, niet te lang laat liggen; en in het andere geval dat u, aangezien er nog tijd is om fouten die door schuld of nalatigheid gemaakt zijn te herstellen, dat hoe dan ook doet. Maar als u, wellicht, mijn raad in geen van beide gevallen zult aannemen, wijs dan in elk geval, menslievend als u bent, in elk geval mijn goede bedoeling niet af. Stel mij daarvan op de hoogte, als u, na reeds zoveel brieven te hebben ontvangen, nu op veertig mijl afstand doet wat u op vierhonderd mijl afstand telkens naliet. Het ga u goed.

Regensburg, 15 april 1532

Broeder Alonso de Virués, van harte de uwe

Aan de zeer geachte heer Desiderius Erasmus, leraar in de evangelische filosofie, Freiburg

2642 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 20 april [1532]

Een hartelijke groet. Je eerdere brief werd me door mijn bakker overhandigd. Ik trof in de tussentijd niemand via wie ik kon schrijven. 'Je zult niets zeggen of doen tegen de zin van Minerva'.[1] Jouw eigen gevoel zal je beste raadgever zijn. Als je niet terugschrikt voor het hof,[2] zal een professoraat in Dole een uitnemende positie zijn. En toch zul je daar niet zonder strijd college geven, terwijl jouw genius, als ik het wel heb, gruwt van rivaliteit en van het hof. Je bent een gedomesticeerd, zachtaardig wezen. En blindelings tegen de goden strijden[3] loopt niet goed af.

Of die vrijheid[4] lang zal duren weet ik niet. Ik ben bang dat ze na het vertrek van de keizer zullen terugkeren naar wat ze hadden achtergelaten, of liever wat ze verborgen hadden gehouden. Maar alleen God kent de toekomst. Daarom moet je, om de rook van het vaderland te genieten,[5] een voorwendsel bedenken waar de mensen in Dole genoegen mee nemen. Je voerde als excuus aan dat je niet wist wat de voorwaarden waren. De voorwaarden die nu zijn voorgelegd zijn zeker niet slecht. Je moet iets nieuws bedenken waarom je het aanbod niet accepteert.

Ook al kun je als een verwend kind de moederborst missen, toch vormen vrouw en kinderen en de genegenheid van je schoonvader[6] geen geringe belemmeringen. Wat je wilt gaan doen, moet je daarom met vastbeslotenheid ten uitvoer brengen. Want blijven twijfelen is vervelend.

Het ga je goed. 20 april

1. Horatius, *Ars poetica* 385; vgl. *Adagia* 42.
2. Dole was de hoofdstad van Franche-Comté.
3. *Adagia* 1444.
4. Waarschijnlijk had Amerbach meer vrijheid als gevolg van de mentale omslag in Bazel na de dood van Oecolampadius en Zwingli (zie brieven 2579, 2582, 2583 en 2585).
5. Vgl. *Adagia* 116.
6. De vrouw van Amerbach was Martha Fuchs, dochter van Leonhard Fuchs.

Een hartelijke groet aan Basilius[7.]
Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2643 *Aan Johannes Dantiscus*
Freiburg, 30 april 1532

Deze brief is als opdracht afgedrukt bij Erasmus' vertaling van *De Spiritu Sancto* van Basilius de Grote (Bazel, 1532).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde vader in Christus Johannes Dantiscus, bisschop van Chełmno, gezant van de zeer illustere koning van Polen bij de keizer

Ik verlangde zeer naar u, en werkelijk, u hebt zich volledig zonder terughoudendheid aan mij getoond, zeer geachte prelaat. Want het beeld van uw geest en karakter, dat wil zeggen uw onkreukbaarheid, vriendelijkheid, vroomheid en buitengewone geleerdheid kan aanschouwd worden in uw gedichten en brieven, niet anders dan in een spiegel; uw gelaatstrekken echter - én uw ziel, die daarin eveneens voor een groot deel oplicht - worden op wonderbaarlijke wijze weergegeven door de gipsen afbeelding,[1.] met uitzonderlijke artisticiteit vervaardigd. Hierdoor sta ik beslist minder afwijzend tegenover het werk aan het hof en dat inderdaad wervelende toneelstuk, dat u al zoveel jaar noodgedwongen opvoert,[2.] en dat tot nu toe verhinderd heeft dat ik van dichterbij van uw zeer gewenste gezelschap kon genieten en gesproken woorden ter plaatse kon horen en als antwoord geven.[3.] Mijn verlangen naar u is nog niet bevredigd, maar toch voor een aanzienlijk deel gestild. Maar ik wil niet dat deze dankbetuiging met lege handen bij u lijkt terug te keren. Daarom zend ik u, zoals u mij een hart van goud vervaardigd in gips hebt aangeboden, op mijn beurt een schrijver vervaardigd van papier, in werkelijkheid van edelgesteente, behalve als hij door de schuld van degene die hem bewerkte wat lelijker zal lijken. U hebt mij die waarachtige koning[4.] gestuurd, ontegen-

7. Basilius Amerbach.
1. Blijkbaar meegezonden met de brief, evenals een afbeelding in gips van Sigismund I (zie hierna).
2. Dantiscus was een diplomaat in dienst van de Poolse koning.
3. Vergilius, *Aeneis* 1, 409.
4. Erasmus gebruikt het Griekse woord *basileus* (koning), waardoor woordspel ontstaat.

zeglijk de belangrijkste onder de monarchen van deze tijd; ik stuur de waarlijk grote Basilius terug, volgens ieders oordeel de grootste onder de Griekse schrijvers, met mijn penseel, niet in gips, maar op papier weergegeven - hoe goed ik daarin ben geslaagd, is aan u om te oordelen, want u hebt aardig wat verstand van de literatuur in de beide talen.

Het onderwerp is de Heilige Geest; het slangengebroed van Arius probeerde hem ondergeschikt te maken aan de Zoon, die, zoals Arius leerde, niet God was, maar geschapen substantie, zodat de derde zitplaats van de laagste rang[5.] naar de Geest zou gaan bij de vergadering van de drie personen. Die kwestie was in die tijd een geweldig twistpunt. Toen, zoals dat gaat, uit één slang plotseling vele koppen tevoorschijn kwamen en de meningen met elkaar streden als stormen uit verschillende richtingen die een wervelwind waren geworden, werd het schip van de kerk niet minder heen en weer geslingerd op de golven van de sekten, dan we nu zien gebeuren, tot ons grote verdriet, omdat Christus diep in slaap was[6.] in de harten van de mensen, de harten van alle mensen, maar vooral van hen in wie hij het wakkerst hoorde te zijn. Ik zag dat dit werk van die voortreffelijke leraar zeer geprezen wordt door Gregorius van Nazianze in diens Monodia,[7.] en dat het tot nu toe, voor zover ik weet, door niemand in het Latijn was vertaald. Daarom nam ik die taak op me, wat ik met des te meer plezier deed, omdat ik er lucht van kreeg dat het destijds uitgeroeide addergebroed tegenwoordig stiekem probeert te herleven. Het maakt plannen om opnieuw de twee personen, het Woord en de Geest, hun werkelijke benaming, namelijk God, te ontzeggen. Hierdoor zullen christenen in dat opzicht weldra geen haar beter zijn dan joden of Turken, die, telkens als ze zogenaamd een verklaring van vroomheid willen afleggen, zonder problemen dulden dat Christus een profeet of zelfs een god wordt genoemd, als je aandringt, maar een zoals Mozes en de andere profeten. Als iemand het een schande vindt dat Mozes met Christus gelijk wordt gesteld, zeggen ze dat Christus veel grotere gaven van God heeft gekregen. Degenen die gematigder zijn, erkennen dat de Heilige Geest een creatuur is die andere overtreft, maar in dienst staat van Christus; degenen die minder schroom hebben, zeggen dat de Heilige Geest geen substantie is, maar slechts de opwekking van goede gedachten. Maar God verhoede dat iemand die herboren is in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest zich door dergelijk gesis van adders iets laat inblazen.

Ik ga hier geen moeite doen om de loftrompet over Basilius te steken, want dan krijg ik die bekende uitspraak te horen: ‘wie heeft er dan kritiek op

5. ‘tertium imumque subsellium’; vgl. *Adagia* 2680.
6. Vgl. Matteüs 8:23-27; Marcus 4:35-41; Lucas 8:22-25.
7. *Orationes* 43, 67; zie brief 2611, noot 6.

hem?'[8] Ik zal evenwel niet verzwijgen wat mij onder het vertalen overkwam. Ik meende bij dit werk iets te merken wat we tot onze verontwaardiging bij sommige zeer beroemde en geprezen schrijvers zien, zoals bij Athanasius, Chrysostomus en Hieronymus. U vraagt wat dat is? Nadat ik de helft van het werk zonder tegenzin had afgemaakt, kreeg ik de indruk dat de stijl een andere herkomst verraadde en een andere geest ademde. Soms zwol de stijl op tot het niveau van de tragedie, dan zakte hij weer af naar de alledaagse taal. Soms leek de stijl een zekere leegheid te hebben, als van iemand die ermee te koop loopt dat hij kennis heeft genomen van wat Aristoteles in zijn boeken *Over de bewering*[9] en *Over de categorieën*, en Porphyrius in het boekje *Over de vijf predicabelen*[10] verkondigen. Bovendien dwaalde hij geregeld van de oorspronkelijke opzet af en pakte hij na de uitweiding op een weinig elegante manier de draad weer op. Ten slotte leek er veel toegevoegd wat niet heel erg bij het behandelde onderwerp paste; ook worden bepaalde dingen herhaald, eerder uit vergeetachtigheid dan met oordeel. Basilius daarentegen is overal beheerst, ongekunsteld en helder, volhardend en ook dwingend, hij dwaalt nooit zomaar af van het behandelde onderwerp, vermengt nergens de goddelijke mysteriën met profane filosofie, tenzij hij er door tegenstanders toe gedwongen wordt en dan met minachting. Hij gaat overal rustig en met een soort maagdelijke schroom voort, wars van iedere vorm van vertoon, zonder zelfs in de strijd zijn mildheid te laten varen.

Door dit alles rees bij mij het vermoeden dat een liefhebber van de studie, om het boekwerk omvangrijker te maken, er allerlei dingen doorheen gevlochten heeft, inlegwerk dat uit andere auteurs is gehaald (want deze stof is door verscheidene Grieken nauwgezet behandeld), of dat door hemzelf bedacht is. Er zitten immers enkele geleerde passages bij, die evenwel niet het kenmerkende van Basilius hebben; maar ook enkele die zodanig zijn, dat ze door hun karakter hun maker verraden, namelijk degene die aan de uiterst geleerde boeken van Athanasius over de Heilige Geest zijn oeverloos, maar krachteloos gezwets vastreeg, en die bij de tweede brief aan de Korintiërs en bij Handelingen van de apostelen probeerde voor Chrysostomus door te gaan. Het is zelfs een misdadige vorm van ontwijding, als je op het prachtige purper van uitnemende mannen je eigen lappen naait, of, beter gezegd, die edele wijn van hen met je eigen verschaalde wijn bederft. Dat er op onaanvaardbare wijze heiligschennis is gepleegd bij de commentaren van de hei-

8. Dit was de reactie van een Spartaan toen een sofist aankondigde een lofrede op Hercules te houden. Zie Plutarchus, *Apophthegmata Laconica* 217 D en 219 C; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB 4, kol. 110 B-C.
9. *De enuntiatione*, d.i. Aristoteles' *De interpretatione.*
10. D.i. Porphyrius' *Isagoge.*

lige Hieronymus waarin hij de psalmen verklaart, is te duidelijk om ontkend te kunnen worden. Er zou een kant-en-klare remedie tegen zo'n belediging van de kerk zijn, als vorsten en bisschoppen de originelen van boeken die volgens hen lezenswaardig waren, in deugdelijke bibliotheken hadden laten opslaan.

Al met al moet ik bekennen dat me bij het vertalen daarvan enig gevoel van afkeer bekroop, zozeer dat ik herhaaldelijk bij mezelf die woorden van Maro mompelde: 'Merk je niet dat het een andere kracht is, een godheid in andere gedaante?',[11.] hoewel er bij de rest niets was wat mij tegenstond. Maar als u een andere mening hebt, wil ik dat mijn vermoeden als een droom wordt afgedaan.

Tegen het eind van het werk geeft hij een uitweiding waarin hij, als het ware een kreet van vreugde slakend,[12.] een beschrijving van een zeeslag geeft, versierd met taal die duidelijk op de tragedie geënt is, waarin hij op treffende wijze een beeld van de toenmalige kerk voor ons geestesoog laat oprijzen, die hopeloos heen en weer slingerde; een beeld dat niet heel veel verschilt van de toestand in onze tijd, waarin een zo blinde strijd tussen verschillende opvattingen gaande is, dat we soms vrienden treffen in plaats van vijanden en er geen naastenliefde of saamhorigheid is. Zo die er is, wordt die teweeggebracht door een samenzwering van de dwaling, dat wil zeggen, een gemeenschappelijke ziekte. Bij zo'n verscheidenheid aan dogma's, bij zoveel corruptie van zeden, bij zoveel lawaai van door elkaar schreeuwende mensen, waarbij het verschil tussen dingen en mensen bijna opgeheven is, zou iemand met reden kunnen twijfelen bij welke kliek hij zich moest aansluiten. Eerlijkheid is ver te zoeken, veel mensen worden beheerst door een wonderlijke lasterzucht, om niet te zeggen: lasterdrift, waardoor ze andermans fouten wreed afstraffen, of juiste uitspraken kwaadwillig interpreteren. Onder elke steen slaapt een schorpioen.[13.] Met wat een storm van protest kreeg deze onvergelijkelijke man te maken om één lettergreep! Bij de plechtige afsluiting van een gebed of preek had Basilius een paar keer 'met de Geest' in plaats van 'in de Geest' gezegd. Daarom werd hij in alle steden, in alle dorpen, op alle markten, bij alle bijeenkomsten gestenigd met kreten van lasteraars.[14.] Zijn onberispelijke integriteit, zijn zeldzame geleerdheid in combinatie met vergelijkbare welbespraaktheid, de waardigheid van zijn ambt en zijn werkelijk ongelofelijke vriendelijkheid en goedheid tegenover iedereen konden hem niet vrijwaren voor het giftige gesis van kwaadwillige critici.

11. Vergilius, *Aeneis* 5, 466.
12. 'Celeuma canens'; vgl. Jeremia 51:14 en Hieronymus, *Epistulae* 14, 10.
13. *Adagia* 334.
14. Basilius Magnus, *De Spiritu Sancto* 1, 3.

Ikzelf zou dus met recht al te fijngevoelig kunnen lijken, als ik, in mijn onbeduidendheid op generlei wijze met zo'n groot man vergelijkbaar, niet tegen de door afgunst ingegeven kritiek van een aantal praatzieke lieden kan.

Tegelijk blijkt uit dit betoog duidelijk wat de heilige Hieronymus schreef: dat de dwalingen van arianen, eunomianen, origenisten[15.] en anderen omtrent de goddelijke personen een voedingsbodem vonden in de menselijke filosofie; niet omdat filosofie per definitie goddeloos is, maar omdat die hemelse filosofie, die via de Zoon uit de schoot van de Vader komt, niet volgens het richtsnoer van de filosofie onderzocht wil of mag worden. Want hoe zouden zij, die niets anders dan mensen waren, inzicht in de goddelijke mysteriën kunnen hebben, terwijl ze bij tal van natuurverschijnselen zo blind waren? Degenen die de heilige Basilius toen dwarszaten, waren trouwens eerder filosofasters dan filosofen. Bij de onkundige massa deden ze zich als volleerde filosofen voor, omdat ze aan de hand van Aristoteles en Porphyrius geleerd hadden, of liever: een vaag idee gekregen hadden wat een bewering, klasse, soort, substantie, accident, kwantiteit, kwaliteit, 'bij iets'[16.] is, op hoeveel manieren je van een tegenstelling kunt spreken, op hoeveel manieren iets aan iets anders eigen is, of over iets anders wordt beweerd. Dat zijn nu rudimentaire zaken die kinderen leren die de drempel van de filosofie naderen, zodat de goddeloosheid van die lieden eerder toe te schrijven is aan een verkeerde overtuiging dan aan de filosofie. Wat een stormen zouden ze in de wereld veroorzaakt hebben als ze ook geproefd hadden van wat Aristoteles leert over de vormen van syllogismen, demonstraties, over wat met topen te maken heeft, over weerleggingen, over natuurlijke dingen en wat er buiten de natuurlijke dingen is?[17.] Maar ik laat me te ver meevoeren, in een voorwoord.

Tot besluit daarom het volgende. Ik wilde graag wat hier mijn aandeel is, aan u opdragen, zeer eminente prelaat, niet alleen hierom dat het door uw naam als lokmiddel aantrekkelijker wordt voor liefhebbers van de studie, maar veel meer in de hoop dat het door uw scherpzinnige oordeel en uw vijl beter wordt; want ik stuur u de eerste neergeschreven versie. Als iemand mij nu aanklaagt wegens vrijpostigheid, zal ik niets anders aanvoeren om me daarvan vrij te pleiten dan mijn natuur en, wat zwaarder weegt, de macht der gewoonte. Het is erg moeilijk je natuur om te vormen, maar het is veel moei-

15. Volgelingen van Arius, Eunomius en Origenes.
16. Dit is de vierde van de tien aristotelische categorieën.
17. Erasmus doelt achtereenvolgens op Aristoteles' *Analytica priora*, *Analytica posteriora*, *Topica*, *De sophisticis elenchis*, *Physica* en *Metaphysica.* Vgl. Erasmus' voorwoord bij Grynaeus' editie van Aristoteles' werken uit 1531 (brief 2432).

lijker iets af te leren wat door langdurige toepassing diep verankerd is, een combinatie van beide veranderen acht ik voor een mens absoluut onmogelijk. De goden kunnen echter alles.[18.] Maar dat is, zult u zeggen, eerder jezelf beschuldigen dan verontschuldigen. Wat valt er aan te doen? Een eerlijke schuldbekentenis wordt evenwel vaak door een milde rechter beloond met genade. Toch mag de schuld (als ik een uitvlucht zou willen zoeken) ten dele op de zetters worden geschoven, die mij bijna het ei afhandig maken voordat ik het gelegd heb; als er conceptie heeft plaatsgevonden, laten ze niet toe dat de vrucht rijpt, maar dwingen ze me het, tegen de zin van Lucina, voortijdig uit te drijven. Ik wist heel goed wat u toekomt, zeer illustere heer, maar in navolging van die Griek haal ik uit een armzalige beurs een paar muntjes, niet naar wat u waard bent, hoogheid, want als ik meer had, gaf ik meer.[19.]

Ik bid dat dat wervelende toneelstuk, dat u al zoveel jaren opvoert, een gelukkige ontknoping krijgt, zowel privé voor u als in het algemeen voor het koninkrijk Polen; en dat koning Sigismund, als geen ander overladen met alle gaven die bij een uitnemend vorst passen, u binnenkort terug laat gaan naar uw geliefde vaderland en dierbare kudde; de zorg daarvoor draagt u als vroom man over alle woelige zeeën van de politiek met u mee.

Freiburg im Breisgau, 30 april 1532

2644 *Aan [Conradus Goclenius]*
Freiburg, 3 mei 1532

Een hartelijke groet. Die twee Hollanders die naar jou toe waren gekomen zijn hier, maar ze zijn allebei platzak.[1.] De jongste[2.] wilde ontzettend graag mijn dienaar worden. Want een van de twee die ik heb[3.] had een bezoek ge-

18. *Adagia* 3511.
19. Een Griek had verschillende keren een epigram voor keizer Augustus geschreven in de hoop een beloning te krijgen, die evenwel uitbleef. Toen de man bleef volhouden, gaf Augustus hem een eigenhandig in het Grieks geschreven versje. De ander verbaasde zich over de hoge kwaliteit ervan en gaf de keizer een paar muntjes met de woorden die Erasmus hier citeert, waarna iedereen moest lachen en hij alsnog een beloning kreeg. Zie Macrobius, *Saturnalia* 2, 4, 31; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 211 A).
1. 'zonam perdidit'; zie *Adagia* 416.
2. Waarschijnlijk Quirinus Hagius.
3. Gilbert Cousin.

bracht aan Bourgondië, waar hij vandaan komt; maar hij keerde terug. Ik wacht op de terugkeer van Bebel uit Engeland;[4] als hij geen betrouwbaar nieuws meebrengt, ben ik van plan een van mijn mensen naar Engeland te sturen.[5] In de brief ontbrak waar ik het meest naar uitkeek: dat ik zonder dat ik droom het betrouwbare bericht kreeg dat je kanunnik bent.[6] Zo'n grote groep aasgieren zorgt er immers voor dat ik niet helemaal gerust ben.

Ik had per brief mijn beklag bij Aleandro gedaan over het boekje van Julius Caesar.[7] Om zich te bevrijden van het odium iets vreselijk doms te hebben gedaan, rechtvaardigt hij zich in een zorgvuldig opgestelde brief, maar hij gebruikt nietszeggende aannames. Ik stuur je een kopie. Naar ik zie heeft hij jou bijna overtuigd; maar ik, die hem door huiselijke omgang en ook door het delen van een bed[8] van binnen en van buiten[9] ken, weet zo zeker als ik weet dat ik leef dat het ei van hem is. Maar we moeten ons naar deze tijd schikken. Voor woorden zullen woorden teruggegeven worden.

De monnik Alonso de Virués is gevraagd naar het hof te komen.[10] Hij schreef zeven *Collationes* (Gedachtewisselingen)[11] die aan mij gericht waren, die, kort gezegd, erg monnikachtig waren. Men zegt dat ze nu in Parijs worden gedrukt. Hij schreef me vanaf het hof, vriendelijk, maar (wat typisch voor monniken is) niet zonder dreigementen. De bisschop van Augsburg beloofde dat hij via een eigen bode zou schrijven over het verloop van de rijksdag.[12] Ik twijfel niet of Aleandro zal bij iedere gelegenheid zichzelf zijn.

Jan van Campen voert een wervelend toneelstuk op. Hij is nu bezig in Neurenberg een of ander werk te publiceren.[13] Johannes uit Denemarken[14] schoffeerde de bisschop van Chełmno[15] door bekendheid te geven aan mijn brief.[16] De heer Gilles[17] is niet zonder reden bezorgd over het college.[18] Maar

4. Vgl. brief 2662.
5. Blijkens brief 2704 stuurde Erasmus Quirinus Hagius naar Engeland.
6. Zie brieven 2573, noot 10, en 2587, noot 20.
7. Zie brief 2564, noot 2.
8. In Venetië in 1508.
9. *Adagia* 889.
10. Zie brief 2641, waarop Erasmus hierna doelt.
11. Zie deel 13, brief 1804, noot 54. Virués' *Collationes* zijn niet gedrukt.
12. Een dergelijke brief van Christoph von Stadion over de rijksdag in Regensburg is niet bekend.
13. Zijn commentaar op de psalmen; zie brief 2570, noot 26.
14. Bedoeld is Jakob Jespersen.
15. Johannes Dantiscus.
16. Deze brief was gericht aan Dantiscus; zie brief 2646.
17. Gilles de Busleyden.
18. Het Drietalencollege te Leuven.

men zat te slapen bij de toelating van Rescius met zijn vrouw.[19.] Er had meteen aan het begin ingegrepen moeten worden.[20.] Iedereen die hier verstand van literatuur heeft, steunt het evangelie. Anders zou ik mijn plicht niet verzaken.[21.]

Het ga je goed. 3 mei 1532

Ik ben nog steeds aan het verbouwen, hoewel ik aan de rand van het graf sta. Jij moet zorgen dat er een eind aan het proces komt. Misschien heeft Aleandro je niet geholpen bij je zaak. Het is een slimme bedenker van slimme trucjes. Neem me niet kwalijk, ik heb het niet meer doorgelezen. Groet de president, de heer Joost,[22.] en Rescius. Resende beklaagt zich bij mij over de publicatie van het gedicht.[23.] Maar ik dacht dat hij een vrij man was.[24.] Anders zou ik het nooit publiceren. Ik vraag me af waarom je niet wilde dat ik daarvan op de hoogte was. Nogmaals, het ga je goed, mijn allerdierbaarste vriend.

2645 *Aan Joost Sasbout*
Freiburg, 3 mei 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte heer Joost Sasbout, raadsheer te Den Haag

Vroeger werd er gezegd dat iemand een uitzonderlijk goed man moest zijn om in Athene een goed man te zijn.[1.] Tegenwoordig zou iemand met reden kunnen zeggen dat iemand wel een waarachtig vriend moet zijn als hij in deze tijd een vriend van Erasmus is, waarin alles, waar je ook kijkt, een kolkend vuur is van laster, beledigingen en leugens, en waarin het niet veilig is iets over je vijanden te zeggen en evenmin de namen van je vrienden te ont-

19. Zie brief 1882. Rescius was getrouwd met Anna Moons.
20. De Latijnse formulering is ontleend aan Ovidius, *Remedia amoris* 91.
21. 'Evangelischen' komen niet in aanmerking voor een professoraat aan het Drietalencollege; daarom kan Erasmus niemand aanbevelen.
22. Joost Sasbout, die in 1527 de post van president van het Hof van Friesland was misgelopen.
23. Zie brief 2566, noot 12.
24. Resende was een dominicaan.
1. *Adagia* 3053; de uitspraak veronderstelt dat Athene een slechte invloed op de mensen heeft.

hullen. Ik merk evenwel dat er in deze chaotische situatie niet weinigen zijn die mij oprecht goedgezind zijn. Zij zijn mij des te dierbaarder omdat ze zeldzaam zijn. Maar ik heb liever een paar uitnemende vrienden dan een heleboel gewone, die niet op de proef zijn gesteld.

Het is enkele jaren geleden dat ik van allerminst lichtzinnige vrienden hoorde dat u gunstig over mijn werk oordeelt en er met respect over spreekt. Uit een brief van Quirinus Talesius, een vroegere secretaris van me, maakte ik onlangs op dat die genegenheid bij u nog niet bekoeld is. Ik beken, mijn dierbare Sasbout, dat ik u om die reden zeer veel verschuldigd ben en wel met plezier. Het is voor mij gemakkelijk met wederliefde te antwoorden; was het echter maar even simpel met wederdiensten de rekening te vereffenen! Ik vind het verschrikkelijk te horen (zoals mijn plicht is) dat Holland, ons vaderland, door zoveel oorlogen wordt geplaagd, door zoveel heffingen leeggeroofd, door zoveel invallen geteisterd en door vrienden evenzeer als door vijanden wordt geplunderd.[2.] Dit kwaad komt voor het grootste deel voort uit eerzucht van de heersers, het ergste wat er is als die werkelijk vorstelijke wijsheid ontbreekt. Als op winst beluste handelaren azen ze op nieuwe stukken land; erflanden beschouwen ze als verlaten[3.] of zetten ze op het spel, door ze in handen te geven van het lot. Ooit was het echter meer dan prachtig graaf van Holland te zijn. Maar dat zijn de eeuwigdurende golfbewegingen van het aardse bestaan, al was de wereld vrijwel nooit in de greep van een vreselijker storm. Maar zoals bij zwaar weer blijkt wie bekwame stuurlui zijn, zo getuigt het in mijn ogen van opvallend veel rechtschapenheid en wijsheid bij deze algehele verwarring en zulke zware stormen het roer recht te houden. Of mij dat gelukt is, weet ik niet, in elk geval heb ik het zorgvuldig geprobeerd en dat doe ik nog steeds.

We wachten af wat de huidige rijksdag in Regensburg ons zal brengen. Ikzelf heb goede hoop, maar ik zou nog wat meer hoop op een goede afloop hebben als de keizer in al zijn vroomheid niet zoveel waarde zou hechten aan zekere gemijterden; ik zou willen dat hun gezag onaangetast bleef, maar de eerzucht van sommigen is onverzadigbaar. Koningin Maria, de lovenswaardigste vrouw van deze tijd, roept me terug naar Brabant, maar ik moet voortaan voor mezelf leven,[4.] als ik überhaupt wens te leven. Ik wil sterven tussen de boeken, niet ten onder gaan aan de beslommeringen van het hof.

Ik was van plan de illustere heren Abel van Colster en Gerrit van Assendelft te schrijven, maar brenger dezes, de arts Gerardus Henricus, trof me bij

2. In brief 2798 worden in een vergelijkbare context Denemarken en Gelre genoemd.
3. ‘pro derelictis’, een formulering uit het Romeinse recht.
4. Vgl. Seneca, *Epistulae morales* 55, 4-5.

zijn terugkeer uit Italië toen ik uitgeput was door het studeren en schrijven van brieven; ook leek het me niet goed hem al te lang vast te houden, want hij haastte zich na de lange reis naar de rook van zijn vaderland.[5.] Vandaar mijn verzoek of u voor mij bij die illustere heren de rol van een brief wilt vervullen, totdat me wat vrije tijd zal worden vergund. Ik zou me immers niet in een onverzorgde, saaie brief tot hen willen richten. Overtuig hen er intussen van dat deze brief ook aan hen geschreven is.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 3 mei, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2646 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 3 mei 1532

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, secretaris van de zeer illustere koningin[1.]

Ik heb de brief waarin u mij aanraadt naar Brabant terug te keren ontvangen;[2.] ik heb hem beantwoord via dezelfde postmeester die hem gestuurd had.[3.] Ik bevind me hier tegen mijn zin, en toch ben ik aan het verbouwen.[4.] Het lukt me amper mijn lome geest, die nu plannen maakt om ervandoor te gaan, tegen te houden door me in huis te verschuilen. Aangezien het mij momenteel ontbreekt aan Bourgondische wijn, en ik meer risico loop omdat ik om die reden andere wijn gebruik, maakt een beetje kou of een minder gunstige wind me al bedlegerig. Ik zie niet in welk opzicht ik iets voor de zeer illustere koningin kan betekenen. En ik ben bang dat het hof, als ik terugga, mij niet toestaat rekening te houden met dit lichaam dat brozer dan glas is. Ik zal het niet erg vinden tussen de boeken te sterven. En toch zou ik het fijn vinden de tijd die rest (en er rest nauwelijks een handbreed) in dienst van zo'n meesteres door te brengen.

De bisschop van Chełmno is behoorlijk boos op Jakob uit Denemarken[5.] omdat hij een brief van mij aan hem overal verspreid heeft. Ik beveel mijn

5. Vgl. *Adagia* 116.
1. Maria van Oostenrijk.
2. Brief 2607.
3. Brief 2613.
4. Zie brief 2517, noot 10.
5. Jakob Jespersen, de bisschop is Johannes Dantiscus.

Lieven[6] bij u aan; ik zou graag willen dat u hem adviseert voor een soort leven te kiezen die ruimte biedt voor talent en geleerdheid. Want hij is voor de studie geboren, waar hij zich ijverig mee beziggehouden heeft, niet zonder succes. Ik hoor dat u ook Grieks aan het leren bent; Lieven zou u daarbij van nut kunnen zijn.

Ik schrijf u dit via Gerardus Henricus uit Amsterdam, die als doctor in de medicijnen uit Italië is teruggekeerd. Ik zou u niet tot last willen zijn door hem bij u aan te bevelen; hij is ook niet op zoek naar een vaste betrekking. U moet, mijn beste Olahus, blijven die u bent en mij, wanneer zich maar een gelegenheid voordoet, opbeuren met een brief van u. Ik wens de zeer illustere koningin al het mogelijke geluk.

Het ga u goed. Freiburg, 3 mei 1532

2647 *Aan Quirinus Talesius*
[Freiburg], 7 mei 1532

Van bovengenoemde datum is een niet bewaard gebleven brief waarin Erasmus Quirinus Talesius feliciteert met zijn benoeming tot pensionaris van Haarlem; zie Pieter van Opmeer, *Historia martyrum Batavicorum sive defectionis afide maiorum Hollandiae initia* (Keulen, 1625), p. 104.

2648 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 8 mei 1532

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Dat mijn brief u erg laat is bezorgd, vind ik ronduit ergerlijk. Ik zou namelijk graag willen dat die tijdig werd bezorgd; niet zozeer met de bedoeling u ermee te plezieren (hoewel u heel beleefd en vriendelijk schrijft dat dat het geval was) als wel met de bedoeling dat u snel met mijn gedienstigheid tegenover u bekend zou zijn. De uwe van 28[1] februari ontving ik begin mei. Daarin wenst u mij geluk met mijn goede gezondheid. Ik vat uw gelukwens graag op als een blijk van uw uitzonderlijke genegenheid voor mij. U moet evenwel weten dat het van midden november tot eind april minder goed met me

6. Lieven Algoet.
1. ‘tertio Calend. Martii’; zie brief 2612, noot 1.

ging. Al die tijd heeft mijn studie, die ik moest onderbreken, stilgelegen en heb ik niets wat een man past kunnen doen.

Nu heb ik evenwel mijn oude bezigheid weer opgevat, waarover ik u eerder had geschreven, namelijk het schrijven van een commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. Ook al is dat het moeilijkste werk dat er bestaat, zoals u ook beseft en ik in de praktijk ervaar, toch blijf ik bij mijn voornemen. Moge God zijn zegen geven aan de uitkomst van mijn plannen, zoals het van mijn kant niet aan werklust en ijver zal ontbreken![2.] Het kwam bijzonder goed uit dat ik een Griekse druk met commentaren van de heilige Chrysostomus op alle brieven van Paulus in handen kreeg; die werd mij door de bisschop van Verona[3.] als geschenk toegestuurd. Ik denk dat geruchten daarover, of misschien wel het boekwerk zelf, u bereikt zullen hebben. Ik wil beslist dat u de beschikking hebt over datgene wat u (naar u schrijft) miste toen u aan datzelfde karwei begon, voor het geval u nu wilt afmaken waar u al een tijd geleden een begin mee had gemaakt. Ik zal de diensten van Froben niet versmaden wanneer het tijd zal zijn om het te laten drukken, vooral wanneer u, zo'n belangrijke raadgever, er zorg voor draagt dat het goed gedaan wordt. Maar meer nog zal ik behoefte aan uw oordeel hebben, mijn beste Erasmus, iets waar ik altijd zeer veel waarde aan hechtte en zal hechten. Het onderwerp stelt hoge eisen, ikzelf schrijf moeizaam en traag. Ik ontdek zelfs nieuwe betekenissen, en dat zijn er niet weinig; welke bruikbaar zijn of niet (ik vertrouw mezelf immers onvoldoende), is iets waarover ik het oordeel van mannen als u (zo die er zijn) te weten moet komen; in de eerste plaats dat van u, omdat u in dat genre als enige, of bij uitstek, niet alleen kennis (die in uw geval enorm is) aan de dag legt, maar ook een bloemrijke en indrukwekkende stijl hanteert. Ik ben bijzonder verheugd dat Basilius de Grote, sprekend in zijn eigen taal, door u is gepubliceerd en onder de mensen is verspreid. Dat hij aan mij is opgedragen,[4.] is immers een duidelijker blijk van uw oordeel over mij dan ik verwacht zou hebben, of dan ik denk waard te zijn. Maar uw vriendelijkheid en welwillendheid zijn van dien aard dat u eerder let op wat u behoort te geven dan op wat ik behoor te krijgen. Ik ben u daarvoor zeer dankbaar en zal mijn dankbaarheid bij gelegenheid ook laten blijken.

Dat u zo vaak en door zo velen wordt aangevallen, vind ik uiterst merkwaardig en bijzonder ergerlijk; ik zie ook niet wat de reden is, tenzij het misschien dat ene is waarover ik al een tijd geleden aan u schreef: namelijk uw reputatie, die zo'n hoogte heeft bereikt, dat ze kennelijk aan alle winden van

2. Sadoleto's commentaar verscheen in 1535; zie brief 2616, noot 4.
3. Matteo Giberti; voor de bedoelde uitgave zie brief 2526.
4. Met brief 2611.

de jaloezie is blootgesteld. Want zij die zich opgeven voor deze worstelschool van de theologie, kiezen, om zich vanaf de start enige populariteit onder het volk te verwerven, een beroemde naam waar ze tegenaan kunnen schoppen; de rivaliteit zelf laat vervolgens de ruzie aanzwellen. Maar als ik u was, zou ik in het algemeen eens en voor altijd iedereen van repliek dienen, met één verweerschrift. Daarin zou ik deels daden en beslissingen uit mijn jeugd rechtvaardigen, mocht er iets zijn wat ik op die leeftijd al te vrijmoedig had neergeschreven, deels ook met gematigdheid en wijsheid herzien wat kwaadwillige critici, zo niet echt, dan toch schijnbaar een aangrijpingspunt zou kunnen geven - we zien dat dit door de allergrootste leraren gedaan is, en dat waren zeer heilige mensen. Ten slotte zou ik mijn volledige opvatting van het katholieke geloof zo uiteenzetten, dat het voor niemand aan twijfel onderhevig kan zijn hoe ik erover denk. Na publicatie van zo'n werk zou ik voor altijd het stilzwijgen bewaren tegenover kwaadwilligen; zowel de feiten en de waarheid als uw uitstekende reputatie en deugdzaamheid zouden het onbeschaamde gedrag en de vijandige kritiek van deze lieden ontzenuwen. Maar ik zeg dit niet om u aan te sporen (want u hebt niemands aansporing nodig) als wel om te getuigen van mijn mening en gezindheid.

Kon ik maar met recht bedroefd zijn over de dood van Oecolampadius,[5] want dat paste bij de belezenheid en kennis van de man, als hij niet op een ander gebied gevaarlijk was gebleken. Ik kijk met ongeduld uit naar uw psalm en wil die graag lezen.[6] Ik hoor dat er een boek met uw brieven is verschenen en dat het in Lyon verkrijgbaar is;[7] ik heb mensen gestuurd om het voor mij te kopen. U moet intussen, mijn beste Erasmus, als u mij liefhebt, uw best doen om gezond te blijven en uw ouderdom volgens uw gewoonte draaglijk te maken met de beoefening van de edelste soort wetenschappen en het besef van de juiste beslissingen. Ik, die u bijzonder genegen ben, zal in geen enkele situatie uw reputatie, uw roem en ook uw wensen verwaarlozen. Het ga u goed.

Carpentras, 8 mei 1532

5. Zie het begin van brief 2579.
6. Erasmus' uitleg van psalm 38 (39); zie brief 2608.
7. *Epistolae floridae*; zie brief 2518.

2649 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 15 mei 1532

Een hartelijke groet. Zo ergens, dan heb je in je laatste brief[1] een onbetwijfelbaar bewijs van je welwillendheid jegens mij gegeven, door op mijn vragen zo vriendelijk te antwoorden dat je me van een schuldenaar uiteindelijk een tijdelijke slaaf[2] hebt gemaakt. Ik weet, onvergelijkelijke Erasmus, hoeveel ik je verschuldigd ben, en ik besef ook hoezeer ik niet in staat ben mijn schuld af te betalen. Als er iets met genegenheid en dankbaarheid wordt bereikt (want meer kan ik niet), zal ik present zijn en zonder twijfel een trouwe schuldenaar zijn; de ontvangen weldaden zullen mij immers altijd bijblijven.

In heb eindelijk de mensen uit Dole antwoord gegeven en voor de eervolle voorwaarden die ze aanboden zo zorgvuldig mogelijk bedankt. Verder wilde ik geen andere redenen voorwenden dan die waardoor ik werkelijk werd vastgehouden. Ik had gemerkt dat mijn vrouw niet echt zin had om weg te gaan en mijn schoonvader moeite had met het laten gaan van zijn dochter en zelfs aarzelde; de magistraat hier was ook niet toeschietelijker en wees me op de gemaakte afspraken en mijn vaderstad. Wat kon ik doen, of wat was er verder nog nodig? Ikzelf meende in elk geval dat het niet goed was mijn reputatie te vergooien als het gaat om het nakomen van gemaakte afspraken, en evenmin om me te verzetten tegen de genegenheid die mijn schoonvader voor zijn enige dochter koesterde. Al twijfelend heb ik me uiteindelijk met minder pijn in het hart ervan losgemaakt omdat ik niets geef om het doel waar zijdelings op gemikt moest worden, namelijk het hof, aangezien ik van nature zo geaard ben dat ik liever als privépersoon wil leven, en het hofleven van jongs af aan in mijn ogen niets anders was dan ellende met een glans. Wat overigens mijn vak en mijn vaderstad aangaat, hier had ik aan mijn liefde kunnen toegeven, daar had ik het gehate, of eerder weerzinwekkende geruzie op een of andere manier moeten slikken, gesteld dat het overige aan mijn wensen had beantwoord. Maar meer daarover als we elkaar een keer zien.

Als Polyphemus zo verdergaat, zal hij met een wij ziging van de laatste lettergrepen Polypotes[3] worden.

Het ga je goed, zeer illustere Erasmus

15 mei 1532

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

1. Brief 2642, waarop deze brief het anwoord is.
2. ‘addictus’, d.i. iemand die wegens niet terugbetaalde schulden tijdelijk als slaaf aan de schuldeiser wordt toegewezen.
3. D.i. drinkebroer.

2650 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 15 mei [1532][1.]

Een groet. Ik heb zonder erbij na te denken je geheimenissen gelezen. Ik zou werkelijk gedacht hebben dat de brief aan mij was gericht, als hij niet melding had gemaakt van een geneesmiddel.

Het ga je goed. 15 mei

Je herkent de hand van je vriend

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

2651 *Aan Bernhard von Cles*
Freiburg, 19 mei 1532

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde heer Bernhard, kardinaal en bisschop van Trente

Mensen die beweren dat ze verstand hebben van soorten geesten, vertellen ons meestal dat de goede blijdschap brengen en de kwade schrik en afschuw. Als het waar is wat ze beweren, moet er in u en koning Ferdinand een of andere genius huizen die mij geluk en vriendschap brengt. Want er komt geen enkele brief van Zijne Majesteit of Uwe Hoogheid die mij niet bijzonder veel troost biedt, ook al is de inhoud weinig vreugdevol. Daar staat een ander slag mensen tegenover, die geen enkele brief schrijven, hoe aardig of vleiend ook, of er zit iets van bitter gif doorheen gemengd.

Met hoeveel genoegen las ik wat u in uw laatste brief schrijft, dat de zeer illustere Roomse koning Ferdinand mijn naam in aanwezigheid van een groot aantal toehoorders in zo eervolle bewoordingen prees, dat ik bij hem helemaal niemands aanbeveling behoef! Wat zou die zo vriendelijke vorst doen als ik Zijne Majesteit door gedienstigheid aan mij verplicht had? De last der jaren en nog meer mijn slechte gezondheid vallen me juist om die reden zwaar, dat ik daardoor een zo vrome, zo welwillende, zo vriendelijke vorst niet kan dienen. Want aangezien, volgens de spreekwoorden van de Grieken, daden bij de jeugd horen, raadgevingen bij de rijpe leeftijd en gebeden bij de ouderdom,[1.] is voor mij het stadium aangebroken dat ik voor de

1. Allen plaatst het briefje bij de correspondentie uit 1532, met de notitie dat het watermerk van het papier op 1532 of 1533 wijst.
1. *Adagia* 2402.

hooggeachte vorst niets anders kan dan bidden om het allerbeste, wat ik vol overgave doe. Al verschillende keren spoort u mij in uw genegenheid per brief aan iets specifieks te vragen van de koning, die mij zeer goedgezind is; u zegt dat u zult zorgen dat ik krijg wat ik wens. Ik zou willen dat die allerhoogste monarch, Christus, dat aan mij had geschreven! Er zou heel wat zijn wat ik van hem zou vragen, maar in de eerste plaats een hart dat hem waard is. Ik kan vrijwel niets bedenken wat ik aan koning Ferdinand zou kunnen vragen, behalve wat zijn uitzonderlijke goedheid uit zichzelf schenkt. Behalve voor studeren, wat ik wil blijven doen tot mijn laatste dag, ben ik ongeschikt voor iedere functie in het leven. Een ambt zou voor mij niets anders meer zijn dan rijkdom stapelen op een paard dat onder zijn last bezwijkt na reeds de levensweg afgelegd te hebben; het zou niet minder absurd zijn dan wanneer iemand zijn reisgeld aanvult als de tocht volbracht is. Soberheid, waar ik altijd van hield en die nu zelfs noodzakelijk is, voedt zich met weinig. Als mij geen opgewekte en actieve oude dag is gegund, zou ik evenwel een rustige oude dag willen, zoals velen die mogen beleven, naar ik zie. De aftakeling afwenden en de gezondheid verbeteren kan zelfs de paus of de grootste van de vorsten, de keizer, niet. Konden ze maar in elk geval, omdat ze beiden aan mijn kant staan, lieden die tegen me keffen de mond snoeren! Zelfs dat is niet in hun macht.

Behalve degenen die openlijk van alle kanten tegen me schreeuwen, zijn er de mensen die met gemene trucjes en via ondergrondse gangen proberen mij ten val te brengen. Ik weet dat het volkomen waar is waaraan u mij in uw zachtmoedigheid herinnert om me troosten: dat roem die door deugdzaamheid is verkregen altijd onderhevig is aan jaloezie, en dat niet alleen deze tijd soortgelijke beroering onder slechteriken heeft voortgebracht en te verduren heeft gehad. Ik herinner me hoe schaamteloos er tegen Hieronymus geschopt is, maar zijn grote deugdzaamheid deed de vijandigheid verstommen, of maakte die in elk geval door tegenwicht te bieden gemakkelijker te verdragen. Maar wat ben ik vergeleken bij zulke mannen? Als u kijkt naar geleerdheid en vroomheid, ben ik het niet waard hun schoenen schoon te vegen; als u naar de omvang van de vijandigheid kijkt, loop ik mijlen[2] op hen voor. Maar ik zeg eerlijk dat ik het aan de genade van de vorsten te danken heb dat ik nog steeds tegen zoveel slangen standhoud.

Er is op dit moment niets wat ik van koning Ferdinand zou kunnen vragen, behalve dat hij, mocht er door toedoen van mijn vijanden ophef ontstaan, blijft zoals hij is; iets wat hij overeenkomstig de goedheid van zijn koninklijke aard al lange tijd uit zichzelf doet en wat hij, naar ik vol vertrou-

2. Het Latijn heeft de naam van een Perzische lengtemaat; vgl. *Adagia* 1282.

wen hoop, door uw aanbeveling, of liever aansporing, hierna in nog ruimere mate zal doen. De vroomheid van de zeer heilige koning verdiende het genot van voortdurende welvaart en vrede. Maar aangezien onze wandaden een oorlog[3.] verdienden, bid ik dat de dobbelsteen van de strijd onder Gods leiding zowel voor hem als voor ons allemaal gunstig zal rollen.

Henricus Glareanus stuurt een staaltje van zijn wetenschappelijk werk aan de beroemde Roomse koning Ferdinand,[4.] maar hij wil geen ander geschenk van hem dan de gunst van de voortreffelijke vorst; hij heeft al eens ervaren dat die gunst hem tot voordeel is geweest, zodat hij met dit eerbetoon niet zozeer in de gratie wil komen als wel zijn dankbaarheid wil laten blijken. Hij is bij uitstek iemand met een rechtschapen, onberispelijk karakter en veelzijdige, diepgaande en precieze kennis, heel anders dan sommigen die wanneer ze tien gedichtjes kunnen schrijven, voor volleerd willen doorgaan. Hij combineerde de filosofie met de dichtkunst, en historische kennis met de wiskundige vakken. Hij geeft hier openbare colleges, voor een vast salaris; niettemin geeft hij enige voorname jongelui privéles, zodat zijn huis in feite een werkplaats is waar de edelste soort wetenschappen wordt beoefend; hijzelf is niet het minste sieraad van de universiteit hier. Wat moet ik nog meer zeggen? Hij verdient het door een aanbeveling van Uwe Hoogheid bekender en geliefder te worden bij de koning. Hij zal worden aangespoord om nog enthousiaster de wetenschap te bevorderen als hij zal merken dat dit eerbetoon bij Zijne Koninklijke Majesteit in de smaak is gevallen.

Het ga u goed, Pinksteren 1532

2652 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 31 mei [1532]

Een hartelijke groet. Het boekje van de eerzuchtige Sepúlveda had ik al twee keer gekregen, de eerste keer uit Parijs, de daar gedrukte versie, kort daarna uit Rome, waar het de eerste keer gedrukt is.[1.] Het is pure flauwekul en ik vind niet dat het enig antwoord waard is; andere dingen zijn dringender.

Ik had hoop gekregen dat je zou komen, maar ik werd daarin bedrogen. Als alles naar wens is, ben ik heel blij. Het ga je goed, samen met hen die je het dierbaarst zijn.

3. De oorlog tegen de Turken.
4. Dionysius van Halicarnassus, *Antiquitatum sive originum Romanarum libri XI* (Bazel, 1532), door Glareanus opgedragen aan Ferdinand.
1. Zie brief 2637.

Freiburg, de dag na Sacramentsdag

Vandaag kwam mijn Cacabus[2.] bij me met de mededeling dat hij degene aan wie hij in opdracht van jou de brief voor Alciati moest geven, nergens in de hele wereld te vinden was. Ik vroeg me af hoe dat zat en zei dat ik jouw briefje aan Cacabus wilde zien. Voor Bernlardus[3.] had hij Burcardus gelezen, en voor Melin 'Meliti'. Ik gaf hem opdracht naar de secretaris van de raad te gaan en naar Bernardus Melin[4.] te vragen, en hij is gevonden. Maar jij bent echt slim dat je iets toevertrouwt aan een stommeling! Die Bernlardus veranderde niet van gedachten, maar zei dat hij op Anton Bletz zou wachten, die, denk ik, met sint-juttemis[5.] zal komen. Dit is nog toegevoegd terwijl de arts Albanus[6.] aan het treuzelen was. Nogmaals, het ga je goed, mijn allerdierbaarste vriend.

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach

2653 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [begin juni 1532]

Een hartelijke groet. Dank je wel dat je Jacobus instructies hebt gegeven toen hij problemen met mijn handschrift had.[1.] Het is niets nieuws voor jou af en toe blijk te geven van je genegenheid voor mij, en aangezien ik gemerkt heb dat je altijd voor me klaarstaat bij belangrijker zaken, waarom zou je dan niet ook bij minder gewichtige dingen zijn zoals je bent? Ik ben tot op mijn laatste cent je schuldenaar, en zal mijn schuld naar vermogen terugbetalen, waar ik maar kan. Het is terecht dat je geen aandacht schenkt aan de nonsens van lasteraars. Het merendeel van hen probeert blijkbaar opzettelijk te bereiken dat ze, zelfs al is het tot hun schande, in de herinnering van het nageslacht zullen voortleven; ze jagen namelijk even armzalige eer na als degene die ooit de tempel van Diana in Efeze in brand stak.[2.] Anton Bletz bevestigde onlangs

2. D.i. Jacobus, die enige tijd een *famulus* van Erasmus was; zie brief 2697 en het postscriptum bij brief 2735. Voor Cacabus vgl. het Latijnse *cacare* (schijten).
3. Misschien plagerij van de kant van Erasmus; Bonifacius zal 'Bernhardus' met een slecht leesbare 'h' hebben geschreven.
4. Niet met zekerheid geïdentificeerd.
5. *Adagia* 484 (Ad Graecas Calendas).
6. Albanus Torinus.
1. Zie brief 2652, waarop deze brief het antwoord is.
2. In 356 voor Chr.; de brandstichter was Herostratus.

dat hij binnen een maand weer hierheen zou komen en vervolgens regelrecht naar Parijs zou gaan. Als je iets wilt schrijven, kun je het ondertussen gereedmaken. Het ga je goed, zeer illustere Erasmus. Bazel

2654 *Van Johann von Vlatten*
[Regensburg, ca. juni 1532]

Gegroet, Erasmus, geleerdste onder de stervelingen. Dat de voortreffelijke jonge vorst enz.,[1.] die een groot bewonderaar van u is, u nogal laat iets heeft gestuurd, en niet eerder heeft bedankt, lag niet aan zijn aardige karakter en evenmin aan uw onsterfelijke boek, maar aan de werkelijk stupide nalatigheid van degenen die de leiding over hem hebben. Intussen kan de eventuele fout die met dit uitstel is gemaakt, in de loop van de tijd worden hersteld. Dat u de *Apophthegmata* gaat uitbreiden, zal de vorst veel plezier doen.[2.]

De Turken, de grimmigste vijanden van de christenheid, zullen, of we willen of niet, een eind maken aan deze vergaderingen en langdurige beraadslagingen. Een acute kwaal moet met een snelwerkend geneesmiddel worden behandeld; om de vijand schrik aan te jagen zijn er immers geen beraadslagingen, maar wapens nodig. De keizer heeft voor de veiligheid van Duitsland vijfduizend ruiters en twintigduizend infanteristen aan de rijksstanden toegewezen, de Duitse machthebbers achtduizend ruiters en veertigduizend infanteristen aan de keizer. Ik vind het onwaarschijnlijk dat de Bohemers en Oostenrijkers, gezien hun geweldige dapperheid, zichzelf in de steek zullen laten. De paus spreekt veelbelovende woorden. De Franse koning[3.] weigert ronduit ons te steunen. De Engelse koning[4.] heeft nog niet besloten wat hij beschikbaar wil stellen. De woiwode[5.] probeert met ongelofelijke listigheid partijen te laten ontstaan, en men verwacht dat de Poolse koning[6.] toeschouwer bij een vreselijke tragedie zal zijn. De godsdienstkwestie zal niet met wapens, maar met een algemeen of nationaal concilie worden beslist. Als de paus een concilie van de hand wijst, hoop ik dat de keizer in deze zeer heilige

1. Willem V van Kleef, aan wie Erasmus de eerste druk van de *Apophthegmata* (Bazel, 1531) had opgedragen met brief 2431.
2. Erasmus droeg de tweede druk (Bazel, 1532) eveneens aan hem op; zie brief 2711.
3. Frans I.
4. Hendrik VIII.
5. Johan Zápolya; zie brief 2606, noot 18.
6. Sigismund I.

en absoluut dringende kwestie, uit hoofde van die zo hoge functie, zijn keizerlijk gezag zal laten gelden.

2655 *Van Bernhard von Cles*
Regensburg, 5 juni 1532

Eerwaardige in Christus, uitnemende, oprecht door mij geliefde. Ook al vernam ik uit uw zojuist ontvangen brief, geschreven met Pinksteren,[1] dat u een leeftijd hebt bereikt waarop u, behalve voor studeren, voor iedere functie ongeschikt bent, toch besloot ik u deze brief te schrijven, om u, na wat voor bezwaren ook verworpen te hebben, opnieuw tot hetzelfde als in de vorige brief aan te sporen, omdat ik van mening ben dat er niemand is, van welke leeftijd dan ook, of hij heeft altijd iets om op een gepaste en correcte manier te vragen. Als er dus iets is waarbij ik u tegenover Zijne Koninklijke Majesteit ter wille kan zijn, is het enige wat u moet doen mij erop wijzen, want iets anders is niet nodig; en ik zal zo handelen dat u begrijpt dat uw belangen mij ter harte gaan.

U schrijft dat het niet ontbreekt aan mensen die ondergrondse gangen graven om u te belagen. Laat slechts dit u tot troost zijn, dat u uw fundament op een rots en de hardste soort steen hebt gelegd, zodat hun pogingen door deze onwrikbaarheid van u volstrekt vruchteloos zullen blijven.[2]

Ten slotte heb ik gelezen wat u schrijft over Henricus Glareanus, een zeer geleerd man; maar of de onlangs door hem verzorgde editie[3] in de handen van de koning is gekomen, voor wie ze bestemd was, is mij niet bekend; zodra ik daar meer zekerheid over heb, zal ik het wetenschappelijk werk van de man, overeenkomstig uw wens, bij Zijne Majesteit, zowel omwille van mij als van hemzelf, aanbevelen. Ook wens ik u bij dezen het beste.

Regensburg, 5 juni 1532

Bernhard, bij de gratie Gods kardinaal van de heilige Roomse kerk en bisschop van Trente

Aan de eerwaardige in Christus, uitnemende, oprecht door mij geliefde heer Erasmus van Rotterdam, leraar in de heilige theologie. Freiburg

1. Brief 2651.
2. Vgl. Matteüs 7:24-27; Lucas 6:48-49.
3. Zie brief 2651, noot 4.

2656 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 7 juni 1532

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Degene die u deze brief overhandigde[1] ken ik niet heel goed; ook heb ik onvoldoende zicht op het gedrag en de aard van de man. Maar aangezien hij naar mij toe was gekomen en zei dat hij, gedreven door uw wijd verbreide faam en door een soort liefde voor uw naam, naar u op weg wilde gaan, om zich onder uw toezicht op de meer verheven literatuur toe te leggen, kon ik zijn besluit onmogelijk afkeuren. In mijn ogen streefde hij immers een prachtig doel na en was hij uit op de voortreffelijkste leermeester. Toen hij mij om een aanbevelingsbrief vroeg, heb ik dan ook graag mijn gewoonte gevolgd en mij bij iets als dit, wat onder wellevendheid valt, inschikkelijk tegenover hem betoond. Ik beveel hem dus bij u aan, maar op die voorwaarde dat u hem pas op het moment dat u zelf een oordeel over hem hebt geveld en vindt dat hij het waard is in uw vriendenkring te worden opgenomen, uitnodigt en met uw goedheid omringt, zodat hij (wat alleen mag gebeuren als u er geen nadeel van ondervindt) enkele vruchten plukt van dat zeer prijzenswaardige streven van hem.

Twee of drie dagen nadat ik de laatste keer had teruggeschreven,[2] kreeg ik uw boekjes, die ik al voor een groot deel heb gelezen; ik beleefde vooral veel genoegen aan de weerleggingen, gericht tegen die lasteraars van u;[3] ze zijn immers overduidelijk doortrokken van enorme geleerdheid en van de gematigdheid waar ik een groot voorstander van ben. Ik bedank u nogmaals nadrukkelijk voor de Basilius, omdat u zich verwaardigd hebt mij toe te voegen aan de groep mensen die u met uw geschriften tot illustere personen hebt willen maken. Mocht ik u op dit punt niet een gelijke wederdienst bewijzen, u krijgt wel mijn goede gezindheid terug, die in elk geval opweegt tegen die uitstekende gezindheid van u tegenover mij.

Het ga u goed, mijn beste Erasmus, en groet onze vriend Amerbach namens mij. Nogmaals, het ga u goed

Carpentras, 7 juni 1532

1. Deze persoon is niet geïdentificeerd.
2. Brief 2648.
3. De *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.

2657 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 8 juni 1532

Aan Erasmus van Rotterdam

Toen ik me naar Venetië had begeven voor de (zoals u weet) plechtige viering daar van de hemelvaart van de Heer,[1.] legde Ephorinus juist in diezelfde tijd daar aan met uw brief aan mij.[2.] (Ik kreeg toen ook een tweede van Battisto Egnazio, waar u alleen aan toegevoegd had dat u de eerder verzonden brief opnieuw verstuurde via een zekere Cyprius, die zich echter nergens bij ons heeft laten zien.[3.] Bovendien zei Egnazio dat hem de brief was overhandigd door een dienaar van Bebel. Ik had evenwel al een tijd geleden op de eerdere geantwoord.[4.]) Aangezien ik niet van uw gezelschap kan genieten, was ik bijzonder blij met zo'n plaatsvervanger, waarbij ik u bovendien buitengewoon dankbaar ben dat u met uw brief het contact met hem voor mij hebt voorbereid. Ik van mijn kant zal mij volledig blijven inzetten om dat contact te onderhouden. Ik heb hem naar Padua gebracht en hem steeds met alles wat binnen mijn mogelijkheden lag geholpen. Ik zal hem des te meer in mijn hart sluiten, omdat hij naar mijn idee, wat genegenheid en hartelijkheid tegenover u betreft, gelijke tred met mij houdt. Hij vrolijkt mij daarom ook heel vaak op door het over u te hebben.

Uw gissing omtrent die Duitser[5.] was bepaald niet slecht. Is het vreemd dat ik niet met hem overweg kan, aangezien hij zich zelfs tegenover Anselmus absoluut niet weet te beheersen, terwijl hij toch een landgenoot van hem is[6.]

1. De ‘Festa della Sensa’, met de ceremonie van het huwelijk van de zee.
2. De annotatie in de uitgave van Allen verwijst hier naar brief 2604, maar dit lijkt niet mogelijk, omdat Viglius al op 28 maart op het eerste exemplaar daarvan had geantwoord (zie onder, noten 3 en 4) en hij het tweede exemplaar ‘Eademque hora’ ontving, d.i. op of rond Hemelvaartsdag. Waarschijnlijk is een niet bewaarde brief van Erasmus bedoeld, waarop Viglius nu antwoordt.
3. In de Leidse uitgave van Erasmus' *Opera omnia* uit 1703-1706 is brief 2604 nogmaals afgedrukt, met een postscriptum, gedateerd 10 maart 1532, waarin Erasmus zegt dat hij de reeds eerder verstuurde brief nogmaals verstuurt via Petrus Cyprius, die enkele maanden zijn tafelgenoot was (LB dl. 3, kol. 1751 B-C). ‘Cyprius’ kan behalve als familienaam ook als aanduiding van de herkomst (‘Petrus de Cyprioot’) opgevat worden.
4. Met brief 2632.
5. Georg von Logau.
6. Logau kwam evenals Anselmus Ephorinus uit Silezië.

en hij meer waarde aan diens oordeel hoorde te hechten dan aan het mijne? Ik heb onlangs uitgebreid aan u geschreven wat voor overeenkomst ikzelf met hem gesloten heb.[7] Hij heeft zich er tegenover mij tot nu toe min of meer aan gehouden en kritiek achterwege gelaten. Onlangs heb ik hem een beetje geplaagd door uw opdracht aan bisschop Thurzo bij psalm 38 te laten zien.[8] Hij was namelijk lange tijd van diens vrijgevigheid afhankelijk en ook nu nog heeft hij de gewoonte hem jaarlijks om reisgeld te vragen. Zijn mening over de Italianen is bij hem zo diep geworteld, dat die onmogelijk uitgerukt kan worden; hij vindt immers voortdurend dat ze onvergelijkelijk zijn. Maar tegenover anderen houd ik mijn mond; zij durven ook niet echt zelf voor hun mening uit te komen en plegen hem als woordvoerder te gebruiken.

Ik beloofde onlangs iets over het amfitheater.[9] Ik zou daar nu uitgebreid over kunnen schrijven, als ik niet bang was u met dergelijke schrijfsels te irriteren, gewend als u bent om serieuze dingen te horen. Want u moet weten dat ook Viglius in het amfitheater is geweest en alles zorgvuldig heeft bekeken. Het is een houten bouwwerk versierd met allerlei tekens en aan alle kanten gevuld met talloze doosjes; verder zijn er verschillende rijen en niveaus. Hij gaf de afzonderlijke figuren en ornamenten hun eigen plaats, en liet mij zo'n massa papiertjes zien, dat ik, ook al heb ik altijd gehoord dat Cicero de overvloedigste bron van welsprekendheid is, toch nauwelijks eerder had willen geloven dat één auteur zo'n breed gebied beslaat en dat er uit hem zoveel boekwerken samengesteld konden worden. Ik schreef u al wat de naam van de maker is, hij heet namelijk Giulio Camillo. Het praten gaat hem evenwel bijzonder moeilijk af en hij spreekt nauwelijks Latijn, waarvoor hij als excuus aanvoert dat hij door het voortdurend hanteren van zijn pen het spreken bijna verleerd is. Men zegt dat hij niettemin in de volkstaal best wat kan, die hij volgens zeggen zelfs ooit in Bologna heeft gedoceerd. Toen ik vroeg naar het wezen, het doel en het resultaat van het bouwsel, alles met grote eerbied, alsof ik sprakeloos was bij het zien van zoiets wonderbaarlijks, liet hij enkele papiertjes zien en las hij die voor, en wel zo dat hij alle ritmes, ook die aan het eind van de zin, en al het kunstige op de Italiaanse manier benadrukte, maar zeer inadequaat wegens zijn spraakgebrek. Men zegt dat de koning[10] erop aandringt dat hij eindelijk dan toch naar Frankrijk

7. Zie brief 2632, p. 233, waar Logau evenwel niet met name wordt genoemd.
8. Brief 2608.
9. Zie brief 2632, p. 234.
10. Frans I.

terugkeert, mét het schitterende bouwwerk. Maar al het Latijn moet in het Frans worden omgezet, volgens de wens van de koning, waarvoor hij een vertaler en een klerk heeft ingehuurd, en zo is hij gedwongen zijn vertrek uit te stellen, want hij wil niet met een halfvol bouwwerk aankomen. De maker heeft verschillende namen voor dat theater van hem, soms een artificiële, soms een van vensters voorziene geest en ziel; want hij stelt zich voor dat alles wat de menselijke geest bedenkt en wat we niet met fysieke ogen kunnen zien, vervolgens toch, als het na goed nadenken volledig begrepen is, met bepaalde fysieke tekens zo uitgedrukt kan worden, dat iedereen meteen met de ogen waarneemt wat anders in de diepte van de menselijke geest is weggezonken. En om dat fysieke kijken heeft hij het een theater genoemd.

Toen ik vroeg of hij soms iets had geschreven ter verdediging van zijn opvatting, omdat er tegenwoordig heel wat mensen zijn die deze belangstelling voor de navolging van Cicero afkeuren, antwoordde hij iets met deze strekking: dat er veel door hem geschreven is, maar tot nu toe niets is uitgegeven behalve een paar dingen in het Italiaans, omwille van de koning; maar dat hij van plan is zijn mening hierover te publiceren zodra hij het rustiger heeft,[11.] namelijk wanneer het bouwwerk af is, waar hij zich volledig op toelegt en waaraan hij, naar hijzelf beweert, al vijftienhonderd dukaten heeft gespendeerd, terwijl de koning er tot nu toe slechts vijfhonderd heeft gedoneerd; van hem verwacht hij evenwel de prachtigste geschenken zodra deze het nut van het bouwwerk heeft ingezien.

Het lukt me niet met Bembo de vertrouwelijke band te krijgen die ik zou willen.[12.] Want ik ken nog steeds onvoldoende Italiaans; ook durf ik niet al te onbeleefd te zijn, omdat hij niet graag Latijn gebruikt. Als ik een keer langsga, zorg ik voor een tolk, of ik volg als een schaduw iemand die Italiaans met hem kan praten. Hij kan niet goed overweg met Egnazio. Waarom er wrijving is weet ik niet; Bembo zegt nadrukkelijk niet schuldig te zijn. Onlangs werd mij dat helemaal duidelijk. Want toen Alciati aan ons had geschreven dat de pest weer in Bourges was uitgebroken, en dat hij een andere woonplaats zocht en vooral graag naar Padua wilde komen, heb ik onder anderen Bembo gevraagd zijn wens te onderschrijven en een brief naar Venetië te sturen, aan degenen die verantwoordelijk zijn voor het beheer van de universiteit; ook heb ik hem gevraagd Egnazio aan te sporen om die taak, die door Alciati zelf speciaal aan hem was opgedragen, met enthousiasme te aanvaarden. Bij andere dingen bood hij alle mogelijke hulp aan, maar hij verontschuldigde zich dat hij niet aan Egnazio kon schrijven door mij te verzekeren dat de ander hem haat; en hij raadde aan dat ik, als ik wilde dat er voor

11. Zie brief 2632, noot 10.
12. Vgl. de laatste alinea van brief 2594.

Alciati's zaak werd gezorgd, zou zwijgen tegenover Egnazio.

Sucket schreef al vaker hetzelfde aan mij als hij aan u uit Turijn schreef, waar hem tot nu toe alles zo goed beviel, dat hij met geen brieven door ons hierheen te krijgen was.[13.] Lazzaro Bonamico denkt erover naar Bologna terug te gaan, ik geloof omdat de zoon van kardinaal Campeggi,[14.] die hij hier privéles heeft gegeven, bisschop van Bologna is geworden. Ook enkele medestanders van hem hebben, uit verzet tegen Romolo Amaseo, erg hun best gedaan om hem een positie te bezorgen, en aangezien Romolo weigert te wijken, worden de jongelui nu heimelijk aangezet om de zaak bij de prefect van Bologna te bepleiten. Daarom verwachten we opnieuw processen zoals bij Longueil.[15.] Het allerbeste met u, zeer geachte heer.

Padua, 8 juni 1532

2658 *Van Jan Boner*
Padua, 8 juni 1532

Gegroet, grootste van alle geleerden die de wereld kent. Omdat ik samen met mijn leraar[1.] niet ondankbaar wil lijken, hebben we besloten u vaak met onze brieven te bezoeken die u, ook al hebben ze niets met de muzen uit te staan en zijn ze zo'n groot man onwaardig, hopelijk toch in dank zult willen aanvaarden. Ik heb niets om over te schrijven behalve dat we u voor altijd zeer dankbaar zullen zijn voor uw aanbevelingen omwille van ons, gericht aan geleerden op verschillende plaatsen, waar we veel baat bij hadden. Want toen ik uw brief aan de heer Anton Fugger had gegeven, verwelkomde hij ons zeer hartelijk en praatte hij allervriendelijkst met ons, terwijl hij alle kamers in zijn huis liet zien, ook die hij voor u gereed had gemaakt, die beslist heel stijlvol en naar mijn oordeel zeer comfortabel zijn; hij wil niets liever dan uw aanwezigheid. De heer Koler bewees ons alle eer die hij maar kon bewijzen. De heer Viglius heeft ons heel vriendelijk ontvangen, maar hij kon ons niet bij zich in huis opnemen; we vonden evenwel onderdak bij geleerde en fatsoenlijke mensen, Duitsers en Hollanders, die u allemaal oprecht wel-

13. Vgl. Erasmus' opmerking over Sucket in brief 2631 aan Amerbach.
14. Alessandro Campeggi, zoon van Lorenzo.
15. In 1519 werd de Fransman Christophe de Longueil, fervent ciceroniaan, erkend als ‘Romeins burger’, nadat zijn tegenstanders hadden geprobeerd de toekenning van die titel tegen te houden door een proces aan te spannen.

1. Anselmus Ephorinus.

gezind zijn. Stanisław[2] groet u nadrukkelijk. Het ga u goed en blijf mij samen met Anselmus genegen zoals uw gewoonte is.

Padua, 8 juni 1532

Jan Boner, bij alles wat u wenst uw zeer nederige dienaar

Aan de zeer illustere en geleerde heer Erasmus van Rotterdam, grootste onder de theologen, zijn alleszins zeer te eerbiedigen leermeester. Freiburg im Breisgau

2659 *Van Thomas More*
Chelsea, 14 juni 1532

Thomas More groet Erasmus van Rotterdam

Van kinds af aan heb ik tot op de dag van vandaag bijna altijd gewenst, alleraardigste Erasmus, dat ik, wat jij tot mijn vreugde altijd hebt gehad, ook eens tot mijn vreugde zou hebben, namelijk dat ik een keer een tijdje, vrij van staatszaken, alleen voor God en mezelf zou kunnen leven. Dat heb ik nu eindelijk, Erasmus, door de goedheid van de grote en almachtige God en door een gunst van de zeer genadige koning bereikt. Maar ik heb het niet bereikt op de manier die ik wilde. Het was namelijk mijn wens geweest dat wat ik nog aan jaren zou hebben als sluitstuk van mijn leven, ongebroken en actief, in elk geval (voor zover mogelijk op die leeftijd) vrij van ziekte en pijn zou zijn. Maar of die wens, die misschien te vermetel is, ooit in vervulling zal gaan, is in Gods hand. Maar intussen heb ik een of andere ziekte in mijn borst opgelopen; ik heb niet zozeer last van het gevoel en de pijn, eerder maak ik me zorgen hoe het zal aflopen. Want toen die ziekte enkele maanden steeds onafgebroken aanhield, zeiden de artsen die ik raadpleegde dat het bij ziektes gevaarlijk is als ze lang aanhouden en ze benadrukten dat snelle genezing daarvan niet mogelijk was: er moest mettertijd geleidelijk aan genezing plaatsvinden door een dieet, medicijnen en rust; ze gaven evenwel niet aan hoe lang de behandeling zou duren en ze konden ook niet echt garanderen dat ik beter zou worden.

Toen ik dus over dit alles nadacht en tot de conclusie kwam dat ik óf mijn ambt moest neerleggen, óf bij de uitoefening ervan tekort zou schieten, besloot ik ten slotte, aangezien ik de taken die het land oplegde niet kon vervullen tenzij ikzelf het risico zou lopen te sterven en als ik zou sterven ik alles bij elkaar zowel mijn positie als mijn leven moest opgeven, liever een

2. Stanisław Aichler.

van beide dan allebei te ontberen. Met de bedoeling tegelijk voor het landsbelang en mijn gezondheid te zorgen diende ik daarom een nederig verzoek in en kreeg ik van de goedheid van de zeer illustere en grote koning gedaan, dat hij zich genadiglijk verwaardigde mij van de last van mijn ambt te bevrijden.[1] In zijn ongelofelijke goedgunstigheid jegens mij had hij mij (zoals je weet) de eer van dat ambt gegund, het hoogste in het hele koninkrijk, wat zowel mijn verdienste als mijn hoop of wens ver te boven ging, maar nu was ik het gewicht ervan moe. Ik bid de hemel dus dat God, die dat als enige kan, die enorme toegeeflijkheid van de zeer illustere koning jegens mij zal vergelden met passende welwillendheid; en dat ik al wat hij mij aan verdere tijd zal geven, niet met passief en lui nietsdoen hoef door te brengen, maar dat hij mij de wil schenkt om de kostbare tijd goed te besteden en daarbij ook de lichamelijke kracht geeft om het te kunnen. Want door mijn slechte gezondheid, die zich in sloomheid uit, kan ik helemaal niets.

Want we zijn, mijn beste Erasmus, niet allemaal in die zin Erasmussen dat we allemaal mogen verwachten wat God in zijn genade jou, bijna als enige van alle stervelingen, heeft geschonken. Wie immers behalve jij zou durven beloven wat jij presteert? Afgezien van de toenemende ongemakken van de ouderdom had je zoveel last van langdurige ziektes dat ze iemand die jong en sterk is zouden kunnen afmatten en overweldigen. Maar toch ben je al die jaren nooit gestopt tegenover de hele wereld met de publicatie van voortreffelijke boeken rekenschap af te leggen van al je tijd, alsof de last der jaren of een slechte gezondheid daar niets van gestolen heeft. Hoewel dit alleen al voor iedereen die erover nadenkt een wonder is, wordt het wonder tot ieders verbazing niettemin verdubbeld door het feit dat je je volstrekt niet van het schrijven laat afhouden door al die lasteraars die zich overal verheffen om je aan te vallen en die wellicht zelfs Hercules zouden overweldigen. Dergelijke lieden worden dagelijks in groten getale tegen je opgezet door jaloezie vanwege dat onvergelijkelijke talent van je, en geleerdheid die zelfs zo'n groot talent nog overtreft. Omdat ze zonder meer begrijpen dat ze nooit die voortreffelijke aanleg en grote ijver van jou zullen evenaren, en toch door hun opgeblazenheid, waardoor ze bijna ontploffen, niet kunnen verdragen dat ze zo ver onder jouw niveau blijven, zijn ze natuurlijk onder elkaar aan het konkelen, en proberen ze, ieder naar zijn vermogen, of ze op een of andere manier voor elkaar kunnen krijgen dat jouw roem door voortdurende laster naar hun eigen roemloze laagte wordt neergehaald.

1. More legde zijn ambt op 16 mei 1532 neer, direct na de ‘Submission of the clergy’, die inhield dat de Engelse geestelijkheid niet meer het recht had om met voorbijgaan van het koninklijk gezag over kerkelijke wetten te beslissen.

Al zoveel jaar rollen ze dat rotsblok van Sisyphus[2] voort, maar wat anders heeft die even vergeefse als boosaardige moeite intussen voor effect gehad dan dat het rotsblok telkens op hun eigen hoofd terugvalt en jouw status steeds hoger en verhevener wordt? Want hoe erg is het als af en toe bepaalde mensen, die niet slecht of dom zijn, ergens door geïrriteerd raken, omdat ze misschien hadden gewild dat je bij de behandeling ervan je pen gematigd had? Er is immers nooit ook maar één schrijver geweest wie dat niet is overkomen. Bovendien hebben zijzelf, toen ze jouw werk bekritiseerden, zich toch niet zo weten te matigen dat ze niet dezelfde fout maakten, duidelijker dan bij hun waardigheid past en vaker dan welk pamflet dan ook toelaat. Hierbij hebben ze des te minder recht op vergiffenis, omdat ze beslist konden weten hoe eerlijk jij er zelf voor uitkomt dat je over sommige dingen op die manier hebt geschreven, voordat die ellendige ketterijen opkwamen die nu overal woeden en alles vernielen, en dat je, als je had kunnen voorspellen dat zich ooit zulke vijanden en verraders van de godsdienst zouden voordoen, diezelfde dingen milder en genuanceerder naar voren had gebracht. Wat je er destijds toe bewoog om die in krachtiger bewoordingen onder de aandacht te brengen, waren diverse tekortkomingen van bepaalde lieden, die ze koesterden alsof het deugden waren. Wie jou die moedige houding kwalijk zou willen nemen, zal ongetwijfeld flink moeten zweten voordat hij een adequate manier vindt waarop hij de heiligsten bij uitstek onder de oude kerkleraren zou kunnen vrijpleiten; er bestaat bij mij in elk geval geen enkele twijfel dat ieder van hen in zijn eigen tijd een aantal dingen behoedzamer en duidelijker zou hebben uitgelegd als ze onze tijd even duidelijk hadden kunnen zien zoals ze die van henzelf zagen. Aangezien ze dat niet hebben gedaan (omdat ze tijdens het genezen van de kwalen die er op dat moment waren niet aan toekomstige dachten), overkwam hun natuurlijk hetzelfde wat die lasteraars jou nu voor de voeten werpen, namelijk dat later volgende ketters er prat op gaan dat ze bepaalde dingen aan hun geschriften hebben ontleend. Dat is iets wat je niet alleen met die zeer heilige vaders en de oudste beschermers van het orthodoxe geloof gemeen hebt, maar ook met de apostelen en evangelisten zelf, en zelfs met onze Heiland; vooral, of nee, vrijwel uitsluitend uit hun woorden proberen alle ketters een basis af te leiden voor hun eigen valse dogma's.

Het is dus, mijn beste Erasmus, geweldig wat je doet, en alleen als er af en toe iets is wat bij een willekeurig weldenkend man, zelfs al is daar geen belangrijke reden toe, bezorgdheid en onrust veroorzaakt, moet je bereid zijn bepaalde dingen op de vrome gevoelens van zulke mensen af te stemmen.

2. *Adagium* 1340 (Een rotsblok voortrollen), met een verwijzing naar Homerus, *Odyssee* 11, 593-600.

Verder moet je het gekef van kwaadwilligen naast je neerleggen en in alle rust zonder te vertragen doorgaan met het bijdragen aan de wetenschap en het bevorderen van deugdzaamheid.

Ik ben door enkele vrienden erop gewezen dat ik moet opletten dat ik me niet laat beetnemen[3.] door degene die je - omwille van de literatuur, niet omwille van de godsdienst - inderdaad zeer omzichtig en beleefd bij me had aanbevolen.[4.] Daar zal ik beslist voor zorgen, voor zover het aan mij ligt. Want ik weet heel goed hoe gevaarlijk het is die nieuwe dwaalleren toe te laten. Ook al worden ze bij ons tot nu toe steeds zorgvuldig door de oplettendheid van de prelaten en het gezag van de vorst tegengehouden, toch is het verbazingwekkend hoe listig ze eerst proberen binnen te sluipen en hoe hardnekkig ze vervolgens proberen verder door te dringen. Een paar landgenoten van ons sturen voortdurend uit België (waarnaar ze waren uitgeweken als naar een veilige haven), door slechte vertalingen en nog slechtere interpretaties van de Schrift, alle mogelijke ketterijen naar dit koninkrijk in boeken die in onze taal zijn geschreven.[5.] Op de meeste daarvan heb ikzelf zo geantwoord,[6.] dat ik me weinig zorgen maak over iemand die zowel hen als mij goed heeft gelezen, ware het niet dat sommigen uit lichtzinnigheid lezen wat nieuw is en uit boosaardigheid wat verderfelijk is, zo gretig en enthousiast, dat ze er zelfs mee instemmen, niet omdat ze geloven dat het waar is wat ze lezen, maar omdat ze dat wensen. Maar dat type mensen, dat er plezier aan beleeft slecht te zijn, zul je nooit op enigerlei manier tevredenstellen. Ik stel mij ten doel naar mijn beste kunnen diegenen bescherming te bieden die zich niet uit eigen beweging van de waarheid afwenden, maar door de drogredenen van sluwe lieden worden weggelokt. Het ga je goed, zeer geleerde Erasmus, die zoveel voor de edele wetenschappen heeft gedaan.

Uit mijn huis in Chelsea, 14 juni, in het jaar des Heren 1532

3. More gebruikt *Adagia* 448: ‘Os sublinere’, d.i. iemands gezicht besmeuren, namelijk (volgens de verklaring van de Romeinse grammaticus Nonius Marcellus) als hij slaapt.
4. Simon Grynaeus, die de kant van de reformatie had gekozen, had in het voorjaar van 1531 een bezoek aan Engeland gebracht.
5. Dit lijkt in het bijzonder op William Tyndale te doelen.
6. Ter weerlegging van Tyndale schreef More een *Dialogue concerning heresies* (1529) en een tweedelige *Confutation of Tyndale's answer* (1532-1533).

2660 *Van Gabriel Verinus*
16 juni [1532]

Gabriel Verinus groet zijn vriend Erasmus

Hoe lang nog[1.] zal er met bittere haat gestreden worden, mijn beste Erasmus, zodat er nooit een einde zal komen aan de ruzies? Toen ik aan vrede dacht, viel de universiteit in de rug, van voren en van opzij[2.] aan onder de naam van de faculteit, maar niet die van de welsprekendheid, waarvan dit zo ver afstaat als Erasmus van hun verwrongen kritiek. U hebt Frankrijk als vijand, dat een kippenhoeder heeft gevonden, die Delische kippenhoeder, die de eieren herkent.[3.] Maar behalve bepaalde spitsvondige sofismen - zo moeten immers zijn conclusietjes genoemd worden[4.] - heeft hij geen greintje zout, dat wil zeggen die gematigdheid die altijd smaak gaf aan de vroomheid, wier zuster naastenliefde is, waarin hij uw gelijke kon zijn of zelfs uw meerdere, als hij liever met privédrukken met u had gediscussieerd dan u met verwijten te bestoken, en het liefst in uw afwezigheid, terwijl hij u nooit van een misdaad heeft kunnen beschuldigen.

Maar de universiteit keek de andere kant op en doordat ze dingen zag die haar mishaagden, die meer iets van deze tijd dan van u zijn, meende zij dat het ketterijen waren. En met haar ogen was niets mis, want als ze niet de andere kant op gekeken had, had ze Erasmus gezien, niet de begarden,[5.] die duizend zakken[6.] verdienen. En dat had u lang van te voren voorzien, maar als het ware door een nevel; christelijke hoop die geen vrees kent had de scherpte van uw blik beïnvloed.[7.] Die nevel is verdreven.[8.] Zij die van alles vrezen en uw hoop afkeuren, verbazen zich daarom over uw gematigdheid en lijdzaamheid.

Ik zou wensen dat u meer vrije tijd voor dit soort studie werd gegund, vrije tijd die ik zou prefereren boven de uren werk van heel wat theologen. Maar wat valt er voor een wijs man niet te overwegen, zolang herstel moge-

1. Cicero, *In Catilinam* 1, 1.
2. ‘in de rug... opzij’: vgl. Cicero, *Philippicae* 3, 32.
3. ‘dat een... herkent’: vgl. Cicero, *Lucullus* 86. Volgens a.w. 57 zou een Delische kippenhoeder (*gallinarius*) aan een ei kunnen zien welke kip het gelegd heeft. Dit zal op Noël Béda doelen.
4. ‘bepaalde spitsvondige... worden’: vgl. a.w. 75.
5. De begarden vormden sinds de middeleeuwen religieuze gemeenschappen in navolging van de begijnen. Ze werden vervolgd wegens ketterij.
6. *Adagia* 3818, waar verwezen wordt naar de leren zak waarin, in de oudheid, iemand die vadermoord had gepleegd de verdrinkingsdood moest ondergaan.
7. ‘En dat had u... beïnvloed’: vgl. Cicero, *Philippicae* 12, 3.
8. Vgl. a.w. 12, 5.

lijk is? Iedereen maakt fouten, alleen een dwaas volhardt in zijn fout. Wat je later bedenkt, is (zo zegt men) meestal verstandiger.[9.] Maar als hoop tot een fout heeft geleid, is de beste haven voor de hoop verandering van koers.[10.] En we lezen dat Augustinus, nadat hij vele jaren een bepaalde mening had gehad, die liet varen zodra het hem goed leek.[11.] U hebt zichzelf van vijandigheid bevrijd en mij - omdat ik in onzekerheid verkeerde waar deze strijd op zou uitlopen - van de vrees dat Erasmus van ons kamp naar Luther zou overlopen, wat zij misschien hadden gewild. En zij die al te angstig zijn, vreesden u niet als vijand als u aan de kant van die lieden[12.] had gestreden.

Als ze zo oplettend zijn bij deze soort studie, laten ze dan boos worden op Budé, de grootste onder de Fransen, die ergens tussen de annotaties bij de Pandecten zegt dat de vertaling die we van het Nieuwe Testament hebben niet van Hieronymus is.[13.] Laten die genieën toch binnen de muren van hun Collèges blijven! En als ze in het voorwoord bij Matteüs zullen lezen dat Johannes met onbesuisdheid die eerder overmoedig dan gelukkig was het Woord van God binnenviel,[14.] zal er geen enkele coulance voor Hieronymus zijn, die de woorden onbesuisdheid en overmoed met het evangelie in verband brengt.

Maar genoeg hierover. Maar aangezien uw boekje[15.] waarin u op scherpzinnige wijze antwoord geeft op de academische vraagstukken,[16.] een juweel is en uit het hoofd geleerd dient te worden,[17.] ben ik bezig die hele discussie in een dialoog weer te geven, ook al bewaarde ik de spreekvaardigheid voor u. U zult als het personage Welsprekendheid met de universiteit strijden, en bij dat treffen zal Hieronymus de derde zijn, die u altijd nogal enthousiast geprezen hebt. Als het kind goed ter wereld zal komen, dat wil

9. ‘Maar wat valt er... verstandiger’: vgl. a.w. 12, 5.
10. ‘Maar als hoop... koers’: vgl. a.w. 12, 7.
11. ‘nadat hij... leek’: vgl. Cicero, *Lucullus* 63. Verinus doelt op Augustinus' *Retractationes.*
12. D.i. de kant van de aanhangers van Luther. De strekking is dat de conservatieve theologen, die ook in de volgende alinea doelwit zijn, zich meer tegen Erasmus verzetten dan tegen de reformatoren en hun aanhangers.
13. Zie Budé's *Annotationes in quattuor et viginti Pandectarum libros* (Parijs, 1521), blad 34r.
14. *PL* dl. 26, kol. 19, waar evenwel precies het omgekeerde staat: ‘non tam audaci, quam felici temeritate’ (‘met een onbesuisdheid die eerder gelukkig dan overmoedig was’).
15. Waarschijnlijk Erasmus' *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.
16. Toespeling op het gelijknamige werk van Cicero?
17. ‘boekje - een juweel... dient te worden’: vgl. Cicero, *Lucullus* 135.

zeggen als het het waard zal zijn gelezen te worden, zal ik het aan Lorenzo Campeggi opdragen, die een groot bewonderaar van u is, iemand wie ik volledig toegedaan ben. Ik stuur nu de oude brief die ik aan u had gericht, aan hem. Omdat ik niet weet of hij ooit aangekomen is, vraag ik hem ervoor te zorgen dat hij correct bij u wordt afgeleverd, om er een van u uit te lokken.

Het ga u goed. 16 juni

Aan Desiderius van Rotterdam, de Cicero of Erasmus van onze tijd. Freiburg of waar dan ook

2661 *Aan Bertram von Damm*
[Freiburg, ca. 17 juni 1532]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte jongeman Bertram von Damm

Ik heb nog niet besloten, allerdierbaarste Bertram, waar ik vooral boos om moet worden: die buitensporige verlegenheid van jou, waardoor je minder liet merken wat voor iemand je was en hoe belangrijk je was, of mijn onnadenkendheid, omdat ik, afgeleid door andere zorgen, te laat doorhad wat voor schat mij aangeboden werd. Uiteindelijk keek ik in jouw gedicht als in een spiegel naar de volledige Bertram, werkelijk tot mijn grote genoegen. Het is immers ingetogen en bedachtzaam en laat een soort beminnelijke bescheidenheid zien, iets wat zeldzaam is bij geleerden en nog zeldzamer bij mensen van adel. Mijn enige angst is dat men daar tot mijn schande zal lezen hoe mijn menslievendheid de hemel in wordt geprezen, omdat ik zo'n man, die om mij zo'n lange reis heeft afgelegd, iets wat een gesprek moest voorstellen heb gegund, terwijl ik de Cycloop[1] zoveel dagen aan tafel heb ontvangen! Mijn God! Hoeveel winst is me hier ontglipt, door jouw schuchterheid of mijn achteloosheid! Maar als het voor jou gunstig zou zijn hier te verblijven, weet dat zowel dit huis als de heer des huizes jou met het volste recht toekomt. Als je zaken je evenwel ergens anders naartoe roepen, zal Bertram toch bij mij hoog op de lijst staan van mensen die ik van harte genegen ben en voor wie ik buitengewone achting heb. Het ga je goed.

Ik ben bang dat elk van ons precies het tegenovergestelde overkwam: jij trof geen schat, maar kolen aan,[2] ik ben een schat misgelopen omdat ik dacht dat het kolen waren.

1. Felix Rex.
2. Zie brief 2533, noot 3.

2662 *Van Polidoro Virgilio*
Londen, 19 juni 1532

Een hartelijke groet. Toen ik deze man trof, die zegt dat hij naar jou toe gaat, wilde ik je, ook al gunde hij mij volstrekt geen tijd om te schrijven, toch per brief groeten. Je apologie, gericht tegen die Parijse nietsnutten,[1.] is bij ons gearriveerd. Goede God! Wat moest iedereen lachen om de dwaasheid van die domme doctoren, die zo slim waren om een knoop in een bies te zoeken.[2.] Wees dus maar blij dat je met je schip in de haven bent, want die honden zouden bijten, als ze konden.

Met ons gaat het goed. Onze vriend More heeft onlangs dat hoge ambt dat hij bekleedde neergelegd,[3.] om zo zijn zorgen te verlichten en rustiger zijn oude dag door te brengen. Bebel was onlangs bij ons, die mijn zaak met voortvarendheid geregeld heeft;[4.] ik informeerde hem over mijn situatie en hoe ik naar Italië word teruggeroepen, waardoor ik je eindelijk een keer zal bezoeken, zoals ik je zo vaak heb geschreven; want ik stel dat expres uit, omdat Erasmus niet naar de Elysese velden zal gaan voordat hij zijn vriend Polidoro heeft gezien! Het ga je goed.

Londen, 19 juni 1532

Je vriend Polydorus

Aan Desiderius Erasmus, een groot geleerde en een zeer geachte vriend

2663 *Aan Wilhelm von Isenburg*
Freiburg, 22 juni 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Wilhelm, graaf van Isenburg, van de orde van de Duitse ridders

Zeer illustere heer, even beroemd om uw vroomheid als om uw afkomst, Polyphemus[1.] bracht bij u vandaan een buitengewoon fraaie dolk voor mij mee, met de inscriptie dat ik, als ik mijn vijanden niet met de pen kan ver-

1. De *Declarationes*; zie brief 2565, noot 13.
2. *Adagia* 1376; de strekking is problemen zoeken waar ze niet zijn.
3. Op 16 mei 1532; zie brief 2659.
4. Bij Bebel verschenen in 1532 herdrukken van Virgilio's *De inventoribus rerum* en *Adagia.*
1. Felix Rex.

slaan, met het zwaard te werk moet gaan. Ik herkende met genoegen uw voorkomendheid, die ik hier tijdens een paar gesprekken heb ervaren. Petrus had twee zwaarden en Christus meende dat die voldoende waren.[2.] Maar tegen zoveel falanxen die van alle kanten tegen Erasmus samenzweren, zou nauwelijks de legermacht van de keizer voldoende zijn. Ik heb het gevoel dat ik, zoals het oude spreekwoord zegt, als een ezel tussen de bijen,[3.] of liever tussen de horzels terecht ben gekomen. Hun razende zwermen nemen van dag tot dag in dichtheid toe. Nu zijn er in Pelusium[4.] een paar spitsbroeders die zich met de mentaliteit van gladiatoren[5.] een weg naar mij banen. En het einde is niet in zicht, tenzij ze misschien als bloedzuigers uiteindelijk vanzelf naar beneden vallen, nadat ze zich met mijn bloed hebben volgezogen.[6.] Mijn zwakte en ook mijn eenzaamheid geven hun de moed om mij aan te vallen. Ik ben zwak, omdat ik geen ambt bekleed waarmee ik de kwaadwilligen kan verdrijven. Er is immers niets waar horzels effectiever mee worden verjaagd als met rook. Ik lijk alleen, omdat ik me bij geen enkele sekte heb aangesloten of zal aansluiten, mits God mij deze mening laat behouden. Van alle kanten zwermen er pamfletten uit, uit Italië, Frankrijk, Spanje en verschillende delen van Duitsland. Ze komen er geen stap verder mee, behalve dat ze hun eigen domme boosaardigheid etaleren en het vuur van de onenigheid aanwakkeren. Ik doe het enige wat ik kan: ik wens hun meer verstand toe. Want ik moet in deze arena standhouden tot de laatste dag van mijn leven. Wat valt eraan te doen? Dit is de beslissing van het lot. Ik wens u werkelijk geluk met uw moedige houding, omdat u met groot zelfvertrouwen en evenveel succes de zaak regelt, door de partijen op te roepen een middenweg te bewandelen, wat u met zoveel behoedzame gematigdheid doet, dat u niet op Scylla vastloopt en Charybdis geen gevaar vormt.[7.]

Uw dolk, mijn goede vriend, zal niet toestaan dat u stilaan uit mijn gedachten verdwijnt. Omgekeerd zal deze brief, met mijn eigen vingers neer-

2. Lucas 22:38, waar evenwel niet specifiek Petrus wordt genoemd.
3. *Adagia* 442.
4. Pelusium, gelegen bij de Nijldelta, was de stad waar in 541 na Chr. de eerste uitbraak van de ‘pest van Justinianus’ plaatsvond, het begin van een pandemie (zie Procopius, *De bellis* 2, 22). Erasmus zal er Parijs mee bedoelen, vanwaar zich - in Erasmus' ogen - een anti-Erasmiaanse gezindheid als een epidemie verspreidde. Evenzo is ‘apud Pelusios’ aan het begin van het colloquium *Exequiae seraphicae* (1531) een verwijzing naar Parijs.
5. *Adagia* 276.
6. Vgl. *Adagia* 1384.
7. Vgl. *Adagia* 404.

geschreven, u intussen herinneren aan Erasmus, die u rustig kunt rekenen onder degenen die u alle mogelijke voorspoed en vreugde toewensen, die uw krachtige, bloeiende ouderdom inderdaad bij uitstek verdient. De natuur lijkt namelijk het beeld van een bijzonder mooie geest tot uitdrukking gebracht te hebben in het lichaam zelf. Je zou kunnen zeggen dat dit als het ware een teken van toekomstige onsterfelijkheid is. Maar wacht eens, u hebt de dolk van Petrus gestuurd, die geschikt lijkt om oren af te slaan.[8.] Er is eerder een nodig om tongen af te snijden, want door dat deel van hun lichaam is deze soort levende wezens het gevaarlijkst.[9.] Maar genoeg geschertst. Het ga u goed.

Freiburg, 22 juni, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2664 *Van Caspar Ursinus Velius*
Innsbruck, 26 juni 1532

Een groet. Ik neem het je niet kwalijk dat je, sinds ik bij jou vandaan uit Freiburg ben vertrokken,[1.] niets hebt geschreven. Dat is ook redelijk, want sinds die tijd ben je daartoe niet door mij uitgedaagd, in de eerste plaats omdat je het zo druk hebt, dat je amper de gelegenheid hebt te antwoorden, laat staan dit soort beleefdheden uit te lokken.

Uit de brief die ik een aantal dagen geleden aan Glareanus stuurde, een geleerd en rechtschapen man, heb je natuurlijk al begrepen dat ik om zo te zeggen het houten zwaard[2.] heb gekregen en van het onrustige hof, de arena als het ware, naar een veilig en vredig huis ben gegaan. De grootste onder de koningen[3.] heeft namelijk de opleiding van de koninklijke kinderen aan mij toevertrouwd, die werkelijk veelbelovend zijn en een voortreffelijke aanleg hebben. Dit luie leventje is evenwel allerminst vrij van zorgen; het is geen lichte taak, zoals jij, met je geweldige belezenheid en ervaring, die uniek zijn, wel kunt inschatten. Zulke kinderen zouden Phoenix of Aristoteles als leermeester moeten krijgen,[4.] niet Velius. Maar ik zal toch mijn best doen om de indruk te wekken het enorme vertrouwen dat de vorst in mij heeft gesteld,

8. Johannes 18:10; de andere evangelisten noemen Petrus niet.
9. Jakobus 3:5-10.
1. Zie brief 2543.
2. Dit kreeg een gladiator bij zijn ontslag; zie *Adagia* 824.
3. Koning Ferdinand.
4. Phoenix was de leermeester van Achilles, Aristoteles van Alexander de Grote.

niet geheel beschaamd te hebben. Daarbij zul jij me flink van dienst zijn, deels door de voorschriften die je vroeger al voor dit soort werk hebt gepubliceerd,[5.] deels door adviezen, die zo goed en nauwgezet moeten zijn als maar mogelijk is; ik vraag je die ruimhartig en bereidwillig te geven en dit werk samen met mij ter hand te nemen. Er is immers niets wat je liever lijkt te willen en waarvoor je je meer lijkt in te spannen dan zoveel mogelijk te betekenen voor het christendom, waarvan het welzijn voor een groot deel op het welzijn en de vroomheid van deze vorsten zal berusten.

Doe de groeten aan Glareanus; ik vind het heel vervelend dat ik niets voor hem heb kunnen doen. Ik zou de voortreffelijke en bijzonder vriendelijke man zoveel als ik kon hebben aanbevolen bij Ferdinand, de beroemde koning; toch denk ik dat hij van zichzelf geliefd en dierbaar is. Het ga je goed, zeer geleerde en vrome Erasmus, en wees ervan overtuigd dat Velius je zeer liefhebbende en hoogachtende vriend is en zal zijn, zolang als hij leeft.

Innsbruck, 26 juni 1532

Ik zou liever uitgebreid persoonlijk met je willen praten dan dat ik iets aan het papier toevertrouw over de man[6.] die jou (zo schrijf je) belastert (ik heb af en toe datgene ervaren waaraan hij zijn naam ontleent).[7.] Maar als ik iemand tref die betrouwbaar is, zal ik aan hem doorgeven wat hij tegen jou moet zeggen of zal ik zelf schrijven. Maar denk toch niet dat hij zoveel invloed heeft op de volkomen integere vorst, dat deze laatste de achting en bijzondere genegenheid die hij voor jou koestert uit zijn zeer edele hart zal verdrijven. De wreedheid van deze zo droevige tijden, niet de laster van de redelozen, is er de schuld van dat hij niet verder metterdaad zijn uitzonderlijke sympathie voor jou toont. Ik weet precies hoe weinig waarde en geloof die zeer verheven vorst hecht aan de woorden van mensen die jaloers zijn op andermans lof, en omgekeerd ontgaat het me niet hoeveel achting hij voor jou heeft, beslist zeer veel, en hij geeft bij alles blijk van buitengewone standvastigheid.

Je vriend Ursinus

Aan de voortreffelijke en zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, de grootste retor en theoloog, zijn bij uitstek hooggeachte vriend. Freiburg im Breisgau

5. Velius zal aan Erasmus' *Institutio principis christiani* (1516) hebben gedacht.
6. Waarschijnlijk is Girolamo Aleandro bedoeld.
7. De (onzekere) vertaling gaat uit van de gissing dat er *expertus* in plaats van *expertis* moet worden gelezen en dat Velius doelt op het woord *alea*, dat, behalve ‘dobbelsteen’, ook ‘risico, gevaar’ kan betekenen.

2665 *Van Jean de Pins*
[Toulouse, ca. juli 1532]

Jean de Pins groet Erasmus van Rotterdam

Uw plezierige en uiterst welkome brief[1] is mij overhandigd, alleraardigste Erasmus, maar u zou bijna niet geloven wat een commotie hij aanvankelijk bij aankomst heeft veroorzaakt, omdat hij terechtgekomen was bij bepaalde lieden[2] die u niet erg sympathiek vindt en bij wie u ook een bijzonder slechte naam hebt. Ik besloot om in het geheim op onderzoek uit te gaan, om te zien of er, uit een of ander oogpunt, een oorzaak te bedenken of te achterhalen was. Maar ik geloof dat er geen andere oorzaak is dan dat die personen, die verder niet slecht zijn, aanhangers zijn van een bepaald soort mensen, en nogal fanatiek ook, die u her en der in uw boeken voor het hoofd hebt gestoten, of liever gezegd onderuitgehaald en door elkaar gerammeld hebt, waarover zijzelf vaak tegenover mij en anderen hebben geklaagd. Deze mensen hadden gehoopt belangrijke informatie in die brief te zullen vinden - alsof er in de correspondentie tussen Erasmus en De Pins per definitie over niets anders dan het koninkrijk of een samenzwering tegen het koninkrijk gesproken werd! Daarom hadden ze aanvankelijk groot alarm geslagen, en zonder mijn medeweten en zelfs in mijn afwezigheid (want ik was toen juist de stad uit om wat tijd op het land door te brengen) een paar arme boekverkopertjes die die brief uit Parijs hadden gebracht in de gevangenis gegooid, aangezien zij, naar hun idee, enigszins aarzelden en de brief niet snel genoeg afgaven. Maar terwijl ze eerst door een soort razernij getroffen leken, kregen ze opeens hun verstand en zelfbeheersing terug. Ze wilden het zegel van de brief namelijk niet verbreken zonder mijn aanwezigheid of toestemming. Toen ik daar graag mee ingestemd had, en zij niets in de brief hadden gevonden behalve iets over een zekere Jozef,[3] toen zou je werkelijk denken dat ze teleurgesteld waren[4] en de ogen van de kraaien uitgestoken werden.[5] Maar

1. Brief 2628.
2. Kort voordat deze brief werd geschreven waren uitingen van lutheranisme in Toulouse zwaar bestraft.
3. Gezien vanuit het perspectief van onkundigen, in werkelijkheid betrof de brief het handschrift met de Griekse tekst van Flavius Josephus' *De bello Judaico*; zie brief 2569.
4. Onzekere vertaling van ‘labra concidisse’.
5. *Adagia* 275. Blijkens de uitleg aldaar gebruikt wanneer nieuwe kennis zorgt dat wat men eerder wist achterhaald is.

ik moest stiekem om het hele verhaal lachen en wilde dat uzelf er ook van op de hoogte was, zodat u, als u dat op een of andere manier kunt en u het hele gebeuren zoveel waard acht, de relatie met dat soort mensen herstelt, tenzij u misschien vindt dat die zo beschadigd is, dat u gelooft dat die hierna moeilijk zal helen en door een litteken worden bedekt. U weet op welke mensen ik doel, en daarom zeg ik niets in openlijker bewoordingen.

Dan nu uw brief, waarin u de zaak van uw vriend Froben bepleit. Voor de Josephus moet ik ook zelf verder terug in de tijd gaan om de situatie voor u geheel duidelijk te maken. Enkele jaren geleden had ik mijn Josephus uitgeleend aan Pierre Gilles, een zeer geleerd man, vertrouweling en huisvriend van de bisschop van Rodez,[6.] die om tal van redenen een zeer goede vriend van me is. Nadat Josephus trouw en volgens zijn recht bij zijn meester was teruggekeerd, begon ik moe te worden van de brieven en smeekbeden van allerlei mensen, zodat ik hem naar Lyon stuurde om gedrukt te worden. Dat viel mij erg zwaar en ik vond het heel vervelend, aangezien ik dat boek zeer ongaarne uit handen gaf. Ik had het ooit voor veel geld in Venetië gekocht, en was te weten gekomen dat het van twee grote geleerden uit onze tijd was geweest, namelijk Filelfo en vervolgens de Venetiaan Leonardo Giustiniani. Ik was er daarom van overtuigd dat het heel goed gecorrigeerd was. Desalniettemin hadden vrienden die het aanhoudend en onvermoeibaar bleven proberen, hun zin weten door te drijven en was ik gedwongen me, hoewel ik het eigenlijk niet wilde, in deze kwestie gewonnen te geven.[7.] Ze hadden me juist het boek afhandig gemaakt en - zie! - daar had je de brief van de bisschop van Rodez aan mij (met daarbij ingesloten die van u aan hem),[8.] waarin hij mij met de grootst mogelijke nadruk verzocht u dat boek voor een periode van enkele maanden ter beschikking te stellen. Zodra ik Erasmus hoorde noemen, de oudste van mijn vrienden en bovendien nu zonder meer de vorst der letteren, sprong ik op van vreugde, die echter kort daarna werd verruild voor plotselinge droefheid. Want wat anders kon ik toen ik begreep dat ik noch u noch onze vriend, de bisschop van Rodez, ter wille kon zijn? Ik had geen zeggenschap meer over het boek; er leek geen enkele hoop meer te zijn dat ik het terug kon laten komen. De grote en almachtige God kwam ons evenwel te hulp en de zaak nam onverwachts een wending ten goede; want ik kreeg zonder dat ik het durfde te hopen weer de beschikking over het boek. Vraag niet hoe dat gebeurde, want als ik dat ga vertellen verveel ik zowel u, die het moet aanhoren, als mezelf, die het moet vertellen. Ik zond het boek dus onmiddellijk naar onze vriend, de bisschop van Rodez, want

6. Georges d'Armagnac.
7. De Pins gebruikt *Adagia* 878 (Herbam dare).
8. Brief 2569.

hij was toevallig rond die tijd ook in de stad,[9] op weg naar de provincie Armagnac in Aquitanië, waar hij namens de koning van Navarra[10] de hoogste macht uitoefent; hij heeft beloofd dat hij goed zal zorgen dat het boek ongeschonden en in perfecte conditie bij u aankomt. Wend u daarom alstublieft per brief tot hem. Ik denk trouwens dat dit volstrekt overbodig is, want ik weet dat hij, gezien zijn aangeboren goedheid, zijn woord gestand zal doen.

Ik kom nu bij het laatste stukje van uw brief, waarin u mij vraagt of ik het wil laten weten als ik betrouwbare informatie over onze gezamenlijke vriend Bombace heb. Ik heb evenwel al verschillende jaren niets over hem gehoord, behalve dat een (hopelijk vals) gerucht had rondverteld dat de man bij die vreselijke plundering van Rome is omgekomen.[11] Ze zeggen dat ook de Venetiaan Pietro Alcionio bij die moordpartij is gedood; en daarna heeft ons hier geen betrouwbaarder nieuws over hen bereikt. Daarom putte ik geen geringe troost uit uw brief, omdat u schrijft dat u een brief van Bombace hebt ontvangen waarin hij bericht dat hij naar Bologna ging. Het zou fijn zijn als u wilt nagaan wanneer dat was, zodat ik weet of dit voor of na de moordpartij is geweest. Als u hem later hebt ontvangen, zal ik concluderen dat het een ijdel gerucht is geweest en mogen we hopen dat onze goede vriend nog leeft en behouden is. Niets aangenamers of gewensters zou ons in dit leven kunnen overkomen dan dat.

Het ga u goed, mijn allerdierbaarste Erasmus, en blijf me zoals altijd genegen.

2666 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geleerde theoloog Ambrosius Pelargus

Ik word gedwongen mijn *Verklaringen*[1] te herzien, op aandringen van de drukkers. Zou je daarom alsjeblieft je aantekeningen willen sturen, dan kan ik kijken of ik er iets aan heb. Want het is niet mijn bedoeling Lutherse ideeën

9. Toulouse. De Pins was bisschop van het nabijgelegen Rieux.
10. Hendrik II van Navarra.
11. Dit was inderdaad het geval.
1. Zie brief 2565, noot 13. De nieuwe editie verscheen in september 1532.

door de mijne te mengen. Als ze bevallen, hoef je geen moeite te doen om ze over te schrijven. Ik heb dienaren voor wie niets onleesbaar is. Maar als je ze wilt overschrijven, zal ik niet ondankbaar zijn. Toch zou ik niet willen dat je daaraan begint, zonder dat we eerst een voorproefje ervan hebben besproken. Het ga je goed, mijn allerdierbaarste Pelargus.

Je vriend Erasmus van Rotterdam

2667 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet de theoloog Erasmus van Rotterdam

Ik heb eindelijk, voortreffelijke vriend, mijn belofte ingelost en de *Aanmerkingen* van de Parijse Sorbonne zorgvuldig met je *Verklaringen* vergeleken, waarover je mijn oordeel wilde weten.[1] Ik heb ook van de aanmerkingen van Ginés[2] toegevoegd wat mij de moeite van het noteren waard leek. Verder heb ik enkele dingen gelaten zoals ze zijn, omdat je die zelf allang hersteld hebt, of omdat ze weinig of niets bijdragen aan de theologie, of omdat ze te evident zijn om zelfs door een Momus bevit te worden. Als er iets is waarmee ik je op dit gebied een plezier heb gedaan, meen ik voldoende dank ontvangen te hebben als je mij genegen blijft en deze aantekeningen van mij, wat ze ook waard zijn, gunstig opvat, welwillend als je bent. Ik merk trouwens nu voor het eerst wat een moeilijke taak ik op me heb genomen; ik zou willen dat je die niet aan mij had toevertrouwd, of ik die niet op me had genomen. Want terwijl ik jou terwille ben en een poging doe om over je werk te oordelen, begin ik er een voorgevoel van te krijgen hoeveel onheil ik over mezelf afroep en zelfs naar me toe trek, precies zoals de noordoostenwind doet met de wolken.[3] Want behalve de bron van irritatie en geruzie die ik voor mijzelf met dit onderwerp heb gecreëerd, voorzie ik dat ik ook kritiek van allerlei mensen over mij heen krijg, vooral van degenen die het belangrijker vinden koppig te vechten dan voor de waarheid te wijken. Bovendien kon ik op geen enkele manier voorkomen dat de andere partij boos op mij is.

1. Vgl. brief 2666. Pelargus nam dit *Iudicium... de declarationibus D. Erasmi Rote. ad censuras* op in zijn *Bellaria epistolarum Erasmi Rot. et Ambrosii Pelargi vicissim missarum* (Keulen, 1539), waar het direct op deze brief volgt (blad B7r-G8v).
2. Wellicht ontleend aan Sepúlveda's *Antapologia*; zie brief 2637.
3. *Adagia* 462.

Van welke partij ik ook het geschrevene met krijt merkte (zoals dat heet), het was onvermijdelijk dat de andere met zwarte kool werd gemerkt.[4.] En zo gebeurt het dat ik, naar welke kant ik me ook draai, in dezelfde modder blijf steken.[5.] Voor zover het jou betreft verwacht ik trouwens wat beters, omdat ik vooraf vergeving vroeg voor mijn vrijmoedigheid, en omdat ik op je eigen verzoek op dat karwei heb zitten zweten. Want als je mij dat niet opgedrongen had, had ik besloten met het meest hardnekkige stilzwijgen te zorgen dat mijn rust niet werd verstoord.

Het ga je goed, zeer geachte heer.

2668 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet Pelargus

Ik heb je aantekeningen bekeken.[1.] Ik stuur een kleine blijk van dankbaarheid, met de wens dat die verduizendvoudigd wordt. Over de rest hebben we het als we elkaar zien, op een moment dat het jou zal schikken om te praten. Het ga je goed.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2669 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus van Rotterdam

Ik ben je dankbaar voor het geschenk,[1.] dat niet gering en niet onwelkom is, maar in de laconische beknoptheid[2.] van je briefje bespeur ik enige ergernis, waarvan ik de oorzaak niet kan bedenken, tenzij je misschien ontstemd bent over het aangeboden boekje. Als dat zo is, gebruik de spons[3.] of gooi het des-

4. *Adagia* 454.
5. *Adagia* 399.
1. Zie brief 2667.
1. Zie brief 2668.
2. Vgl. *Adagia* 1092 en 1949.
3. Om het uit te wissen; vgl. *Adagia* 458.

gewenst weg. Ik zet liever dat op het spel dan dat ik onze vriendschap opoffer. Het kan gebeurd zijn dat ik soms al te vrijmoedig ben geweest. Ik heb er in elk geval vertrouwen in dat ik nergens de waarheid en het fatsoen uit het oog heb verloren. Als er iets anders is wat je misnoegen heeft gewekt, wil je het dan alsjeblieft via mijn dienaar laten weten, zodat ik mijn onschuld kan aantonen of, als er misschien iets is, je boosheid temperen. Door een verkoudheid en een lopende neus lukt het me niet dat ik vandaag zelf bij je langskom. Het ga je goed.

2670 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus

Toen ik negen dagen geleden bij je kwam om te praten, leek je wat terughoudender tegenover mij dan gewoonlijk, waardoor ik het sterke vermoeden kreeg dat ik enige irritatie bij je heb gewekt. Toen ik probeerde uit te vissen wat de reden was, klaagde je dat ik je op enkele plaatsen niet helemaal eerlijk heb behandeld, namelijk waar het over het geloof en de ceremoniën ging. Daarop heb ik het antwoord gegeven waar ik in elk geval op dat moment toe in staat was, maar dat niettemin voldoende was. Maar ik zou erg graag willen weten of ik je heb overtuigd. Het ga je goed.

2671 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, begin juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus

Het gesprek dat we gisteren over en weer hadden, alleraardigste Erasmus, deed me niet alleen genoegen om de verscheidenheid van onderwerpen die we bespraken, maar was ook uiterst plezierig omdat er geen irritatie was, ondanks de openheid waarmee we alles zeiden. Je vroeg je af hoe het mogelijk is dat ik, terwijl ik je *Verklaringen* aan zo'n streng en precies onderzoek onderwierp[1] en ieder afzonderlijk ding zorgvuldig onder de loep nam, zelfs met geen woord repte over je standpunt in de opheldering van stelling 55:

1. Zie brieven 2666-2668.

dat de formulering ‘credo in ecclesiam sanctam’ (ik geloof in de heilige kerk) invloed van het Hebreeuwse taaleigen verraadt,[2.] zoals in het evangelie door elkaar wordt gezegd: ‘confitebor eum’ (ik zal hem erkennen)’ en ‘confitebor in eum’ (ik zal met betrekking tot hem erkennen).[3.] Ik antwoordde toen alleen maar dat de een scherper ziet dan de ander, en twee ogen meer zien dan een.[4.] Maar om je de waarheid te zeggen, ik ben uit behoedzaamheid aan deze plaats voorbijgegaan, omdat ik wist dat je als iets onzeker is niet zomaar een uitspraak mag doen. En ook nu matig ik me geen oordeel aan in deze kwestie, omdat dat niet op ieders weg ligt, maar alleen van degenen die al vanaf de wieg ononderbroken met die heilige taal vertrouwd gemaakt zijn. Als iemand beweert dat het Hebreeuws idioom is, ben ik inderdaad bang dat het niet zal ontbreken aan mensen die tegenwerpen dat met dezelfde vrijheid gezegd kan worden dat Christus' woorden ‘creditis in Deum, et in me credite’ (jullie geloven in God, geloof ook in mij),[5.] een Hebreeuwse zinswending is. En als ze zeggen dat dit niet het geval is, zullen zij op hun beurt te horen krijgen dat ook de bewuste woorden uit de geloofsbelijdenis los van enig idioom geïnterpreteerd moeten worden. Want door analogie krijgen ze bijna dezelfde lading als de woorden van Christus die ik zojuist aanvoerde; zodat de uitspraak ‘credo in ecclesiam’ (ik geloof in de kerk) van dezelfde soort is als ‘ik geloof en door het geloof word ik erin opgenomen en zelfs een deel van het lichaam van Christus, dat de kerk is’. Op die manier ongeveer legt Berengarius dit geloofsartikel uit. Ik geef zijn interpretatie een wit steentje,[6.] wat voor iemand hijzelf ook is geweest.[7.]

Hartelijk dank voor de vissen, royaal op smaak gebracht met citroenen (als ik het wel heb) en andere soortgelijke geurige ingrediënten, die je gisteren stuurde op het moment dat ik aan tafel zou gaan. Maar waarvoor dan toch in hemelsnaam? Dat mijn maaltijd meer allure zou krijgen? Maar ik bedacht een heel ander plan, ik heb ze onder mijn vrienden verdeeld, zodat je vriendelijke geste tegenover mij zich verder zou verspreiden. Het ga je goed.

2. *LB* dl. 9, kol. 946 B, naar aanleiding van kritiek van de Parijse theologen op een passage uit de dialoog *Inquisitio de fide* (Geloofsonderzoek), waar het personage Barbatius de formulering ‘credo sanctam ecclesiam’ verkiest boven ‘credo in sanctam ecclesiam’ (*LB* dl. 1, kol. 731 C-D).
3. Vgl. Matteüs 10:32 en Lucas 12:8 en Erasmus' aantekeningen daarbij.
4. ‘Plus vident oculi quam oculus’ is een door juristen gebezigde zegswijze.
5. Johannes 14:1.
6. *Adagia* 453.
7. Berengarius' opvatting van de eucharistie werd als ketterij beschouwd.

2672 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet Pelargus zeer hartelijk

Geprezen zij God! Wat vorsten, bisschoppen en theologen niet voor elkaar konden krijgen, krijgt een vrouw voor elkaar. Aangezien ik weet dat dit je veel genoegen zal doen, besloot ik je het boekje[1.] te sturen. Het ga je goed.

2673 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet zijn vriend Erasmus

Degene die jou dit zo aardige literaire presentje gaf,[1.] moet wel bijzonder op je gesteld zijn. Maar als het door natuur of gewoonte zo geregeld is dat geschenken die vrienden sturen, ons meestal zoveel plezier doen (vooral als de geschenken groot zijn en bovendien door de intentie en de positie van de afzender iets extra's hebben) dat we iets wat we hebben gekregen (en dan ook nog recent) niet aan andere vrienden (vooral die van een lagere rang) cadeau doen (ja, liever willen we dat die als een soort aandenken voortdurend bij ons blijven), ben ik (om kort te gaan) bang dat jij me dit zo prachtige geschenk niet echt gegeven hebt, of in elk geval niet echt met een vrijgevige bedoeling. Maar als je het boekje gestuurd hebt met de bedoeling dat ik het, als ik mijn ogen erop onthaald heb, terugstuur, welnu, ik heb mijn ogen erop onthaald en heb meer dan genoeg van het kijken.

Zie hier je kleinood, bewaar het voor jezelf. Toch ben ik je dankbaar dat je het gestuurd hebt, of het nu ten geschenke was of om mijn ogen erop te onthalen en het meteen terug te vragen. Maar ik stuur het terug, al was het maar hierom, dat jij er niet van beschuldigd wordt vrijgevigheid niet gewaardeerd te hebben en zelfs ondankbaar te zijn. Het ga je goed. Zo ik ook iets ruik, zegt mijn neus dat de auteur van dat boekje een kartuizer is of in elk geval een vrouw die nauwe banden met een kartuizer heeft. Welke van de twee het is, laat ik aan jou over om te oordelen, omdat je iemand met een scherpere reuk-

1. Over het boekje is niet meer bekend dan Erasmus hier en Pelargus in zijn antwoord op ironische toon schrijven.
1. Zie brief 2672.

zin en een meester in het gissen bent. Nogmaals, het ga je goed.

Uit onze muzentempel[2.]

2674 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam

Ik zou graag willen dat je voor jezelf nagaat, zeer geleerde Erasmus, of het echt verstandig is met voorbijgaan van goedgekeurde schrijvers - Augustinus, Hieronymus en enkele andere vooraanstaande figuren binnen de kerk - afhankelijk te zijn van het gezag van heidense auteurs, vooral omdat het gebruik door de kerk reeds heeft bewezen dat het woord celibaat een kuis leven betekent dat zich volledig onthoudt van seks. Dat heeft ook de goedkeuring van Priscianus, voor wie 'celibatair' de betekenis 'die het leven van hemelbewoners leidt' heeft.[1.] Ook Hieronymus zegt dat iemand celibatair is die geen geslachtsgemeenschap heeft en een leven leidt dat de hemel waard is.[2.] Augustinus schrijft eveneens in die trant. Kortom, er is niemand van alle kerkvaders die (voor zover ik weet) het woord celibaat anders opvat. Ik voeg daar nog de opmerking aan toe dat ook voor juristen 'celibatairen' de betekenis 'hemelbewoners' heeft, van wie geslachtsgemeenschap ver verwijderd is.[3.]

Maar ook al heb je misschien iets om je mee te verdedigen, hoe zul je je hieruit redden, dat je de monastieke armoede waaraan Christus dacht verwart met de armoede die Christus voorschreef en die gelijkelijk voor ieder-

2. De universiteit van Freiburg.
1. Priscianus, *Institutiones grammaticae* 1, 23.
2. Hieronymus, *Adversus Iovinianum* 2, 37 (*PL* dl. 23, kol. 336). Vgl. Ambrogio Calepino's *Dictionarium*, s.v. 'caelebs', waar deze uitspraak van Hieronymus direct gevolgd wordt door een uitspraak van Pseudo-Augustinus (*De grammatica* 5, *PL* 32, kol. 1391) en de hiervoor geciteerde uitspraak van Priscianus.
3. Quintilianus, *Institutio oratoria* 1, 6, 36, waar deze etymologie aan Gavius en Modestus wordt toegeschreven. In zijn *Dilutio eorum quae Iodocus Clithoveus scripsit...* (Bazel, 1532), p. 18, citeert Erasmus deze plaats, met 'Gaius' in plaats van 'Gavius', waarbij hij veronderstelt dat de genoemde personen juristen zijn: 'Je ziet dat de etymologie van de juristen door een zo geleerd man belachelijk is gemaakt'.

een geldt? Het is nogal doorzichtig met welke kunstgreep je dat hebt gedaan. In je *Soldaat*[4.] staat het zo: ‘Je dacht dat alleen voor monniken geldt dat privébezit verboden is en armoede verplicht. Je vergiste je. Beide betreffen alle christenen.’[5.] Als monastieke armoede (namelijk die vrije armoede, die niet meer duldt binnen de grenzen van een voorbereide geest[6.] te worden ingesloten, ja, die veeleer metterdaad iedere nalatenschap afwijst en verwerpt, uiteraard naar het voorbeeld van de vroege kerk) inderdaad aan alle christenen is opgelegd, volgt daaruit dat alle mensen, zoveel als er ware christenen zijn, het monnikendom belijden. Brengt wat je daar zegt niet eveneens het gevaar met zich mee dat wederdopers[7.] het aangrijpen als een kans voor hun ontrouw? Zoek als je kunt een veilige haven, weg van deze zee van dwaling, überhaupt weg van deze golven die je alle kanten op jagen. Want hier kan ik niet met advies of hulp iets aan doen. In ieder geval wens ik je (het enige wat ik kan) dat je jezelf met succes losmaakt en uiteindelijk bevrijdt.

Hieronymus zegt ergens dat Jozef voor twintig goudstukken werd verkocht. Jij denkt dat er door slordigheid van de kopiisten een fout ingeslopen is en er zilverstukken moet staan. Maar je moet hier in gedachten houden dat Hieronymus nooit zijn eigen vertaling, maar overal de Septuagint gebruikt heeft. Dit ondanks het feit dat Hieronymus hun[8.] vertaling beslist niet goedkeurt, wat duidelijk uit zijn eigen woorden blijkt. Want in zijn commentaar bij Genesis staat er bij deze passage: ‘Ze verkochten Jozef voor twintig goudstukken. In plaats van “goudstukken” staat er in het Hebreeuws “zilverstukken”, en de Heer hoorde niet voor goedkoper metaal verkocht te worden dan Jozef.’[9.] En bij Matteüs luidt het: ‘Jozef werd niet, zoals velen denken overeenkomstig de zeventig vertalers, voor twintig goudstukken verkocht, maar overeenkomstig de ware Hebreeuwse tekst voor twintig zilverstukken. Want de dienaar kon niet meer kosten dan de meester.’[10.]

In mijn ogen betrek je overspel als reden bij de evangelisten niet daarop waarop het betrokken moet worden.[11.] Ook de oude schrijvers betrekken het niet daarop waarop jij het betrekt.

4. D.i. Erasmus' *Enchiridion militis christiani.*
5. *LB* dl. 5, kol. 47 C-D.
6. D.w.z. een geest die gewapend is tegen eventuele armoede; vgl. Seneca, *Epistulae morales* 70, 18.
7. Zij propageerden dat alles gemeenschappelijk bezit was.
8. D.i. van de zeventig (*septuaginta*) geleerden.
9. Hieronymus, *Liber Hebraicarum quaestionum in Genesim*, bij Genesis 37:28 (*PL* 23, kol. 995).
10. Hieronymus, *Commentariorum in Evangelium Matthaei libri quattuor*, bij Matteüs 26:15-16 (*PL* 26, kol. 193)
11. Het betreft overspel als reden tot echtscheiding; zie *Declarationes*, LB dl. 9, kol. 843-844.

In hoofstuk 10 aan de Hebreeën ken je aan Christus geloof toe, wat duidelijk in strijd met de waarheid is. De plaats is te vinden in de *Aantekeningen.*[12.]

Verder wil ik graag weten wat 'insubidum' bij Aulus Gellius betekent, en ook wat de etymologie van dat woord is. Petrus Mosellanus zegt er niets over.[13.] Ik denk dat hij een ander handschrift had. Want de handschriften verschillen op die plaats. Sommige hebben 'insubide', andere 'insolite'. De plaats is te vinden in het eerste boek, het tweede hoofdstuk. Het ga je goed.

Ik kan amper onder woorden brengen hoe gelukkig ik mezelf acht en hoezeer ik mezelf ermee feliciteer dat je je ertoe verwaardigde ons een paar keer te bezoeken.

2675 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet Ambrosius Pelargus

Integendeel, niemand die Latijn sprak gebruikte 'celibaat' op een andere manier.[1.] Er zijn talloze voorbeelden. Want de juristen voeren weliswaar de etymologie aan, namelijk dat celibatair hemelbewoner betekent, maar zonder de kuisheid aan te bevelen; ze geven aan dat je gelukkig bent en een godenleven hebt als je geen vrouw hebt. Toen ik over de armoede schreef, was ik niet in de war met de gelofte van de monniken, maar gaf ik terloops aan dat de gelofte van armoede tot op zekere hoogte iets gemeenschappelijks van alle christenen is, wat de massa niet weet en negeert. Jouw gevolgtrekking, die iets absurds inhoudt, houdt geen stand, aangezien ze steunt op een niet begrepen woord. Wat overspel als reden betreft, dat herinner ik me niet, ik zal de plaats nakijken. Een zekere kartuizer had me op de twintig goudstukken gewezen, aan wiens mening ik (naar ik zie) te veel waarde heb ge-

12. Zie Erasmus' tweede aantekening bij Hebreeën 10:30, waar 'fidem Christi' evenwel geloof in Christus betekent.
13. Gellius, *Noctes Atticae* 1, 2, 4. Petrus Mosellanus' publiceerde in 1526 een Gellius-commentaar. Vgl. de plaats bij Gellius die ter sprake komt in brief 2676.
1. Zie de toelichting bij brief 2674, waarop deze brief het antwoord is.

hecht. Maar dank je wel dat je me erop hebt gewezen. Ik herinner me niets van overspel als reden, ik zal de plaats nakijken. Wat de gehoorzaamheid aan het geloof betreft, niemand gehoorzaamde meer aan zijn vader dan Christus volgens zijn menselijke natuur. En het is niets ongewoons in de Schrift dat aan het hoofd Christus wordt toegekend wat bij het lichaam[2.] hoort. Ook moet nog bekeken worden of geloof op geen enkele manier bij Christus past. Geloof betekent voor mij soms vertrouwen. Ze noemen iemand *insubidus* die dom en dwaas is. Waar het vandaan komt weet ik ook niet. Sinds ik uit Bazel weg ben, heb ik weinig boeken, en ik heb nu niets nieuws wat ik kan sturen, behalve deze brief,[3.] die je waarschijnlijk wel gezien hebt. Het ga je goed.

2676 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam

Wat de betekenis van 'celibaat' betreft[1.] ben ik het graag met je eens dat in strikte zin mensen celibatair genoemd worden die ongehuwd zijn, ook al zouden ze zich als hoerenlopers uiterst onfatsoenlijk gedragen en kinderen voortbrengen. Toch denk ik dat het bij een verstandig mens past zich zo in de regels en de eigenschappen van de woorden te verdiepen, dat hij zich intussen houdt aan wat gebruikelijk is, omdat het iets moois heeft en van vredelievendheid getuigt je daarbij aan te sluiten. Vooruit, vertel me hoe logisch het is dat je, wanneer je uit alle macht probeert het eigene van het woord te verdedigen, zegt dat door de etymologie die de juristen aanvoeren, niet de ingetogenheid wordt aanbevolen, maar dat zij hebben willen aangeven dat het leven van hen die niet aan een vrouw zijn gebonden een soort godenleven is. Zeker, als hemelbewoner zijn dit is: het gelukkige leven van de goden leiden, waarom zouden we niet zeggen dat ook diegenen zinnen op een godenleven, die ongehuwd zich al te zeer overgeven aan onfatsoenlijke seks? Tenzij je hen misschien in die zin gelukkig noemt, dat ze verschoond blijven en vrij zijn van de last en het ongemak van het huwelijk. Je verdedigt je uitspraken over de monastieke armoede en eveneens over het geloof van Chris-

2. D.i. de kerk.
3. Als dit de *Tragoedia Basiliensis* (brief 2698) is, zouden de brieven tussen Erasmus en Pelargus iets later gedateerd moeten worden.
1. Zie brief 2675, waarop deze brief het antwoord is.

tus; dat doe je met een vergelijkbare truc, dat wil zeggen: je zoekt overeenkomstig je gewoonte een kiertje om te ontsnappen.[2.]

Ik heb Nachtgall[3.] geraadpleegd over de betekenis en de etymologie van *insubidus* en *insubide*; hij heeft geen pasklaar antwoord, maar gist dat het woord teruggaat op de obscene drang tot *subare* (seksueel opgewonden zijn) of prikkel tot seks. Inderdaad wordt wat Nachtgall giste, in duidelijke bewoordingen uiteengezet door Pico della Mirandola, een man met een scherp verstand en een waardig karakter, als hij de woorden van de retor Julianus bij Gellius, boek 19, hoofdstuk 9 uitlegt. *Subidus* (zegt hij), dat wil zeggen: charmant, komt van het woord *subare*, dat seksueel opgewonden zijn betekent. Omgekeerd betekent *insubidus*: zonder charme, en zelfs afkerig van seks. Ik kwam de plaats toevallig drie dagen geleden bij Pico della Mirandola tegen, toen ik namelijk zonder aan zoiets te denken naar wat anders zocht.[4.]

In de eerste brief aan de Tessalonicenzen, waarover ik al geruime tijd college geef, kan het lijken alsof je de woorden van Paulus: *hêmeis de adelphoi aporphanisthentes aph' humôn* (nu wij, broeders, van u gescheiden zijn),[5.] minder adequaat hebt weergegeven in de *Aantekeningen* met: ‘Nos autem, fratres, velut orphani facti’ (nu wij, broeders, als het ware wezen zijn geworden). Want het is niet correct een vader die van zijn kinderen is beroofd ‘orphanus’ (wees) te noemen; dat is eerder een epitheton van kinderen die hun ouders hebben verloren. Neem deze twijfel bij me weg, alsjeblieft, als je misschien iets beters weet. Het ga je goed.

2677 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Ambrosius Pelargus

Ik was op het moment dat ik jou antwoord moest geven al zo overladen met werk op het gebied van de studie, dat ik bijna geen leven had. Laat staan dat ik tijd had om gissingen te doen omtrent de betekenissen en etymologieën

2. *Adagia* 2175.
3. Ottmar Nachtgall (Luscinius) had een uitgave van Gellius verzorgd (Straatsburg, 1521), die evenwel geen commentaar bevat.
4. Vgl. de aantekening van Petrus Mosellanus (zie brief 2674, noot 13) bij ‘insubidos’ (Gellius 19, 9, 9): ‘Inuenustos et a Venere alienos. Est enim subare Venere stimulari’.
5. 1 Tessalonicenzen 2:17.

van woordjes.[1.] Ik raadpleegde Suidas over de plaats bij Paulus die je aanvoerde. Maar wat ik daar vind, pleit eerder voor jouw visie. Ik vind geen enkele plaats waar het woord *orphani* slaat op ouders die van hun kinderen beroofd zijn. Ik was wat slordig door een Grieks woord met Grieks weer te geven.[2.] Wanneer ik evenwel toevoeg: 'en beroofd van jullie als van kinderen',[3.] corrigeer ik als het ware wat ik me had laten ontvallen. En dit is wat de editie[4.] heeft: 'Maar wij, broeders, beroofd van jullie enz.'. Het maakt trouwens niet veel uit welke versie je leest. Het ga je goed. Als je zin hebt om op een middag samen wat te praten, kan dat wat mij betreft.

2678 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 4 juli 1532

Erasmus publiceerde een uitgebreidere versie van deze brief, gedateerd 6 juli 1532, in de *Epistolae palaeonaeoi* (brief 2684).

Een hartelijke groet. Het is werkelijk buitengewoon aardig van je, voortreffelijk man die je bent, dat je je vrienden, nog meer dan jezelf, allerlei heuglijks toewenst, maar het voor je vrienden verborgen houdt als je iets ergs is overkomen, terwijl ook terecht is gezegd dat vrienden hun leed met elkaar delen.[1.] Ik twijfel er niet aan dat je verteerd wordt door verlangen naar je dochtertje,[2.] dat je zo liefhad, waar je zo dol op was. Maar een jurist, die anderen leert te gehoorzamen aan de wetten van de keizers, behoort lijdzaam te gehoorzamen aan de wetten van de natuur, die de gewillige leiden en de onwillige meetrekken.[3.] Hoezeer je dit verlies ook als iets groots voorstelt, toch kun je niet ontkennen dat het te herstellen is, mits jij samen met je vrouw behouden blijft. Wat als God je in plaats van een dochtertje een zoontje schenkt, dat niet alleen zo'n groot vermogen zal erven, maar ook die uitne-

1. Zie brief 2676, waarop deze brief het antwoord is.
2. Namelijk het Griekse woord *orphanos*, dat behalve 'ouderloos' ook in algemener zin 'beroofd van' kan betekenen, met het Latijnse *orphanus* (wees).
3. Dit volgt in de aantekening op het door Pelargus geciteerde 'velut orphani facti'.
4. D.i. de vertaling, in tegenstelling tot de aantekening.
1. Vgl. Euripides, *Phoenissae* 243, geciteerd in *Adagia* 1 (Vrienden delen alles met elkaar).
2. Bonifacius' dochtertje Ursula overleed op 20 juni 1532, 3½ jaar oud.
3. Seneca, *Epistulae morales* 107, 11, geciteerd in *Adagia* 4090.

mende geleerdheid van je, samen met alle mogelijke goede eigenschappen? Ik hoef je er immers niet op te wijzen dat je niets bovenmatig moet liefhebben, zodat er ook geen bovenmatig verdriet kan volgen als het je wordt ontnomen. Je weet hoe het gegaan is met je broer Bruno, een zeer geacht man.[4.] Bovendien ontneemt God ons soms iets wat we hebben, juist omdat we het te zeer liefhebben en we het idee hebben dat het van onszelf en eeuwigdurend is wat te leen en tijdelijk is. Je zou kunnen zeggen dat het menselijk bestaan ook hierbij een soort Nemesis kent.[5.]

Je ziekte, waarvan ik pas laat op de hoogte ben gebracht, maakte me erg bezorgd, en het lukt me nog steeds niet die bezorgdheid van me af zetten - tenzij ik door een brief van jou zekerheid zal hebben.

Over drie dagen zal ik mijn eigen dienaar naar je toe sturen, dan kun je via hem zonder problemen schrijven wat je wilt. Ik heb onlangs een brief van Sadoleto gestuurd, ik stuur nu drie bundeltjes brieven die, als ik het wel heb, uit Italië komen. Ze bereikten mij via Augsburg. Een hartelijke groet aan Basilius,[6.] je vrouw[7.] en anderen die je zeer dierbaar zijn.

Het ga je goed. Freiburg, 4 juli 1532

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2679 *Van Girolamo Aleandro*
Regensburg, 4 juli 1532

Aan Erasmus

Een hartelijke groet. Jouw, of nee, nu ónze Polyphemus[1.] zal vertellen door hoeveel en hoe belangrijke zaken ik bijna aan stukken word gescheurd, zo zelfs dat ik heel vaak niet aan eten of drinken, maar ook zelfs niet aan slapen toekom, juist op het moment dat ik deze natuurlijke hulpmiddelen het hardst nodig heb. Polyphemus heeft gezien dat er ook nu, terwijl ik mijn pen pakte

4. Bruno Amerbach trouwde in september 1518 met Anna Schabler. Zij overleed nog geen jaar later aan de pest, waaraan kort daarna ook Bruno stierf.
5. Vgl. *Adagia* 1538. De strekking is dat de wrekende godin Nemesis ongeluk kan brengen wanneer iemand te veel aan een dierbare gehecht is.
6. Basilius Amerbach.
7. Martha Fuchs.
1. Felix Rex.

om je brief te beantwoorden, nog weer twintig brieven voor mij uit de Stad Rome en Venetië werden gebracht, heel lange brieven, vol met problemen, en dat er niet zo heel veel later een secretaris van de keizer kwam die met mij wilde praten over de onderwerpen die tijdens de vergadering van de vorsten[2] behandeld moeten worden. Daarom mag je van mij geen langere brief verwachten voordat ik Italië heb bereikt, tenzij er misschien in de tussentijd iets gebeurt waarvan ik de indruk krijg dat het voor jou erg belangrijk is om te weten. In dat geval zou ik niet alleen schrijven wat nodig was, maar ook met opzet een koerier die kant op sturen; ik daarentegen verwacht van jou die beloofde extra lange brief, die als een heus boekwerk kan gelden, en andere brieven, wanneer zich ook maar een moment voordoet dat je over jezelf, je situatie of zelfs over politiek schrijft, zodat ik bij al die zorgen en gevaren wat troost haal uit het lezen van je brieven, die ik het prettigste vind wat er bestaat.

Ondanks alle drukte moet ik het toch even kwijt dat ik het erg vervelend vond wat ik van Polyphemus hoorde, dat jij je door ik weet niet wat voor lieden die maar een slag in de lucht deden hebt laten wijsmaken dat ik een paar jaar geleden naar Parijs ben teruggegaan om je critici aan te moedigen en Alberto[3] inhoudelijk en stilistisch wat hulp te bieden. Christus, onze God en Heiland! Wat een bizarre dingen hoor ik daar! Ik ben achttien jaar niet in Parijs geweest en heb al die tijd aan niemand die daar woont iets geschreven, behalve aan onze vriend Cyprianus, en dat was alleen over twee prebenden van mij die ik in de buurt van Parijs heb, die slecht beheerd werden, wat zowel door hem als door de omstandigheden kwam. Iemand anders die beweert dat hij een grote vriend van je is, toonde mij nadat ik je brief had ontvangen zes (geloof ik) plaatsen in jouw werk waar je me flink aanpakt, soms weliswaar met verzwijging van mijn naam, maar zo dat iedereen begrijpt op wie je je pijlen richt. Daarop heb ik alleen geantwoord dat het gemeen van iemand is iets in andermans boek op anderen te betrekken waarover de auteur van het boek zelf geen uitleg heeft gegeven; en dat het, als je ergens ook mijn naam had vermeld, toe te schrijven is aan de boosaardigheid van een groepje lieden (waartoe misschien de persoon behoorde die deze plaatsen voor mij had genoteerd) die jou met leugenachtige verzinsels en laster tegen mij hadden opgezet.

Ik heb nog een paar van dat soort dingen met Polyphemus besproken, waarover ik hier niet kan schrijven wegens mijn officiële taken en de door

2. De rijksdag die op dat moment in Regensburg werd gehouden, waar Aleandro aanwezig was als pauselijk gezant aan het keizerlijk hof.
3. Alberto Pio. Voor de polemiek tussen hem en Erasmus zie brief 2522, noot 11.

ons afgesproken regel van vergeten en vergeven, tenzij ik voor een haatdragend persoon zou willen doorgaan. Mijn beste Erasmus, als je wilt dat het herstel van onze vriendschap (zoals jij het ziet, ik zie het als de voortzetting ervan) blijvend zal zijn, zorg dan dat de mensen door een brief of, als dat je voorkeur heeft, een boekje van je te weten komen dat ik ófwel niet degene ben die ze denken dat ik ben, omdat ik zo in jouw kleuren ben afgeschilderd,[4.] ófwel dat het door de listen van anderen kwam dat er indertijd verwijdering tussen ons was ontstaan. Ik van mijn kant zal voor zover ik kan mijn uiterste best doen dat jij op allerlei manieren merkt dat er niemand is die meer op jou gesteld is dan ik. Dat zal ik met des te meer graagte doen wanneer het volkomen duidelijk voor mij zal zijn dat jij niet zo lichtgelovig bent. Dat is het enige waarover ik tegenover vrienden wel eens met een enkel woord gewend was te klagen, als ons gesprek toevallig op niet zo aardige dingen kwam die door jou over mij geschreven waren.

Maar je moet bedenken, mijn broeder, dat er heel wat lieden zijn die proberen ons tot elkaars vijand te maken, omdat ze ons geen van beiden mogen; overigens zouden ze, als ze alleen jou goedgezind waren, beslist niet mensen zoals ik tegen je in het harnas jagen. Je moet je ook realiseren dat ik door het lot gedoemd ben me tegen mijn zin met het hofleven in te laten. Omdat de nijd daar bij uitstek heerst als een verschrikkelijke tiran, mag het geen verbazing wekken dat er allerlei mensen zijn die mij slecht gezind zijn, niet zozeer omdat ze bij mij iets vinden wat jaloezie kan opwekken, of omdat ze merken dat ze door mij ook maar in het minst gekwetst zijn, maar omdat er zoveel verdorvenheid en onrecht in deze stompzinnige, slechte tijd heerst - om mijn brief met Catullus te eindigen[5.] en niet uitgebreid andere redenen op te sommen waarom die lieden, die luie zwerm hommels,[6.] het idee hebben dat hun, terwijl ze niets uitvoeren, wordt ontnomen wat mij voor alle inspanningen en gevaren waaraan ik blootsta door de vorsten wordt gegeven.

Het ga je goed; hierna kun je brieven van mij uit Italië met een plezieriger inhoud verwachten, naar ik hoop, brieven die waarachtige vrienden en waarachtige, volle broers waard zijn. Nogmaals het ga je goed, en groet mijn leermeester Baer,[7.] die mij zeer dierbaar is, namens mij, als hij daar bij jou is of per brief als hij er niet is.

Regensburg, 4 juli 1532

4. Toespeling op *Adagia* 306.
5. Vgl. misschien Catullus, *Carmina* 43, 8.
6. Vgl. Vergilius, *Georgica* 4, 168.
7. Zie brief 2638, noot 10.

2680 *Van Girolamo Aleandro*

Deze brief is te vinden onder nr. 1241a.

2681 *Aan Pietro Bembo*
Freiburg, 5 juli 1532

De fortuin helpt niet alleen de dapperen, zoals in het spreekwoord,[1] maar geeft ook bangeriken moed. Het is goed uitgevallen dat ik Karel Uutenhove bij u heb aanbevolen,[2] een jongeman die in eigen land geldt als iemand van stand en van illustere afkomst, maar die niet bijzonder rijk is als het gaat om belezenheid en daar ook niet erg begerig naar is. Dit keer vraag ik u of u bereid zou willen zijn wat nader kennis te maken met Viglius Zuichemus uit Friesland. Hij maakt daar[3] de rechtenstudie af, die hij in Dole en Bourges bij Andrea Alciati, een voortreffelijk man, op gelukkige wijze was begonnen en bijna had afgerond; alleen het laatste ontbreekt nog.[4] Bij hem word ik niet misleid door mijn genegenheid, aangezien ik pas genegenheid voor de tot dan toe onbekende jongeman begon te voelen toen ik hem van meer nabij begon te leren kennen.[5] Hij bezit bijzonder veel tact en is ongelofelijk aardig. Zoveel geestelijke gaven bracht de natuur in één persoon samen, dat ik soms bang ben dat hij iemand is die maar kort leeft.[6] Want het lot heeft de gewoonte dergelijke wonderen alleen even aan de wereld te laten zien.[7]

Zijn vaderland wijdt zich meer aan Comus dan aan Minerva.[8] Toch produceert het waarachtige talenten, die ook werkelijk tot volle wasdom komen. Rudolf Agricola is, denk ik, geen onbekende voor jullie. Als ik een oordeel mag uitspreken, ik heb het vermoeden dat Viglius, mits hij blijft leven, niet zijn mindere zal blijken. Daarom vraag ik u, mijn beste Bembo, de jongeman van naderbij te bekijken en hem, hoewel hij reeds vaart heeft, aan te sporen.[9] Het ga u goed.

1. *Adagia* 145.
2. Met brief 2106.
3. In Padua.
4. 'tantum abest *kolophôn*'; vgl. *Adagia* 1245.
5. In het najaar van 1531; zie brief 2551.
6. Erasmus gebruikt het Griekse woord *minunthadios*.
7. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 6, 869-870.
8. D.i. meer aan feesten dan aan studie.
9. Vgl. *Adagia* 147.

Freiburg im Breisgau, 5 juli 1532
Erasmus van Rotterdam, voor de vuist weg, eigenhandig
Aan de zeer geachte heer Pietro Bembo. Padua

2682 *Aan Viglius van Aytta*
Freiburg, [ca. 5 juli 1532]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geleerde jongeman Viglius Zuichemus uit Friesland

Volgens mij, mijn allerdierbaarste Viglius, ben je geschikt zijn om een uitgestrekt land te besturen, of aan het hoofd van een enorm leger te staan; met zo'n slimme tactiek ben je achter de plannen van je tegenstanders[1.] gekomen en heb je jezelf immuun voor hun gemenigheden gemaakt. Je verklaarde namelijk dat je voorlopig bartolist[2.] wilde blijven. Want zij denken dat iemand die belijdt dat hij de ciceroniaanse stijl nastreeft, voortaan onder hun gezag valt, precies zoals het gaat wanneer iemand die de franciscaanse regel belijdt, naar een andere regel overgaat.[3.] Je hebt werkelijk een fraaie beschrijving van het amfitheater gegeven, waarachtig een werk dat bij zo'n koning[4.] past. Nu snap ik dat bepaalde mensen zich hebben geërgerd aan mijn *Ciceroniaan.* Vandaar natuurlijk, vandaar die tranen.[5.] Ik benijd hun die eer niet, maar vrees dat die lui met hun machinaties een even ernstige tragedie ontketenen op het gebied van de wetenschap als Luther deed op het gebied van de godsdienst. Het voornaamste wapen van een tiran is het zaaien van tweedracht tussen burgers en staten; maar die aartstiran laat geen steen op de andere[6.] om het leven van de christenen door tweedracht volledig in de war te sturen.

Wat zeg je me daar? Onze vriend Herman[7.] werd op z'n hoofd getimmerd

1. Bedoeld zijn de strengere ciceronianen. Zie brieven 2632 en 2657, waarop Erasmus met deze brief reageert.
2. Zie brief 2604, noot 3.
3. In het algemeen was alleen een overstap naar een strengere orde mogelijk. De bedelorden, waartoe de franciscanen behoren, golden als minder streng. Zie de aantekening bij deze plaats in *La correspondance d'Érasme*, dl. 10 (Brussel, 1981), p. 77.
4. Frans I van Frankrijk.
5. *Adagia* 268.
6. *Adagia* 330.
7. Haio Herman.

met een driepoot? Het is eerder een wonder dat hij geen pak slaag voor z'n blote billen kreeg, omdat hij de vreselijke misdaad had begaan een wending die niet bij Marcus Tullius voorkomt voor Latijn aan te zien! Maar wat als er een paar boeken van Cicero opduiken die tot nu toe onbekend waren? Gaat die Daedalus[8.] van jou dan een nieuw amfitheater voor ons bouwen? Is er iets dwazers dan al deze ophef? Het verbaast me dat er daar over het boek van Giulio Camillo wordt gefluisterd, terwijl het zich, gedrukt in Parijs, in alle richtingen verspreidt.[9.] Ik heb het niet helemaal gelezen, ik heb er alleen maar hier en daar wat van geproefd. Het wemelt van hoofd tot hiel[10.] van de brutaalste leugens en volslagen dolzinnige verwijten. Hij is niet consequent en er is geen enkele samenhang. Hij veronderstelt dat ik de roem van Marcus Tullius probeerde uit te wissen zodat daarna alleen nog mijn werken gelezen zouden worden. Hij zegt dat mijn boeken in Parijs in het openbaar zijn verbrand, waarbij de beul het vuur aanstak. Hij zegt dat ik bij Aldus[11.] de taak van knecht, dat wil zeggen: proeflezer vervulde, terwijl ik bij Aldus niets las behalve het voorlaatste zetsel, om te zien of ik nog iets wilde toevoegen. Aldus las na mij, en wel alleen bij mijn *Adagia*, die tegelijk door mij werden geschreven en door Aldus werden gedrukt. Hij zegt dat ik mij amper van een handgemeen heb onthouden omdat ik aan die tafel zat, terwijl ik een eervollere plaats aan tafel had dan Asulanus en Aldus, en ze hun uiterste best deden om me na de voltooiing van de *Adagia* nog een paar maanden vast te houden. Wanneer hij ergens Aristoteles citeert, zegt hij: ‘Ik zeg dat niet tegen jou, jij hebt Aristoteles niet gelezen’, terwijl ik op meer dan driehonderd plaatsen Aristoteles citeer, zowel in het Grieks als in het Latijn. Om kort te gaan, alles overtreft elke Orestes of Ajax.[12.] In Parijs bevindt zich Béda, jou welbekend, die zo uitzinnig van haat is, dat er niets zo dwaas of dom is of hij laat het drukken, mits Erasmus ervanlangs krijgt. Maar ondertussen maakt hij zich bij iedereen belachelijk. Hij heeft wat venijn aan het boekje van Giulio toegevoegd. Volgens de titel was het van Julius Caesar Scaliger. Hij doet alsof hij een Fransman is en noemt een of andere obscure plaats.[13.] Door de stijl,

8. *Adagia* 1262.
9. Door Viglius' opmerking uit brief 2632 (p. 233) denkt Erasmus nu dat Giulio Camillo de auteur van Scaligers *Oratio* is, zij het onder invloed van Aleandro; zie brief 2564, noot 2.
10. *Adagia* 137.
11. Erasmus maakte in 1507-1508 deel uit van de kring van geleerden rond de Venetiaanse drukker Aldo Manuzio.
12. Voor Orestes zie brief 2581, noot 4. Ajax verviel tot razernij omdat niet hij, maar Odysseus de wapenrusting van Achilles had gekregen.
13. Onder het voorwoord staat als plaats Agen.

de toon en de lasterlijke opmerking over mijn tijd bij Aldus en andere verwijten ben ik ervan overtuigd dat dit werk, althans grotendeels, van Girolamo Aleandro is; want door huiselijke omgang ken en doorzie ik zijn persoon zo goed, dat hij zichzelf onmogelijk beter kan kennen. Ik heb meteen per brief mijn beklag bij hem gedaan; maar in een vriendelijke brief die hij uit Regensburg schreef zweert hij plechtig dat hij altijd een vriend was en dat zal blijven.[14.] In de apologieën gericht tegen Pio[15.] is hij geregeld doelwit, ook al wordt zijn naam niet genoemd. Die pijn wilde hij wreken. Maar een dergelijk voorbeeld[16.] zou gemakkelijk na te volgen zijn geweest, ook al ben ik bozer op Béda dan op die idioot, wie het ook was.

Ik had Karel Uutenhove in een paar woorden bij Pietro Bembo aanbevolen als een jongeman van goede komaf, maar niet erg geleerd en ook niet geneigd tot studeren. Hij heeft de man buitengewoon vriendelijk bejegend; en ik twijfel niet of hij had dat met meer graagte gedaan als hij hem had gekend. Ik schrijf hem nu een paar woorden over jou.[17.]

Sucket schreef mij uitgebreid over zijn triomf;[18.] ik trof evenwel tot nu toe niemand via wie ik hem kon terugschrijven. Ik zie niet wat hij daar probeert te bereiken.

Ik betreur het lot van Alciati, die zo vaak gedwongen is te verhuizen. Ik schreef aan Georg Paumgartner[19.] en Giovanni Crisostomo.[20.] Doe namens mij de hartelijke groeten aan Franciscus Rupilius, aan wie ik een andere keer zal schrijven.

Het doet me deugd dat je goed met Anselmus Ephorinus kunt opschieten. Wat is er met onze vriend Herman gebeurd? Hij heeft al anderhalf jaar niets geschreven, geen letter. Ik heb je al laten weten wat ik vermoed, en ik geloof niet dat ik me vergis.[21.]

Het ga je goed. Freiburg, 1533

14. Brieven 2638 en 2639.
15. Voor de polemiek tussen hem en Erasmus zie brief 2522, noot 11.
16. D.w.z. een belediging wreken door het publiceren van een tekst vol beschimpingen.
17. Zie brief 2681. De aanbevelingsbrief voor Karel Uutenhove is brief 2106.
18. Vgl. Erasmus' opmerking over Sucket in brief 2631 aan Amerbach.
19. Brief 2683.
20. Giovanni Crisostomo Zanchi.
21. Vgl. de tweede alinea en het slot van brief 2587.

2683 *Aan Johann Georg Paumgartner*
Freiburg, 5 juli 1532

Erasmus van Rotterdam groet Johann Georg Paumgartner

Je vader,[1] zeer geachte Georg, heeft met zijn vriendelijkheid mij het eerst voor zich gewonnen. Hij bracht, via Zasius, iemand die uitblinkt in geleerdheid, een vriendschap op gang die hij nog steeds zorgvuldig met talrijke en bijzonder aardige brieven voedt en koestert. Ik reken het tot mijn voornaamste zegeningen dat ik de welwillendheid van zo'n aardig en vrijgevig iemand heb verworven, en er is niets waaraan ik duidelijker merk dat Zasius van harte mijn vriend is, dan het feit dat hij zo'n bijzondere vriend met mij heeft willen delen.

Jij hebt mij nog gelukkiger gemaakt, mijn beste Georg, door jezelf met een eigenhandig geschreven brief toegang tot ons verbond te verschaffen. Behalve veel andere dingen waardeerde ik in die brief vooral je edele karakter en natuurlijke verlegenheid, waardoor het kwam dat je meende iets wat je met het volste recht mocht eisen, zo schuchter en eerbiedig te moeten vragen. Ook Johann Paumgartner zelf zal mij voortaan nog dierbaarder zijn, omdat hij iemand klaar heeft staan die niet alleen zijn geenszins geringe vermogen zal erven, maar ook zijn uitnemende kwaliteiten, die voor hem een grotere rijkdom zijn dan zijn bezittingen. Want als jij deze brief geheel op eigen kracht[2] en zonder Theseus[3] hebt geschreven (wat volgens mij het geval is), dan hebben we hoge verwachtingen van je en twijfelen we er niet aan dat jij, als je op deze manier doorgaat, ruimschoots aan de glorie van je voorouders en de verwachting van iedereen om je heen zult beantwoorden. Dat zul je doen als je gedegen kennis met goed gedrag zult combineren. Daarvoor kun je ruimschoots gebruik maken van de voorbeelden van je voorouders en verwanten, de oplettendheid van een erudiete leraar[4] en al wat door de fortuin verschaft kan worden. Ik ben dan ook niet bang dat jij jezelf ooit in de steek zult laten, vooral omdat je, als jong gewas,[5] al zo'n prachtig staaltje van je kunnen hebt gegeven.

Rest mij te bidden dat de grote en almachtige God jou een lang leven in

1. Johann (II) Paumgartner. Voor het volgende zie brieven 2602, 2603 en 2621.
2. Het Latijn heeft 'tuo unius marte'; zie *Adagia* 519.
3. D.i. een helper; zie *Adagia* 427.
4. Viglius van Aytta.
5. *Adagia* 1189.

goede gezondheid zal schenken en de houding die hij je heeft ingegeven steeds verder tot ontwikkeling zal laten komen. Ik schreef dit tussen allerlei andere bezigheden door, zodat je een schriftelijk bewijs hebt, niet meer alleen van mijn welwillendheid, maar ook van mijn liefde voor jou. Want als het vriendschapsverdrag dat ik met je vader heb gesloten eist dat hij en ik alles met elkaar delen,[6.] is het beslist redelijk dat ik voor jou de liefde van een ouder opvat. Iets wat ik heel graag doe, omdat ik dat niet zozeer volgens de wetten van de vriendschap als wel overeenkomstig je verdienste doe. Moge de Heer je talent behouden en zegenen, allerdierbaarste Georg.

Freiburg im Breisgau, 5 juli 1532

2684 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 6 juli 1532

Deze brief is een uitgewerkte en gepubliceerde versie van nr. 2678.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach

Het is werkelijk buitengewoon en bovenmatig aardig en bescheiden van je, mijn allerdierbaarste Amerbach, dat je je vrienden, nog meer dan jezelf, allerlei heuglijks toewenst, maar het zorgvuldig voor je vrienden verborgen houdt als je iets ergs is overkomen, terwijl ook terecht is gezegd dat vrienden hun leed met elkaar delen.[1.] Je wilt alleen met je verdriet zijn, als het lot je een wond heeft toegebracht, maar als mij iets droevigs overkomt, is het voor jou niet genoeg deelgenoot van het verdriet te worden, je wordt er meer door geraakt dan wanneer het jouw eigen leed zou zijn. Je dochtertje is overleden,[2.] en wat voor mij veel erger is, jij bent bijna met haar gestorven, beste kerel, en je ziekte heeft geen andere oorzaak dan het verdriet.

Ik kwam er pas laat achter dat zoiets vreselijks was gebeurd, en niet eens via jouzelf, maar via je arts die toevallig deze kant op ging. En zo was ik, nietsvermoedend, bijna tegelijk met jou omgekomen. Ik weet, mijn beste Bonifacius, hoezeer je je privé aan bloedverwanten of aangetrouwde familie hecht en daarbuiten aan je vaderstad, en daarom kan ik wel raden hoe wreed je verteerd wordt door verlangen naar je dochtertje, dat je zo liefhad, dat je zo

6. Vgl. *Adagia* 1 (Vrienden delen alles met elkaar).
1. Zie brief 2678, noot 1.
2. Zie brief 2678, noot 2.

koesterde, waar je zo dol op was, de eersteling immers van je huwelijk, die jou het eerst de allerzoetste naam van vader gaf en je ermee verzoende dat je de vrijheid van het ongetrouwd zijn, die je altijd heerlijk vond, hebt verwisseld voor de banden van het huwelijk, waar je eerst zo van leek te gruwen, dat je er slechts met moeite toe gebracht kon worden een vrouw te nemen; daar was tweeërlei krachtig geschut voor nodig: verlangen naar een erfgenaam en de aansporing van vrienden. Want voor die reine geest van jou geldt dat genot niet meetelt, zoals ze zeggen dat de inwoners van Megara niet meetellen.[3.]

Omdat ik jouw karakter vrij goed ken, verwachtte ik dus zonder meer dat je hevig mee zou voelen, maar ik was niet bang dat je mee ziek zou worden en mee zou sterven, aangezien ik op andere momenten je buitengewone standvastigheid had leren kennen. Maar het zou redelijk zijn dat jij, als beroemd jurist, die in openbare colleges, die zeer geprezen worden, anderen leert te gehoorzamen aan de wetten van de keizers, zelf met des te meer berusting aan de wetten van de natuur zou gehoorzamen, die de gewillige leiden en de onwillige meetrekken.[4.] Hoewel je verdriet dit verlies groter doet lijken, kun je in elk geval niet ontkennen dat het te herstellen is, mits jij samen met je vrouw behouden blijft, omdat voor jullie allebei het leven niet alleen onverzwakt, maar zelfs in volle bloei en op zijn hoogtepunt is. Wat als je huwelijk onvruchtbaar was geweest, waaraan jij als iemand met verstand van tevoren gedacht behoorde te hebben, aangezien het velen overkomt? Want het is nodig dat iedereen die trouwt, voorbereid is op wat ieder mens kan overkomen: onvruchtbaarheid van de partner, verlies van dierbaren en eenzaamheid.

Maar jij bent nog niet kinderloos, omdat je andere dochter nog leeft.[5.] Hoe vreselijk is het wat je hebt meegemaakt? Wat anders is het dan dat je een stralende ster hebt toegevoegd aan de reien van hemelse maagden? Zij is blij, juicht en danst, omdat ze toegang tot de eeuwige vreugde heeft gekregen voordat ze bezoedeld werd met het kwaad van dit leven vol ellende - en jij, ontroostbaar, stort tranen, of nee, je stort geen tranen, maar sterft met haar! Alleen een takje, of liever een bloesempje is van de boom geplukt, maar de stam is behouden en de wortels zijn ongedeerd. Wat als God je met dit verlies op de proef wilde stellen, om te zien hoezeer je op hem vertrouwt? Wat als God je in plaats van het dochtertje dat hij wegnam een zoon schenkt,[6.] die

3. Vgl. *Anthologia Graeca* 5, 6, 6, geciteerd in *Adagia* 1079 (De inwoners van Megara niet op de derde en niet op de vierde plaats).
4. Zie brief 2678, noot 3.
5. Faustina, geboren op 25 november 1530.
6. Op 1 december 1533 werd Bonifacius' zoon Basilius geboren.

niet alleen je vermogen zal erven, maar ook die nauwgezette eruditie van je, samen met alle mogelijke goede eigenschappen? Want je bent veel gezegender door die rijkdom, mijn beste Bonifacius, dan door grondbezit of geld, hoewel ook die extraatjes van de fortuin, nagelaten door je voorouders, voldoende zijn om niet alleen onafhankelijkheid, maar ook aanzien te garanderen. Van de materiële rijkdom is wat jullie[7] grondbezit noemen het minst onderhevig aan de grillen van de fortuin. Maar als grondbezit betekent 'wat onroerend is', komt de eer van die bijnaam alleen geestelijke rijkdom toe. Huizen worden behalve door de gruwelen van de oorlog door brand vernietigd; zeewater, dat amper rotsachtige bergen spaart, stroomt over akkers. Alleen deugdzaamheid valt niet onder het gezag van de fortuin.

Als je daarom deze kleine verwonding die de Heer toebrengt om je geloof te beproeven geduldig verdraagt, vertrouw ik erop dat hij overeenkomstig zijn goedheid het verlies van het kleine meisje zal compenseren met een schrandere jongen, die die rijkdom van je, die de bezittingen van Croesus ver overtreft, volledig kan overnemen; een jongen die zorgt dat we jou in tweevoud hebben, die je niet oud laat worden of sterven. Deze hoop had je overeind moeten houden, mijn zeer geleerde vriend. Je hoorde niet de hele tijd je blik te richten op wat je ontnomen werd - als dat al 'ontnomen worden' is: naar de hemel vooruitgezonden worden. Je moest in gedachten houden hoeveel kinderen er nog in jou verborgen waren. Denk je ook eens in dat je geen kinderen had gekregen. Zullen we God voor het gerecht dagen omdat hij niet heeft gegeven wat hij bij het begin van je huwelijk niet heeft beloofd? Stel dat je veel lieve kinderen kreeg, die je evenwel meteen werden ontnomen, wat zullen we voor rechtmatige klacht tegen God kunnen indienen? Wat hij gaf, is kosteloos; dat hij wat hij gaf terugeiste omdat hij het wilde, is iets waartoe hij het volste recht had; want hij wilde niet dat dit voor altijd was, maar te leen.

In Engeland maakte ik kennis met de moeder van John Colet, een uitzonderlijk vrome dame;[8] zij kreeg bij dezelfde echtgenoot elf zonen en evenveel dochters; die hele schare is haar ontnomen, behalve Colet, die de oudste was. Ook haar echtgenoot is van haar weggenomen toen ze op hoge leeftijd was; ze naderde reeds de negentig; haar uiterlijk was zo ongeschonden, haar gedrag zo levendig, dat je zou zeggen dat ze nooit rouw gekend heeft, nooit gebaard heeft. Uiteindelijk overleefde ze, als ik het wel heb, ook Colet. Wat deze vrouw zoveel veerkracht gaf was niet geleerdheid, maar eerbied voor God. En jij, een man, met zo'n opleiding, zoveel verstand, zoveel tegenwoordig-

7. D.w.z. juristen.
8. Dame Christian Knyvet, overleden in 1523. Haar zoon John Colet overleed in 1519.

heid van geest bij andere dingen, sterft met je dochtertje? Omdat we allemaal vanaf de geboorte aan deze wet onderworpen zijn, omdat dergelijke gebeurtenissen, waarheen je je ook wendt, overal te zien zijn, van hoeveel verstand getuigt het in hemelsnaam verbijsterd te zijn alsof er iets onverwachts en wonderbaarlijks gebeurt, als een menselijke gebeurtenis plaatsvindt? In andere situaties vonden de Ouden het een schande te zeggen: 'Dat had ik niet gedacht'.[9] In dit geval getuigt het van waanzin wanneer iemand dat zegt. Want wat zegt hij anders dan: 'Ik had niet gedacht dat ik een mens was'?

Je zult zeggen (ik weet het) dat ik laat ben met mijn troost, ja, dat ik in plaats van te troosten een berisping geef. Het eerste moet je jezelf aanrekenen, mijn beste Bonifacius, omdat je niet wilde dat ik zou weten welke droevige gebeurtenis er bij je thuis had plaatsgevonden. Het tweede zal er misschien toe leiden dat je voortaan beter gewapend bent tegen wat een mens kan overkomen. Micio verbaast zich er bij Terentius over dat iemand iets in zijn hart kan sluiten wat hem dierbaarder is dan hijzelf.[10] En zeer gehecht zijn aan dierbaren is inderdaad een teken van een menselijk en zachtmoedig hart. Maar ik denk dat zelfs Micio niet, als Aeschinus door een of andere gebeurtenis van hem weggenomen was, ziek geworden zou zijn van droefheid. Maar dan jij! Terwijl je je over je eigen situatie geen zorgen maakt en de tegenslagen moedig draagt, word je door de ziekte van een ander overmeesterd, wat, vrees ik, zelfs je dood wordt. Wat denk je daar in vredesnaam mee te bereiken? Kan ze soms met tranen weer tot leven gewekt worden? Als God jouzelf van je terugeist, zul je, als ik je goed ken, in stille berusting gehoorzamen. Hij heeft je dochtertje teruggeëist en je kwijnt weg van verdriet? Besef je wel hoeveel mensen je van een dierbare zult beroven door de dood van één, als zal gebeuren wat God verhoede: vrouw, dochter, broer, zuster, schoonvader, wij als vrienden die met jou geheel een van geest zijn en met jou gevaar lopen. Van wat een hoog gewaardeerde schat zul je ten slotte je vaderland beroven, waarvoor je evenzeer tot steun als tot sieraad bent, waarvoor je met recht geldt als iemand die opweegt tegen vele anderen![11] Als je weinig om je gezondheid geeft, moet je in elk geval met het oog op hen rekening houden met je eigen welzijn.

Er is niemand die je beter zal kunnen troosten of vermanen dan jijzelf, mits je jezelf om raad vraagt voor jezelf, en je tegen jezelf dezelfde dingen zegt die je tegen een ander in een vergelijkbare situatie zou zeggen. Je moet ech-

9. Vgl. Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* 7, 2, 2, aangehaald aan het slot van *Adagia* 408.
10. Terentius' *Adelphoe* 38-39. Micio is in deze komedie de tot toegeeflijkheid geneigde opvoeder van zijn neef Aeschinus.
11. Homerus, *Ilias* 11, 514; vgl. *Adagia* 2753.

ter niet die persoon om raad vragen die zich al te zeer aan dierbaren hecht, maar die flinke, grootmoedige filosoof, die ik steeds zo in je heb bewonderd. Terecht leerden de oude wijzen dat je niets in deze wereld mag bewonderen, dat wil zeggen, al te zeer liefhebben, zodat er geen bovenmatig verdriet volgt als het je wordt ontnomen. Mij jaagt het voorbeeld van je broer Bruno schrik aan, die ten onder ging aan verlangen naar zijn verloren echtgenote.[12.] Hoeveel goeds hebben we in die man verloren! Bovendien ontneemt God ons soms iets wat we hebben juist omdat we het bovenmatig liefhebben, en we het idee hebben dat het van onszelf en eeuwigdurend is wat te leen is, en dan ook nog voor onbepaalde tijd, zodat degene die uitleent de vrijheid heeft om ieder moment terug te vragen wat hij gegeven heeft. Je zou kunnen zeggen dat het menselijk bestaan ook hierbij een soort Nemesis kent.[13.]

Ik ben pas laat van je slechte gezondheid op de hoogte gesteld en heb nog niet gehoord dat je beter bent. Daar maak ik me grote zorgen over, en ik zal die bezorgdheid niet van me af kunnen zetten, tenzij je in een eigenhandig geschreven brief zegt dat ik gerust kan zijn. Over drie dagen zal ik een van mijn eigen dienaren naar je toe sturen, die een paar dagen bij jullie zal blijven; via hem zul je zonder problemen kunnen schrijven wat je wilt. Ik heb onlangs een brief van Jacopo Sadoleto gestuurd, die ik samen met een voor mij ontving in hetzelfde omhulsel. Ik stuur nu drie bundeltjes brieven die uit Italië komen, als ik het wel heb. Ze bereikten mij via Augsburg. Een hartelijke groet aan Basilius,[14.] je vrouw[15.] en anderen die je zeer dierbaar zijn. Het ga je goed, mijn zeer geliefde vriend.

Freiburg, 6 juli 1532

2685 *Van Bernhard von Cles*
Regensburg, 7 juli 1532

Aan Erasmus

Uw Polyphemus[1.] komt bij u terug; ik heb hem deze brief voor u meegegeven. Hierdoor zult u zeker weten dat het niet zijn schuld is dat hij niet eerder uw kant op is gesneld. Hij verwachtte iedere dag zijn eigen zaken te kun-

12. Zie brief 2678, noot 4.
13. Zie brief 2678, noot 5.
14. Basilius Amerbach.
15. Martha Fuchs.
1. Felix Rex.

nen afwikkelen, maar werd in zijn hoop teleurgesteld door netelige kwesties die Zijne Koninklijke Majesteit[2.] bezighielden. Ik wilde u daarvan op de hoogte brengen, om te voorkomen dat enige verdenking dat hij traag was tot een valse beschuldiging van hem leidt.

Regensburg, 7 juli 1532

2686 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 8 juli 1532

Een hartelijke groet. Door de brieven die ik kort geleden aan je stuurde,[1.] weet je (denk ik) in welke situatie Alciati verkeert. De pest verdreef hem weer uit Bourges en hij probeert werk te krijgen in Padua.

Sadoleto had mijn brief ontvangen zonder de boeken. Later schreef hij dat ook de boeken waren gebracht.[2.]

Ik wacht vol bezorgdheid op een bericht hoe het met je gaat; zozeer vrees ik je overmatige gehechtheid aan dierbaren.[3.] Je kunt via deze dienaar van me terugschrijven, als dat uitkomt.

Herwagen is boos bij me weggegaan. Zijn klacht zal je wel ter ore komen. Maar luister wat er feitelijk aan de hand is. In aanwezigheid van Episcopius drong hij er bij me op aan dat ik een voorwoord bij de Demosthenes[4.] zou schrijven. Ik antwoordde dat ik op dat punt te veel aan drukkers heb toegegeven en dat ik niet langer wilde dat mijn naam op een dergelijke manier werd gebruikt. Hij bleef aandringen. Ik hield voet bij stuk. Intussen vroeg Episcopius om een brief aan Goclenius over Ammianus.[5.] Terwijl ik die schreef, riep Herwagen ertussendoor: 'Alsjeblieft, alsjeblieft!' Ik nam afscheid van hem, waarbij ik zei: 'Je weet hoe ik erover denk, we hoeven niet langer te praten'. Hij vertrok. Want degenen die met hen mee waren gekomen wer-

2. Ferdinand van Oostenrijk. De brief is geschreven tijdens de Rijksdag van Regensburg.
1. Zie het slot van brief 2678.
2. Zie brieven 2648 en 2656.
3. Zie brieven 2678 en 2684.
4. Uiteindelijk voldeed Erasmus aan Herwagens verzoek met brief 2695 aan Johann Georg Paumgartner.
5. In 1533 verscheen een nieuwe editie van Ammianus Marcellinus' *Res gestae*, verzorgd door Sigismundus Gelenius ('Goclenius' zal een verschrijving zijn), als onderdeel van een bundel met onder anderen Suetonius, eerder verschenen in 1518.

den ongeduldig. Ik stuurde later mijn dienaar om het antwoord te verzachten en te zeggen dat ik over het voorwoord zou nadenken. Mijn dienaar kreeg de volle laag: dat hij op jouw aanraden hierheen was gekomen om over verschillende dingen met mij te overleggen. Maar we hebben vrij lang met elkaar gepraat, hoewel hij het alleen maar over het voorwoord had, waar ik geen moment over nagedacht had. Want ik had hem over enkele andere dingen geschreven. Bovendien kon ik, als hij een gesprek met mij wilde, niet tegelijk een brief schrijven en met hem praten. Maar als hij echt boos is, geef ik er weinig om, mits hij mij voortaan niet meer stoort. Het ga je goed, samen met hen die je zeer dierbaar zijn.

Freiburg, 8 juli 1532

Je herkent de hand van je vriend

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

2687 *Van Ludolf Cock*
Regensburg, 9 juli 1532

Een groet. Ongeveer twintig jaar geleden, toen uw boekje met spreekwoorden[1.] voor het eerst onder geleerde mensen begon te circuleren, begaf ik me, van de universiteit van Erfurt, waar ik me destijds op de filosofie toelegde, naar de Lage Landen, gedreven door verlangen u te zien en te groeten, Erasmus, naar wie ik erg verlang.[2.] Teleurgesteld in mijn hoop ben ik enige tijd in Middelburg bij meester Nicolaas van 's-Hertogenbosch[3.] gebleven, toen hoofd van de school, totdat ik met hulp van vrienden een flink bedrag aan reisgeld had verkregen en naar Parijs vertrok, waar ik de beginselen van het Grieks enigszins onder de knie kreeg, met Girolamo Aleandro als docent. Hij stopte met lesgeven toen hij naar het bisschoppelijk hof werd geroepen.[4.] Daarna had ik privéles van Rutgerus Rescius, die u uw zoon pleegt te noemen, werkelijk een aardig iemand die mij zeer welgezind was. Ik ben bij hem in Leuven zeer goed behandeld ten tijde van mijn rondreis, toen ik bijna een Diana panagaea[5.] geworden was, die nu eens in de godenwereld, dan weer in de onderwe-

1. De *Adagia* werden voor het eerst in Venetië gedrukt in 1508. In 1513 verscheen de eerste Bazelse druk bij Froben.
2. Spel met de naam Desiderius: 'desiderio', 'desideratissime'.
3. Nicolaas van Broeckhoven.
4. Aleandro werd in 1513 secretaris van Étienne Poncher, bisschop van Parijs.
5. *Adagia* 1847. Het woord *panagaea* is corrupt.

reld verblijft, zoals u over Johann von Vlatten, eerste raadsheer van onze vorst van Kleef enz. schrijft.[6] Zo het niet vergund wordt daar andere vruchten van te plukken, beschouw ik het in elk geval als overvloedige winst dat ik rijker aan vrienden ben geworden, onder wie Willibald Pirckheimer gerekend kan worden, een opmerkelijke en veelzijdige geleerde. Twee jaar geleden reisde ik via Neurenberg naar de rijksdag in Augsburg. Ik kan niet beschrijven hoe aardig en welwillend ik, die niets voorstel, toen door Willibald bejegend ben en hoe hij met mij als met een leeftijdgenoot en gelijke gepraat heeft. Hij gaf in het kort een samenvatting van de hele stand van zaken en de tijd waarin we leven. Onder andere stak hij de loftrompet over Erasmus, liefhebber en hersteller van alle wetenschappen en de ware vroomheid; hij zei dat het bijna ingestorte christendom niet hersteld kan worden, tenzij het aan u en mensen zoals u wordt overgelaten de meeste christelijke geloofsartikelen nauwkeurig te onderzoeken. Ik ben hier spaarzaam met woorden, omdat ik niet de indruk wil wekken te vleien. Verder verklaarde hij dat geleerden prebenden als beloning voor deugdzaamheid en geleerdheid moesten krijgen, nadat (zei hij) die harpijen van de roomsen weggestuurd waren, ver, ver hiervandaan enz. Vervolgens kwam ik in contact met de zeer eerwaarde heer Lorenzo Campeggi, apostolisch legaat enz., die mij in Augsburg een eervol geschenk gaf, gul als hij is tegenover hen die zich aan de studie wijden.

Dankzij een aanbeveling van Willibald had ik het grote geluk ook bevriend te raken met Hermann von Neuenahr, graaf, proost enz., die toen in Augsburg ziek was. (Had het lot de christelijke wereld deze man maar niet misgund, voor wiens ziel, en voor die van Willibald, we moeten bidden.)[7] Ten slotte begreep ik dankzij onomstotelijke bewijzen dat de vriendschap met de illustere vorst Franz, graaf van Waldeck, bisschop van Minden en onlangs gekozen en bevestigd als bisschop van Münster en Osnabrück, een vriendschap die we min of meer in Erfurt hadden gesloten wegens de studie, onder gelukkige voortekenen vastere vormen had aangenomen. Voorzien van de ware gaven van een bisschop nam hij vervolgens het bestuur van die gebieden op zich; moge de grote en almachtige Christus hierbij geluk en zegen schenken, amen. Wees alstublieft in uw wijsheid zo goed hem een keer te schrijven (hij wordt namelijk vanaf zijn jeugd meegevoerd door een sterk verlangen naar u, voor wie hij grote genegenheid koestert) en, als de gelegenheid zich voordoet, er bij hem op aan te dringen dat hij aan zijn plicht en de studie denkt. Tot nu toe was er in Münster een zeer talrijk gehoor, wat in

6. Zie brief 2454, die Cock gelezen kon hebben in Erasmus' *Epistolae floridae* (1531).
7. Neuenahr overleed op 30 oktober 1530, Pirckheimer op 22 december van hetzelfde jaar.

deze stormachtige tijd zeer zeldzaam is geworden. Verder heeft Karel de Grote in Osnabrück met een speciaal privilege gewaarborgd dat er docenten Hebreeuws, Grieks en Latijn in dienst genomen konden worden die betaald werden met algemene middelen om les te geven op de zogeheten ‘hoogste’ school van de heilige Petrus.[8.] Maar door de ongunst der tijden heeft men zich er steeds weinig om bekommerd; ook zijn de salarissen voor andere doeleinden aangewend.

Maar nadat ik de universiteit van Erfurt had verlaten, nam ik enkele jaren geleden, om niet in ledigheid weg te kwijnen, de taak op me om les te geven aan het druk bezochte gymnasium in Osnabrück. Omdat ik belemmerd werd door mijn eigen zaken en die van vrienden heb ik die taak opgegeven. Ook is het intussen met de zaak van de letteren zover gekomen dat het daarmee bijna gedaan lijkt, tenzij de bescherming van deze bisschop hulp biedt. Wees zo vriendelijk, zeer geachte en geleerde heer, als u de mogelijkheid hebt, hem te schrijven over de kwestie van de studie, en er bij hem op aan te dringen dat hij rekening houdt met geleerden. U ziet zelf in wat voor crisis het christendom verkeert, vooral in Saksen, waarbij ik Westfalen meereken. In zijn entourage bevinden zich Thomas von Halle, proost van de kerk te Minden, en Burchardus Buschius (een volle broer van Hermannus Buschius), deken, Johann von Schmising, kanunnik te Münster, Johann von Kerssenbrock en Theoderich von Ghel, schoolhoofd en kanunnik van de kerk van Osnabrück, die geen van allen afkerig zijn van de literatuur, en vele anderen die opvallen door hun geleerdheid en vroomheid. Als het bisschoppelijk hof rijk voorzien was van dergelijke mannen, zou er geen twijfel zijn dat ook de literatuur in de oude glorie werd hersteld.

Omdat ik zo'n geschikte Mercurius[9.] had, Felix Polyphemus,[10.] wilde ik u hoe dan ook schrijven om te getuigen van mijn genegenheid voor u. Wilt u mij dat alstublieft, overeenkomstig uw vroomheid en mildheid, niet kwalijk nemen. Wegens de verwarring die in de hoofden heerst, waardoor het vaak gebeurt dat zelfs een wijs man misleid wordt, wilde ik niet uitgebreider schrijven. Enkele dagen geleden ben ik door een stel gemene lieden van vrijwel mijn volledige vermogen beroofd, en wel toen ik me 's avonds in Regensburg naar huis begaf. Beveel me met een brief van u aan bij de bisschop van Münster; er zal geen reden zijn dat u spijt van uw aanbeveling krijgt. Als het mogelijk is zou ik willen dat u zich in uw wijsheid verwaardigde mij één brief, die ik boven alle prebenden en gaven van de fortuin zou verkiezen,

8. De domschool van Osnabrück, het huidige Gymnasium Carolinum, naast de Sankt Peter.
9. In zijn hoedanigheid van bode van de goden.
10. Felix Rex.

terug te schrijven. Het ga u goed, mijn beste Erasmus, helft van mijn ziel,[11.] die ik zelfs tegen uw zin onophoudelijk zal liefhebben zolang ik leef. Als Bertram von Damm nog bij u is,[12.] wens ik hem het beste samen met zijn hele familie. Polyphemus zal u informeren over wat er tijdens de rijksdag in Regensburg is besproken. Rescius is, zoals hij me schreef, bezig met het drukken van een groots werk van een zekere Leuvense theoloog; hij zal het amper in een jaar afkrijgen. U kunt wel raden wie het is.[13.] Campen, die zich hier in het gevolg van Johannes Dantiscus, bisschop van Chełmno, gezant van de koning van Polen enz. bevindt, zei dat hij het een keer in Leuven heeft gezien en beweerde dat het ronduit nonsens was. Dat het u, wijs man, goed mag gaan, in wiens gunst ik me nadrukkelijk aanbeveel.

Regensburg, 1532, de dinsdag na Maria-Visitatie

Ludolf Cock van Bielefeld, Uwe Excellentie zeer toegedaan

Conradus Goclenius is afkomstig uit het graafschap Waldeck.[14.]

Te overhandigen aan Eobanus Hessus in Neurenberg, of Otto of Johann von Falckenberg, volle broers, kanunniken van de vermaarde kerk van Speyer, of iemand in Keulen

Aan de absoluut hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, hersteller van de ware vroomheid, vermaard theoloog, zijn vriend. Freiburg im Breisgau

2688 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 10 juli [1532]

Een hartelijke groet. Bij het lezen van je troostbrief,[1.] zeer illustere Erasmus, leefde ik weer op. Meteen na de dood van mijn dochtertje was de gedachte bij me opgekomen dat Christus me volgens het redelijkste recht behandelde, toen hij wat hij te leen had gegeven krachtens zijn recht weer terugvroeg. Ook dacht ik veel aan voorbeelden van mensen uit de oudheid die de grootste gelijkmoedigheid toonden bij het verlies van kinderen. En ten slotte zag ik in dat het niet helemaal klopte dat de rede bij een geletterd persoon niet kon bereiken wat de tijd bij gewone mensen bereikt. Toch kwam ik geen stap verder toen ik mezelf aan de hand daarvan onder controle probeerde te krij-

11. Horatius, *Oden* 1, 3, 8.
12. Zie brief 2661
13. Het is niet bekend wie bedoeld wordt.
14. Goclenius is geboren in Mengeringhausen.
1. Zie brieven 2678 en 2684.

gen, zo sterk was die vaderlijke liefde geworden. Hoeveel mensen zich daarvan los kunnen maken weet ik niet, voor mij was het toen in elk geval onmogelijk. Omdat ik daar niet tegen opgewassen was, werd ik zelf ook ziek en met die ziekte worstel ik nu al achttien dagen. Als je vraagt wat voor ziekte, ik geloof dat zelfs een arts daarover geen juiste uitspraak kan doen. Want wat onze gissing betreft dat het een koorts als gevolg van de pest was, dat wordt in mijn ogen onwaarschijnlijk, zowel door wat ik hiervoor vertelde als door het feit dat ik nooit hoofdpijn had, maar alleen in het begin zo buitensporige verhoging, dat ik helemaal in brand leek te staan. Maar dankzij Christus trok dat meteen de dag nadat ik medicijnen had gebruikt weg. Nu heeft een normalere temperatuur het teken gegeven dat er een betere gezondheid op komst is; daar heeft jouw brief niet weinig aan bijgedragen. Want of het nu mijn genegenheid voor jou is of jouw gezag over mij, of - eerder nog - allebei, door die meeslepende woorden van je veranderde mijn stemming, zodat ik wat er aan verdriet over was, zo niet volledig van me afzette, dan toch in elk geval gelijkmoediger leerde te dragen, ja, ik begon me meteen na lezing ervan beter te voelen. Daarom betuig ik je oneindige dank voor het medicijn, dat wil zeggen: de brief, maar evenzeer voor al de moeite die je je, ondanks belangrijker bezigheden, omwille van mij hebt willen getroosten bij het hierheen sturen van de brieven van Sadoleto en anderen. Zorg, mijn beste Erasmus, goed voor jezelf. Als ik hoor dat het met jou uitstekend gaat, ben ik al genezen.

Bazel, 10 juli

Herwagen[2.] is bij zijn vertrek hiervandaan niet bij mij geweest; ik geloof niet dat hij echt boos is. Ik zou het lot van Alciati betreuren, als hij niet met zo'n hoog salaris naar Padua werd gelokt; want hij krijgt, naar ik hoor, niet minder aangeboden dan in Bourges.

2689 *Van Jean de Carondelet*
Brussel, 19 juli 1532

Jean, aartsbisschop van Palermo, kanselier van de keizer in Brabant, groet Erasmus van Rotterdam

Hartelijk gegroet, zeer geachte heer. Nicolaus Olahus, secretaris en raadsheer van de zeer illustere koningin-regentes,[1.] liet mij verschillende brieven

2. Zie, ook voor het volgende, brief 2686.
1. Maria van Oostenrijk.

van u zien, in het bijzonder de meest recente, waarin u, onduidelijk evenwel, zonder iets te melden wat zeker is, reageert op wat Olahus, secretaris van Hare Majesteit, u heeft geschreven.[2] U zegt dat u in Freiburg aan het verbouwen bent en dat u niet zonder Bourgondische wijn kunt. U klaagt over de ongemakken van het reizen, de lange onderbreking en nog wat van die dingen, die gemakkelijk opgelost kunnen worden, echter zonder te zeggen wat u hebt besloten. Dat is voor ons belangrijk om te weten, voordat we ons tot Hare Majesteit wenden om verder over uw salaris en andere dingen die u mogelijk aangaan te onderhandelen. Ook al kijkt deze hele provincie zeer naar uw komst uit en wacht iedereen, van hoog tot laag, in spanning af, ook al verlangt het vaderland zelf naar uw terugkeer, toch is er niets wat voornoemde Nicolaus en ik u met zekerheid kunnen meedelen en beloven, totdat u ons definitiever laat weten wat u wilt, dat wil zeggen, of u wel of niet komt, op welke voorwaarden en volgens welke afspraken, of u tevreden wilt zijn met uw oude jaargeld dat vanaf dat moment jaarlijks stipt uitbetaald zal worden, of een ruimer bedrag eist. We vragen u nadrukkelijk dat te doen; vervolgens zullen we ons samen met Olahus tot de koningin wenden om gedaan te krijgen dat u geen spijt zult hebben van uw vertrek uit Duitsland, de ongemakken van de reis of uw besluit zo'n belangrijke vorstin te gehoorzamen. Ik beveel me van harte in uw gunst aan.

Brussel, 19 juli 1532

Misschien heb ik minder vaak geschreven dan voorheen, maar uw eigen stilzwijgen gaf mij daartoe aanleiding. Niet dat ik u daarom beschuldig van nalatigheid, maar ik verontschuldig me dat de correspondentie van mijn kant stillag.

2690 *Aan Thomas Cajetanus*
Freiburg, 23 juli 1532

Erasmus van Rotterdam groet kardinaal Thomas Cajetanus

Ik kom er door ondervinding achter dat het waar is wat de heilige Augustinus schreef, dat er een dwaling bestaat die goed is. Het was zijn redding dat hij onderweg verdwaalde, toen hij uit onwetendheid van de juiste route afweek en zo een hinderlaag van de donatisten misliep.[1] Evenzo opende een dwaling van Ambrosius von Gumppenberg, die dacht dat er een brief van u

2. Zie brieven 2582, 2613 en 2646.
1. *Enchiridion ad Laurentium* 17 (*PL* dl. 40, kol. 239).

aan mij bij het bundeltje zat, voor mij de weg naar de vriendschap met Uwe Eerwaardigheid.[2] Er is immers niets waardoor ik duidelijker merk dat u mij welwillend gezind bent, dan dat u met wijze en tegelijk vriendschappelijke raad laat zien hoe ik de verdenkingen en ergernissen bij de mensen kan wegnemen en tegelijk mijn studie en ouderdom voor die keffers kan vrijwaren.

Wat Uwe Eerwaardigheid aanraadt, heb ik grotendeels al uit mezelf gedaan, door verschillende plaatsen aan te strepen en te verbeteren waar zonder twijfel sprake is van een fout van mij of de zetters. Verder heb ik naar ieders oordeel de door u geëiste gematigdheid betracht toen ik op de aanmerkingen van de Parijse theologen reageerde, die onlangs met de naam van de faculteit erbij verschenen,[3] terwijl ze in werkelijkheid van één rusteloze man zijn, die zich zo gedraagt dat hij nauwelijks door zijn eigen college wordt getolereerd.[4] Ze hebben het telkens tegen mij over Augustinus, maar ik was heel wat strenger voor mijn pennenvruchten dan Augustinus voor de zijne, die van een nalezing sprak, niet van het terugnemen van zijn woorden, maar van het doornemen van zijn werken, zodat er niets verloren zou gaan. Wel verbetert hij terloops enkele kleinigheden en verdedigt hij soms iets niet zonder de schijn van een uitvlucht. Maar ik zou niet weigeren datzelfde bij al mijn werken te doen, mits het vaststaat welke passages een dwaling bevatten, of iets wat mogelijk een steen des aanstoots is omdat het verwant is met een dwaling. Maar wat moet ik doen bij passages die door de critici niet begrepen zijn, die vervormd zijn, waarvan de betekenis opzettelijk verdraaid is, die van de ene naar de andere persoon, van andere tijden naar deze zijn overgeheveld? Er zijn massa's van dit soort dingen die mij door verscheidene lieden worden toegesnauwd, uit haat, jaloezie of eerzucht. Ze doen alsof ze voor de kerk ijveren, maar toch waren hun aanvallen nooit gevaarlijker voor mij dan op het moment dat de strijd die ik in Duitsland met de steeds invloedrijkere sekten voerde, op zijn hevigst was. Ook slaan sommigen met hun oordeel zozeer de plank mis, dat ik, als ik naar hen zou willen luisteren, datgene uit mijn werken zou moeten halen wat volgens geleerde en tegelijk vrome mensen juist het beste is.

Als er ook maar een greintje ketterse gezindheid bij mij aanwezig was, was ik mogelijk allang door al dat gekef razend geworden en naar het kamp van de ketters overgegaan. Ik heb ook nooit één discipel verworven, maar degenen die ik kon weghalen, overgedragen aan de kerk, omdat ik liever wilde dat ze haar mededisciplen waren dan discipelen van mijzelf. Ik heb tegen-

2. Zie brief 2619.
3. Voor de Parijse *Determinatio* en Erasmus' *Declarationes* zie brieven 2552, noot 7, en 2565, noot 13.
4. Noël Béda.

over velen mijn mond gehouden en niemand overwonnen zonder gematigdheid te betrachten. Maar hoe dit ook zij, wat Uwe Eerwaardigheid in haar wijsheid aanraadt, dat zal ik, hoewel ik het al uit mezelf van plan was, met des te meer enthousiasme doen, omdat ik weet dat zo'n belangrijk persoon mijn voornemen goedkeurt. Ik zal nooit, zoals u hoopt, mensen die me tegenspreken helemaal de mond snoeren, in elk geval niet degenen bij wie dat een ziekelijke neiging is en die dat niet met oordeel doen. Voor mij zal het ruimschoots voldoende zijn als ik de weldenkenden tevreden stel, maar vooral Christus.

Ik zou graag willen dat Uwe Eerwaardigheid er absoluut van overtuigd is dat uw aansporing bijzonder welkom was; ik zal u op korte termijn laten zien dat die niet vergeefs is geweest. Want ik kan dit niet voor de beurs[5.] van de aankomende herfst klaar hebben. Ik zal zorgen dat het met Pasen af is, met Christus' hulp. Ik had ook besloten passages uit mijn werken te verzamelen waar ik openlijk de strijd aanga met lasterlijke aantijgingen en niet erkende dogma's van bepaalde lieden; en verder verdachte passages te verduidelijken of te verbeteren, op zo'n manier dat de reputatie van geen enkele persoon of orde intussen wordt beschadigd door ook maar één scheldwoord.[6.] Ik weet dat sommigen hierna een triomftocht zullen houden en zullen roepen dat Erasmus omver is geworpen. Maar ik vind belangrijker wat goed is voor de rust binnen de kerk dan wat goed is voor mijn reputatie.

Als ik de goedkeuring van Christus heb, van u en van mensen zoals u, die waarachtige geleerdheid met waarachtige vroomheid hebben gecombineerd, heb ik voldoende overwonnen. Ik geef niets om waardigheden en prebenden, ik ben een mensje van de dag; toch zal ik het bijzonder fijn vinden als de paus mij steunt bij wat ik doe en daar op een of andere manier blijk van zou geven. Rome zond ons al talloze lasterlijke pamfletten, terwijl de wereld wat beters verwacht van dat bolwerk van vroomheid. Er is al meer dan genoeg ruzie overal. Zulke pamfletten zijn niets anders dan broedplaatsen van onenigheid. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 23 juli 1532

5. De beurs in Frankfurt.
6. Erasmus heeft nooit een dergelijke herziene versie van zijn werken gepubliceerd.

2691 *Aan Adolf Eichholz*
Freiburg, 24 juli 1532

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Adolphus Dryoxylus[1.]

Uw brief deed me veel plezier, mijn allerdierbaarste Dryoxylus, en dat geldt ook voor de kaart, waar heel Keulen op staat. Dat geschenk van u kan onmogelijk onbeduidend genoemd worden, omdat u de Agrippijnse stad[2.] zond, die zeer vooraanstaand en welvarend is. Ik zal u een andere keer uitgebreider schrijven. Het ga u goed.

Freiburg, de dag voor het feest van Sint-Jacob de apostel, 1532

2692 *Aan Henricus Cornelius Agrippa*
Freiburg, 25 juli 1532

Erasmus aan Agrippa

Toen Polyphemus[1.] uit Regensburg weer hierheen was gekomen, was ik niet fit en was ik aan het verbouwen, wat ik het vervelendste vind wat er is;[2.] bovendien werd ik overladen met werk. Daarom zou ik u liever later willen schrijven dan het op mijn geweten hebben dat u, met recht, kunt klagen dat u geen echte brief hebt ontvangen. We zijn een oorlog tegen de Turken begonnen terwijl iedereen een slechte afloop voorspelt. Ze zouden die ferme lieden met hun luide stem, die zo graag praten,[3.] eropaf moeten sturen! Het ga u goed, zeer geleerde Cornelius. Meteen na de beurs[4.] zal ik enthousiaster en uitgebreider schrijven.

Freiburg, Sint-Jacob, 1532

1. Vgl. Grieks *drus* (eik) en *xulon* (hout).
2. D.i. Keulen.
1. Felix Rex.
2. Zie brief 2517, noot 10.
3. Erasmus zal gedacht hebben aan predikanten die opriepen tot een kruistocht. Vgl. brief 2285.
4. De najaarsbeurs in Frankfurt.

2693 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 26 juli 1532

Antwoord van Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris van de zeer illustere koningin,[1.] *aan Erasmus van Rotterdam*

Ik keek met ongeduld uit naar de dienaar die u, zoals u had geschreven, na afgelopen Pasen hierheen zou sturen. Hij zou u berichten wat er vaststaat en een nestje gereedmaken voor als u komt.[2.] Ik was ondertussen niet van plan voor die tijd uw brief te beantwoorden, zodat u veeleer door uw dienaar bij zijn terugkeer en niet zozeer door een brief op de hoogte zou worden gebracht van mijn wens en andere dingen die u aangaan. En - zie! - daar kwam ik in Gent de Amsterdamse arts Gerardus Henricus tegen, met uw brief.[3.] Toen ik hem zag was ik eerst heel blij, in de veronderstelling dat hij de dienaar was die u beloofd had hierheen te zullen sturen. Maar toen ik uw brief had gelezen, en met hem over u had gesproken, en over zaken van hemzelf, die hij tegenover mij bepleitte, begreep ik dat ik voor niets blij was geweest. Ik wilde het daarom niet laten gebeuren dat ik, nu er geen hoop meer is dat er iemand van u komt, langer zou zwijgen.

U schrijft in uw brief dat u het erg fijn vindt dat ik Lieven[4.] heb geholpen. Niet alleen hem, wiens geleerdheid en gedrag al duidelijk voor mij waren, maar ook vele anderen die u aanbeveelt zal ik, voor zover het aan mij ligt, naar beste kunnen helpen. Ik heb geregeld dat Lieven uit naam van de koningin per dag acht groten uitbetaald krijgt, totdat er een geschiktere positie voor hem vrij komt waarmee in zijn onderhoud kan worden voorzien, omdat alle andere posten bij de koningin[5.] momenteel bezet zijn. De koningin liet hem bij mij, zodat ik zijn hulp kan gebruiken bij het regelen van zaken. Ik ga steeds vertrouwelijker met hem om, omdat hij een leerling van u is en door u aanbevolen is, en omdat ik niets bij hem kan ontdekken wat ten zeerste vermeden zou moeten worden.

Maar hoor wat er gebeurd is. Toen we kort geleden, na een reis langs steden in Brabant en Vlaanderen, met de koningin in Gent waren aangekomen, was ik toevallig te gast in het huis van Antonius Clava, met wie u vroeger toen hij nog leefde contact had, naar ik begreep. Hij liet een kleindochter achter, een kind van zijn dochter,[6.] van achttien jaar of daaromtrent, een heel

1. Maria van Oostenrijk.
2. Zie de voorlaatste alinea van brief 2613.
3. Brief 2646.
4. Lieven Algoet.
5. Maria van Oostenrijk.
6. Clava's dochter Margareta was gehuwd met Willem Hannot en na diens dood met Damiaan van Vissenaken. De kleindochter was Catherine Hannot.

aardig meisje om te zien, dat zich correct gedraagt, en naar mijn indruk voorzien van vele geestelijke gaven. Haar stiefvader is de arts Damiaan van Vissenaken, een geletterd man. Zonder dat ik het wist werd Lieven hopeloos verliefd op haar en zij op hem. We waren daar ongeveer drie weken. En al die tijd kwam ik niets met zekerheid te weten over hun liefde, behalve dat een paar van mijn mensen mij daarover iets in het oor hadden gefluisterd. Ik zei er niets over, in de veronderstelling dat ze, als ze werkelijk verliefd op elkaar waren, er zelf met mij over zouden beginnen. Drie dagen voordat we ons klaarmaakten om weer hierheen te gaan, stuurde Lieven Jakob de Deen,[7] heraut en verspreider van uw lof, die ook bij mij is, naar mij toe om te vragen of ik wilde zorgen dat met de arts Damiaan geregeld werd dat hij het meisje zou kunnen trouwen. Ik heb eerst geprobeerd het Lieven uit zijn hoofd te praten en heb de vele voor- en nadelen van het huwelijk opgesomd, voor het geval dat het anders zou uitpakken. Uiteindelijk ben ik gezwicht voor zijn verzoek om in elk geval Damiaans mening te peilen en heb ik met hem over deze kwestie gesproken. Nadat hij op mijn verzoek had overlegd met zijn vrouw, antwoordde hij dat het meisje al sinds twee of drie jaar vrijers had gehad die niet tot de laagste stand behoorden, en het ook nu niet ontbrak aan enkele gegoede jongelui die naar haar hand dongen; dat hij het meisje niettemin omwille van mij, aangezien dat in zijn belang was, aan mij zou overdragen ten behoeve van Lieven, na overleg met haar familie van vaders- en moederskant.

Zo keerden we hier terug, nadat het halve werk gedaan was. Vissenaken kwam na ongeveer tien dagen weer hier bij me terug, na thuis met de aangetrouwde familie overlegd te hebben. Hij antwoordde mij hetzelfde als eerst, namelijk dat hij aan mijn wens tegemoet zou komen en andere vrijers van veel betere afkomst dan Lieven zou afwijzen, wat hij niet gauw voor anderen zou doen. Ik stuurde hem terug, samen met Lieven. De bedoeling was dat hij dag en nacht over het huwelijk met dat meisje zou nadenken en in Gent zou peilen hoe het zat met haar bruidsschat en erfenis, en dat hij zijn vrienden bij elkaar zou roepen om er met hen over te praten. Vervolgens zou hij, als hij meer over haar bruidsschat wist, weer bij mij terugkomen, zonder dat er een beslissing was gevallen. Daarna zouden we doen wat voor hem het gunstigste en beste was, nadat we eerst u geraadpleegd hadden. Dit alles om te voorkomen dat hij haar door een ontijdige verliefdheid zonder bruidsschat zou krijgen en later spijt zou hebben van wat hij gedaan had. Ik had verder tegen hem gezegd dat hij daar[8] geen verbintenis aan mocht gaan voordat hij eerst bij mij was teruggekomen en we u hierover hadden geschreven en uw mening

7. Jakob Jespersen.
8. In Gent.

hadden gepeild. Toen hij eindelijk terug was, vertelde hij tot mijn grote droefenis dat hij zich met het meisje verloofd had. Toen ik hem de mantel uitveegde en ervan beschuldigde dat hij zich niet aan mijn opdracht had gehouden, wist hij niets anders te antwoorden dan dat hij wel aan mijn opdracht had gedacht, maar toch door de hevige verliefdheid, op zich al een betovering waar weinig tegen te doen is, of door de toverspreuken van anderen, niets anders had kunnen doen dan zich officieel te verloven. Ik vroeg naar de bruidsschat; hij zei dat zij nu jaarlijks ongeveer achttien dukaten zou krijgen en dat een deel van de inkomsten en van de erfenis na de dood van haar moeder op haar zouden overgaan. 'Luister eens', zei ik, 'denk je dat je samen met je vrouw van dat beetje geld per jaar kunt leven? En wat voor hoge verwachting heb je op dit moment van een vermogen dat na de dood van je schoonmoeder naar jou toe zal gaan? En wat denken jij en je vrouw, voor wie er eten en kleding moet komen, ondertussen iedere dag te gaan doen?' Hoewel ik in de lucht leek te slaan,[9] aangezien de zaak al afgerond was en er niets meer te veranderen viel, kon ik me toch niet inhouden, deels omdat ik behoorlijk kwaad was en deels omdat ik hem een betere positie toewenste.

Ik begon hem ten slotte te adviseren het huwelijk tot een later tijdstip uit te stellen, zodat we beter en met meer zekerheid een goede positie voor hem konden regelen en daarover aan u konden schrijven. Hij zei dat hij na de verloving vanuit Gent naar de deken in Brugge[10] is gegaan, met wie ik onlangs buitengewoon bevriend ben geraakt, en hem en zijn andere vrienden al heeft uitgenodigd voor de bruiloft op 6 augustus aanstaande. Toen ik hoorde dat hij op deze manier, zonder overleg, overhaast te werk was gegaan, zei ik: 'Vooruit, doe zoals je wilt, ga door met je huwelijk volgens je eigen plannen. Maar ik ben bang dat je een keer spijt krijgt van wat je hebt gedaan.'

Nu weet u hoe het met Lieven is gesteld. Ik betreur het dat hij zo plotseling in de val is gelopen. Het meisje is, naar ik hoor, afkomstig van fatsoenlijke ouders, heeft een bescheiden, prijzenswaardig karakter, naar het schijnt, weet van aanpakken en is niet gewend stil te zitten. Maar haar bruidsschat is niet ruim voor het onderhoud van haarzelf en een echtgenoot met een gering vermogen. Over enige tijd was er misschien een kans geweest dat hij, terwijl hij op last van de koningin bij mij verbleef, een meisje had kunnen vinden met een groter vermogen. Of zijn huwelijk dus goed of slecht zal aflopen, schrijf het toe aan zijn eigen dwaasheid en onvoorzichtigheid en aan niemand anders.

Dan nu in het kort iets over uw situatie, zeer geleerde en allerdierbaarste Erasmus. Als iemand die veel om uw reputatie en rust geeft schreef ik u eer-

9. 1 Korintiërs 9:26.
10. Marcus Laurinus.

der over uw terugkeer.[11.] Omdat ik de oprechte wens koester voor uw welzijn en rust te zorgen, had ik u aangespoord mij te laten weten of u van plan bent terug te keren, zodat ik bij mijn koningin kon pleiten voor een goede positie en toekomstige rust voor u. U schreef me, omdat u misschien wantrouwig was, twee brieven terug die geen uitsluitsel gaven.[12.] In allebei gaf u een opsomming van uw overwegingen en uw gezondheidsproblemen, zonder iets definitiefs te zeggen. Het lijkt wel alsof u wel en niet wilt teruggaan. Een van uw bezwaren is dat u door uw leeftijd niet meer tegen het zware hofleven kunt. Denkt u dat ik vooraf niet over uw algehele situatie nagedacht heb, voordat ik mijn laatste brief aan u schreef? U moet zich niet laten afschrikken door het gedrag van Le Sauvage.[13.] Als u terugkomt, zal niemand u dwingen om een slavenbestaan aan het hof te leiden, tenzij u dat zelf zou willen. Of u nu het liefst hier woont, waar de koningin is, of ergens anders, u zult zelf een plek kunnen kiezen (naar mijn mening evenwel zal een plek hier in de nabijheid van de koningin om verschillende redenen geschikter voor u zijn) en kunnen studeren zoals u nu daar doet, en in doorwaakte uren bezig zijn met de zorg voor het christendom en de bevordering ervan. Ondertussen zou u in uw eigen land een jaargeld ontvangen, uit naam van de koningin, terwijl u een rustig leven hebt zonder verplichtingen, en zou u de koningin bezoeken, mits het u goeddunkt of haar wens is. U zou van niemand anders dan van haar afhankelijk zijn. Maar u bent bang voor de monniken, dat ze kwaad over u spreken en tegen u ingaan. Dat kunt u nooit voorkomen, waar u ook bent, zolang u leeft, vooral door de vele werken die u, met recht, tegen onwaarachtige monniken hebt gepubliceerd. Welke sterveling kan immers aan de laster van anderen ontkomen, als zelfs Christus als mens zulke dingen tot de dood toe te verduren heeft gehad?

Daarom schrijft ook de heer van Palermo u,[14.] zodat ik niet als enige me met een oproep tot u richt. Aangezien het mij niet lukte een duidelijk antwoord van u te krijgen, heb ik hem uw brief aan mij laten zien. Neem dus een besluit en laat ons weten of u wilt terugkomen. U zult hier niet alleen Bourgondische wijn krijgen (de behoefte daaraan belet u daar weg te gaan), maar ook alle andere wijnen die u eerder hebt gedronken en waarmee u zich ooit in leven hebt gehouden. U zult ook een keer Hongaarse wijn krijgen, zeker zo goed en lekker als de Bourgondische, die per schip uit Hongarije hierheen is gebracht voor de koningin en, als er vrede in mijn Hongarije zal zijn, jaarlijks aangevoerd zal worden. Als u verlies lijdt bij de verkoop van uw huis

11. Brief 2607.
12. Brieven 2613 en 2646.
13. Zie de tweede alinea van brief 2613.
14. Brief 2689.

daar, dan staat daar tegenover dat u zich in uw vaderland onder landgenoten zult bevinden en zijn er de andere voordelen voor u en uw streek; en wij, die uw vrienden zijn, zullen dat met rente goedmaken.

Schrijf dus iets definitiefs. Ik van mijn kant zal doen wat ik kan, zodat uzelf kunt concluderen dat ik, met het oog op uw zaak, als een goede vriend in alle oprechtheid mijn plicht heb vervuld. Want zolang u niet weet wat u wilt en zich hierover niet uitspreekt, is het niet correct en ook niet mogelijk dat ik de koningin ertoe aanspoor dat er over jou onderhandeld wordt. De keizer heeft niet zoveel gemaaid dat hij niet voor de koningin haar eigen oogst heeft overgelaten, waarmee zij weldenkende mensen zou kunnen steunen.

Niet alleen de bisschop van Chełmno,[15.] maar ook ikzelf was erg boos op de Deen die bij mij is,[16.] omdat hij uw brief rond heeft laten gaan.[17.] Maar hij deed het uit gewoonte en daarom verdient hij vergiffenis. Ik gebruik hem bij de eerste beginselen van de Griekse grammatica en verder vrij weinig. Hij is namelijk van kinds af aan daar op school mee bezig geweest. Als u van zijn diensten gebruik wilt maken voor de verkondiging van uw lof en het verbreiden van uw faam, moet u hem schrijven en hem, een zeer geprezen man, als lofredenaar gebruiken. Het was me een genoegen de arts Gerardus te zien, ik heb gezorgd dat hij een niet geheel ongunstig antwoord van de koningin kreeg. Ik zal de sympathie die de koningin voor u voelt blijven voeden, zoals u vraagt.

Word niet boos dat het eerder een wijdlopig, slordig verhaal dan een brief is geworden, en ook niet om de vrijmoedige manier van schrijven die voortkomt uit een oprecht hart dat geen geheimen kent; als u mij niet overtreft met uitgebreidere brieven, zal ik hierna nog langere schrijven, zodat u er al lezend genoeg van zult krijgen. Het ga u goed en wees me genegen.

Brussel, 26 juli 1532

2694 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 2 augustus 1532

Een groet. Ik heb opnieuw mijn dienaar[1.] gestuurd, zodat ik met een gerust hart blij kan zijn met je herstel, want ik ben nog steeds bezorgd en verkeer nog steeds in onzekerheid. Het hierbij ingesloten briefje moet je door een

15. Johannes Dantiscus.
16. Zie boven, noot 7.
17. Zie brieven 2644 en 2646.
1. Misschien Jacobus; zie brief 2652, noot 2.

dienaar van jou in het geheim naar Hieronymus Froben laten brengen, maar neem hem even apart en zeg dat alleen hij het mag lezen, zodat dat stuk ongeluk van mij[2.] het niet in de gaten heeft. Het ga je goed.

2 augustus 1532

Aan doctor Amerbach

2695 *Aan Johann Georg Paumgartner*
Freiburg, 2 augustus 1532

Deze brief is afgedrukt in de uitgave van Demosthenes die in september 1532 bij Johannes Herwagen verscheen. Erasmus had aanvankelijk geweigerd een voorwoord te schrijven (zie brief 2686).

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte jongeman Johann Georg Paumgartner

Lieden die tevoren, belust op een beetje snelle winst, de wereld bedolven onder waardeloze schotschriften, bewezen de studie een slechte dienst. Maar zij die al hun zorgvuldigheid en harde werken in dienst stellen van de waardige terugkeer van oude schrijvers, die door het gunstige oordeel van vele generaties zijn goedgekeurd, verdienen applaus van alle weldenkende mensen. Er bestaat algemene consensus onder alle geleerden dat Demosthenes onder de Griekse retoren zo uitblinkt, dat je nauwelijks iemand kunt vinden met wie je hem kunt vergelijken. En terecht luidt het advies dat je met de besten moet beginnen. Daarom leerden kinderen vroeger in gebieden waar Latijn werd gesproken aan de hand van de beste dichters lezen en schrijven. Horatius laat dat duidelijk blijken, als hij voorspelt wat er met zijn eigen gedichten zal gebeuren:

> Ook dit staat je te wachten: dat stamelende ouderdom je overvalt in de boekverkoperswijken, als je kinderen leert lezen en schrijven.[1.]

Want het is erg belangrijk welk vocht in het nog ongebruikte aardewerk van hun verstand trekt.

2. Zie voorgaande noot.
1. Vgl. Horatius, *Epistulae* 1, 20, 17-18, met ‘in de buitenwijken’ (extremis in vicis) in plaats van ‘in de boekverkoperswijken’ (in vicis Sosiorum). De dichter spreekt tot zijn eigen boek.

Ze begonnen het eerste onderwijs in het Latijn heel effectief met een keuze uit de dichters, omdat die behalve retorische kwaliteiten iets van een speciale glans en charme hebben, waardoor de jeugd die, net als met eten, eerder blij is met iets zoets dan iets gezonds, naar de liefde voor de studie wordt gelokt. Daarom zal iedereen die de Latijnse dichters begrijpt, de retoren beter begrijpen. Bij de Grieken is het andersom. Er is zo'n groot verschil tussen de stijl van de dichters en die van de retoren, dat je zou denken dat ze een andere taal spreken. Zo gebeurt het dat degenen die met de dichters begonnen, meteen blijven steken alsof het een vreemde taal is, wanneer ze op het lezen van de retoren overgaan; en ook al weten ze wat ieder woord betekent, toch begrijpen ze de strekking niet. Dat is te wijten aan de stijlfiguren, de beeldspraak en het specifieke idioom, waarbij woordenboeken niet erg helpen. Wat dit onderdeel betreft heeft Guillaume Budé de talenliefhebbers een geweldige dienst bewezen.[2.]

Marcus Tullius valt naar het oordeel van Fabius alleen bij mensen in de smaak die al flinke vorderingen hebben gemaakt.[3.] Zoals hij niet meteen geschikt is voor jonge studiehoofden die thuis willen raken in het Latijn, zo vind ik Demosthenes niet bijzonder geschikt voor mensen die kennis willen opdoen van het Grieks, omdat hij naderhand meer kunstvaardigheid blijkt te bevatten dan hij op het eerste gezicht laat zien. Hij schreef immers, zoals Demades met een complimenteus grapje zei, bij water,[4.] en kon alleen door nuchtere en oplettende mensen worden begrepen. Daarom kan wat Quintus Fabius over Marcus Tullius schreef met evenveel recht over Demosthenes worden gezegd: wie plezier in Demosthenes begint te krijgen, weet dat hij vorderingen op het gebied van de welsprekendheid heeft gemaakt. Zoals iemand die geen verstand van kunst heeft niet bijzonder veel genoegen schept in een schilderij dat met grote kunstvaardigheid is gemaakt, zo wordt dat goddelijke van Demosthenes, wat juist welbespraakte mensen altijd in hem hebben bewonderd, het 'krachtige',[5.] niet opgemerkt behalve door hen die getraind zijn in de regels van de retorica en uitgerust zijn met kennis van de geschiedenis.

Daarom vind ik het goed dat een kind van Demosthenes proeft, maar hij

2. Dit doelt op Budé's *Commentarii linguae Graecae* (Parijs, 1529).
3. (Fabius) Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 1, 112 over (Marcus Tullius) Cicero.
4. Demades zei dat andere redenaars bij water spraken (bij het wateruurwerk), maar Demosthenes bij water schreef (terwijl hij geen wijn, maar water dronk). Zie Lucianus, *Demosthenis encomium* 15; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 303 E.
5. Grieks 'to deinon'.

moet later[6] bij hem terugkomen, als hij een scherpere blik heeft, zodat hij oog heeft voor die ware attische charme, dat scherpzinnige oordeelsvermogen, die met de grootste vakkundigheid afgevuurde redeneringen, ten slotte die kracht, die iedereen wonderbaarlijk vindt en vrijwel niemand kan navolgen. Het zou intussen een aardige oefening zijn als iemand bij Demosthenes en Marcus Tullius zou doen wat sommige oude schrijvers bij Homerus en Vergilius deden, namelijk passages met elkaar vergelijken om erachter te komen wat hij aan de ander heeft ontleend, en ook waar de onze de Griek evenaart, waar hij beter is of waar de navolging nogal onder het niveau van het voorbeeld blijft. Er is nauwelijks iets anders wat zo goed is voor de ontwikkeling van het oordeelsvermogen.

Ik ga hier geen moeite doen om Demosthenes te prijzen; Demosthenes' eigen welsprekendheid is nodig om hem recht te doen, of nee, er is helemaal geen welsprekendheid nodig om deze man te prijzen, die door iedereen als uit een mond wordt opgehemeld. Evenmin zal ik proberen jou de sporen te geven, mijn allerdierbaarste Georg, omdat ik zie dat je uit jezelf al flink vaart maakt bij die prachtige wedren. Je zult vragen hoe ik weet dat je vaart maakt, terwijl ik je nooit gezien heb. Ik heb het beste deel van je[7] gezien, door de fortuin gezegende jongeman, zo duidelijk heeft Viglius Zuichemus, die grote kunstenaar, jou met zijn penseel voor me geschilderd, die grote kunstenaar, die jou precies kent en doorziet dankzij het huiselijke contact. Ja, jijzelf hebt je voor mij zo levendig beschreven in de brief die je aan mij richtte, dat ik niet meer zou kunnen zien als je bij me zou zijn. Daarin bewonderde ik dat gelukkige talent van je, omdat je als amper zestienjarige brieven schrijft, ten eerste in goed Latijn, en verder, wat ik belangrijker vind, met scherpzinnige gedachten die ook samenhang vertonen. Waarom zou ik verder die oprechte, edele schroomvalligheid loven, of die bijzondere genegenheid voor mij, waarvan de hele brief doortrokken is?

Ook herken ik hier echt een waarachtige nakomeling van de zeer geachte heer Johann Paumgartner. Want al enige tijd geleden sloot ik met die grote man een vriendschapsverbond, dat ik beslist onder mijn voornaamste zegeningen reken. Bestaat er immers een welwillender of beminnelijker wezen dan hij? Jij sluit je met recht bij dit bondgenootschap aan, mijn beste Georg. Want bij deze soort bezittingen is het toegestaan en ook billijk dat de vader nog tijdens zijn leven een erfgenaam heeft. Zoals je veel gezegender bent met zo'n vader dan met de bezittingen van je vader, evenzo zullen die voortreffelijke geestelijke gaven, die je deels door de goedheid van een genadige God zijn geschonken en die je deels zelf met hard werken hebt verwor-

6. De tekst heeft ‘serio’ (ernstig), vertaald is alsof er ‘serius’ staat.
7. Vgl. Seneca, *Epistulae morales* 74, 16.

ven, je veel waarachtiger en grootser rijk maken dan het vermogen van je voorouders, hoe aanzienlijk dat ook is.

Neem dus Demosthenes in ontvangst, die nu als het ware 'nieuw na het afleggen van zijn oude huid, jong en glanzend',[8] tevoorschijn komt en een aandenken zal zijn aan de genegenheid waarmee ik die van jou beantwoord, en tegelijk een stimulans om te studeren. We zijn veel aan Aldus verschuldigd, die ons als eerste de vorst der redenaars schonk,[9] maar meer nog aan Herwagen, die zorgde dat hij heel wat fraaier en bruikbaarder werd, wat niet weinig geld en aandacht kostte, zodat iedereen nu terecht vol bewondering kan zeggen: 'Dat is de grote Demosthenes!'[10] We zullen dus voortaan brieven van je verwachten die half in de trant van Tullius en half in de trant van Demosthenes zijn. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 2 augustus 1532

2696 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, begin augustus 1532]

Een groet. Ik ben erg blij dat je weer op krachten bent gekomen. Als mijn Jacobus[1] daar bij jou in zijn dronkenschap loslippig is geweest of iets uitgevoerd heeft wat voor mij belangrijk is om te weten, kun je dat rustig via deze bode schrijven. Want ik heb gemerkt dat de man te vertrouwen is. Het ga je goed.

Aan de zeer illustere doctor Bonifacius Amerbach. Neuenburg of Bazel

2697 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [begin augustus 1532]

Een hartelijke groet. Ik was onlangs aan de reis naar Neuenburg begonnen met de bedoeling dat ik ook daarnaartoe[1] zou gaan omwille van jou. Maar er kwam een aantal zaken tussen, zoals je kon opmaken uit de brief die ik daar

8. Vergilius, *Aeneis* 2, 473.
9. De *editio princeps* van Demosthenes verscheen in 1504 bij Aldus Manutius in Venetië.
10. Vgl. Cicero, *Tusculanae disputationes* 5, 103, waar een Griekse vrouw die water haalt iemand dit in het oor fluistert.
1. Zie brief 2652, noot 2.
1. D.i. naar Freiburg.

heb geschreven en aan mijn schoonvader[2.] heb toevertrouwd. Ik ben weer zo goed als mogelijk was op krachten gekomen en voel me des te beter omdat ik hoor dat het met jou uitstekend gaat. Christus geve dat je nog heel lang zo'n goede gezondheid mag genieten, omdat je het verdient zo oud als Methusalem te worden, of nee, onsterfelijk!

Jouw Jacobus sprak hier in mijn aanwezigheid met veel respect over je.[3.] Misschien heeft mijn laatste brief enige argwaan bij je gewekt, waarin stond dat het een kans was om hem op een heel nette manier weg te sturen, als hij voor jou niet voldeed als dienaar. Maar het kwam door Hieronymus[4.] dat ik dat schreef; hij had mij in vertrouwen laten weten dat de man probeerde een plaats in het huis Sapientia[5.] te krijgen en jij hem, voor zover hij uit jouw brief aan hem had begrepen, kon missen.

Zorg goed voor je gezondheid, mijn beste Erasmus.

In haast. Bazel, zaterdag

2698 *Een Bazelse tragedie*
[Freiburg, 5-10 augustus 1532]

De onderstaande tekst is het verslag van een dubbele moord gevolgd door zelfdoding op 4 augustus 1532 in Bazel. Erasmus stuurde het aan ten minste vier van zijn correspondenten.

Een aantal dagen geleden, op 4 augustus, dat was een zondag, vond in Bazel iets plaats wat werkelijk tragisch genoemd mag worden en bijna te vergelijken is met de maaltijd van Thyestes.[1.] Een respectabele en rijke burger, Christoph Baumgartner,[2.] verdacht zijn vrouw Elisabeth - dochter van een schatrijke bankier, Heinrich David genaamd - ervan heimelijk omgang te hebben met een dienaar die Engel[3.] heet. Het was alleen maar jaloezie, die op

2. Leonhard Fuchs.
3. Zie brief 2696, waarop deze brief het antwoord is.
4. Hieronymus Froben.
5. Het Collegium Sapientiae in Freiburg, bedoeld om een studie mogelijk te maken voor armlastigen.
1. Atreus doodde de kinderen van zijn broer Thyestes, die hij de vader als maaltijd voorzette; onderwerp van een tragedie van Seneca.
2. Baumgartner handelde in stoffen.
3. Het Latijn heeft Angelus, in een Duitstalige contemporaine bron luidt zijn naam ‘Engell’.

geen enkel overtuigend bewijs steunde. Op een zeker moment was er iets waardoor die jaloezie erger begon te knagen. Toen de dienaar afwezig was, omdat hij van zijn meester de opdracht had gekregen geld op te halen bij bepaalde debiteuren, ging de man zijn kamer binnen, op zoek, denk ik, naar iets waarmee hij kon bewijzen wat hij vermoedde. In een hemd van de dienaar vond hij enkele zijden kousenbanden. Hij riep meteen zijn vrouw en vroeg of ze die kousenbanden herkende. Dat bevestigde ze. 'Waar heeft hij die vandaan?' vroeg hij, 'Want die zijn van mij'. Ze gaf toe dat zij ze gegeven had. Toen bedreigde de echtgenoot zijn vrouw met een dolk die hij op haar buik gericht hield om haar de waarheid te ontwringen; hij beloofde dat er niets ergs zou gebeuren als ze de waarheid zou zeggen, maar dreigde haar onmiddellijk te doden als ze niet bekende. En om haar nog meer tot een bekentenis te verleiden, zei hij eerst zelf dat hij overspel had gepleegd en dat hij haar van hetzelfde verdacht, maar dat het alleen een verdenking was. Zij ontkende eerst, maar omdat haar man haar onder druk zette bekende uiteindelijk ook zij, waarna haar man haar wegstuurde.

Ontzet vluchtte zij naar haar zuster in een dorp dat Pratteln heet. Verwanten en mensen uit de buurt onderhandelden over een verzoening. De echtgenoot toonde zich mild. De vrouw keerde op zaterdag 3 augustus terug, begeleid door enkele familieleden en mensen uit de buurt; ze werden door de echtgenoot ontvangen en er werd in een vrolijke stemming iets gedronken. Men ging uit elkaar met felicitaties, en naar men zegt deelden man en vrouw die nacht het bed, zodat er geen spoor van ongenoegen over leek te zijn.

De dag erna, een zondag, hebben ze met dezelfde vertrouwelijkheid samen het middageten gebruikt. Volgens een gerucht waren er ook een paar familieleden voor die maaltijd uitgenodigd; na afloop bedankte hij hen en vroeg hij of ze bij het avondeten wilden zijn; hij zou hen dan wat feestelijker onthalen. Maar dat gerucht is niet betrouwbaar. Dit staat vast: meteen na het eten stuurde hij het dienstmeisje naar de preek en de kinderen uit zijn vorige huwelijk eropuit om peren te kopen. Eenmaal alleen schoof hij de grendel voor de deur en stak hij zijn zwangere vrouw en daarna zijn dochtertje van amper vier jaar dood. Nadat hij dit had gedaan schreef hij een brief aan het stadsbestuur, om vervolgens direct naar boven te lopen naar het hoogste punt van het huis, driemaal de naam van Jezus te roepen en zich naar beneden te werpen, zodat hij de straat bespatte met zijn hersenen, volgens een frase van de komediedichter,[4] hoewel het uiterst tragisch was.

Hij had met een van de kousenbanden de brief waarover ik het zojuist had aan zijn kousen vastgemaakt, waarin stond wat hij met welke bedoeling had

4. Terentius, *Adelphoe* 317.

gedaan en ging doen. Hij doodde iemand die overspel had bekend; zij had straf verdiend. Hij doodde hun dochter, want hij wilde niet dat iemand haar later het vergrijp van haar moeder en vader zou verwijten. Hij was zijn eigen beul om niet voor zijn dood langdurig gemarteld te worden, veroordeeld door de uitspraak van de rechters. Want zijn lichaam is wreed behandeld, het is geradbraakt en vervolgens in een houten 'leren zak'[5.] in de Rijn neergelaten; wat er met zijn ziel gebeurd is, weet God. Deze gruwelijke en onverwachte daad was zo'n schok voor de schoonvader, de vader van de echtgenote, dat hij totaal verbijsterd is. De broer van de echtgenoot, Jakob Baumgartner, verloor door verdriet zijn verstand, zodat hij nu opgesloten is.

Hoe goddeloos het ook is wat ik hier vertel, het zou van nut kunnen zijn als je mensen wilt weerhouden van overspel, dat ook onder evangelischen al een tijdverdrijf aan het worden was.

2699 *Van Stanislaus Thurzo*
Kroměříž, 8 augustus 1532

Stanislaus Thurzo, bisschop van Olomouc, groet Desiderius Erasmus van Rotterdam

Wat Ursinus Velius lang geleden beloofde en waar ikzelf ook met groot verlangen naar uitkeek, zeer rechtschapen en allervriendelijkste Erasmus, hebt u, naar ik zie, eindelijk dan toch volledig verwezenlijkt. Ik ontving immers een buitengewoon aardige brief van u,[1.] samen met psalm 38, door David met waarlijk profetische bezieling gezongen en op zo gelukkige wijze vermengd met uw zorgvuldige commentaar, dat de snaren hier geheel harmoniëren met de citer; in uw christelijke goedgunstigheid jegens mij droeg u die psalm aan mij op. Wees ervan overtuigd dat ik deze geste van uw broederlijke liefde jegens mij, of nee, eerder uw enorme, onvergankelijke weldaad zeer op prijs stel. U wilde daarmee in de eerste plaats uw vriend Velius bedanken, die veel voor u heeft gedaan, en daarnaast mij ongelofelijk blij maken. Uit beider naam dus, uit naam van Ursinus en mij, dank ik u hartelijk. En zoals past bij uw vriendelijke bereidwilligheid en mijn jarenlange eerbied voor u, zult u op

5. Voor de leren zak als straf zie brief 2660, noot 6. In Duitstalige contemporaine bronnen is sprake van een vat. Vgl. Seneca, *Controversiae 7*, praefatio 9, waar met *ligneus culleus* een boot zonder tuigage is bedoeld.
1. Brief 2608. Voor de rol van Ursinus Velius zie ook het slot van brief 2517.

uw beurt zo goed zijn een vergulde bokaal van mij aan te nemen als een onuitwisbaar aandenken en onderpand van mijn dankbaarheid jegens u.

Intussen geniet ik zeer van uw citer, aangezien ze mij een hemelse en duidelijk goddelijke harmonie laat horen; hoe graag wil ik in staat zijn niet alleen met mijn oren, maar ook met mijn hele lichaam en geest mee te gaan waar zij me naartoe probeert te lokken! Er zijn weliswaar heel wat mensen in onze tijd die vaardig en elegant boeken vol schrijven. Er is evenwel niemand (laat de nijd het niet horen) die dat oprechter, geleerder, preciezer, gemakkelijker en succesvoller doet dan Erasmus. Daardoor komt het dat ik nergens zoveel genoegen in schep als in uw pennenvruchten, dat ik uw boekjes en boekdelen nooit kan wegleggen, dat ik ten slotte niets anders lees wat zo heilzaam en nuttig is. Verder is er geen enkele reden voor u om te twijfelen aan mijn genegenheid, trouw en eerlijkheid tegenover u, mijn geachte vriend Erasmus, hoe groot de afstand ook is die ons van elkaar scheidt; alles is bij mij ongeschonden en onverzwakt. En er is niemand met zo'n brutale tong dat hij mij, met betrekking tot u, iets anders wijs kan maken dan zou mogen, aangezien ik terdege begrijp met welke bedoeling, met hoeveel zorgvuldigheid en eerlijkheid u alles schrijft, wat u ook wilt gaan schrijven of uitleggen.

Maar terwijl ik dit aan u schrijf, zie toch, daar kwam een goed ingelichte verspieder die mij geweldige schrik aanjoeg met zijn nieuws over de Turken.[2.] Hij zei dat ze snel oprukken en na eerst Pannonië[3.] geplunderd te hebben Stiermarken[4.] zijn binnengevallen, en dat ze die provincie met zwaard, vuur en moord onveilig maken en reeds veel in de as hebben gelegd, zoals ze overal doen, naar welke gebieden ze zich ook begeven. Daarom ben ik gedwongen deze brief te beëindigen, en wat ik op mijn hart had tot een ander moment uit te stellen. Want als God niet in genade naar ons omziet, moeten we vrezen dat deze zeer machtige tiran ons zwaar zal straffen. Maar in dit opzicht wil ik graag een onbetrouwbare waarzegger zijn. Het ga u goed, in voorspoed en goede gezondheid.

Kroměříž, 8 augustus 1532

2. In 1532 ondernam Süleyman I opnieuw een veldtocht om Wenen in te nemen.
3. Romeinse provincie, ongeveer het gedeelte van het huidige Hongarije ten zuidwesten van de Donau
4. De tekst heeft ‘Syria’; in navolging van eerdere vertalingen is aangenomen dat ‘Styria’ bedoeld is.

2700 *Aan Karel Uutenhove*
Freiburg, 9 augustus 1532

Erasmus van Rotterdam groet Karel Uutenhove uit Gent

Ik ontving je bijzonder klaaglijke en zelfs ruzieachtige brief, mijn allerdierbaarste Karel, waar ik niet boos om ben, maar waar ik juist je hartstochtelijke genegenheid voor mij uit kan opmaken - ik zou bijna zeggen onmatige en daarom jaloerse genegenheid. Wees ervan verzekerd dat er niets was waardoor je uit mijn gedachten zou zijn of wat verwijdering tussen ons zou hebben veroorzaakt, laat staan irritatie hebben gewekt. Maar het kan je niet ontgaan door wat een stroom van werk ik voortdurend, en door wat een bundels brieven ik bijna voortdurend word overspoeld. Daar kwamen de huiselijke zorgen bij, die mij des te zwaarder vallen omdat ik er van nature een hekel aan heb. Het werk neemt toe en mijn krachten nemen af. Bovendien tref ik zeer zelden mensen die hiervandaan naar Vlaanderen gaan en onder degenen die ik tref zijn er weinigen aan wie iets met een gerust hart toevertrouwd kan worden. Dat heb ik door veel schade en schande geleerd. Je ziet in wat voor tijd we leven. Zoals jij je bij mij beklaagt dat ik niets schrijf, zo zou ik me daarom met heel wat meer recht bij jou kunnen beklagen dat je onder deze omstandigheden, terwijl er niets om over te schrijven is, van mij eist dat ik uit beleefdheid een brief schrijf, waar niets in staat behalve ‘Als het met jou goed gaat, gaat het met mij goed’. Ik vind het voldoende als jij ook zonder dat ik je gezondheid toewens gezond bent, en als het ook zonder dat ik ‘het ga je goed’ zeg goed met je gaat.[1.]

Dit naar aanleiding van je klacht, die mij des te meer plezier doet omdat hij vrijmoedig is. Ik moest erg lachen om wat je over de serafijnse[2.] toneelspelers schrijft, die mij, hoewel ik al zo vaak in hun verhalen gedood was, daar opnieuw hebben begraven, namelijk nadat ik door de bliksem was getroffen op het moment dat ik het waagde tegen de heilige orde van Franciscus tekeer te gaan. Ik ben toch ook nooit tegen de voerlui als beroepsgroep tekeergegaan, laat staan dat ik de franciscaanse orde heb aangevallen. Degenen die ik bekritiseer zijn volgens mij meer gehaat bij Franciscus zelf dan bij welke sterveling ook. Ze zijn, denk ik, verontwaardigd omdat ik in de *Gesprekken* Medardus heb aangepakt.[3.] Waarom zijn ze niet eerder verontwaardigd over hem, die zo ongeneerd in het openbaar voor grappenmaker speelde en dat

1. Erasmus doelt op ‘Salve’ als aanhef en ‘Vale’ als slot van een brief.
2. Zie brief 2522, noot 13.
3. Zie brief 2566, noot 11.

nog steeds doet, tot grote schande van de orde? Alsof het nog niet genoeg was dat hij zich in Augsburg zo als een schurk had gedragen, schreef hij een brief die hij aan het hof van koning Ferdinand richtte, waarvan vooraanstaande hovelingen mij het eigenhandig geschreven exemplaar stuurden. Daarin staat het volgende over mij: 'Ik verwacht van de kant van Uwe Hoogheid het pamflet van de heer doctor Eras-mus tegen Mer-dardum'.[4.] Maar genoeg hoop heeft degene die nooit ergens op hoopt. Hoeveel ingetogener is het wat Nomentanus en Balatro[5.] bij Horatius zeggen dan deze serafijnse leerling van die zeer bescheiden Franciscus!

Ze denken dat Franciscus boos op mij is omdat ik lieden over de hekel heb gehaald die de hemel beloven aan hen die zich in een franciscaans habijt laten begraven.[6.] Maar de heilige Franciscus verscheen mij onlangs na middernacht in een droom; zijn blik was kalm en vriendelijk en hij bedankte dat ik misstanden aan het licht bracht die hijzelf altijd had verfoeid, en hij rekende mij onder de vrienden van de orde. Hij droeg niet de kleding waarin ze hem nu uitbeelden; hij had een pij aan die niet een combinatie van wollen stof in verschillende kleuren was, maar een van grauwe wol, zoals wol die van het schaap wordt geschoren, ongeverfd, of als je het liever in het Grieks wilt, *abaphos*,[7.] en hij droeg geen kap met punt, maar een capuchon, op de rug aan het kleed bevestigd, die over het hoofd getrokken kon worden als het toevallig hard was gaan regenen, zoals we dat tegenwoordig ook zien bij de kleding van sommige Ieren. Ook had het touw geen kunstig gelegde knopen, maar het was een touw zonder knopen, eenvoudig zoals boeren dragen; en het kleed hing niet tot op de grond, maar was een handbreed of meer boven de enkels. Hij droeg geen schoenen met openingen, maar was helemaal blootsvoets. Van de vijf stigmata op schilderijen zag ik geen enkel spoor. Toen hij wegging stak hij zijn hand uit en zei: 'Wees dapper in de strijd, je zult weldra een van de mijnen zijn'.

Ik denk evenwel niet dat we ons om de kleding druk moeten maken, als ze maar aan hun aartsvader doen denken door de deugden waarin hij meende dat de volmaaktheid van die orde was gelegen. Ze noemen die de zes serafijn-

4. Over de brief waaruit deze zin een citaat is, is verder niets bekend. 'Erasmus' (je was een muis) zal evenals 'Her asinus' (zie brief 2408) Medardus' antwoord op de vervorming van zijn naam door Erasmus zijn geweest (zie voorgaande noot).
5. Personages uit Horatius, *Satiren* 2, 8, die met quasi-filosofische uitspraken de gastheer 'troosten' wanneer tijdens een overdreven luxe banket een baldakijn naar beneden komt.
6. Zoals Alberto Pio; vgl. het colloquium *Exequiae seraphicae.*
7. Dit betekent eveneens ongeverfd.

se vleugels.[8] De eerste is onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, de tweede evangelische armoede, de derde onbevlekte kuisheid, de vierde intense nederigheid, de vijfde vredige eenvoud, de zesde serafijnse naastenliefde. Was het maar zo dat allen die meedroegen in hun hart, zoals ze die meedragen onder hun pij! Dan zouden ze absoluut als engelen van de vrede omhelsd worden, niet alleen door domme vrouwtjes, maar juist ook door de verstandigsten. Maar hoe weinigen zijn er in werkelijkheid die op een zuivere manier onderwijs geven in de evangelische filosofie, hoe groot is aan de andere kant de groep die ronddoolt langs vorstenhoven of de huizen van de rijken, die niet onderwijst en zich bovendien zo gedraagt dat de huizen waar ze zich bevinden geenszins zuiverder worden! De verstandige lezer begrijpt wat ik hier verzwijg en wat ik liever zeg door te zwijgen. Was het maar zo dat ze niets deden wat met stilzwijgen bedekt hoefde te worden! Ze laten een document van frater Leopold, van frater Bernardinus zien, van wie niemand het bestaan weet. Ze denken dat dit ruim voldoende is om voor goede mensen door te gaan. Tijdens een lange reis vragen ze om geld, dat ze evenwel met een doekje aanpakken - ze raken het niet met blote handen aan.[9] Wie met een beetje hersens zou hiernaar kunnen kijken zonder in de lach te schieten?

Nu hebben sommigen ook het volgende bedacht: behalve dat ze rijke, wereldvreemde mensen die op sterven liggen ertoe overhalen zich in een franciscaans habijt te laten begraven en door een schenking deelgenoot te worden van alle goede daden die door de orde zijn verricht, halen ze hen er ook toe over bij testament iedereen, stuk voor stuk, die bij de groep van observanten hoort, het recht te geven om in hun huizen te logeren, zodat ze, uitgenodigd of niet, een plek hebben. In de eerste plaats wordt hier, in strijd met het natuurrecht en het burgerlijk recht, de erfgenaam de vrijheid ontnomen waar iedereen in zijn eigen huis op hoort te kunnen rekenen. Is het geen ernstige onderdrukking als iemand die kinderen heeft, jongens en meisjes, een vrouw op nog jonge leeftijd, een hele stoet dienstmeisjes, verplicht is, of hij wil of niet, herhaaldelijk onbekende mensen in zijn huis te ontvangen - Spanjaarden, Italianen, Fransen, Engelsen, Schotten, Ieren, Duitsers en Indiërs -, zelfs als er in dezelfde stad een klooster van de serafijnse gemeenschap is? Zien we niet hoe angstvallig ze zorgen dat er bij hun eigen kloosters geen enkele inkijk van de buren mogelijk is? Wat een gezeur geeft dat, wat een drama maken ze daarvan! Die ene heiden bood een timmerman, die beloofde voor één talent te zorgen dat er bij zijn huis geen inkijk van de

8. Franciscus zag in het visioen waarbij hij de stigmata ontving de gekruisigde Christus met zes vleugels als van een serafijn.
9. Franciscanen mochten geen geld aanraken.

buren mogelijk was, tien talenten, als hij op een of andere manier kon zorgen dat alles wat hij in zijn huis deed, voor de hele buurt zichtbaar was.[10.]

Ze zullen zeggen: ‘We zijn mensen.’ Natuurlijk, en ik verwijt hun niet dat ze graag serafijnen worden genoemd. Maar wat denken ze dat die op aarde rondkruipende wezens te verduren hebben, als ze gedwongen worden dagelijks nieuwe gasten, die ze niet kennen en van wie ze niets weten, in de privé-vertrekken van hun huis op te nemen, die alles wat ze daar horen en zien, net alsof ze in opdracht van Ceres graan rondstrooien, over de hele wereld verspreiden? In elk geval behoorden mannen met verstand op grond van hun eigen oordeel de gevoelens van anderen in te schatten. Ze kunnen wel raden dat niet iedereen binnen zo'n grote groep een zuiver karakter heeft, aangezien ze geregeld naar een andere streek worden gestuurd omdat ze zich ergens anders niet erg zedig hebben gedragen. En zelfs al zijn ze allemaal vroom, ingetogen, kuis, het blijven toch mensen, die hetzelfde lichaam met zich ronddragen als anderen. Daarom verbaast het me niet dat er mensen bij zijn die denken dat ze op die manier voor hun maag moeten zorgen; wel verbaast het me zeer dat de satrapen van de orde het goed vinden dat broeders anderen tot last zijn en zichzelf aan zo'n groot gevaar blootstellen. Want ik zal hier niet de verhalen weergeven die gewoonlijk worden verteld door degenen die zulke gasten in hun huiselijke kring toelaten.

Ze zullen zeggen: ‘De nood dwingt ons.’ Maar er waren allerlei manieren om die weg te nemen of te verlichten. Allereerst: waarom is het nodig dat al die zwermen heen en weer de wereld doorkruisen? Ze handelen niet allemaal in het belang van het evangelie, ik ben zelfs bang dat maar weinigen dat doen. Verder was het gepaster als ze bij broeders of zusters van hun eigen groep zouden logeren. Maar ze willen geen last zijn voor hun eigen mensen. Maar die last kon gemakkelijk worden gecompenseerd door de vrijgevigheid van de eigenaren van de huizen waar ze nu binnendringen, wat erg hinderlijk voor de gastheer is en geen gering risico voor henzelf betekent. Ik zal hier niet vragen hoe het bij hen met die beroemde serafijnse naastenliefde zit als ze mensen van hun eigen gelofte onderdak weigeren, vooral omdat zulke mensen met heel weinig tevreden zijn, aangezien ze de apostelen navolgen. Hoe weinig kost het dierbare broeders een stuk grof brood en wat bonen met een beker koel water te geven? Maar hoe dit ook zij, in elk geval paste het degenen die zich voor bedelmonniken uitgeven te vragen om gastvrijheid, en als die door de een geweigerd wordt het bij een ander te proberen. Maar bij iemand binnenvallen, ongeacht wat die persoon ervan vindt, is je niet als gast gedragen, maar doen alsof je de heer des huizes bent.

10. De ‘heiden’ is Marcus Livius Drusus. Zie Plutarchus, *Praecepta gerendae reipublicae* 800 F; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 300 B-C.

Zo'n veertig jaar geleden leerde ik broeder Dietrich van Münster[11.] kennen. Hij ging nergens heen, behalve om te preken; en nergens nam hij voedsel voor zijn lichaam tot zich, behalve waar hij voedsel voor de geest zaaide. Intussen werd hij uitgenodigd in de huizen van de rijken, maar hij bleef daar tien of acht dagen, als er veel hoop op resultaat gloorde. Als hij ergens anders werd uitgenodigd, verontschuldigde hij zich. Toen hij een keer naar Bergen was gegaan om er enkele dagen te preken en in het huis van Johannes van Meer, een voornaam burger, logeerde, werd hij door de burgemeester van die stad,[12.] die op de uitzonderlijke heiligheid van de man was gewezen, uitgenodigd voor het eten. Hij antwoordde eerlijk dat als het hem werd toegestaan op zichzelf te wonen, hij daar acht dagen zou preken; zo niet, dat hij meteen weg zou gaan. Hoe weinig last bezorgde die vrome man als gast! Aan de verste zijde van het huis, bij de achterdeur, had hij een kamertje voor zichzelf gekozen en hij wilde van de schatrijke man niets anders aannemen dan grof brood en koud bier. Hij wilde geen vuur. Daar las, bad, mediteerde hij, samen met zijn metgezel. Hij ging nergens heen behalve naar de kerk, en wel via de achterdeur; men zag hem nooit in het voorste deel van het huis, waar de echtgenote met haar kinderen en dienstmeisjes verbleef. Zou het zulke mannen ooit aan een onderkomen kunnen ontbreken? Of wie is zo arm, dat hij bezwaar heeft tegen zo'n gast? Ze klagen dat de interesse voor liefdadigheid overal afgenomen is. Misschien komt dat doordat hun interesse voor vroomheid afgenomen is. Ze mogen de wereld aanklagen als die niet geeft wat ze hun verschuldigd is, mits zijzelf de wereld geven wat ze haar verschuldigd zijn. Maar nu is het niet verwonderlijk dat de wereld geen aandacht voor de wereld heeft. Als zij zaaien wat de geest behoeft, is het redelijk dat ze bij anderen oogsten wat het lichaam behoeft. Maar als ze op wezens stuiten die zo inhumaan zijn dat ze mensen die hun plicht vervullen zelfs het eenvoudigste voedsel weigeren, rest hun het voorbeeld van Paulus, de meest serafijnse onder de apostelen.[13.] Als iemand hun dergelijke dingen voorhoudt, zou hij wellicht voor een vijand aangezien kunnen worden, terwijl het juist ten zeerste in het belang van de orde is.

Maar dit is al meer dan genoeg hierover. Dat je een vrouw zoekt, mijn beste Karel, vind ik heel goed, want het is beter te trouwen dan te branden

11. Dietrich Kolde.
12. Onzekere vertaling van ‘eius civitatis Princeps’. Erasmus was, voordat hij in 1495 naar Parijs vertrok, secretaris van Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, die een buitenhuis in Halsteren bij Bergen op Zoom had.
13. Dan kunnen ze hun eten verdienen door te werken; zie 2 Tessalonicenzen 3:7-10.

van begeerte;[14.] maar let toch vooral op dat je niet alleen met je ogen, maar ook met je oren een vrouw trouwt, en doe het met veel omzichtigheid, omdat wat eenmaal gedaan is niet ongedaan gemaakt kan worden. Vooruit, waar blijf je nu met je verwijten dat je geen brief krijgt! Nu heb je, als ik me niet vergis, een breedvoeriger brief dan je zou willen. Toen ik kort geleden mijn - in naam bloemrijke,[15.] maar in werkelijkheid verwelkte - brieven doorkeek, vond ik er een paar aan jou. Daarom vermoed ik dat niet alles wat ik schrijf daar aankomt. Doe de hartelijke groeten aan Edingen, die familie van je is, en aan Ammonius, een uitzonderlijk vroom man. Je moet me nadrukkelijk aanbevelen bij de zeer geachte Willem de Waele. Ik zou hier vertellen hoe fantastisch zijn neef Karel Sucket zijn zaken voor elkaar heeft in Turijn,[16.] als ik niet het voor de hand liggende vermoeden had dat hijzelf uitvoerig over alles heeft geschreven. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 9 augustus 1532

2701 *Aan Juan Ginés de Sepúlveda*
Freiburg, 16 augustus 1532

Erasmus van Rotterdam groet Ginés de Sepúlveda zeer hartelijk

Ik had uw boek zoals het in Parijs was gedrukt allang ontvangen toen mij de versie die in Rome was gedrukt werd overhandigd.[1.] Hoe meer ik daarin uw geleerdheid, intelligentie en welsprekendheid bewonder, hoe meer ik het betreur dat u al deze moeite aan zo'n onderwerp hebt besteed. Ik merk dat u zich dienstbaar hebt gemaakt aan de gevoelens van bepaalde personen, maar uw intellect verdiende het alleen de muzen en Christus te dienen. Ik zie niet waar een uitwisseling van dergelijke pamfletten toe kan leiden behalve onenigheid, en die is er al meer dan genoeg in de wereld. Daarom vind ik het verstandiger niet te antwoorden.

Het doet me genoegen wat u schrijft over de aantekeningen van Zúñiga. Iemand heeft me al een voorproefje gestuurd. Ik ben met deze onderneming

14. 1 Korintiërs 7:9. Karel Uutenhove trouwde in 1532 met Anna de Grutere, nicht van Willem de Waele.
15. Toespeling op Erasmus' *Epistolae floridae* (Bazel, 1531).
16. Vgl. Erasmus' opmerking over Sucket in brief 2631 aan Amerbach.
1. Samen met brief 2637. Voor toelichting zie de noten aldaar.

al een hele tijd bezig; er is een derde druk van Hieronymus in voorbereiding, waarvoor veel kosten worden gemaakt.[2.] Ik heb zelf veel meer correcties aangebracht in de Hieronymus dan Zúñiga, hoewel hij dingen heeft die mij waren ontgaan. U zult me, mijn beste Ginés, voor altijd aan u verplichten als u zorgt dat ik de excerpten krijg. Hij noteerde, naar ik hoor, het een en ander bij de aantekeningen die ik bij het Nieuwe Testament schreef.

Ik zou ook kardinaal Quiñones hebben geschreven, maar deze bode die ik toevallig trof kan ieder moment vertrekken. Alles wat u aan Anton Fugger in Augsburg stuurt, zal langs een veilige weg bij mij worden afgeleverd. Het ga u goed.

Freiburg, de dag na Maria-Tenhemelopneming, 1532

2702 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 23 augustus 1532

Aan de illustere heer doctor Julius Pflug, raadsheer van de doorluchtige hertog Georg

Ik kijk altijd uit naar een brief van u, zeer geachte Julius, want het doet me veel plezier als er een komt. Ik vraag u echter nooit bij wijze van plichtpleging te schrijven, omdat ik weet dat een vriendelijk iemand als u nergens zijn plicht kan verzuimen. Anderen hebben mij in hun brieven op de hoogte gesteld van de besluiten van de rijksdag.[1.] Het is goed als er aan Consus[2.] geofferd is, nu moeten we alleen nog Enyalius[3.] op onze hand zien te krijgen. Maar ik ben erg bang dat de driewerf grootste en de driekroon[4.] doen wat je vaak bij roeiers ziet, die wanneer ze de ene kant op kijken, aan de andere kant een schip rammen. Maar aangezien dit alles, om met Homerus te spreken, in de schoot der goden ligt,[5.] rest ons niets anders dan bidden om een goede

2. Deze editie verscheen bij Claude Chevallon in Parijs in 1533-1534. Eerdere edities verschenen bij Froben in Bazel in 1516 en 1524-1526.
1. De rijksdag in Regensburg eindigde op 27 juli 1532.
2. Romeinse god van beraadslagingen. Op 23 juli 1532 kwam de godsdienstvrede van Neurenberg tot stand, waarmee de keizer zich verzekerde van de steun van de protestantse vorstendommen in de strijd tegen de Turken.
3. De oorlogsgod.
4. De keizer en de paus.
5. Homerus, *Ilias* 17, 514 enz.

afloop.[6] Ik begrijp niet helemaal welke brief van mij u bedoelt, die uw lof verkondigt. En toch is er geen reden, mijn beste Julius, me daarvoor te bedanken. Het is een slim antwoord van Euripides (als ik het wel heb): toen iemand tegen hem had gezegd: 'Ik verkondig overal en bij iedereen hoe geweldig je bent', zei hij: 'En ik heb garant gestaan dat je de waarheid sprak.'[7] Hij bedankte zijn lofredenaar door zich iemand te betonen die de lof verdient.

Het ga je goed. Freiburg, 23 augustus 1532

2703 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 27 augustus [1532]

Een groet. Aangezien het meestal gelukkig voor mij uitvalt wat ik via jou doe, stuur ik nu een brief aan Sadoleto, die ik nogmaals in kopie via iemand anders zal sturen. Je kunt er een exemplaar van mijn vertaling van Basilius' *Over de Heilige Geest* bij doen,[1] en een exemplaar van mijn nieuwe *Verklaringen*.[2]

Ik stuur je bij wijze van geschenk een boek met *Oude en nieuwe brieven*, waarvan de eerste met jou in discussie gaat.[3]

Degene die deze brief overhandigt is Joachim[4] uit Gent, een jongeman die aardig thuis is in de literatuur in beide talen en in de medische wetenschap.

Het ga je goed. 27 augustus

Hij gaat naar Italië, voor het geval je iets via hem wilt schrijven. Ik denk dat hij via Augsburg zal gaan.

Aan de uitnemende doctor Bonifacius Amerbach. Bazel

6. In navolging van *Collected Works of Erasmus* zijn twee zinnen die op deze plaats worden aangetroffen in een achttiende-eeuwse druk weggelaten; zie de editie van Allen, dl. 10, p. XXIII-XXIV.
7. De herkomst van deze anekdote is niet bekend.
1. Opgedragen aan Johannes Dantiscus met brief 2643.
2. Zie brief 2666.
3. De *Epistolae palaeonaeoi*, gedrukt door Faber Emmeus (Freiburg, 1532). De eerste brief is nr. 2684.
4. Joachim Martens.

2704 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 27 augustus 1532

Een hartelijke groet. Ik had met de vorige beurs[1.] zorgvuldig opgelet dat er een brieven van mij in handen kwamen van de drukker Bebel. En toch heeft hij op een of andere manier een brief van mij te pakken gekregen en overhandigd aan de aartsbisschop van Canterbury, en een andere aan Thomas More, maar hij bracht geen enkel antwoord mee terug, behalve één brief van de aartsbisschop. Hij is, zoals iedereen zegt, een ongelofelijke sluwerd.[2.]

Ik kreeg een pot met suiker van de Portugese gezant,[3.] leerling en beschermheer van Resende. Je zegt dat ook jijzelf, mijn beste Schets, over een eervol geschenk denkt, maar als mijn middelen gelijke pas hielden met mijn bedoelingen, was het billijker dat ik jou iets als dank zou geven voor alle diensten die je mij hebt bewezen. Had de Portugese gezant maar Hollands linnen in plaats van suiker gestuurd!

Hieronymus Froben heeft geheel te goeder trouw het bedrag uitbetaald in florijnen van een deugdelijke soort met het juiste gewicht.[4.] Je hoeft geen twijfels te hebben als iets aan hem toevertrouwd wordt.

Ik heb deze Quirinus uit Holland,[5.] een nieuwe en nog onervaren dienaar, naar Engeland gestuurd in de hoop dat ik via hem meer zekerheid krijg. Want er zijn mensen die ik verdenk van pogingen om een wig te drijven tussen oude vrienden en mij.

Ik heb het huis zo verbouwd dat het vermoedelijk geschikt voor mij zal zijn.[6.] Mijn hart is echter in Vlaanderen en Brabant. Maar het lot staat in de weg.[7.] Ik wens je samen met je familie het allerbeste.

Freiburg, 27 augustus 1532

Vraag niets van Jan de Hondt. Hij heeft de verplichting van het jaargeld overgedragen op die driedubbel overgehaalde theoloog Pierre Barbier.[8.]

En Luis de Castro schijnt iets van de bisschop van Rochester[9.] gevraagd te hebben. Hij is niets verschuldigd.

Aan de voortreffelijke heer Erasmus Schets. Antwerpen

1. De voorjaarsbeurs in Frankfurt.
2. Vgl. het postscriptum bij brief 2530.
3. Pedro Mascarenhas.
4. Zie brief 2625.
5. Quirinus Hagius.
6. Zie brief 2517, noot 10.
7. Vergilius, *Aeneis* 4, 440.
8. Zie brief 2527, noot 6.
9. John Fisher.

2705 *Van Iñigo López de Mendoza*
Rome, 28 augustus 1532

Kardinaal Iñigo, bisschop van Burgos, groet Desiderius Erasmus zeer hartelijk

Onlangs heb ik u een brief met enkele aantekeningen van Zúñiga gestuurd, die van het keizerlijk hof naar u verzonden is door Valdés, zoals deze laatste mij in een brief had laten weten. Ik weet evenwel nog niet zeker of u ze hebt ontvangen en zou daar graag zekerheid over willen hebben; dan hoef ik namelijk niet langer bezorgd te zijn en te twijfelen of ik ze opnieuw moet sturen. Ik stuur u nu de rest, aangezien het door gebrek aan tijd niet mogelijk was ze toen allemaal over te schrijven (zoals ik u heb laten weten), omdat ze me pas kort daarvoor ter beschikking waren gesteld en de bode zo snel zou vertrekken dat het niet mogelijk was alles af te maken. Er waren eerder ongeveer tachtig aantekeningen verstuurd die uw scholia bij de brieven van Hieronymus betreffen. Wat nu verstuurd wordt zijn er 135 bij de annotaties op het Nieuwe Testament.[1] Maar ik ben erg bang dat u ze uiteindelijk belangrijker qua aantal dan qua inhoud zult vinden. In elk geval leek mij een aantal ervan (want het is beter dat u zelf over het geheel oordeelt) zodanig, dat de auteur zelf, als hij nog had geleefd, zich ervoor zou hebben geschaamd ze te verspreiden of aan u te sturen, of ik moet me erg vergissen. Toch heb ik besloten u alles in een keer te sturen; want ik wil mij niet bij andermans boek het recht toe-eigenen om te selecteren of te verwerpen, en ik wil ook niet dat u zou kunnen twijfelen aan mijn zorgvuldigheid. Maar het is aan u hierbij in alle vriendelijkheid en oprechtheid te overwegen hoeveel het uitmaakt of je iets op je studeerkamer voor jezelf van commentaar voorziet, ongeacht hoe, of dat je besloten hebt iets te publiceren wat door anderen beoordeeld kan worden. Als u verder misschien iets beledigends in de formulering aantreft wat niet geschrapt kon worden, moet u bedenken dat Zúñiga wilde dat het in zijn geheel vernietigd zou worden; ook mogen we niet verbaasd zijn dat een man die van nature driftig en onstuimig was, zich op papier en ook tijdens gesprekken volstrekt niet kon inhouden, aangezien niemand zonder gebreken wordt geboren en hij, met uitzondering hiervan, bij vrijwel al het overige wordt geprezen om de deugdzaamheid en rechtschapenheid van zijn leven en karakter. En niet anders was zijn sterven, zoals ik heb kunnen horen van degenen die erbij waren. Rest nog, mijn beste Erasmus, dat u mijn ge-

1. Vergelijkbare aantallen worden door Sepúlveda genoemd in brief 2637.

voelens voor u aanvaardt, van iemand die u en uw zaak als geen ander toegedaan is. Het ga u goed.

Rome, 28 augustus 1532

Aan de zeer geleerde en vermaarde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam

2706 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 29 augustus 1532

Een hartelijke groet. Ik zal zorgen dat je brief aan Sadoleto, samen met de boekjes, zoals je vanaf een papier hebt voorgezegd,[1] door een betrouwbare bode bezorgd wordt. Het is te hopen dat de succesvolle afloop van alles wat je via mij doet gelijke pas houdt met mijn bereidheid je bij alles ter wille en van dienst te zijn. Voor het geschenk betuig ik je oneindige dank. Het is uniek en boven elke Taag en Pactolus[2] te preferen, omdat je me er onsterfelijk mee hebt gemaakt. Ik ben verplicht je op mijn beurt iets te geven. Maar waarmee zal ik je terugbetalen, mijn beste Erasmus, aan wie ik zelfs mijn ziel allang verschuldigd ben? Tenzij je in je vrijgevigheid toestaat dat mijn schuld wordt vereffend met mijn respect en genegenheid voor jou, waarmee ik je als een godheid aanbid en vereer, zal ik sterven als de ondankbaarste van alle mensen; want behalve dat is er niets waarmee ik je kan afbetalen. Dat het een nogal kort briefje is, komt door het plotselinge onverwachte vertrek van Joachim van Gent;[3] ik verwachtte dat hij bij het middageten zou zijn (hij had daarmee ingestemd toen hij gisteravond jouw brief kwam brengen), maar nu laat hij weten dat hij van gedachten is veranderd en, omdat hij een reisgenoot heeft gevonden, zo snel mogelijk jouw kant op zal gaan. Het ga je goed, onvergelijkelijke beschermheer, mijn geliefde sieraad.[4]

Bazel. In haast. De dag na Sint-Augustinus, 1532

Basilius[5] groet je zeer hartelijk

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

1. Zie brief 2703, waarop deze brief het antwoord is. Voor de formulering zie Plinius, *Naturalis historia* 28, 11.
2. Rivieren die volgens de klassieke voorstelling goudzand meevoerden; zie *Adagia* 575.
3. Joachim Martens.
4. Horatius, *Oden* 1, 1, 2.
5. Basilius Amerbach.

2707 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 29 augustus 1532

Erasmus van Rotterdam groet Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van de zeer illustere koningin[1.]

Zeer geachte heer, ik schreef enige tijd geleden aan u en onze vriend Lieven;[2.] ik ben blij dat hij u dierbaar is en dat u voor hem zorgt. Ik hoor dat hij echtgenoot is geworden, hopelijk brengt het hem geluk. Blijf hem alstublieft met uw hulp en adviezen bijstaan. Ik stuur deze Quirinus[3.] van mij naar Engeland; als hij weer op de terugweg is kunt u met een gerust hart via hem terugschrijven, als er iets is wat u mij wilt laten weten. U moet het aangeven als ik de zeer illustere koningin of u ergens een plezier mee kan doen. Groet Lieven namens mij. Het ga u goed.

Freiburg, 29 augustus 1532

Ik heb *Een Bazelse tragedie*[4.] gestuurd, die ik nauwgezet heb beschreven, voor het geval u er kennis van wilt nemen. Het is een huiveringwekkende, verschrikkelijke misdaad, maar die het vermelden waard is.

2708 *Van Pietro Bembo*
Padua, 29 augustus 1532

Pietro Bembo groet Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Ik was hiervoor al op Viglius gesteld, want ik kende hem persoonlijk, omdat hij enkele malen naar me toe was gekomen en ik zijn wonderbaarlijk talent en de charme en elegantie van zijn conversatie had opgemerkt; bovendien was hij door het getuigenis van Georg von Logau, die geregeld bij me is, welkom (voorzeker!) en prettig gezelschap. Maar nu is hij mij door uw brief en aanbeveling[1.] nog veel dierbaarder geworden, en is er bovenop mijn eerdere welwillendheid tegenover hem een grote hoeveelheid genegenheid geko-

1. Maria van Oostenrijk.
2. Lieven Algoet.
3. Quirinus Hagius.
4. Brief 2698.
1. Brief 2681, waarop deze brief het antwoord is.

men. Ik wilde dat hij dat wist en stelde mezelf volledig ter beschikking van hem, zodat hij het recht zou hebben van mijn diensten gebruik te maken, als ik hem ergens mee kon helpen. Maar ik ben u ook dankbaar, omdat u, aangezien u mij hoogacht en ik u zeer liefheb, moeite doet om te zorgen dat we zelfs onze vrienden en kennissen met elkaar delen.

U schrijft over Rudolf Agricola dat u denkt dat wij hem wel kennen; inderdaad is hij van iedereen die in onze tijd leefde degene voor wiens werk ikzelf de meeste waardering heb. Als Viglius een dergelijke schrijver wordt, zal hij alle stemmen krijgen. Ook al heeft hij vaart, ik zal hem op uw advies blijven aansporen om de eerste prijs te behalen.

Het ga u goed. 29 augustus 1532. Padua

2709 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, begin september 1532]

Een groet. De arts Joachim[1.] gaf ons hoop dat je komt. Wij zijn als het ware van de kalkoven weer terug bij de kolenbranderij,[2.] van de apophthegmata bij de adagia.[3.] Als jij al wandelend door de vruchtbare velden van de rechtsgeleerden toevallig iets tegenkomt wat ik naar jouw idee zou kunnen gebruiken, geef het alsjeblieft aan me door, vriendelijk als je altijd bent. Het ga je goed.

Aan Bonifacius Amerbach

2710 *Aan Bonifacius Amerbach*

Deze brief is te vinden onder nummer 2730a.

1. Joachim Martens; vgl. het slot van brief 2706.
2. *Adagia* 1396. De tekst heeft ‘carbonarium’, vertaald is ‘carbonariam’.
3. Erasmus zal zojuist de tweede uitgave van de *Apophthegmata* hebben afgerond en begonnen zijn aan een nieuwe uitgave van de *Adagia*, die in maart 1533 zou verschijnen.

2711 *Aan Willem v van Kleef*
Freiburg, 1532

Deze brief is als opdracht afgedrukt bij de twee boeken die Erasmus in 1532 toevoegde aan een nieuwe druk van zijn verzameling *Apophthegmata.* De eerste druk was in 1531 bij Froben in Bazel verschenen met brief 2431 als opdracht.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de illustere jonge vorst Willem, hertog van Kleef, Gulik en Berg, graaf van Mark en Ravensberg

In de oudheid, zeer illustere vorst, niet alleen bij de Grieken maar ook bij de Romeinen, liet men bij rechtszaken voor de aanklagers en verdedigers een bepaalde hoeveelheid water door de waterklok lopen, om te voorkomen dat een overbodige woordenstroom de rechters zou vervelen en ook de zaak zelf zou benadelen, en ten slotte de weg zou versperren voor anderen die een pleidooi wilden houden. Maar bij filosofische voordrachten heeft men die gewoonte niet; daarbij mag zo lang gesproken worden als de toehoorder met enthousiasme in zich opneemt wat er gezegd wordt, vooral als er iets gezegd wordt wat bijdraagt tot de algemene ontwikkeling of een goed en gelukkig leven. Daarom gaf Plato Antisthenes, die te lang aan het woord was, op een heel elegante manier een waarschuwing: 'Je weet blijkbaar niet' zei hij 'dat de maat van een redevoering niet de spreker, maar de toehoorder is.'[1] Evenzo werd Carneades, toen hij al te luid aan het oreren was, door het hoofd van de sportschool verzocht zachter te praten; toen hij de man van de sportschool vroeg of hij een richtlijn kon geven, antwoordde die bijzonder ad rem: 'Je vraagt dat aan mij, maar daarvoor kun je beter bij je toehoorders terecht!'[2]

Tegenwoordig zien we dat sommigen niet met waterklokken, maar met zandlopers een feestmaal afmeten. Ik moet inderdaad zeggen dat dit zinvol is als je probeert sober te leven, en zelfs hard nodig, althans in het geval van mensen die nooit van tafel kunnen gaan tenzij ze als bloedzuigers zo opgezet zijn, dat ze bijna barsten en uit elkaar springen. Maar het zou volgens mij niet passen bij iemand die voorname mensen met een verfijnde smaak feestelijk wil onthalen. Zo iemand hoort de hoeveelheid die hij klaarmaakt af te meten aan de eetlust van de gasten. Maar bij deze stof nam ikzelf de rol van gastheer op me. Nadat ik de maaltijd die zoveel gangen had als er bedrijven in een komedie mogen, met een niet helemaal onbeduidend nagerecht had uit-

1. Stobaeus, *Florilegium* 3, 36, 22; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 334 E-F.
2. Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 4, 63; Plutarchus, *De garrulitate* 513 C; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB 4, kol. 337 E-F.

gebreid,[3.] meende ik mijn rol zo te hebben gespeeld, dat ik, zo niet een Lucullus, dan toch misschien een deftige gastheer met een goede smaak zou kunnen lijken. Ik was zelfs bang dat ik in de ogen van voorstanders van soberheid me eerder aan overdaad dan aan karigheid schuldig zou maken. Maar zodra het werk uitkwam, vond het zo gretig aftrek, dat men er de drukker meteen opnieuw om begon te vragen, of dit nu komt door de aard van de gekozen stof of, wat ik eerder denk, door de aard van uw persoon, zeer geachte vorst, want wij hebben er vertrouwen in dat u niet alleen het gebied waar u heerst, maar ook de wetenschap geluk zult brengen. Daarom hebben we aan de eerdere zes boeken, die we herzien en vermeerderd hebben, er twee toegevoegd, die u een souper, dessert of, zo u wilt, friandises kunt noemen, om bij het beeld van een gastmaal te blijven. Het ga u goed.

2712 *Van Ennio Filonardi*
Luzern, 2 september 1532

Voortreffelijke en zeer eerwaarde heer, geëerd als een broeder, ik heb uw brief ontvangen, die mij als altijd veel plezier deed. Maar omdat ik naar aanleiding daarvan over sommige dingen heb nagedacht die ik niet graag in een brief zet, en nu door allerlei besognes word opgehouden, stel ik een antwoord uit tot een ander moment.

Ik heb Henricus,[1.] een werkelijk volmaakt man, die ik hiervoor al heel goed kende, gezien en omhelsd, met des te meer genoegen omdat ons gesprek, naast de dingen waar ik het over had, op de situatie in Glarus kwam, hoe dat kanton door adviezen van hem en de zijnen weer tot bezinning kan komen.[2.] Als u bereid zult zijn hem bij deze verheven taak aan te moedigen, weet u dat u iets zult doen wat God behaagt en wat de paus zeer op prijs stelt. Wat het overige betreft kunt u binnenkort mijn mening verwachten. Intussen beveel ik mij en mijn dienstvaardigheid van harte in uw gunst aan; dat u lang in voorspoed mag leven.

Luzern, 2 september 1532

Uw zoon Ennio, bisschop van Veroli

Aan de voortreffelijke en eerwaarde heer Erasmus van Rotterdam, geëerd als een broeder

3. De eerste druk van de *Apophthegmata* bestond uit vijf boeken met nog een zesde dat als ‘nagerecht’ werd gepresenteerd.
1. Henricus Glareanus.
2. In Glarus werd zowel het protestantisme als het katholicisme officieel erkend.

2713 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 2 september 1532

Erasmus van Rotterdam aan Piotr Tomicki, bisschop van Krakau, vicekanselier van het Poolse koninkrijk

Een hartelijke groet. Ik ben zeer dankbaar, zoals ik hoor te zijn, voor uw gevoelens jegens mij, zeer illustere heer, die u ononderbroken handhaaft jegens Erasmus; iets wat u ook in uw laatste brief liet blijken, ook al was ik ook zonder brief daar allang geheel van overtuigd. Had ik maar iets in huis waardoor ik in staat was niet slechts met wederliefde, maar ook met een wederdienst te antwoorden!

De keizer zet hier, op initiatief van de paus, samen met de Duitse vorsten iets op touw;[1] hoe dat gaat eindigen, weet ik niet. Die kruistochten zijn voor ons vaak slecht afgelopen; en als men deze oorlog tegen de gehele Turkse heerschappij begint ten behoeve van de algemene christenheid, behoorde men het met instemming van alle christelijke koningen te doen; ze zeggen dat dit niet het geval is.[2] Maar als deze strijd om de Hongaarse Helena[3] gaat, waarom mengt de paus zich er dan in? Hij heeft twee gezanten bij de keizer, Girolamo Aleandro, aartsbisschop van Brindisi, een invloedrijk man, en een zekere kardinaal de' Medici, neef van Clemens, een knappe, robuuste en onstuimige jongeman.[4] Wanneer de ijsvogels[5] zich laten zien, is er hoop dat het rustig blijft; wanneer zulke vogels uitvliegen, valt er wat anders te verwachten. Het op de been brengen van een leger gebeurt zonder haast, het inzamelen van geld gebeurt met grote voortvarendheid. Weinig mensen voorspellen dat deze oorlog goed zal uitvallen; hopelijk bedriegen de voortekenen.

De sekten hier worden nu milder; wat ze hopen of vrezen is onzeker.[6] Als de andere partij nu ook eens dusdanig milder werd dat we allemaal terugkeren naar de christelijke saamhorigheid! Dit zou gemakkelijk kunnen, als zowel de aanzienlijken als het volk de wereld van zich afschudden en zich met oprechte gevoelens op Christus richten. Een dergelijke houding valt tot nu

1. *Adagia* 1568.
2. Dit doelt op de Engelse en de Franse koning; vgl. brief 2654.
3. Hongarije als inzet van de strijd tegen de Turken is vergelijkbaar met Helena om wie de strijd tegen Troje werd gevoerd.
4. Ippolito de' Medici.
5. De vogels die volgens de mythe hun nest op zee bouwen bij rustig weer, hier als beeld van de pauselijke gezanten.
6. Zie brief 2702, noot 2.

toe zelfs bij priesters en monniken eerder te wensen dan te bespeuren. De Heer zal iedereen een vrome en zuivere geest ingeven wanneer het hem goeddunkt en wij het verdienen.

Als u wilt weten hoe het met uw beschermeling gaat, ik ben nog steeds in mijn eigen huis aan het verbouwen, niet zonder grote ergernis en zeer ten koste van mijn gezondheid. Maar ik overweeg ermee te stoppen, niet omdat het klaar is wat ik wilde, maar omdat ik moe ben en de geldkist leeg is tot op de bodem. Als Uwe Hoogheid het goed maakt, is dat voor mij een reden tot grote vreugde, zeer geachte heer, aan wie ik om vele redenen respect verschuldigd ben.

Freiburg, 2 september in het jaar des Heren 1532

2714 *Van Christoph Eschenfelder*
Boppard, 2 september 1532

Een hartelijke groet. Ik betuig je oneindige dank en zal je mijn leven lang dankbaar blijven, zeer geleerde en dierbare Erasmus, dat je tussen al die belangrijke bezigheden door je verwaardigde mij met een heel aardige brief te vereren. Ik zou willen dat het voor je vaststaat 'hoe diep ik je in de uiterste hoeken van mijn hart heb verankerd'.[1] Polyphemus,[2] jouw, ja, ook mijn vriend, heeft me een groot plezier gedaan door bij jou de herinnering aan mij, die nog niet uitgewist was, weer boven te halen. Verder beleefde ik een enorm genoegen aan het lezen van de geestige en vermakelijke dingen die je over hem bedacht had. Je wilt graag weten hoe het met mijn twee jongste zonen is; de situatie is in het kort als volgt. De oudste, Balthasar, die al enkele jaren secretaris van de aartsbisschop van Trier is, heb ik toegezegd aan een rijk meisje met een eerlijk karakter, afkomstig uit een voorname, oude familie. Gabriel evenwel (want zo heet de ander), die zwakker van lichaam dan van geest is, heeft al een tijd geleden de wijding ontvangen. Voor mijn vrouw, deelgenoot van mijn genegenheid voor jou, heeft de naam van haar dierbare Erasmus van Rotterdam altijd een eerbiedwaardige klank en zij laat je hartelijk groeten. Als God je ooit bij ons aan land laat gaan,[3] wat naar wij hopen zal gebeuren, zullen we je met gejuich ontvangen en voor een schitterend onthaal zorgen. Moge de grote en almachtige Christus je tot glorie van zijn heilige naam zo lang mogelijk behoeden en bewaren.

1. Persius, *Satiren* 5, 27.
2. Felix Rex.
3. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 3, 338. Boppard ligt aan de Rijn.

Boppard, 2 september 1532

Je zeer toegenegen Christoph Eschenfelder, prefect van de stad Boppard en het tolhuis aldaar[4.]

Aan de zeer geleerde heer Erasmus van Rotterdam, toonaangevend op het gebied van waarachtige deugdzaamheid, te Freiburg im Breisgau, zijn zeer geëerde vriend

2715 *Van Georg Witzel*
Frankfurt, 8 september 1532

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, een hartelijke groet. Gegroet, man Gods![1.] Iemand die een beroemdheid gaat schilderen, aarzelt, peinst met een bezorgd gezicht, krabt op zijn hoofd, bijt op zijn nagels en brengt niet zomaar de hand naar het paneel, namelijk om het voorgenomen portret groots uit te werken - iets wat hij nauwelijks zou doen als hij iemand uit het volk moest afbeelden. Datzelfde overkomt mij nu bijna, Erasmus, nu ik op het punt sta u te schrijven. Het is geen moeilijke kwestie met een Satyr, een Silenus, een Pan om te gaan, maar het maakt veel uit hoe je een Jupiter, een Mars, een Neptunus behandelt.

Hoe hoog ik u acht, zal ik niet gemakkelijk onder woorden kunnen brengen. Misschien zou u het als uiterst bescheiden iemand niet goed vinden - en een ander zou het als vleierij kunnen opvatten - als ik u een zon en feniks van de christelijke wereld noem. Maar wanneer ik erover nadenk wat en hoeveel u de wereld hebt geschonken, moet ik wel concluderen dat u een dergelijke erenaam waard bent. Geen enkele sterveling is waarachtig ooit enige eer bewezen die u niet bij uitstek toekomt wegens de onvergelijkelijke hoeveelheid moeite en doorwaakte uren, waardoor ons de vrome en andere letteren zijn teruggegeven, niet zonder vijandige reacties. Socrates, Solon, Numa,[2.] Cicero en de bekende zeven wijzen van Griekenland[3.] hebben samen met een hele menigte filosofen niet zoveel voor de mensheid gedaan. Niemand van de theologen is, na de apostelen, zo nuttig geweest voor het christendom, of je nu de oude of de nieuwe schrijvers meerekent, zelfs zij niet die beroemd

4. D.i. ‘Amtmann’ en ontvanger van de tol in Boppard.
1. Aanduiding van iemand die door God gezonden is; zie o.a. 1 Koningen 13 en 2 Koningen 4.
2. Numa Pompilius.
3. Thales, Pittacus, Bias, Solon, aangevuld met Cleobulus, Chilon en Periander of anderen.

zijn om talloze waardevolle boeken, zoals die vier kerkleraren,[4] waarvan u er twee hebt overtroffen door hun met uw ophelderingen extra glans te geven. Kortom, niemand heeft zoveel bijgedragen als u. Weg met figuren als Hercules, Scipio, de Maccabeeën, Karel! Weg met figuren als Plinius, Gellius, Fabius,[5] Valla, Ermolao,[6] Rudolf,[7] tot aan Budé en Reuchlin toe! Niemand van hen, zelfs met de nijd als rechter, gaat u voorbij in werklust, dapperheid, roem wegens eervolle daden, voortreffelijkheid, waardigheid, geloof of leer. Als iemand dat laatste durft te ontkennen, moet hij als een volslagen gek beschouwd worden.

Waartoe, zegt u, zo'n schitterende lofrede, rechtstreeks aan u gericht? Ik weet, groot man, dat u die niet aanvaardt. Daarom is het mij om het even of ik ten overstaan van uzelf of van anderen uw lof zing. Moge God mij evenwel straffen als ik niet meen wat ik schrijf! Wat mij ertoe brengt dit te doen, is deels mijn liefde voor u, die steeds de drijfveer was om uw reputatie tegenover lastposten te verdedigen, en deels de situatie in het land. Vooral om dat laatste vond ik dat ik u moest schrijven, aangezien uw aandacht er volledig op gericht is die te verbeteren. U ziet wat de kerk voor aanblik biedt, u ziet waarmee haar vijand Satan haar bedreigt. Ze was voordat ze door de trouweloosheid van de sekten in het nauw werd gebracht al niet meer zichzelf. Nu is ze nog minder zichzelf en zo weinig gezuiverd dat ze soms zelfs onzuiverder zou kunnen lijken, niet zonder groot gezichtsverlies voor de godsdienst. Want zeg me, bij Christus' onsterfelijkheid, wat is er waar dan ook beter, vromer of lovenswaardiger geworden? Men begint integendeel nu ook de gebreken en smetten die de kerk ontsieren te verdedigen, zodat er al helemaal geen hoop overblijft dat de situatie de goede kant op zal gaan. Ik heb niet echt een antwoord op de vraag gevonden of die beklagenswaardige lieden dat uit haat jegens de sekten, uit blindheid of uit onnozelheid doen. U moet zoiets weten, aangezien u voortdurend en succesvol met hen geworsteld hebt. Ik ben vaak verbaasd, maar nog meer bedroefd, dat er christenen zijn die liever een bezoedeld dan een rein christendom willen en liever een christendom willen dat bij henzelf dan bij Christus past. We worden gedwongen die mensen zelfs theologen, ja, de enige wijzen te noemen, alles aan hun oordeel over te laten, alleen naar hen te luisteren en bijna voor hen te knielen. Wat een betreurenswaardige en zelfs uiterst betreurenswaardige staat waarin de godsdienst verkeert!

4. Ambrosius, Hieronymus, Augustinus en Gregorius. Erasmus verzorgde uitgaven van de eerste drie auteurs in respectievelijk 1527, 1516 en 1529.
5. Fabius Quintilianus.
6. Ermolao Barbaro.
7. Rudolf Agricola.

Maar het zal wellicht gepast zijn daar een andere keer een klaagzang over aan te heffen. U moet naar mijn idee aangespoord worden, Erasmus, om door te gaan met wat u doet. Vecht met beide handen, zet u met beide voeten schrap tegen zowel de schismatische als de sofistische[8.] leugens! Strijd voor de orthodoxie, sta pal voor de oude theologie![9.] U wordt van beide kanten aangevallen, ik weet het; vecht daarom aan beide kanten terug, sla aan beide kanten erop los, bemachtig aan beide kanten trofeeën! Grijp wat in het midden ligt en door beide partijen wordt goedgekeurd, en verdedig de buit. De sekten zijn een last voor de kerk; maar de barbaarse scholen[10.] berokkenen haar evenveel schade, zij het op een andere manier. De eerste werpen alles omver, de laatste ontheiligen wat bewaard was gebleven. De eerste dringen hun ideeën op, de laatste laten hun ideeën niet los. De eerste willen dat de wereld naar hun pijpen danst en de laatste ook. Geen van beide slaat de juiste weg in, beide partijen zijn eerzuchtig en verlangen naar macht. De ketters willen dat er niets van wat er in de kerk is onaangetast blijft; de theologen van de Sorbonne willen dat er niets wordt verwijderd. Daarom is niemand een geschiktere Palaemon,[11.] niemand een rechtvaardiger areopagiet,[12.] niemand een onkreukbaarder Amphictyon[13.] dan u, die een goddelijk man bent. Op het menselijke vlak bent u onze volledige toevlucht; u valt het onderzoek naar beide partijen toe. Want er leeft niemand in Europa die het geloof beter begrijpt (weg jij, jaloezie!) of er trouwer over waakt of het strenger beoordeelt, of dat nog beter zou kunnen dan u. Als er niet tegen de sekten opgetreden wordt, zijn we verloren; als de scholen niet aan banden worden gelegd, is het gedaan met het herstel van de kerk.

Het gros van de christenen is hopeloos in de war en hun gedachten gaan nu eens in de ene, dan weer in de andere richting. Eerst waren de misstanden binnen de kerk er de schuld van dat de mensen zich aan de sekten overleverden, aangezien die, zo leek het, alle zaken op een christelijker manier zouden regelen. Maar nu, nu de etter van de sekten naar buiten is gekomen, beginnen ze wijs te worden en blijven ze op de tweesprong staan, niet wetend wat ze voortaan moeten geloven of doen. Er zijn verschillende redenen waarom de sekten hun niet aanstaan, en er zijn verschillende redenen waarom ze

8. D.i. in de trant van de scholastiek.
9. Bedoeld zal zijn de theologie uit de tijd vóór de scholastici.
10. De universiteiten van de scholastische theologen.
11. Palaemon treedt in Vergilius, *Eclogae* 3, op als scheidsrechter bij de zangwedstrijd tussen Damoetas en Menalcas, die onbeslist eindigt.
12. Lid van de areopagus, het hoogste Atheense rechtscollege.
13. Degene die in het oude Griekenland het eerst de amphictyonie zou hebben ingesteld, een verbond tussen verschillende steden of gebieden met als doel het beschermen van een heiligdom.

het lastig vinden naar de kerk terug te keren. Ze deinzen terug voor al dat bijgeloof, al dat ceremonieel of liever gezegd het misbruik daarvan, verder voor niet gezuiverde preekstoelen en ten slotte voor het uiterst beschamende wangedrag van de geestelijkheid. Ze begrijpen dat ze in hun menselijkheid dwalen, maar ze zien niet waar ze naartoe moeten of hoe ze terug moeten gaan. Want ze zullen voortaan niet zo gauw de eerste de beste profeet die nu opstaat geloven, aangezien wij Duitsers als Epimetheus[14.] zijn. Des te meer ligt het op uw weg om met Gods hulp bijstand te verlenen en, zoals u ook doet, als redder op te treden in deze situatie van totale ontwrichting. Voltooi uw werk, wend de toorn van God af met vrome gebeden. Strijd in disputaties met de tegenstanders van de kerk en tegelijk met uw praatjesmakers.[15.] Prikkel de monarchen met voortdurende aansporingen zodat ze over deze uiterst belangrijke kwestie nadenken, herhaal dat socratische 'Denk goed na'.[16.] Help met adviezen, leg plannen voor, smeek, bezweer, werk u in het zweet, zodat de kerk beter bij haar Christus past, voor zover dat kan; want nu zijn haar godsdienstigheid en gedrag zo dat vrome mensen zich tegenover ongelovigen geweldig schamen.

Wat ben ik ongelukkig, omdat ik me voortdurend gekweld voel wegens de schandelijke smetten op het huis en de tempel van de grote en almachtige God. Die kwelling wordt nog erger gemaakt door degenen die er niet voor terugdeinzen ter verdediging van zulke smetten de degens met u te kruisen. Verontrustender is evenwel de goddeloosheid van een schisma, waar ikzelf ook een paar jaar geleden onverzettelijk aan vasthield. In de eerste plaats moet u mensen bij wie u dat kunt doen, mondeling en met zorgvuldig opgestelde brieven ertoe aanzetten een oecumenisch concilie niet alleen te overwegen, maar ook op tijd bijeen te roepen. Want met die remedie zullen de geschillen eerder beëindigd kunnen worden dan met de bitterheid van beledigingen waar alles nu van vervuld is. Wat een onherstelbaar verlies van zielen bij deze twisten! Wat een onuitsprekelijke ramp voor de godsdienst! Hoe geniet de duivel, lachen de Joden, applaudisseren de Turken! De schuld van dit onmetelijke kwaad zal op jullie hoofden neerkomen, jullie steunpilaren, die konden zorgen dat Christus' bruid in een betere toestand zou verkeren, maar het niet deden. Maar ik zou dwaas zijn als ik tegenover u onder tranen over haar lotgevallen vertel, aangezien u dat zelf overal uitvoerig doet. Moge de Heer u lange tijd bewaren tot nut van de apostolische kerk. Het ga u goed.

Frankfurt, Maria-Geboorte, 1532

14. Epimetheus dacht pas na toen de doos van Pandora geopend was.
15. Vertaling van het Griekse *mataiologos* ('ijdele prater', Titus 1:10), dat qua klank lijkt op *theologus*.
16. Vertaling van het Griekse *phrontison*.

Uw leerling en dienaar Georg Witzel

Aan de onvergelijkelijke heer Erasmus van Rotterdam, zijn leraar en meester die hij altijd zal eerbiedigen en liefhebben. Freiburg im Breisgau

2716 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 8 september 1532

Het kon niet treffender verwoord worden, zeer geleerde Erasmus, dan met uw vergelijking.[1] Zo perfect komen zij die de navolging van de Tulliaanse stijl als het hoogste goed beschouwen, in alles overeen met de sekte van de franciscanen. Rest nog dat ze zich ook met een of ander habijt van het overige volkje der studerenden onderscheiden. Wat betreft mentaliteit en gedrag stemmen ze zo overeen, dat ze door geen enkele religie nauwer met elkaar verbonden kunnen worden. Ik begon dat beter te begrijpen toen ik min of meer onder het mom van verzoening ophield me onverholen en openlijk te verzetten tegen hun hinderlijke bijgeloof op het gebied van de studie. Toch sta ik ook nu Logau of een willekeurige andere persoon van hetzelfde slag[2] niet toe zijn eigen kunnen te prijzen en daarbij tegelijk iemand die ikzelf liefheb en vereer roekeloos aan te vallen. Want met mijn voornemen om te veinzen wil ik niet de indruk wekken dat ik gemene zaak met hen maak of mensen verraad bij wie ik mij eenmaal heb aangemeld; niemand zal mij ooit bij hun vaandels vandaan kunnen halen. Dit is echter waarder dan waar,[3] dat ze nergens anders om het besluit hebben genomen Cicero zo op te hemelen, dan om de roem van Erasmus uit te wissen, omdat ze het niet kunnen hebben dat die zo'n hoogte bereikt. Ook konden ze geen geschiktere dekmantel vinden waaronder ze hun boosaardige jaloezie konden verbergen en argeloze beginnelingen in de letteren ervan afkonden houden u te bewonderen en te lezen. Want wat wil het zeggen dat ze degene over wie ze het voortdurend hebben alleen maar prijzen in combinatie met een aanmerking op uw werken? Maar in werkelijkheid geven ze die in de ogen van eerlijke literatuurcritici alleen maar meer glans, omdat ze, wat ze tegenover anderen op een gemene manier bekritiseren, met graagte binnenskamers lezen, en ze vorderingen maken dankzij uw boeken. Dat nare gedrag is des te verwerpelijker, omdat het verbonden is met ondankbaarheid.

1. Zie het begin van brief 2682, waarop deze brief het antwoord is.
2. Letterlijk ‘van hetzelfde meel’; zie *Adagia* 2444. Bedoeld zijn ciceronianen zoals Logau.
3. *Adagia* 3802.

Ook schaamde die ene persoon, wie het ook was, zich niet overduidelijk de waarheid te verdraaien, die onlangs dat schotschrift durfde te publiceren dat wemelt van laster en leugens.[4] Hij werpt u daarin voor de voeten dat u het stralende licht van Cicero wilde verduisteren, zodat alleen uw boeken nog gelezen zouden worden. Terwijl zijzelf om geen andere reden alleen hem naar het Capitool van de Latijnse taal proberen te leiden om daar Erasmus' Terminus[5] te verstoten. Terminus veroverde die plek niet door het te kwader trouw voortzetten van bezit, maar eigende zich op zeer rechtvaardige gronden toe wat door geleerden bij stemming was toegewezen en met eeuwige geschriften was gewaarborgd. Werkelijk, die persoon begon zijn verhaal fraai en kunstig door het werk een verzonnen titel te geven. Want wie heeft zo'n brutale mond dat hij zonder masker publiekelijk zulke grove leugens en lasterlijke beledigingen naar iemands hoofd durft te slingeren? Erasmus las geen Aristoteles,[6] en die peroon, die met laster en valse verwijten roem najaagt, wil de schijn wekken dat hij dat wel deed, terwijl de leer van de peripatetici juist bestaat in het naspeuren van de waarheid. Lieve help! Wat een intelligente, ciceroniaanse redenaar! Geef hem het stokje van de censor![7] Laat hij de gids bij onze studie zijn! Laat hij de toetssteen van de geleerden zijn! Laten we van hem welsprekendheid leren! De roem van een tegenstander bekritiseren houdt evenwel in dat je jezelf bij weldenkende mensen te schande maakt en, zoals dat heet, in de schaal spuwt.[8] Dat is wat deze man doet; door iemand evidente onwaarheden voor de voeten te werpen en in het wilde weg kwaad te spreken, bevrijdt hij de beschuldigde van de last van het weerleggen en rechtvaardigen, en wel zo dat hij diens zaak niet beter had kunnen steunen en zijn eigen reputatie niet meer had kunnen beschadigen dan door zo aan te vallen.

Tot nu toe heeft niemand hier het boekje gezien, voorzover ik kon nagaan. Maar als de rest hetzelfde is als de punten die u in het kort noteerde, is er geen reden om er erg naar uit te zien. Zelfs liet niemand hier blijken dat hij ervan gehoord had, totdat Eppendorf aan Logau had geschreven. Want ik heb er niets over gezegd, zodat ik iets kon uitvissen om aan u te vertellen, en degenen die jaloers zijn op uw roem geen reden tot leedvermaak gaf. Zij hadden er evenveel plezier in te horen dat er een nieuwe vijand tegen u was opgestaan als Logau had in het vertellen. Toen hij ook mij daarover had be-

4. Scaligers *Oratio*; zie brief 2564, noot 2.
5. Erasmus' motto was ‘Cedo nulli’, met een afbeelding van Terminus.
6. Dit is een van de beschuldigingen uit de *Oratio*; zie brief 2682.
7. *Adagia* 3726.
8. Niet bij de *Adagia.* De strekking zal zijn ‘het voor zichzelf bederven’.

richt, zei ik: ‘Het verbaast me dat Giulio[9.] het hier voor ons verborgen houdt.’ Hij zei dat het Camillo niet was. ‘Jij hebt toch vaak tegen mij gezegd dat hij iets tegen Erasmus aan het uitbroeden is. En het werk is in Frankrijk verschenen, waar hij net vandaan komt en waar hij probeert zijn geleerdheid te verkwanselen.’ Op dat moment begon hij zelf ook te twijfelen. Nadat we uitgebreid over de kwestie hadden gepraat, kwamen we overeen dat we samen bij Camillo langs zouden gaan, die kort daarvoor uit Venetië hierheen was verhuisd. Na een lange beschouwing over het theater, dat nog niet af is, droeg Camillo een gedicht van hemzelf voor dat aan Bembo gericht was, met als onderwerp dat grootse werk. Uiteindelijk begon Logau over het pamflet, hij gaf de titel en voegde iets over de inhoud toe. Waarop hij, hoewel een en al aandacht, helemaal niets[10.] antwoordde. ‘Ik geloof’ zei ik ‘dat Béda erachter zit, of dat een van Pio's huurlingen[11.] zijn meester heeft willen wreken.’ Toen hij ook hier niet op inging, zei Logau: ‘Er zijn mensen die, misleid door de naam, denken dat u de auteur bent.’ Maar hij bracht het gesprek op een ander onderwerp en liet ons de hele tijd in dezelfde onzekerheid door niets toe te geven of te ontkennen, maar het leek alsof hij wat twijfelde en bezorgd was over enkele haastig bij elkaar gegraaide papieren.

Hij kwam in Venetië geregeld bij Asulanus[12.] over de vloer. Die zei dat hij een of ander kasboek gevonden had, waarin zijn vader[13.] het aan u uitbetaalde honorarium had genoteerd. Volgde hij maar liever zelf de spaarzaamheid van zijn vader na, want daar was de wetenschap in zeker opzicht bij gebaat, aangezien hij er alles doorheen jaagt met dobbelspel dat bij de wet verboden is. Nu heeft hij beloofd zijn leven te beteren en de uitgeverij nieuw leven in te blazen. Lazzaro[14.] heeft aangeboden hem te helpen. Want Egnazio heeft 's mans gedrag allang verfoeid; toch heeft hij Aldus' zoon[15.] bij zich in huis en zorgt hij voor diens opleiding. Hij moet vreselijk lachen om het theater van Giulio; die weet dat en de ander verhult het niet, want hij vertrouwt op het grote gezag dat hij bij de Venetiaanse patriciërs heeft en ook door zijn leeftijd durft hij vrijuit te spreken, zodat hij zelfs de kopstukken van de ciceroniaanse sekte niet spaart. Het staat voor mij vast dat deze Giu-

9. Giulio Camillo.
10. ‘ne gry quidem’; zie *Adagia* 703.
11. Zie brief 2329, dl. 16, p. 261.
12. Na de dood van Andrea Torresani uit Asola in 1528 werd de drukkerij voortgezet door zijn beide zonen, Gianfrancesco en Federico, die eveneens Asulanus werden genoemd.
13. Zie voorgaande noot.
14. Lazzaro Bonamico.
15. Waarschijnlijk Paolo Manuzio.

lio Camillo het een en ander tegen u heeft geschreven.[16.] Maar u weet welke gewoonte deze mensen hebben. Als ze namelijk iets schrijven, willen ze het genoegen hebben het voor te dragen voor mede-ingewijden, om van hen 'Prachtig!', 'Heel goed!', 'Juist!' te horen. Ze vinden het gewone volk onwaardig om met ongewassen handen die goddelijke werken aan te raken. En Giulio wil dat alleen koningen lezen wat hij schrijft, want alleen omwille van Frans[17.] bouwt hij dat kunstige theater. De Fransman evenwel via wie ik hier uw eerste brief ontving,[18.] zegt dat het niet het werk van één persoon is, maar van velen, en voortkomt uit een samenzwering van Béda- en Budé-aanhang, die hun achterklap gebundeld hebben in één boekwerk. Hij zegt dat hij al twee jaar geleden merkte dat sommigen bezig waren zoiets op touw te zetten; hij wilde echter geen namen noemen uit vrees dat ik het door zou vertellen. Als ik betrouwbare informatie heb, zal ik die niet voor u verborgen houden.

Ik ben u zeer dankbaar dat u met uw aanbeveling de weg voor mij hebt vrijgemaakt om kennis te maken met Bembo. Daarvoor had ik namelijk niemand anders dan Logau via wie ik contact met hem kon leggen, en hij is wel de laatste bij wie ik in het krijt wil staan. Toen Bembo, vertrouwend op die aanbeveling van u, mij welwillend zijn vriendschap en hulp aanbood, begon ik hem te polsen over bepaalde Griekse boeken op het gebied van civiel recht, die volgens zeggen bewaard worden in de bibliotheek van Sint-Marcus, die ooit van kardinaal Bessarion was en die hij beheert. Hij gaf me enige hoop dat ik er tenminste nog achter zal komen wat de inhoud is en dat ik ze zal kunnen inzien; ik durf namelijk niet te hopen dat ik ze mag gebruiken en er profijt van hebben.

Verder weet ik uit brieven van u aan hem[19.] en aan anderen hoezeer u niet ophoudt uw Viglius lief te hebben en hem lof toe te zwaaien. Ook al verdien ik die allerminst, toch moet ik mezelf wel gelukwensen dat zo iemand mijn pogingen prijst, en ik ben graag tevreden als alleen dat de beloning is voor alle inspanning uit het verleden. Maar in de toekomst zal ik steeds meer mijn best doen om ik in elk geval op een deel van uw lofprijzingen aanspraak te kunnen maken. Want ik ben bang dat ik vergeefs naar de reputatie van Rudolf streef. Door zijn voorbeeld word ik evenwel gesterkt in mijn overtuiging dat de aard van mijn vaderland geen belemmering zal zijn bij deze wedloop op het terrein van de wetenschap. En ik heb in elk geval nooit aan die god

16. Zie brief 2632, noot 10.
17. Frans I, koning van Frankrijk
18. Pierre Mondoré.
19. De brief aan Bembo is nr. 2681. Zie de noten aldaar voor toelichting bij deze alinea.

geofferd die de talenten uit onze streek laag bij de grond houdt en niet duldt dat ze zich verheffen tot enig aanzien op literair gebied. Juist om dat te vermijden leef ik nu al meer dan twaalf jaar als balling in het buitenland, hoewel ik nog steeds op een leeftijd ben dat de pretor volledige schadevergoeding toekent.[20.] Daarom heb ik tot nu toe steeds mijn gezondheid behouden, die nooit ook maar met ziekte in aanraking is gekomen, zodat ik niet bang ben dat ik maar kort te leven heb. Hoewel ik het allerminst erg zou vinden voorzien van het epitaaf van Vergilius te sterven: 'Het lot zal hem slechts aan de wereld laten zien en hem niet langer laten blijven'.[21.] In uw genegenheid paste u dat zonder dat ik het verdiende op mij toe.

Ik merkte door een brief van Zasius ook hoe u mij tegenover hem geprezen hebt, aangezien hij bereid is mij bij zijn leven als zijn opvolger aan te wijzen.[22.] Maar wat mijn mening in dezen is, heb ik eerder aangegeven; ik geef Zasius nu uitgebreider antwoord en bedank hem ten zeerste. Ik ben blij dat u aan Crisostomo[23.] hebt geschreven; aan het contact met hem, dat dankzij uw brief tot stand kwam, heb ik namelijk erg veel gehad. Hij bezit een volledig leven van Cyprianus, beschreven door Pontius;[24.] hij heeft ook enkele boeken van Ambrosius tegen de arianen;[25.] hij beloofde die te zullen geven, als u dat zou willen.

U hebt Johann Georg Paumgartner, een jongeman die uw genegenheid waard is, om twee redenen gelukkig gemaakt: u hebt hem een brief van u waardig gekeurd en u hebt hem geliefder bij zijn vader gemaakt door iets aardigs te zeggen over de vorderingen die hij maakt bij de studie.[26.] Geloof me, er is bijna geen talent te vinden dat beter ontwikkeld is en er zijn bij hem van nature uitermate goede eigenschappen aanwezig; elk van beiden doet zijn best die zo te leiden dat ze veel vruchten zullen afwerpen, zijn vader met niet aflatende oplettendheid en zijn leraar[27.] met gedegen onderwijs. Zij allen danken mij hartelijk, omdat ik zijn wens kracht bijgezet heb door bij u een goed woordje te doen; ik bedank op mijn beurt u, omdat u niet alleen zelf genegenheid voor mij voelt, maar met uw gunsten ook de welwillend-

20. Dit betekent dat Viglius nog geen 25 jaar oud was; zie brief 2632, noot 4.
21. Vergilius, *Aeneis* 6, 869-870, waarop Erasmus in brief 2681 zinspeelde.
22. Zie brief 2418.
23. Giovanni Crisostomo Zanchi.
24. Pontius van Carthago, *Acta martyrii Cypriani.*
25. In brief 2885 aangeduid als *Sermones contra arianos.*
26. Zie brief 2683. De vader is Johann (II) Paumgartner.
27. Dit is Viglius zelf.

heid van anderen tegenover mij aanwakkert. Ik smeek u dat ook altijd te blijven doen. Er zijn velen die mij om u genegen willen zijn.

Maar wanneer ik denk aan uw leeftijd en uw voortdurende werkzaamheden op literair gebied, hoeveel mensen u schrijven, hoe u wordt afgeleid omdat u moet terugschrijven, kan ik mezelf nauwelijks mijn al te lange brief vergeven. Er zijn er evenwel twee die mij dagelijks hier in huis met een verzoek lastigvallen; ik had allang gedaan wat ze wilden, als ik niet bang was geweest dat ik een keer mijn goede naam zou verspelen als ik u al te vaak last bezorg. Toch zult u het me gemakkelijker vergeven, als u weet wie het zijn en hoezeer ik door hechte vriendschap aan hen verknocht ben, en hoezeer ze u bewonderen. De vader van de een[28.] is Pieter van Griboval, schatmeester van Vlaanderen, die ze gewoonlijk ontvanger-generaal noemen. De jongeman is niet alleen van hoge geboorte en rijk, maar ook zeer leergierig en ontwikkeld. Hij schrijft elegante en goed lopende poëzie, vol sententiën, zodat ik me verbaas over zijn vroegrijpe wijsheid. In Leuven had hij als leraar Pieter de Vriendt en Goclenius. In Orléans woonde hij bij Bérault, daarna volgde hij samen met mij colleges bij Alciati in Bourges. Omdat hij altijd zeer op mij gesteld was, volgde hij mij ook hierheen, naar Italië. Hij had al vaak uitgekeken naar een moment waarop hij mij zover kon krijgen dat ik hem bij u zou aanbevelen. Laatst liep het gesprek zo dat ik klaagde over de weinig toeschietelijke houding van onze landgenoten tegenover mannen die bekend staan om hun geleerdheid. Ik bracht onder andere naar voren hoe onrechtvaardig het is dat de schatmeesters en andere hoge functionarissen in de Lage Landen, u het keizerlijk jaargeld niet willen betalen. Hierop riep hij meteen uit: ‘Als toch eens voor mij en mijn vader de eer weggelegd zou zijn, dat wij met die taak Erasmus' dank oogsten!’ Ik prees zijn houding en woorden en spoorde hem aan deze kans met beide handen te grijpen, omdat hij u al een hele tijd zo graag wilde schrijven. Daarom moet u, als u het goed vindt dat hij dit plan uitvoert, met een brief van u en met advies het enthousiasme van de jongeman sturen en aanmoedigen. Zijn vader is niet alleen een zeer invloedrijk persoon maar ook een heel vriendelijk iemand, die deze zoon liefheeft, omdat hij behalve hem er slechts één heeft, die evenwel jonger is, zodat hij zijn hoop vooral op hem gevestigd heeft.

De ander,[29.] van wie u de brief voor u hebt liggen, is nu voor het vierde jaar bij mij; en u hebt hem gezien, want hij is degene die in gezelschap van Glareanus met mij bij u terugkwam. Hij is de zoon van een nicht van Anton Fugger;[30.] op diens kosten studeert hij, wegens de verdienste van de vader en

28. Florens van Griboval.
29. Johann Georg Hörmann.
30. Barbara Reihling.

het talent van de jongen. De vader[31.] speelt sinds jaren een belangrijke rol bij de firma Fugger; Anton heeft een nauwe band met hem en beheert zijn hele vermogen met gebruikmaking van zijn advies en ervaring. Hij is ook zelf erg rijk en niet de minste mecenas van geleerden, ook kent hij behoorlijk Latijn, de taal waarin hij mij altijd schrijft. Hij heeft mij vaak dringend verzocht zijn zoon bij u aan te bevelen. Hij had dat via Anton willen doen, als ik hem niet geschikter had geleken; mij kwam die taak zelfs in het bijzonder toe, omdat ik hem, wiens studie ik steeds heb begeleid, ook de eer zou bezorgen dat u hem een brief waard acht. Hij maakt aardige vorderingen op het gebied van civiel recht, waarbij ik zijn docent ben. Op literair gebied is er niet helemaal de juiste basis; ik heb geprobeerd hem en passant zoveel mogelijk te verbeteren en heb hem aan het lezen van betere auteurs laten wennen, zodat ik hoop dat hij, ook al weet hij niet zoveel als Aulus Cascellius, toch ooit iets te betekenen zal hebben.[32.] Gun dit Anton dus, onvergelijkelijke beschermheer, geef toe aan het verlangen van de vader, Georg Hörmann, luister naar de smeekbeden van uw vriend Viglius, zodat ook deze jongen met een briefje van u wordt aangezet tot studeren. U weet dat het mijn taak is - een taak die ik met groot enthousiasme vervul - de naam Erasmus door te geven. Aan wie zou ik die echter liever willen doorgeven dan aan hen, van wie ik beslist enige verwachtingen heb en bij wie ik een uitmuntende aanleg bespeur? Ook zullen ze ooit op hoge leeftijd in staat zijn de herinnering aan Erasmus wakker te roepen en hem te verdedigen tegen lieden die de gewoonte hebben geesten aan te vallen.[33.]

Als Alciati een salaris van duizend dukaten wil verdienen, zal hij de komende winter hierheen verhuizen.[34.] Want dat is het bedrag waartoe het bestuur van de universiteit heeft besloten. De medici maken zich grote zorgen over Manardo als opvolger van Matteo Corti, maar hij laat zich niet voor minder inhuren. Ik hoop dat we volgend jaar een druk bezochte, alom bekende universiteit zullen hebben. Sinapius zal je terugschrijven zodra hij iets weet over Manardo. Het is een zeer vriendelijke jongeman, die onder de medicijnenstudenten bijna de eerste plaats bezet. Hij vroeg verder of ik je hartelijk wilde groeten. Ik beleef veel plezier aan het contact met Ephorinus. Qua karakter is Rupilius zijn evenbeeld, die voor niemand van ons onderdoet als het gaat om werkelijk uitzonderlijke genegenheid voor Erasmus. Het ga je goed.

Padua, 8 september 1532

31. Georg Hörmann.
32. ‘ook al weet hij... zal hebben’: vgl. Horatius, *Ars poetica* 371-372.
33. Vgl. *Adagia* 153.
34. Alciati ging in 1533 niet naar Padua, maar naar Pavia.

2717 *Van Jan Boner*
Padua, 9 september 1532

Een groet. Philippus, koning van Macedonië, beleefde stellig niet zoveel genoegen aan zijn overwinningen als ik aan uw brief; ook al was mijn hart door verdriet verwond geweest wegens het overlijden van mijn zeer geliefde moeder[1] (die moge leven voor God), toch was hij een zoete troost voor me en had hij mijn geest, die al helemaal door droefheid verzwakt en ineengezonken was, verkwikt en opgericht.

U schrijft, zeer geachte heer, dat er geen reden is waarom we[2] u met recht zouden bedanken, maar u schrijft dat eerder uit bescheidenheid dan naar waarheid. Want het aantal weldaden en diensten die u ons hebt bewezen is zo groot, ik denk niet dat ik daar nu iets tegenover kan stellen; dat zal ik evenwel ooit een keer doen, zo goed en zo kwaad als ik kan, wanneer mijn vermogen en mijn jaren zijn toegenomen. Ik breng u ook oneindige dank voor uw zo vriendelijke vermaning, werkelijk van een vader aan een zoon, die altijd een aansporing voor me zal zijn om me deugdzaamheid en goed gedrag eigen te maken.

Nu vraag ik u ten slotte zich geen zorgen te maken over de Terentius.[3] Ik kreeg namelijk laatst een brief van mijn vader waarin hij de Terentius noemde, in het bijzonder dat hij nog steeds niet is aangekomen en hem onbekend is; dat hij niettemin wil zorgen dat het niet zal lijken dat u uw bereidwilligheid en vriendelijkheid hebt besteed aan zonen van een ondankbare vader. Het ga u intussen goed, en neem me mijn beknoptheid niet kwalijk; het was immers deels schroom, deels zelfs angst die me ervan weerhield te schrijven. Nogmaals, het ga u goed en beschouw mij samen met Anselmus[4] als in uw gunst aanbevolen.

Padua, 9 september 1532

Jan Boner, u zeer toegedaan

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, de grootste geleerde die de wereld heeft gekend, een in alle opzichten te eerbiedigen vader en leermeester. Freiburg im Breisgau

1. Zofia Bethmann, overleden op 5 mei 1532.
2. Zie brief 2520, noot 1.
3. De uitgave die Erasmus met brief 2584 aan Jan en Stanisław Boner had opgedragen. Hun vader, Seweryn Boner, bedankte Erasmus op 12 april 1535 met brief 3010. Hij schrijft dat het boek pas na anderhalf jaar was aangekomen.
4. Anselmus Ephorinus.

2718 *Van Stanisław Aichler*
Padua, 9 september 1532

Een groet. Het mag u allerminst verbazen, geleerdste van alle mensen, dat ik tot nu toe niets heb geschreven. Het kon niet - bij Hercules! - door de ziekte waaraan ik de laatste tijd heb geleden. Die was zo ernstig en vervelend, dat ik onmogelijk naar behoren een briefje aan u had kunnen opstellen. Daar was ik erg bedroefd en treurig om, vooral omdat ik zag dat mijn leraar en Jan u wel schreven.[1] Ik dacht bij mezelf: 'Ach! Moet alle geluk zich tegen mij alleen keren,[2] zodat ik die unieke gunst van de fortuin, kostbaarder dan de grootste rijkdom, misloop?' Maar aangezien ik nu, de goden zij dank, weer helemaal beter ben, kon ik niet anders dan u schrijven; ook al stonden eerbied en schroom het niet toe, toch werden beide overwonnen door de warme genegenheid die ik u toedraag, die niet toeliet dat ik langer zweeg. Zij merkte immers, toen we bij u verbleven,[3] dat uw aangeboren vriendelijkheid en de welwillendheid die u iedereen altijd gelijkelijk betoont, zo groot zijn, dat mijn onbeschaamdheid, mijn onhandigheid en ten slotte mijn duidelijk ongeletterde brief niet tot ergernis of verachting bij u zouden leiden.

U moet weten dat we het erg naar onze zin hebben, bovendien dat we ongestoord vaart houden bij de studie, zorgvuldig aandacht aan de Italiaanse muzen besteden en ten slotte u als een zeer vriendelijke gastheer, ja, zelfs als een vader en leermeester liefhebben en omhelzen, want we zijn niet vergeten hoe gastvrij, vriendelijk en liefdevol u ons ooit hebt bejegend. Daarom vraag ik u één ding: wees zo goed me mijn zwijgzaamheid te vergeven, en het niet aan nalatigheid of vergeetachtigheid toe te schrijven dat ik toestond dat Jan me voor was met een brief; laat die misstap ten slotte voor u geen reden zijn om mij niet langer uw gebruikelijke genegenheid te betonen. Het zou niet gebeurd zijn als de ernst van de ziekte niet in de weg had gestaan. Ik moest verdragen wat niet te vermijden was. Ik vraag u nadrukkelijk zich bij ontvangst van deze brief niet te ergeren; mocht er ergens iets zijn wat uw fijngevoelige oren onwaardig is, vergeef het de zwakte van mijn bescheiden talent, dat nog steeds worstelt met een gebrekkige stijl. Moge de grote en almachtige Christus u voor ons tot op hoge leeftijd in gezondheid behoeden en bewaren, u, in wiens gunst ik geheel en al aanbevolen wil zijn.

Padua, 9 september in het jaar van ons heil 1532

1. Zie brief 2658 van Jan Boner, waaruit blijkt dat Anselmus Ephorinus ook rond die tijd heeft geschreven.
2. De formulering is ontleend aan Terentius, *Eunuchus* 324-325.
3. Zie brief 2520, noot 1.

Stanislaus Glandinus,[4.] u zeer toegedaan

Aan de grootste geleerde die onder de zon heeft geleefd, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn in alle opzichten te eerbiedigen vader en leermeester

2719 *Van Pierre du Chastel*
[Freiburg], 17 september 1532

Een hartelijke groet. Ik herinner me, zeer geachte heer, dat ik, toen ik vrijwel nog een kind was, onder het luisteren naar uw *Gesprekken* af en toe zei: 'Als het toch ooit mocht gebeuren dat ik die man, die mij op afstand zo zorgvuldig leert spreken, in het echt hoor spreken! Dan zou ik mijn oren en mijn hart geheel verzadigen met die hoorbare, ware stem zelf, die alleen op papier al zo'n onvergelijkelijke liefde voor zichzelf opwekt.' Toen reeds zei een of andere goede genius dat ik vol goede moed moest zijn, waarmee hij bedoelde dat het weliswaar niet voor het grijpen lag waar ik om vroeg, maar dat het na verloop van tijd binnen bereik lag; zoveel vertrouwen gaf hij mij in uw vriendelijkheid. Hoewel die zonder twijfel tegenover iedereen zeer groot is, heeft ze zichzelf in elk geval tegenover mij, omdat ik het volstrekt niet verdiende, vrijwel overtroffen. U gunde me niet alleen een gesprek, wat ik misschien ooit had durven hopen, maar stuurde me zelfs een briefje, en wel eigenhandig geschreven. Maar zelfs die twee dingen vond Uwe Excellentie niet genoeg, u voegde er zelfs een derde aan toe, om me nog meer aan u te verplichten, namelijk een zeer elegant boekje.[1.] Ik ben niet zozeer van plan nu te proberen met woorden of metterdaad te laten zien hoeveel ik voor dat alles verschuldigd ben aan uw welwillendheid jegens mij, die spontaan was. Ik erken dat eerder in gedachten. Hopelijk neemt u een keer de proef op de som; u zult merken hoe oprecht Pierre du Chastel zijn hele leven Erasmus heeft liefgehad. Er zijn helemaal geen woorden nodig; tik om te horen hoe ik klink,[2.] als zich een keer iets voordoet wat gebruikmaking van mijn geluid wenselijk maakt. Misschien is het wat overmoedig van me u te schrijven, maar ik wil liever in dit opzicht een fout maken dan niet op deze manier blijk

4. Latinisering van Stanisław Aichler.
1. Blijkens brief 2720 een exemplaar van de zojuist verschenen tweede uitgave van Erasmus' *Apophthegmata.*
2. Zoals iemand die een aardewerken pot koopt ertegenaan tikt om te horen of hij heel is en van welke kwaliteit hij is. Zie Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 6, 30; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 174 D-E.

geven van mijn gevoelens voor u. Bovendien wil ik dat deze brief een soort contract is waarin mijn verplichtingen tegenover u zijn vastgelegd, die ik u zolang als ik leef naar vermogen zal nakomen. De grote en almachtige God moge u zo lang mogelijk in goede gezondheid bewaren voor de zaak van de literatuur. Het ga u goed.

Op onze kamer, 17 september 1532

Uw dienaar Pierre du Chastel

Aan die unieke parel van de hele wereld, de heer Erasmus van Rotterdam

2720 *Aan Pierre du Chastel*
Freiburg, 24 september [1532]

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer edele jongeman Pierre du Chastel

Het verbaast je misschien, mijn beste Pierre, dat ik niet meteen bedankte voor je verfijnde geschenken en je nog verfijndere brief,[1] maar ik had op dat moment last van dubbel ongemak. Want bovenop de verkoudheid die een verschrikkelijke kwelling was kwam ook nog een nieuwe vracht werk, die op zichzelf al een actieve, onverzwakte geest zou vergen. Want ik moet wederom opnieuw[2] de *Adagia* ter wereld brengen.[3] Dat werk stond me te wachten toen ik al uitgeput was van de rapsodie van apophthegmata.[4] Dat is de manier waarop Erasmus op adem mag komen! Dit alles moet ik dus slikken, aangezien ik mijzelf voor dit stuk grond heb opgegeven.[5]

Nu mijn gezondheid dus een beetje beter begint te worden en de werkdruk afneemt, heb ik die brief van je, mijn beste Du Chastel, die volgens jou als een onderpand van je voortdurende trouw en welwillendheid tegenover mij gezien moet worden, met plezier herlezen. Dat is niet alleen omdat hij mij als in een spiegel je werkelijk zeldzame en (ik zou bijna zeggen) door het lot bepaalde genegenheid voor mij toont, maar ook omdat hij, versierd met kleurrijk inlegwerk van Griekse woorden, laat zien dat je met even groot

1. Brief 2719.
2. Grieks *authis au.*
3. Zie brief 2726.
4. Zie brief 2711.
5. Erasmus vergelijkt zich met een lijfeigene (*adscriptus glebae*), waarbij hij Froben de rol van grondbezitter toebedacht zal hebben, aan wie hij met de grond die hij bewerkt toebehoort.

enthousiasme met beide talen bezig bent. Daarom lijk je me beslist uitzonderlijk gezegend, omdat God je in de bloei van je leven juist deze liefde heeft ingegeven, zodat je het fijner vindt in de tuinen van de muzen te wandelen dan je kostbare tijd te verdoen met drinkpartijen of dobbelen. Mijn *Gesprekken* konden de indruk wekken onder een ongunstig gesternte en met een kwade genius te zijn geboren, als ik daarmee niet jou (zoals je schrijft) en nog vele anderen zoals jij aan mijn kant had gekregen. Want aangezien het volgens het spreekwoord zelfs Jupiter niet door het lot vergund is iedereen te behagen,[6.] is het geen geringe troost het stemsteentje[7.] van een aantal eerlijke mensen verdiend te hebben. Hopelijk is de inhoud zodanig dat wat bij je in de smaak viel toen je een kind was (zoals je schrijft), voortdurende goedkeuring verdient. Er zal namelijk een moment komen dat ook jij misschien zult zeggen: 'Mijn leeftijd, mijn ideeën zijn veranderd.'[8.] Ik weet niet wat je in de *Gesprekken* hebt gezien, misschien heeft liefde je ogen misleid; zij vindt vaak, zoals die Siciliaan[9.] opmerkt, iets mooi wat niet mooi is.

Wat onze ontmoeting betreft, er is geen reden om me te bedanken of jezelf daarmee te feliciteren. Want je zag niet Erasmus, maar een schaduw van Erasmus. Wat anders is een oud man immers dan een schaduw en een droom?[10.] Maar als je zoveel sympathie voor me voelt, zeer geachte jongeman, dat je er zelfs plezier in hebt met een schaduw te converseren, weet dan dat je die mogelijkheid zult hebben, zo vaak als het schikt. Maar als het een keer lukt dat, zo niet tragische, dan toch zeker luisterrijke toneelmasker dat de fortuin jou opgezet heeft af te doen, en vergezeld van alleen Claudius Albericus, je Achates,[11.] langs te komen om gezellig samen een kippetje uit elkaar te trekken, of zelfs, als je dat wilt, me onuitgenodigd te overvallen, zoals Nasica gewoon was bij Ennius te doen,[12.] zou het een genoegen zijn af en toe in zulk gezelschap weer jong te worden. Dank je wel voor de wederom gestuurde patrijzen; ik sta niet ongaarne bij je in het krijt voor je aandacht voor mij. Toch zou ik willen dat je voortaan niet op dezelfde manier bezorgd voor me bent, aangezien dit broze lichaam bijna zo dor is als afgelegde slangenhuid.[13.]

6. *Adagia* 1655.
7. *Adagia* 460.
8. Horatius, *Epistulae* 1, 1, 4.
9. Theocritus, *Idyllen* 6, 19.
10. Vgl. Pindarus, *Pythische oden* 8, 95-96, geciteerd in *Adagia* 1248.
11. De trouwe metgezel van Aeneas.
12. Toespeling op een anekdote bij Cicero, *De oratore* 2, 276; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 299 D-E.
13. Deze vergelijking komt voor in de uitleg bij *Adagia* 256 (Blinder dan afgelegde slangenhuid).

Het verdraagt amper nog dat ik die vogels eet. Daarom bedacht ik op dat moment het volgende distichon in ruil voor je geschenk:

> Je stuurt me exquise eten, maar Pierre, ik heb geen trek.
> Wil je iets sturen wat beter bevalt? Stuur wat eetlust.

Ik vraag me afwaarom je meende de *Apophthegmata*, die uiteindelijk acht heuse boeken beslaan, een 'boekje' te moeten noemen, tenzij je het eerder vriendelijk en liefkozend dan kleinerend bedoelde, wat denk ik het geval is. Want ook wat we teder beminnen duiden we met een verkleinwoord aan: vrouwtje, dochtertje, hartje, troostje. Hopelijk bezorgt dat 'boekje' de studerenden evenwel net zoveel genoegen en voordeel als het mij zweetdruppels bezorgde. Er zijn mensen die denken dat het schrijven van apophthegmata of spreekwoorden gemakkelijk is, maar ze met boeken en duizendtallen tegelijk schrijven is moeilijk; zie hier een distichon van me daarover:

> Spreekwoorden schrijven is, ik geef het toe, voor iedereen een peulenschil,
> maar er duizenden schrijven niet.[14.]

Wat rest, zeer geachte jongeman, is de grote en almachtige Christus te smeken dat ik jouw welwillendheid tegenover mij voortdurend waard ben. Hopelijk raak jij steeds meer in vuur voor de algemeen vormende vakken en de filosofie, die leert hoe je gelukkig leeft, en vergaar je tijdig het beste reisgeld voor je oude dag. Je zegt dat ik door te tikken moet ontdekken hoe je klinkt.[15.] Maar waarom is tikken nodig om dat te ontdekken, terwijl jij allang uit jezelf laat zien dat bij jou alles zuiver goud is in je hart? Zie hier nogmaals een brief die niet alleen eigenhandig is geschreven, maar ook uit de losse hand is neergepend en daarom slecht leesbaar is. Maar misschien doet zelfs dat je genoegen, zoals minnaars gewoonlijk behagen scheppen in de moedervlekken van hun geliefde.[16.] Maar ik stop. Het ga je goed.

Freiburg, 24 september

14. Vgl. Martialis, *Epigrammata* 7, 85, 3-4.
15. Zie brief 2719, noot 2.
16. Vgl. Cicero, *De natura deorum* 1, 79; Horatius, *Satiren* 1, 3, 38-40.

2721 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. september-oktober 1532]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam

Ik had gehoopt dat onze genegenheid voor elkaar en wederzijdse welwillendheid steeds groter en levenskrachtiger zouden worden. Maar omdat je hebt weggehaald wat de zenuw van onze vriendschap was, vrees ik dat ze binnenkort zal afsterven. Er is dus iets waarover ik me bij je beklaag, wat valt onder de noemer geschonden vriendschap. Wat is dat dan, zul je vragen. Luister daarom. Ik kom bij de boekwinkel. Ik wil weten of Erasmus' *Bloemrijke brieven* wel in de smaak vallen (die waren toen juist verschenen).[1.] De dominicaan Hieronymus Barba, een man wie het niet aan geleerdheid of vroomheid ontbreekt, was met me mee. Hij keek naar een los exemplaar dat toevallig toen uitgestald lag (zoals je dat vaak ziet), pakte het en bladerde er in, en kwam toen bij toeval bij de plaats terecht waar je alle onrust die in Bazel was ontstaan op rekening van Augustinus Marius en Ambrosius Pelargus schrijft.[2.] Dit staat er in je brief aan More:[3.] 'Er was goede hoop dat we naar een gematigde toestand zouden terugkeren, maar twee monniken, de een predikant van de hoofdkerk,[4.] de ander[5.] predikant bij zijn dominicaanse medebroeders, bezorgden ons al die onrust hier. Zij zijn gevlucht, maar anderen krijgen de klappen.' Zeg nu zelf, beste man, is dat een teken van vriendschap, als je iemand die dat niet verdient, die zelfs van alles doet voor de christelijke gemeenschap, met leugens te schande maakt? Hoe durf je mij tot aanstichter van het tumult te maken, terwijl het juist mijn grootste zorg was dat er in Bazel geen opstand zou ontstaan; terwijl ik me er volledig naar mijn beste kunnen op toelegde dat de delen van hetzelfde lichaam in wederzijdse liefde met elkaar verbonden zouden blijven en niet van de eenheid van het geloof naar ketterse groeperingen zouden overlopen; terwijl ik ten slotte iedereen probeerde over te halen tot vreedzaamheid en saamhorigheid!

Ik ben fel van leer getrokken (dat geef ik eerlijk toe) tegen die halsstarrige ketter van een Oecolampadius, die alleen al hierom harder aangepakt moest worden, omdat hij ter verdediging van zijn eenmaal opgevatte mening, waaraan hij verbeten vasthield, zelfs tegenover de waarheid onverzettelijk was. Ik had de volgende reden om tot die handelwijze te besluiten. In mijn ogen be-

1. De *Epistolae floridae*, verschenen in Bazel in 1531.
2. In zijn antwoord (brief 2722) veronderstelt Erasmus dat het uitgestalde boek een exemplaar was van de *Epistolae palaeonaeoi* (Oude en nieuwe brieven), verschenen in Freiburg in september 1532.
3. Brief 2211, gedateerd 5 september 1529, gepubliceerd zowel in de *Epistolae floridae* als in de *Epistolae palaeonaeoi.*
4. Augustinus Marius was predikant van het munster in Bazel.
5. D.i. Pelargus.

stond er gevaar dat hij met zijn uiterst verderfelijke dogma deze beroemde stad en zichzelf zou gaan ondermijnen. De afloop zelf laat zien hoe weinig dat scheelde, zodat verschillende mensen zeggen dat het niet onwaar was wat ik voorspelde. Door dit te doen, of nee, door niets na te laten, door me (zoals dat heet) met mijn hele voet[6] schrap te zetten tegen ketterse dogma's, door mezelf zelfs met gevaar voor eigen leven als een muur op te stellen ter verdediging van het huis van de Heer, door in het openbaar en privé met de vijand op de vuist te gaan, door de dwalende in gesprekken en geschriften te vermanen, ben ik in jouw ogen natuurlijk een opstandige!

Ik was ervan op de hoogte hoezeer de uitspraken van de prins van Carpi[7] je raakten; je schrijft dat die vol laster zitten, en wel hierom (tenzij ik me vergis), omdat hij beweert dat je de oorsprong bent van alle opstandigheid en tumult, waar dan ook. En jij denkt dat ik werkelijk te dom ben om boos te worden om die uitspraak van je? Hoe terecht en ook hoe vriendelijk het is dat je mij met deze smet besmeurt, daarover mogen anderen oordelen. In elk geval zijn er zowel onder de notabelen van de stad als onder de kanunniken heel wat die mij voor die inspanning hebben bedankt; ze hebben niet alleen bedankt, maar ook iets teruggedaan. Daarom vraag ik me af, mijn beste Erasmus, hoe dat idee bij je opgekomen is. Ik heb hierbij in elk geval mijn geweten als getuige. Ik zou berusten in mijn lot, ik zou me van die laster niets aantrekken, als het niet onmenselijk was een beschadigde reputatie niet te wreken, en er geen gevaar bestond dat ik hinder ondervind van je woorden, vooral in kringen waar ze veel waarde en gewicht zullen hebben.

Vaarwel

2722 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. september-oktober 1532]

Erasmus van Rotterdam groet Ambrosius Pelargus

Ik vraag me af wat je bedoeling is.[1] Vrienden van me waren altijd vol lof over iemand die geleerde preken bij de dominicanen hield. Ik denk niet dat jij dat bent geweest. Want ik kende jouw naam. Maar wie het ook was, wat heeft hij voor reden om te klagen? Iemand die aanleiding geeft tot onrust, is niet meteen de schuld daarvan. Zo brachten de leer en de wonderen van Christus heel

6. *Adagia* 2034.
7. Alberto Pio.
1. Zie brief 2721, waarop deze brief het antwoord is.

wat onheil teweeg en lokte de vrijmoedigheid van Paulus geregeld opstandigheid uit. Ik heb Marius meer dan eens aangeraden zich te onthouden van tirades tegen de andere partij. Dat hadden ook de kanunniken liever gewild. Allereerst heb ik jou niet aangevallen, omdat ik niet denk dat jij het was, en als je het was geweest, was die uitspraak in elk geval niet tegen jou gericht. Je zult zeggen dat men vrijmoedig zijn stem tegen de sekten behoorde te verheffen. Vrijmoedigheid die nuttig was gaf dus aanleiding tot verwerpelijk tumult. Hier is geen sprake van een belediging. Ik zou graag willen horen op welk punt ik de wetten van de vriendschap heb geschonden. Het ga je goed.

Ik heb de plaats gevonden. Als je je daardoor gekwetst voelt, waarom heb je er dan niet eerder op gewezen? Het staat namelijk in de oude brieven.[2] Want ik heb allerlei andere dingen verbeterd; ik heb sommige brieven in hun geheel eruit gehaald. Allereerst wordt niemand daar bij naam genoemd. Tot op dit moment heb ik nooit geweten dat je bij de dominicanen preekte. Ook wordt daar geen enkele persoon ergens van beschuldigd, behalve dat jullie met al te luid protest de andere partij hebben geprovoceerd. Nogmaals, het ga je goed.

Als je na de lunch wilt komen praten, is dat goed.

2723 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. september-oktober 1532]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam

Je dienaar die me vandaag precies op het moment dat ik ging eten deze brief[1] bracht, voegde (door jou geïnstrueerd, neem ik aan) nog het volgende aan je brief toe ter verontschuldiging. Hij zei dat er in Bazel een zekere dominicaanse predikant was, genaamd Jezus, die door Erasmus werd bekritiseerd. Maar ik laat me met die nonsens geen rad voor ogen draaien.[2] Ik snap heus wel wie je bedoelt. Er was daar geen enkele Jezus toen de onrust begon. Je moet hier voor jezelf uitmaken, of je die Jezus (want ik ken de man vrij goed) tot degenen wilt rekenen die nog steeds op hun plaats blijven en de klappen krijgen, of juist degene is die volgens jouw zeggen samen met Marius is gevlucht. Aangezien geen van beide waar is, is het vrij duidelijk dat je ons met die

2. De brieven uit de *Epistolae palaeonaeoi* die al eerder gepubliceerd waren; zie brief 2721, noten 2 en 3.
1. Brief 2722.
2. Letterlijk: de ogen dichtsmeren (‘oblinere oculos’).

gespeelde onwetendheid hebt willen bedotten. Want het kan onmogelijk verborgen voor je zijn gebleven dat er toen niemand anders bij de dominicanen was om te preken, behalve die ene Pelargus, die het de aanhangers van Oecolampadius toen lastig maakte in geschriften en preken, iets wat je allerminst ontging. Hoe steekhoudend is je opmerking dat ik niet word berispt, zelfs al was ik de persoon geweest die in jouw brief wordt gehekeld? In de brief aan de prins van Carpi[3.] zeg je dat iemand geen aanleiding geeft, wiens verstandige uitspraken als aanleiding worden misbruikt; ook ik ontken niet dat dit zo is. Waarom wordt er dan van mij gezegd dat ik aanleiding heb gegeven tot tumult, ja, zelfs tumult heb uitgelokt, terwijl ik geen duimbreed[4.] ben afgeweken van de taak van een predikant?

Hoeveel juister was het dan ook geweest als je de tegenstanders - de ketters namelijk en schismatici - verantwoordelijk had gehouden voor het veroorzaken van een opstand! Omdat je evenwel liever de rechtzinnigen de schuld geeft, moet je in de gaten houden of je niet het risico loopt ogenschijnlijk eerder aan de kant van de ketters dan van de rechtzinnigen te staan. Het biedt me volstrekt geen troost dat geen van beiden in de brief bij naam wordt genoemd, aangezien er niemand is, vooral niet in onze kringen, voor wie het niet zonneklaar is welke personen daar doelwit zijn. Je oude brieven heb ik zo zorgvuldig als geen ander onder de studerenden gelezen en herlezen, maar deze vind ik nergens in de *Mengeling van brieven.*[5.] In elk geval laat de datum van de brief, namelijk het jaar 1529, duidelijk zien dat hij niet bij de oude brieven zit, waarvan het namelijk vaststaat dat ze veel eerder zijn gedrukt dan dat deze werd uitgegeven. Maar uiteindelijk krijg ik er toch lucht van met welke bedoeling je dergelijke nonsens verzint. Vaarwel.

2724 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. september-oktober 1532]

Erasmus van Rotterdam groet Ambrosius Pelargus zeer hartelijk

Ik vraag je, zeer geleerde Ambrosius, mij de werken van de heilige Augustinus terug te sturen, die ik je te leen gaf. Want het is al een paar keer gebeurd dat ik ze nodig had. Ik heb er veel aantekeningen in gemaakt, bovendien is

3. Alberto Pio.
4. Vgl. *Adagia* 406.
5. Erasmus' *Farrago nova epistolarum* was reeds in 1519 verschenen. Pelargus' verwijzingen naar de uitgaven van Erasmus' brieven zijn niet helder.

deze nieuwe index erg summier. Ik kan via deze niets vinden. Ik zou ze twee maanden geleden teruggevraagd hebben, maar stelde het uit, omdat ik vermoedde dat jij ze nodig zou hebben voor je disputaties. Nu die succesvol zijn afgerond, roep ik ze voor eigen gebruik terug zonder dat jij daar veel nadeel van ondervindt. De Augustinus die in Parijs is gedrukt kost heel weinig.[1.] Het ga je goed.

2725 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. september-oktober 1532]

Ambrosius Pelargus groet Erasmus van Rotterdam zeer hartelijk

Aan je brief waarmee je de Augustinus terugvraagt,[1.] die naar mijn idee allang mijn eigendom was geworden, merk ik dat je je niet over een of ander hardnekkig misnoegen heen kunt zetten. Maar ik hoor dat het je natuurlijk geërgerd heeft dat ik je pennenvruchten neerhaalde en er minder waarde aan hechtte. Ik ontken echt niet dat ik, toen ik de eerste keer die brief zag waarin je me zwartmaakt, zo woedend was, dat ik bijna had besloten nooit meer een blik op die werkjes van je te werpen. En misschien heb ik toen in drie woorden (zoals dat heet)[2.] iets van mijn gevoelens laten blijken. Maar wanneer iemand zegt dat het weinig scheelde of hij had zich voorgenomen je pennenvruchten niet meer aan te raken, dan heeft die persoon zich het in elk geval nog niet voorgenomen. En wanneer iemand al vastbesloten is de boeken van een willekeurige auteur niet meer aan te raken, dan heeft die persoon niet meteen minder achting voor de pennenvruchten zelf. Ik had toen niets beslist en had altijd een zeer hoge dunk van wat je in doorwaakte uren schreef, ook al bevalt niet alles van je in die mate dat ik vind dat het een wit steentje moet krijgen.[3.] Hoe heeft dus een dienaar of leerling van je durven vertellen dat je werkjes door mij van minder waarde geacht werden? Zelfs al zou iemand iets dergelijks ontglipt zijn, zoals bij mensen die wat opvliegend zijn pleegt te gebeuren, ik had werkelijk niet gedacht dat jij, met de gematigdheid die je eigen is, om een wat bittere opmerking, die iemand met minder zelfbeheersing er toevallig in zijn verontwaardiging uitgooide, zo boos zou worden als, naar ik merkte, het geval was. Maar kom, mijn beste Erasmus, hier

1. De uitgave die in 1531 verscheen bij Claude Chevallon.
1. Brief 2724.
2. *Adagia* 3384.
3. D.i. goedkeuring verdient; zie *Adagia* 453.

vraag ik je bij jezelf na te gaan wiens klacht rechtvaardiger is, wie met meer recht boos is op de ander. Ik ben door jou flink geschoffeerd en bovendien als eerste. Wat mij betreft zou ik niettemin graag willen dat we wat er wellicht nog aan bitterheid en wrok aanwezig is, uit ons geheugen wissen en er niet meer aan denken. Dat zal goed voor ons en ons beider reputatie zijn. Baer, vriendelijk als hij is, en ons allebei goedgezind, betreurt het ten zeerste dat deze kwestie zich voordeed. Niettemin vraagt hij rustig te blijven; hij zal zorgen dat het tussen ons goed komt, als dat wolkje van vijandigheid, wat het ook mag zijn, eenmaal weggenomen is. Ik beloof hem graag dat te zullen doen, maar op deze voorwaarde, dat jij me in een van je brieven rehabiliteert door mijn naam op een eervolle manier te vermelden. Ik heb er in elk geval erge spijt van dat ik in al te bittere bewoordingen lucht gegeven heb aan mijn gevoelens. Ik vraag je in de naam van Christus, vergeef me wat ik in dat opzicht misdaan heb. Ik zal niet dulden dat er van mijn kant iets ontbreekt wat dient tot herstel en behoud van de eensgezindheid.

Het ga je goed.

Ik zal in de namiddag naar je toe komen, als dat goed is. Want er is iets wat voor jou belangrijk is om te weten, maar wat ik beter voor een gesprek kan bewaren. Nogmaals, het ga je goed.

2726 *Aan Charles Blount*
Freiburg, 1 oktober 1532

Deze brief is opgenomen in de uitgave van de *Adagia* uit maart 1533, waar hij voorafgaat aan de reeks adagia vanaf 3659.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere jongeman Charles Blount

Je vader vond het niet erg, zeer geachte jongeman, dat hij de opdracht bij de laatste druk van het volledige werk met jou deelde,[1] integendeel, hij was erg blij dat je talent daarmee als het ware de sporen kreeg, ook al houd je uit jezelf er in de velden van de muzen al flink de vaart in.[2] Wijs en vroom als hij is, beschouwde hij het als prachtige winst dat hij jou als deelgenoot en rivaal heeft als het om dit soort rijkdom gaat, die eerder toeneemt dan minder wordt als hij gedeeld wordt. Hij vindt dat hij volstrekt niet benadeeld is, maar meent juist dat zijn geluk duidelijk verdubbeld is, als hij zou zien dat

1. De uitgave van de *Adagia* uit 1528; zie brief 2023.
2. *Adagia* 147.

de eigenschappen die hemzelf tot een buitengewoon beschaafd man hebben gemaakt, overgingen op zijn zoon. Ik besloot daarom deze aanvulling op het werk, die zo omvangrijk is dat ze op zichzelf als een heus boekwerk beschouwd kan worden, alleen aan jou op te dragen, zodat jij met des te meer plezier vaart houdt en hij des te blijer is. Omdat hij jou zeer liefheeft en zelf zeer bescheiden is, geniet hij immers meer van jouw gaven dan van de zijne, ja, hij rekent eerder die gaven tot de zijne die hij bij zijn zoon ziet opbloeien, dan die waarvan hij beseft dat ze bij hemzelf gerijpt zijn; want de gaven van de geest kennen geen ouderdom. Ga zo door, voortreffelijke jongeman, volhard in wat je begonnen bent; schenk je excellente vader steeds grotere vreugde en blijf je eigen geluk op alle punten vervolmaken. Dat zul je bereiken als je je studie naar het voorbeeld van thuis inricht en ware vroomheid met een goede algemene ontwikkeling combineert, en als je je niet door je illustere afkomst, de goedgeefsheid van de fortuin, het hofleven, liefde voor je vrouw en zorg voor je kinderen laat afleiden en de omgang met de klassieken verwaarloost.

Als iemand hier tegenwerpt dat het menselijk verstand en de schaarse tijd niet zoveel bezigheden tegelijk kunnen bevatten, vraag ik je voor jezelf na te gaan wat een groot deel van hun leven anderen verspillen met kaarten en dobbelen en met hoeveel minder kosten, groter genoegen en ten slotte meer vrucht die tijd wordt doorgebracht met het lezen van goede auteurs. Zorg daarom, mijn beste Charles, dat je het evenbeeld van je vader wordt, met uitzondering van één ding: hij had de gewoonte na het eten tot bedtijd boven zijn boeken te murmelen, zodat ik me er vaak over heb verbaasd dat hij daar geen schade aan zijn gezondheid aan over heeft gehouden.

Ik schreef dit terwijl ik treurig gestemd en bedroefd was en me zeer ongelukkig voelde, omdat ik uit betrouwbare bron had vernomen dat die onvergelijkelijke man, William Warham, aartsbisschop van Canterbury, het leven voor de dood heeft geruild, of om me beter uit te drukken, van deze schaduw van het leven naar het werkelijke, onsterfelijke leven is overgegaan.[3] Ik beklaag mijn lot, niet dat van hem. Hij was voor mij een werkelijk heilig anker.[4] We hadden een verbond gesloten dat we samen zouden sterven,[5] hij had een gezamenlijk graf beloofd, en ik twijfelde niet of hij zou, ook al was hij veertien jaar ouder, mij overleven. Hij is stellig niet door ouderdom of ziekte van ons weggenomen, maar door een ongelukkig toeval, niet zozeer voor hemzelf ongelukkig als wel voor de wetenschap, voor de godsdienst, voor het ko-

3. Warham overleed op 22 augustus 1532.
4. Het plechtanker (in het Latijn ‘sacra ancora’), gebruikt als beeld voor de laatste toevlucht; zie *Adagia* 24.
5. Grieks *sunapothnêskontôn*; vgl. Terentius, *Adelphi* 6.

ninkrijk, voor de kerk: zo groot was de vroomheid van de man, zo groot zijn wijsheid als hij advies gaf, zo groot de vrijgevigheid waarmee hij iedereen hielp. Nu haalt die hemelse ziel voor het goede zaaien dat hij hier deed, een rijke oogst binnen bij Christus. Ik blijf intussen hier halfdood achter, gebonden aan mijn woord, dat ik, als mijn voorgevoel me niet bedriegt, binnenkort zal inlossen. Het zou een afspraak uit vriendelijkheid kunnen lijken, maar de werkelijkheid maakt duidelijk dat het een serieuze overeenkomst was: zo terneergeslagen ben ik door zijn dood; en geen enkele vorm van afleiding kan me opvrolijken, maar juist de tijd zelf, die het pijnlijkste verdriet pleegt te helen, maakt deze wond steeds erger. Om kort te gaan, ik voel dat ik word geroepen. Ik zal blij zijn samen met deze onvergelijkelijke en onvervangbare beschermheer te sterven, mits Christus' barmhartigheid toestaat daar samen met hem te leven. Hij was een heldere ster van de kerk, nu is hij een nog helderder ster aan de hemel; hoezeer wens ik dat ik me als een nietig sterretje bij mijn zon mag voegen!

Met dit in memoriam gaf ik niet alleen toe aan mijn verdriet. Ik meende dat het ook voor jou belangrijk was een prelaat die zeker de prijzenswaardigste van allemaal was in je herinnering terug te roepen, zodat je met des te meer enthousiasme je studie en je leven inricht naar een tweevoudig voorbeeld, je vader en je vaders vriend. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 1 oktober 1532

2727 *Van Germain de Brie*
Parijs, 1 oktober 1532

Deze brief is opgenomen in het voorwerk van Brie's vertaling van de eerste acht preken van Chrysostomus over Paulus' brief aan de Romeinen, verschenen in maart 1533 bij Froben in Bazel.

Germain de Brie aan Erasmus van Rotterdam

Toen ik na verschillende reizen van onze koning,[1] waar ik meestal gedwongen was aan deel te nemen wegens een privékwestie, weer naar Parijs was teruggekeerd, was precies op het goede moment Philippus Montanus daar; want ik dacht er toch al over naar hem toe te gaan of in elk geval de man te vragen naar mij toe te komen, aangezien ik heel graag van hem alles over jou wilde horen. Want van niemand anders krijgen we altijd zulke betrouwbare

1. Frans I van Frankrijk.

en uitgebreide berichten over alles wat jou aangaat. Hij had gehoord, zo vertelde hij ons, dat jouw vriend Froben heel graag die preken van Chrysostomus wilde hebben die ik al in het Latijn had vertaald.[2] Ik daarentegen deed bij hem nadrukkelijk mijn beklag over het zeer corrupte handschrift dat je mij had gestuurd: dat ik, als ik om mijn goede naam wilde denken, het absoluut onverantwoord vond dat ik zou publiceren wat ik had vertaald, en verder dat ik op een handschrift uit Rome wachtte, dat kon helpen om de plekken op te vullen die ik open had gelaten bij passages die in jouw handschrift beslist zo bedorven waren en vol fouten zaten, dat er voor het herstel ervan niet zozeer een tweede Aristarchus als wel de auteur Chrysostomus zelf nodig was. Toen ik hierover zo aan het klagen was, berichtte hij ons dat ditzelfde werk van Chrysostomus hier eindelijk te koop was, in een Griekse druk uit Verona.[3] Nadat ik had aangegeven dat ik het bewuste werk heel graag wilde hebben, kwam Montanus het me onmiddellijk brengen. Zonder een moment te aarzelen nam ik mijn toevlucht tot enkele van de plaatsen die ik verminkt had aangetroffen in jouw handschrift en nu eens met een sterretje had gemerkt, dan weer met een obelisk[4] had doorboord, en waardoor ik (omdat ze ontelbaar waren) bijna was gaan wanhopen aan de vertaling van het werk. Toen bleek dat die passages in de druk uit Verona voor het merendeel onbedorven en compleet waren, begon ik mezelf meteen te beklagen: ik had spijt van mijn gezweet en gezwoeg van het hele afgelopen jaar, toen ik mezelf aftobde met gepieker over passages die ik moest herstellen. Maar vervolgens overtuigde ik Montanus ervan dat niet alleen jouw handschrift, maar ook het boek uit Verona zeer corrupt was, waardoor ik gedwongen ben op een betrouwbaarder exemplaar te wachten. Daarbij hoop ik, zoals ik al zei, dat de bibliotheek in Rome mij kan helpen; dat heeft ons kardinaal Agostino Trivulzio per brief beloofd, een man, zoals jijzelf weet, die onder de voornaamste sieraden van deze tijd gerekend moet worden; overigens zal ook jij, als ik je goed ken, zelfs al dien je de belangen van je vriend Froben, mij niet aanraden (denk ik) onze uitgave te overhaasten bij zoveel fouten en vergissingen in de handschriften, vooral nu er zoveel jaloerse en slechte mensen zijn, zoveel boosaardige en verdorven karakters, zoveel scherpe en giftige tongen.

Zeg me eens, mijn beste Erasmus, heb je niet in de gaten aan hoeveel praatjes van kwaadwilligen, aan hoeveel giftig gesis van adders, aan hoeveel dodelijke beten van slangen mensen zich blootstellen die alleen maar iets schrij-

2. Voor de voorgeschiedenis van de vertaling zie brief 2379.
3. Zie brief 2526.
4. Evenals de asterisk een teken dat bij tekstkritiek werd gebruikt.

ven en uitgeven om naar hun vermogen de studie van de literatuur te bevorderen, als ze ergens door ook maar een ogenblik te slapen van de wagen zijn gevallen, zoals dat heet?[5] Vertel me eerlijk, hoeveel mensen zijn er tegenwoordig volgens jou die bij het lezen van andermans geschriften niet eerder worden gedreven door de lust om iets te berispen en te beschimpen dan om te prijzen en goed te keuren? De brutaliteit (om het voorzichtig uit te drukken) gaat tegenwoordig bij velen zover, dat zoïlussen iets wat zelfs de bijval van fatsoenlijke en geleerde mensen zou kunnen verdienen, met een lofrede in de trant van Hipponax, zoals dat heet,[6] aanvallen. Want hoewel het beter zou zijn bijen te imiteren (een oude uitspraak die Janus Lascaris, mijn leraar Grieks, graag herhaalt), die van nature zo zijn dat ze komen aanvliegen om de bloempjes in de tuinen en weiden uit te kiezen, hebben die lieden een zodanig karakter dat ze, overal op zoek naar iets wat ze kunnen berispen, liever vliegen imiteren, die klaar staan om zweren uit te zuigen, hongerige kwelgeesten die ze zijn. Die mensen (zo ze het niet eerder verdienen beesten dan mensen genoemd te worden) vergelijkt een vriend van ons, geleerd zoals er weinigen zijn, telkens zeer geestig met de soldaten van Memnon. Volgens het verhaal heeft Memnon, toen hij voor koning Darius oorlog voerde tegen Alexander en had gemerkt dat ze in hun baldadigheid scheldwoorden naar Alexander riepen, hen met een lans geslagen en gezegd: 'Ik betaal jullie om van dichtbij met Alexander te vechten, niet om hem van een afstand te beledigen.'[7] Het zijn namelijk - die lieden die ik bedoel - het zijn criticasters van het type dat alleen goed is in kwaadspreken, maar niet met de tegenstander slaags durft te raken; ze scheppen (om met mijn geliefde Chrysostomus te spreken) meer genoegen in laster dan anderen in lofredes.[8] Ik zal het hier niet hebben over een nieuwe groep landgenoten, over wie ik mij niet genoeg kan verbazen, die dag en nacht zozeer genot najagen dat al hun streven daarop is gericht, met als onvermijdelijk gevolg dat ze de minst welbespraakten van iedereen zijn. Toch kunnen ze het absoluut niet hebben als ze een keer iets lovends over andermans talent horen, omdat de ziekte van de jaloezie hen overmeesterd heeft. Ook verbazen deze fantastische lieden zich erover hoe het mogelijk is dat iemand die in hun bijzijn om zijn kennis van Grieks en Latijn, kortom, om een of andere verdienste van het intellect wordt geprezen, zo heeft kunnen worden als ze over hem horen zeggen; zonder er bij

5. *Adagia* 1222.
6. *Adagia* 1156. Hipponax was de auteur van scherpe spotdichten.
7. Plutarchus, *Regum et imperatorum apophthegmata* 174 B-C; vgl. Erasmus' *Apophthegmata*, LB dl. 4, kol. 232 F-233 A.
8. Het is niet bekend aan welk werk Brie de uitspraak, geciteerd in het Grieks, heeft ontleend.

stil te staan dat welsprekendheid en geleerdheid met moeite en oefening worden verworven, zoals gestamel en onwetendheid het resultaat van veel slapen en luiheid zijn.

Ik heb de preken dus al bijna helemaal vertaald (ik wilde dat dit voor Montanus geen twijfel leed en heb hem daarom al mijn papieren laten zien), maar voordat ik toesta dat er een uitgave van verschijnt, zal ik toch wachten of ik soms nog ergens een beter gecorrigeerd exemplaar kan bemachtigen. Want het Sparta dat ik heb gekregen, wil ik absoluut tot sieraad zijn op een manier die bij zijn en mijn waardigheid past.[9.] Heus, mijn beste vriend Erasmus, dit werk van Chrysostomus is zo uitnemend en voortreffelijk, zo geleerd en smaakvol, zo zeldzaam en volmaakt, zo christelijk en zelfs zo goddelijk, dat ik meende dat diegene zeer goed af is wie het als door een toverstok[10.] vergund zal zijn het bewuste werk, door hem in het Latijn vertaald, zelfs in tien jaar op een waardige en onberispelijke manier te publiceren. Deze uitspraak van Socrates bij Plato heeft mij altijd aangestaan: het is werkelijk beter weinig te doen maar wel goed, dan veel op een manier die niet voldoet.[11.] Hoewel ikzelf voor deze uitgave geen tien jaar vraag, zullen we ons slechts zo haasten als redelijk en gepast zal zijn. Om de lezer intussen, zolang ik de volledige uitgave uitstel, een voorbeeld van ons werk als voorproefje te geven, publiceren we de eerste acht preken, zowel in het Grieks van Chrysostomus als in het Latijn van mij, een kwart van het hele werk, op jouw aansporing en onder jouw bescherming. Het zal jouw taak zijn het resultaat van doorwaakte uren tegen de beten van kleingeestige critici en lasteraars te verdedigen, mochten die zich voordoen. Het ga je goed en blijf me zoals altijd genegen.

Parijs, 1 oktober 1532

2728 *Aan Johann Koler*
[Freiburg], 5 oktober 1532

Een hartelijke groet. Er waren tot nu toe geen brieven van jou of van anderen waaruit ik kon opmaken of het bundeltje dat brieven aan Johann Paumgartner, aan zijn zoon,[1.] aan Anton Fugger, aan Anselmus[2.] en Viglius en enke-

9. *Adagia* 1401.
10. *Adagia* 97.
11. Plato, *Theaetetus* 187e.
1. Johann Georg Paumgartner.
2. Anselmus Ephorinus.

le anderen bevatte, is overhandigd. Betrouwbaarheid is tegenwoordig bij dit soort dingen ver te zoeken.

Een zeventigjarige monnik uit Bazel nam onlangs een non tot vrouw en maakte haar kort daarop tot dienstmeid.

In een stad in het hertogdom Gulik (ik geloof dat die Soest heet, vergelijkbaar met Straatsburg)[3.] heeft Lambertus Campester - hij heeft ooit in Parijs mijn *Gesprekken* uitgegeven[4.] alsof ze door mij waren verbeterd, nadat hij de drukker ervan had overtuigd dat het boek goed zou verkopen; hij schreef er onder mijn naam een voorrede bij, en overal waren wonderlijke passages ingelast waarin ik mezelf beschuldigde, allemaal vol met platvloerse stupiditeit; daarop vluchtte hij naar Lyon, en door zich voor te doen als een goede vriend van Erasmus vond hij een beschermheer; na al gauw driehonderd kronen van hem gestolen te hebben vluchtte hij en werd hij tijdens de vlucht gepakt in gezelschap van enkele jongedames, en moest hij aan het kruis worden genageld, als de heilige kap van Dominicus hem niet had gered - deze persoon,[5.] wil ik zeggen, heeft uiteindelijk, na nog talloze andere schanddaden en misdrijven, zijn kap afgelegd en verkondigt in de genoemde stad het evangelie, dat wil zeggen, louter opstandigheid. Dezelfde man is wederdoper. De hertog[6.] eiste dat ze hem wegjoegen. Het antwoord was dat ze hun predikant niet konden missen. En die pest grijpt steeds verder om zich heen. Het was bijna zover gekomen dat ze Engeland binnendrongen, dat wil zeggen, er hun tirannie vestigden.[7.]

In Bazel is Myconius in de plaats van Oecolampadius gekozen, een dwaas mens en ooit een dorre schoolmeester. Ik vraag me af waar ze op hopen of wat de stadsbestuurders van plan zijn. Ik voorzie niets behalve een fatale afloop. Ze streven naar openlijke anarchie, zodat slechteriken alles mogen wat ze willen. De vorsten zullen uiteindelijk gedwongen worden extreem harde maatregelen te nemen.

Je weet, denk ik, dat mijn vriend More van de zeer edele koning gedaan heeft gekregen dat hij het zware ambt van kanselier mag neerleggen.[8.] De aan-

3. Misschien waren deze steden vergelijkbaar omdat beide voor de reformatie hadden gekozen.
4. Verschenen ca. 1523; zie brief 1341a, dl. 9, p. 251. Er is geen exemplaar van deze editie bekend.
5. Het is onwaarschijnlijk dat het volgende dezelfde Campester betreft, die in 1538 kanunnik in Riom was.
6. Soest behoorde tot het graafschap Mark, dat samen met Gulik, Kleef, Berg en Ravensberg onder hertog Johan III viel.
7. Vgl. de laatste alinea van brief 2659.
8. Zie brief 2659.

hangers van Luther beweren dat hij met recht is afgezet en dat er een of ander adellijk persoon[9.] als opvolger is gekozen die meteen de veertig evangelischen heeft vrijgelaten uit de kerker waarin More hen had geworpen. Ze hebben hun koeriers, die overal voor hen spioneren. Ik hoopte dat ze, wijzer geworden door de nederlaag die Luzern toebracht,[10.] naar een enigszins redelijke situatie zouden terugkeren. Maar ze maken plannen voor een strengere aanpak dan daarvoor. In Bazel hebben ze hun verordeningen herzien. Ze zeggen dat ze niemand willen dwingen, maar als iemand ergens anders de eucharistie ontvangt, zal hij een boete van een pond krijgen, de volgende keer een boete van twee pond, de derde keer van vier pond, de vierde keer wordt hij verbannen. En dat is 'niet dwingen'!

Wat er met Nachtgall is gebeurd weet ik niet, maar onlangs heeft hij bij de kartuizers tijdens de maaltijd gezegd dat Erasmus een nietsnut is en iedereen die zijn boeken leest dat ook wordt. Hij is, denk ik, opgehitst door de dominicaan Pelargus, die vaak iets van me had gekregen, maar toen ik was gestopt met geven omdat ik iets van zijn karakter had geproefd, mij probeerde aan te klagen wegens smaad, omdat er in een brief aan More uit de *Bloemrijke brieven* deze passage voorkwam: 'Twee monniken, de een predikant van de hoofdkerk, de ander predikant bij zijn dominicaanse medebroeders, bezorgden ons al die onrust hier. Zij zijn gevlucht, maar wij[11.] krijgen de klappen', enzovoorts.[12.] Omdat iedereen hem afraadde een proces te beginnen, smeekte hij om vergiffenis, en die heb ik gegeven.

Als er voor jullie suiker uit Frankfurt wordt gehaald, ik heb daar zelf al voor gezorgd. Maar het is de soort die gewoonlijk naar Duitsland wordt gestuurd.

Maak je geen zorgen over een dienaar, tenzij je misschien een geschikte treft. Want ik heb een betrouwbare uit Frankrijk,[13.] en ik stuurde een andere,[14.] die ook betrouwbaar is, naar Engeland; hij zal in november terugkeren. Maar geen van beiden kent goed Duits.

Polyphemus[15.] wilde bij zijn vertrek daarvandaan niet dat iemand wist waar hij naartoe zou gaan. Hij ging evenwel regelrecht naar Luther en Me-

9. Thomas Audley. Over de vrijlating van gevangenen is verder niets bekend.
10. Luzern was een van de katholieke kantons die deelnamen aan de Tweede Kappeleroorlog; zie brief 2525, noot 3.
11. De oorspronkelijke tekst heeft "anderen".
12. Zie brief 2721.
13. Gilbert Cousin.
14. Quirinus Hagius.
15. Felix Rex.

lanchthon en kwam beladen met aanbevelingsbrieven bij hertog Johan van Saksen, waar hij zich uitgaf voor een dienaar en vertrouwde vriend van Erasmus. Hij werd enkele maanden groots onthaald. Uiteindelijk gaf de hertog hem bij zijn vertrek een prachtig paard en veertig goudstukken. Vandaar ging hij naar Keulen. Daar zette hij het bij Tielmannus,[16.] een heel goede vriend van me, enkele maanden op een drinken. Vervolgens kwam hij hierheen om bewaker van mijn huis te worden. Ik kreeg hem de deur uit door hem met een opdracht naar Regensburg[17.] te sturen, daar dronk hij zes weken en kreeg hij een massa geld los. Op de terugweg van Regensburg ging hij langs bij de bisschop van Augsburg.[18.] Van hem kreeg hij een paard en een kroon los. Hij had besloten met zijn manke paard in mijn huis te verblijven. Het paard liet ik er niet in, hemzelf heb ik ongeveer tien dagen in huis genomen en daarna weggestuurd, wat hij niet leuk vond. Hij wilde naar Engeland. Ik ontraadde dat. Dan naar Polen. Zo kwam hij weer in Keulen. Bij zijn vertrek daarvandaan was de verstandhouding met zijn gastheer Tielmannus bijzonder slecht; volgens Tielmannus worden er daar veel schandelijke verhalen over hem verspreid. Hij arriveerde in Frankfurt met een brief van mij, op weg naar Polen. Maar ik had gezorgd dat de brief aan een koopman werd toevertrouwd. Toen Polyphemus dat merkte, ging hij terug naar Hessen en vroeg hij een aanbeveling van de kanselier van de hertog, die mij van harte genegen is.[19.] De situatie is op schaakmat uitgelopen voor die nietsnut;[20.] ik twijfel niet of hij zal binnenkort op een ongelukkige manier aan zijn eind komen.

Konrad Heresbach is ongetwijfeld bij je geweest, ik schreef een paar woorden via hem.[21.] Ik had beloofd via iemand anders uitgebreider te zullen schrijven, maar hij veranderde van gedachten en keerde terug naar Vlaanderen.[22.] Het is een jongeman met een goede opleiding, een groot bewonderaar van me, maar ik vrees dat hij door de sekten besmet is. Die lieden streven ernaar dat de literatuur staat of valt met hun sekte. In Bazel ‘herstellen’ ze de universiteit.

Gumppenberg lijkt me een nauwgezet en eerlijk man. Ik vermoed dat het de kwestie is waarover kardinaal Cajetanus me schreef, namelijk dat ik een

16. Tielmannus Gravius.
17. Waar de rijksdag werd gehouden; zie brief 2527, noot 8.
18. Christoph von Stadion.
19. Aangenomen dat Polyphemus vanuit Hessen verder naar het oosten reisde, zou Simon Pistoris, kanselier van hertog Georg van Saksen, bedoeld kunnen zijn.
20. *Adagia* 3667.
21. Blijkens brief 2736 was Heresbach onderweg naar Italië.
22. Joachim Martens.

paar dingen in mijn werken moet verduidelijken. Ik heb geantwoord dat ik dat doe en dat ik, als iemand werkelijke dwalingen laat zien, de taak van een christen niet zal verzaken.[23.] Er is een ongelofelijk slimme boef, die uit is op de ondergang van Erasmus, en toch doet alsof hij een heel goede vriend is.[24.] Al zou ik iemand naar Gumppenberg sturen, wat dan? Als hij geheimen met jou gedeeld heeft, kan ik die via jou te weten komen. De zaak is geen grote investering waard. Medestanders van Pio[25.] zinnen op wraak. Want Sepúlveda bekende in zijn brief aan mij dat hij door hen gedwongen werd een aantal scherpere dingen aan zijn boekje toe te voegen dan hij wilde.[26.] Ze mogen ondernemen wat ze willen, ze zullen niet gedaan krijgen dat ik me bij de sekten aansluit. Het is een openhartige brief geworden; ik weet niet of deze bode betrouwbaar is. Het ga je goed.

5 oktober 1532

Erasmus van Rotterdam, van harte de jouwe

Aan de zeer geachte heer Johann Koler, proost van Chur

2729 *Van Juan Ginés de Sepúlveda*
Rome, 15 oktober 1532

Juan Ginés de Sepúlveda groet Erasmus van Rotterdam

Ik ontving uw brief uit Freiburg van 17 augustus[1.] op 14 oktober in Rome; zodat ik minder verbaasd was dat mijn boekje zo laat bij u was aangekomen. U schrijft daarin dat u het verstandiger vindt daar niet op te antwoorden, zodat er tussen ons geen onenigheid ontstaat. Daarmee toont u zich uitzonderlijk mild en wijs, omdat u niet wilt dat onze tijd opgaat aan moeizame polemieken die niet lonen, ten koste van nuttiger studie. Die eerlijke bekendmaking van uw besluit deed mij onuitsprekelijk plezier en genoegen. Wat ergers en vervelenders kon mij immers overkomen dan zo onder druk gezet te worden, dat ik geen andere keuze meer had dan - zeer tegen mijn zin -

23. Zie brieven 2619 en 2690.
24. Waarschijnlijk Girolamo Aleandro.
25. Of: vrome medestanders; de uitgave van Allen heeft ‘pii’, zonder hoofdletter. Voor het mogelijk beoogde woordspel vgl. brief 2565, noot 7.
26. Als dit slaat op de zin uit brief 2637 die vertaald is met ‘Op een paar plaatsen... voorzichtigheid was betracht’, heeft Erasmus die anders geïnterpreteerd.
1. Brief 2701 van 16 augustus.

Erasmus als een vijand te zien, die ik als het licht van onze tijd vereer? Overigens had ik goede hoop dat u zich zo gelaten zou opstellen, gezien uw welbekende wijsheid, waarbij het niet paste dat u verkeerd opvatte wat ik uit plichtsbesef heb gedaan. Bovendien was er de brief[2.] waarin u kort geleden aan kardinaal Thomas Cajetanus schreef dat u - uit eigen beweging, maar gesteund door zijn autoriteit - juist uw best doet om zonder verdere discussie met klachten van zelfs lastige mensen rekening te houden, en al uw boeken te herzien.

Hoewel u, naar ik zie, niet iemand nodig hebt om u aan te sporen, wil ook ik u toch, gezien mijn uitzonderlijke genegenheid en eerbied voor u, nadrukkelijk vragen, en met alle mogelijke smeekbeden verzoeken, met dat karwei haast te maken. U zult immers (heus!) in één klap lasteraars het zwijgen opleggen en van elk weldenkend mens veel lof ontvangen en, wat vooral bij u als vroom man past, volgens het voorschrift van Paulus, als sterke de zwakken in hun kwetsbaarheid helpen.[3.]

Wat de aantekeningen van Zúñiga betreft, naar ik aanneem is alles wat daaruit in opdracht van kardinaal Iñigo Mendoza is geselecteerd en aan u is gestuurd, nu bij u.[4.] Toen Mendoza in Rome was aangekomen, heeft kardinaal Quiñones hem immers het bewuste notitieboek overhandigd, met achterhouding van een kopie, samen met de overige Latijnse boeken die Zúñiga hem had nagelaten. De voortreffelijke prelaat, die u zeer toegedaan is, heeft mij dus de moeite bespaard, die ik evenwel, om u ter wille te zijn, graag op me had genomen.

Het ga u goed, mijn beste Erasmus, en wees ervan overtuigd dat ik u zeer genegen ben, en dat ik, als mijn hulp, ijver en oplettendheid ergens bij kunnen helpen, omwille van u niets onbeproefd zal laten. Het ga u goed.

Rome, 15 oktober, in het jaar 1532 na de geboorte van Christus

2730 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 19 oktober 1532

Wanneer ik de adagia die ik haastig tijdens het lezen noteerde[1.] en de commentaren van Alciati[2.] allebei opnieuw doorneem en met jouw chiliaden[3.] vergelijk, merk ik dat het merendeel ervan al verwerkt is. Ik stuur je de rest,

2. Brief 2690.
3. Romeinen 15:1.
4. Zie brief 2705.
1. Vgl. Erasmus' verzoek in brief 2709.
2. Andrea Alciati, *De verborum significatione libri quatuor. Eiusdem in tractatum eius argumenti veterum iureconsultorum commentaria* (Lyon, 1530), het werk dat Amerbach ook aan het slot van de brief bedoelt.
3. De Latijnse titel van Erasmus' spreekwoordenverzameling is *Adagiorum chiliades* (Duizenden spreekwoorden).

op voorwaarde dat ze met jouw oordeel staan of vallen. Want of ze tot de adagia gerekend mogen worden, en of het iets is wat niet bij jou voorkomt, daarover kan ik niet met zekerheid een uitspraak doen. Ik heb in elk geval het register losjes, zoals dat heet,[4.] doorgenomen, maar ze niet aangetroffen. Jij moet daarover naar eer en geweten beslissen, en deze vertraging voor lief nemen. Want toen ik weer thuis was moest ik opnieuw weg en er was geen bode in de buurt, vooral niet een aan wie ik zonder risico een brief kon toevertrouwen. Ik wil je erop attenderen dat Alciati ook in zijn commentaren over de betekenis van dingen en woorden, aan het begin van boek 4, enkele niet echt elegante adagia heeft bijeengebracht, niet alleen uit de Pandecten, maar ook uit de interpretatoren van het recht. Als je er iets van wilt proeven, zul je bij Zasius terecht kunnen.

De dag na Sint-Lucas, 1532

2730a *Aan Bonifacius Amerbach*[1.] [Freiburg, na 19 oktober 1532]

Een groet. Dank je wel. Laat het me weten als er nog iets nieuws bij komt. Wie heeft je verteld dat ‘een hond die op dezelfde dakpan slaapt’ een spreekwoord is? Je bent misleid door ‘ze zeggen’.[2.] Een groot aantal was al aan mijn greep ontkomen. Een groot aantal had ik al eerder gepubliceerd. Het ga je goed.

Erasmus van Rotterdam, als je misschien mijn handschrift niet herkent

Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach

4. *Adagia* 327.
1. Deze brief, het antwoord op de voorgaande, is bij Allen te vinden onder nr. 2710.
2. Aristoteles, *Magna moralia* 1208b: ‘Ze zeggen dat, toen er een keer een hond was die altijd op dezelfde dakpan sliep,...’.

2731 *Aan Johann Kleberger*
Freiburg, 20 oktober 1532

Erasmus van Rotterdam groet Johann Kleberger

Er was niets belangrijks, zeer dierbare vriend, waarover ik u zou kunnen schrijven; omdat ik evenwel zeer betrouwbare mensen trof via wie ik kon schrijven, en ik vermoedde dat u daar op de beurs[1] zou zijn, kon ik het niet laten met een groetende brief, hoe kort ook, te bewijzen dat die beklagenswaardige Erasmus, die u twee keer in Bazel hebt ontmoet toen hij halfdood was,[2] nog steeds ademhaalt - want 'leeft' zou ik niet durven zeggen - en onthouden heeft hoe vriendelijk u was. Maar als ik zal horen dat u gezond bent en alles naar wens is, zal dat een reden tot grote blijdschap zijn. Als er iets is waarvan u wilt dat ik het weet, kunt u het gerust via degenen die deze brief zullen overhandigen doorgeven. De paus triomfeert samen met zijn kardinalen. Maar we zouden hen met meer overtuiging gelukwensen, als deze triomf werd gedeeld met de hele kerk.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 20 oktober 1532

2732 *Van Philippus Melanchthon*
[Wittenberg], 25 oktober 1532

Philippus Melanchthon aan Erasmus van Rotterdam

Aangezien ik over een koerier beschikte die duidelijke plannen had en betrouwbaar was, moest ik je wel een brief sturen, vooral omdat ik, als het om dit soort beleefdheden gaat, een aantal maanden geleden zo vriendelijk door je uitgedaagd was. Gedurende twee volle jaren waarin ik bezig was met problemen en geruzie, waar ik van nature een ontzettende hekel aan heb, was er niets wat mij zoveel rust gaf als die alleraardigste brief van jou. Wees er daarom van overtuigd dat dat gebaar van je niet alleen zeer welkom, maar ook heel plezierig was, want ik acht uiteraard de genegenheid van een echte filosoof het waardevolst, omdat er in de alledaagse vriendschappen van onontwikkelde mensen geen liefde en geen trouw te vinden is. Ik zou je over andere dingen schrijven, die deels nu plaatsvinden, deels ophanden zijn, als mijn overwegingen van enig nut voor het land konden zijn. Maar omdat beide partijen niets goedkeuren wat gematigd is, worden mijn adviezen verworpen. Ik verzoek jou echter zo dringend als maar kan eveneens, als zich een gelegenheid voordoet, ook jouw invloed aan te wenden om vrede te

1. Misschien in Lyon, waar Kleberger woonde.
2. Zie brief 1977, dl. 14, p. 113.

bewerkstelligen, en de machthebbers aan te sporen de kerken niet nog verder uit elkaar te drijven met een burgeroorlog. Waar kan een burgeroorlog immers anders op uitlopen dan op totale verwoesting? Ik twijfel er niet aan dat bepaalde lieden, die buitensporige verwachtingen hebben en om die reden het zo zachtmoedige karakter van de keizer van alle kanten met brandende fakkels belagen om hem aan te vuren tot het ontketenen van een oorlog, bedrogen uitkomen. Ik hoop dat mijn adviezen voor zover het de eigenlijke discussies betreft door verstandige mensen worden begrepen en goedgekeurd. Ik heb talloze geschillen in de kiem gesmoord, verder doe ik mijn best enkele die onontbeerlijk voor de vroomheid zijn, met de beste bedoeling te verduidelijken. Ik probeer ook te zorgen dat er respect is voor het principe van een kerkelijk bestuur. Wat er ook gebeurt, de commentaren op Romeinen[1.] die nu zijn verschenen zullen van mijn mening en intentie getuigen. Als jij in enig opzicht de wankelende samenleving kunt helpen, moet je dat doen. Dan kan - zoals dat volgens hem[2.] gebeurt bij goede gedichten - de hele wereld je wijsheid tijdens dit (om zo te zeggen) laatste bedrijf van je leven extra goed leren kennen.

Een jongeman, Dietrich Reiffenstein, heeft zich op weg naar Freiburg begeven; hij is afkomstig uit een familie die je ten zeerste bewondert. Hij had een oom, een voortreffelijk jong iemand, die vaak bij je was in Leuven.[3.] Daarom vraag ik je of je bereid wilt zijn je over deze jongeman te ontfermen, vanwege de sympathie van zijn voorouders voor jou en vanwege mijn aanbeveling. Hij heeft zich bij mij behoorlijk correct gedragen en ik hoop dat hij, daarin gesterkt door jouw lessen, je gezelschap niet onwaardig zal zijn.

Het ga je goed. 25 oktober 1532

2733 *Aan Jean Lambelin*
Freiburg, 26 oktober 1532

Een hartelijke groet. Enige tijd geleden vroeg ik u het verheven en zeer illustere stadsbestuur[1.] te bedanken voor de welwillendheid die het mij met zoveel graagte heeft betoond en de zeer eervolle brief, iets wat u ongetwijfeld

1. *Commentarii in epistolam Pauli ad Romanos, recens scripti* (Wittenberg, 1532).
2. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 126-127, waar voorgeschreven wordt dat een nieuw gecreëerd personage tot het eind toe hetzelfde karakter houdt.
3. Johann Reiffenstein.
1. Van Besançon.

allang hebt gedaan. Ik heb hier een huis gekocht en het voor een groter bedrag laten verbouwen dan bij mijn fortuintje paste;[2.] ik deed het uit noodzaak. Toch heb ik nog niet het voornemen uw kant op te verhuizen laten varen. Deze leeftijd wenst niets anders dan ontspanning en rust. Ik wil dat de magistraat weet dat ik daar serieus over nagedacht heb en daarom stuur ik twee brieven van de keizer, een aan het stadsbestuur en een andere aan de geestelijkheid, zodat u die aan hen kunt overhandigen, als u wilt.[3.] Dit is de derde bode die ik eropuit stuur, in de hoop dat hij in elk geval nog één vat oude wijn hierheen brengt; zou u hem daarbij alstublieft met uw advies en de invloed die u hebt willen helpen? Hij heeft er ruim geld voor gekregen. Ik verzoek u dringend, mijn beste Lambelin, zo vriendelijk te willen zijn deze gunst toe te voegen aan alle eerdere diensten die u mij hebt bewezen. Het ga u goed, samen met allen die u dierbaar zijn.

Freiburg, 26 oktober 1532

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2734 *Aan Gerrit van Assendelft*
Freiburg, 29 oktober 1532

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de zeer illustere heer Gerrit van Assendelft, gulden ridder en president van de raad te Den Haag[1.]

Geregeld trekt mijn vriend Talesius mij in zijn brieven aan mijn oor,[2.] zeer illustere heer, dat ik u een brief moet schrijven waarin ik in elk geval laat blijken dat de uitzonderlijke genegenheid die u voor mij koestert mij bekend is en genoegen doet; die doet mij inderdaad, zoals u mag verwachten, zeer veel genoegen. Zeker, iemand die niet weet hoe buitensporig veel werk ik te doen heb, met deze gezondheid, op deze leeftijd, terwijl ik snak naar mijn ontslag en het houten zwaard[3.] waar ik allang recht op heb, zal in dat opzicht misschien iets meer beleefdheid van mijn kant wenselijk achten. Wie daarentegen weet wat een zwaar pakzadel ik op mijn rug tors, zal verbaasd zijn dat ik überhaupt aan iemand schrijf tenzij het absoluut noodzakelijk is. Maar ook

2. Zie brief 2517, noot 10.
3. Erasmus had via Johannes Dantiscus om de brieven gevraagd; zie brief 2563a. Die aan het stadsbestuur is nr. 2553.
1. D.i. het Hof van Holland.
2. *Adagia* 640.
3. Zie brief 2664, noot 2.

een zekere schroom weerhield me ervan te schrijven, omdat ik bang was dat ik, wanneer ik als onbeduidend persoon zonder vastomlijnd onderwerp aan een zeer invloedrijk man schrijf, de schijn zou wekken iemand niet zozeer te bedanken als wel zijn gunst na te jagen.

Er is nooit een tijd geweest met zo'n goede moraal dat mensen die iets prachtigs op touw zetten geen hinder ondervonden van jaloezie, er geen honden tegen hen keften, er geen eksters en kraaien tegen hen krasten. Maar ik denk dat er nooit een tijd is geweest waarin laster en ondankbaarheid zo de vrije hand hadden. Daarom vind ik dat men degenen die grote talenten met hun vrijgevigheid ondersteunen, met hun gezag beschermen, met getuigenissen eren en met applaus en lovende woorden aansporen, evenveel verschuldigd is als degenen zelf die met hun doorwaakte uren en harde werken zich verdienstelijk proberen te maken voor de wetenschap en de samenleving. Als bij mij iets dergelijks te bespeuren was, zou ik u uit mijn naam bedanken, omdat u met uw welwillende steun mijn studie de sporen geeft en mij verdedigt en met uw schild beschermt tegen het gekef van kwaadwilligen. Aangezien ik evenwel bij mezelf niets kan ontdekken wat uw steun verdient, word ik rood van schaamte, maar acht ik me des te meer aan u verplicht omdat ik die eer niet verdien.

Daarom, zeer geachte heer, bedank ik u niet zozeer persoonlijk uit mijn naam, als wel in het algemeen uit naam van de wetenschap en de vroomheid. Immers, door mij op deze manier te begunstigen wegens dingen waarvan u denkt dat ze bij mij aanwezig zijn, bewijst u natuurlijk die eigenschappen zelf eer, die volkomen terecht door elk waarachtig edel mens worden bewonderd. U verdient dan ook, weledele Assendelft, geliefd te zijn bij iedereen, waar dan ook, die iets om de algemeen vormende studie en de ware vroomheid geeft; vooral omdat het zeer waarschijnlijk is dat zij die geleerdheid en godsdienstigheid bij anderen bewonderen, daar niet afkerig van zijn. Naar ik hoor bent u in elk geval niet minder door uw prachtige geestelijke gaven een sieraad voor Holland dan door uw afkomst. Want de sieraden van uw afkomst heb u grotendeels aan uw voorouders of de fortuin te danken; de andere zijn geheel van uzelf. Ik geef toe dat ik u voor uw vriendelijkheid zeer veel verschuldigd ben en dat ben ik werkelijk heel graag. Was het maar bovendien zo dat ik mezelf met recht gelukkig kon prijzen om uw oordeel! Ik sta bij u op de lijst, ik ben uw onderdanige beschermeling; als er iets is waarbij u een beroep op mijn gedienstigheid zou willen doen, zal ik u duidelijk laten zien dat het, al ontbreekt het verder aan alles, in elk geval niet aan prompte en parate bereidwilligheid heeft ontbroken.

Ik had graag uitgebreider met u gesproken, maar ik moet weer aan het werk. Want behalve enkele dingen die van minder belang zijn worden tege-

lijkertijd in Bazel de *Adagia* gedrukt,[4.] met enkele honderdtallen vermeerderd, en in Parijs de Hieronymus,[5.] die nu voor de vierde keer door mij werd herzien, wat onvoorstelbaar veel werk was. Ik wens u samen met allen die u dierbaar zijn het allerbeste.

Freiburg im Breisgau, 29 oktober 1532

2735 *Aan Quirinus Talesius*
Freiburg, 31 oktober 1532

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geleerde heer Quirinus Talesius, pensionaris van de beroemde stad Haarlem

Een hartelijke groet. Ik ben ontzettend blij, mijn beste Quirinus, dat je een vrouw naar je hart hebt gevonden, waarbij de voortekenen gunstig zijn. Je lijkt me des te gelukkiger omdat je, zoals de epigrammendichter zegt, wilt zijn wat je bent.[1.] Juno was je hierbij genegen en ik bid dat Ilithyia je evenzo gunstig gezind zal zijn.[2.] Het hoeft je niet te spijten dat je een weduwe trouwde.[3.] Dat heeft de voorkeur van degenen die een vrouw eerder trouwen ten behoeve van de huishouding dan voor het genot. Wie op zoek is naar paarden om ze te kunnen gebruiken, wil liever getemde dan ongetemde. Maar als ze haar eerdere echtgenoot kinderen geschonken heeft, ben jij verlost van de angst voor iets vreselijks, dat je een vrouw getrouwd hebt die onvruchtbaar is. More zei vaak tegen me dat als hij honderd vrouwen zou trouwen, hij geen enkele maagd zou trouwen; nu heeft hij een al te vitale vrouw op leeftijd;[4.] als zij was overleden, had hij de echtgenoot van een schatrijke vrouw uit de hoogste kringen kunnen worden. Dit is wel een nadeel, dat je nooit bisschop kunt worden, tenzij je eerst monnik wordt. Mijn Lieven verwierf zich ook een vrouw, maar zonder te luisteren naar de adviezen van vrienden en op weinig gunstige voorwaarden.[5.] De zaak is met meer hartstocht dan verstand[6.] afgehandeld.

4. Zie brief 2726.
5. Zie brief 2701, noot 2.
1. Martialis, *Epigrammen* 10, 47, 12.
2. Juno was de godin van het huwelijk, Ilithyia van de geboorte.
3. Haasje Dircksdochter.
4. Alice More.
5. Over het huwelijk van Lieven Algoet zie brief 2693.
6. Woordspel: *calide* - *callide.*

Onze vriend Hilarius[7.] is met zijn vrouw uit Lyon vertrokken, maar het is nog niet duidelijk waarnaartoe. Sommigen zeggen naar Italië. Het maakt niet uit, waar hij ook zal zijn, zal hij Hilarius zijn. Ik dank je echtgenote hartelijk voor het geschenkje; bij gelegenheid zal ik graag iets terugdoen. Je schreef de brief's nachts, onder protest van je vrouw. Ik kon mijn lachen niet houden toen ik dat las. Mountjoy had de gewoonte na middernacht naar bed te gaan, onder verwensingen van al het personeel. Op dat punt althans heb je van de slavernij geproefd, maar zij eist terecht waar ze recht op heeft. Je zegt dat je nog steeds vol van Frankrijk bent, door je liefde voor de studie. Zodra je je metgezellin zo geprikt hebt dat haar buik begint op te zwellen, zul je evenwel probleemloos van het stadsbestuur[8.] gedaan krijgen dat je een paar maanden in Orléans doorbrengt. Maar als dat stadsbestuur werk voor je heeft, zul je met dezelfde moeite de studie en die mensen gediend hebben.

Ik bevind me nu in de verschrikkelijke tredmolen van de spreekwoorden, die opnieuw worden gedrukt.[9.] Ik heb twee boeken aan de *Apophthegmata* toegevoegd.[10.] Ik heb ook mijn *Verklaringen* uitgebreid.[11.] Er wordt ook weer om de *Gesprekken* gevraagd, een werk dat mij zeer in opspraak brengt, maar de drukkers flinke winst oplevert.[12.] De Hieronymus wordt in Parijs gedrukt, door mij herzien, wat ongelofelijk veel nachtelijke uren werk heeft gekost.[13.] Daarom had ik geen tijd zorgvuldiger te schrijven aan de personen van wie je toen zei dat ik hun moest schrijven. Ook ben ik nogal bang gebrandmerkt te worden als profiteur; maar jij moet die smet uitwissen, omdat jij me daartoe aangezet hebt.

Je weet waarschijnlijk al dat Lee aartsbisschop van York is geworden.[14.] En dat More met veel bidden en smeken van de koning gedaan heeft gekregen dat hij het ambt van kanselier mocht neerleggen.[15.] Misschien vreesde hij dat de echtscheiding, die hij altijd ontraden heeft, tot vijandigheid zou leiden. De aartsbisschop van Canterbury is in augustus gestorven; op dat moment verloor ik mijn werkelijk heilige plechtanker.[16.] Aleandro, getooid met

7. Hilarius Bertholf was op advies van Erasmus naar Lyon verhuisd (zie brief 2581), waar hij en de andere gezinsleden in 1533 stierven aan de pest.
8. Talesius was pensionaris van Haarlem.
9. Zie brief 2726.
10. Zie brief 2711.
11. Zie brief 2666.
12. De nieuwe editie verscheen in maart 1533.
13. Zie brief 2701, noot 2.
14. In december 1531.
15. Zie brief 2659.
16. Zie brief 2726, noot 4.

tweevoudige mijter, namelijk als bisschop van Brindisi en Oria,[17.] is pauselijk gezant bij de keizer. Mijn vrienden nemen in aantal af, mijn vijanden nemen in aantal toe. Ik heb geschreven aan de personen van wie je zei dat ik hun moest schrijven. Jij moet mijn vrijpostigheid verontschuldigen, ik zal me voor het overige verontschuldigen. Ik wens je, samen met je lieftallige echtgenote, je ouders en je zusters alle goeds.

Freiburg, 31 oktober 1532

Mijn Gilbert[18.] groet je; want Jacobus[19.] heb ik opgedrongen aan Sapientia.[20.] Hij was samen met de nieuwe huishoudster een verbazingwekkende komedie gaan opvoeren. Als hij langer samen met haar voor de huishouding had gezorgd, had hij vaten, kisten, kortom het hele huis leeggehaald. Margarete, die steelt, graait, drinkt, liegt, klept, is weer terug![21.]

2736 *Aan Viglius van Aytta*
Freiburg, 5 november 1532

Erasmus van Rotterdam groet de alleszins zeer geleerde Viglius van Zwichem uit Friesland

Ik moet laconisch[1.] zijn, zeer geleerde Viglius. Het boek van Scaliger[2.] is zo dolzinnig, dat Orestes[3.] niets dwazers zou kunnen schrijven. Ik zou zonder meer geloven dat Béda wat gif heeft toegevoegd; dat doet hij namelijk bij alles wat in Parijs wordt gedrukt en kritiek op mij bevat. Ook is het mogelijk dat Camillo er een aandeel in heeft gehad.[4.] Maar ik weet wie de auteur is, zo zeker als ik weet dat ik leef.[5.] Ik zou met gelijke munt kunnen terugbetalen, maar de zaak is totaal uit de hand gelopen. Er wordt gebruik gemaakt van marionetten; degenen die erachter zitten, ontkennen op een hooghartige manier.

17. Deze steden vormden één bisdom.
18. Gilbert Cousin.
19. Zie brief 2652, noot 2.
20. Zie brief 2697, noot 5.
21. Margarete Büsslin.
1. D.i. het beknopt houden; zie *Adagia* 1092 en 1949.
2. Zie brief 2564, noot 2.
3. Zie brief 2581, noot 4.
4. Dit vermoeden was gebaseerd op informatie uit eerdere brieven van Viglius.
5. Erasmus verdenkt Girolamo Aleandro van het auteurschap.

Ik kan nog steeds niet bedenken waarom de Budé-aanhangers boos op me zijn. De initiatiefnemers van die ciceronianenkliek staan er niet bij stil wat een onheil ze over de wetenschap afroepen; wat zal er immers gebeuren als ze alles versmaden wat geen echo van een frase uit Cicero is? Ik heb het boekje van Scaliger nog niet doorgelezen. De Deen Johannes[6.] heeft hem aangevallen met een gedicht; ik had liever dat hij zich gedeisd hield. Ik denk dat Konrad Heresbach al daar bij jou is, of in elk geval geweest is. Meer lukte niet op dit moment. Het ga je goed en blijf me genegen.

Freiburg, 5 november 1532

2737 *Van Henricus Cornelius Agrippa*
Bonn, 13 november 1532

Uit uw brief[1.] die Polyphemus[2.] me voor de beurs[3.] overhandigde, allervriendelijkste Erasmus, begreep ik dat u toen geen langere brief aan mij kon schrijven, omdat de krachteloosheid van uw broze lichaam, het intensieve studeren en de ongemakken van de verbouwing u bijna te machtig werden. U beloofde evenwel na de beurs enthousiaster en uitgebreider te schrijven. In afwachting van uw brief wilde ik u daarom tot nu toe niet lastigvallen. Nu ik het geluk had deze bode te treffen,[4.] besloot ik opnieuw het stilzwijgen te verbreken, niet omdat ik me bij u wil beklagen, maar om u erop te wijzen dat ik geen brief van u heb ontvangen; want ik wil niet dat u, als u misschien een brief hebt geschreven die mij niet heeft bereikt, het uitblijven van een antwoord van mij ooit met recht zou kunnen toeschrijven aan laksheid of ondankbaarheid. Als u mij dus een brief schrijft moet u die aan Tielmannus Gravius in Keulen adresseren. De brief die ik terugstuur zal ik aan Froben of Cratander in Bazel adresseren. Ik hoop dat we op die manier geen van beiden bedrogen uitkomen.

Verder moet u weten dat ik in een gevecht gewikkeld ben met de Leuvense theosofisten.[5.] Tot nu toe ben ik in mijn eigen kamp met verschillende

6. Bedoeld is Jakob Jespersen.
1. Brief 2692.
2. Felix Rex.
3. De najaarsbeurs in Frankfurt.
4. Een bode in dienst van Campeggi; zie brief 2739.
5. De aanleiding zal Agrippa's *De incertitudine* zijn geweest; zie brief 2529, noot 4. Hij verdedigde zich tegen de kritiek van de Leuvense theologen met een *Apologia* die hij bij Cratander wilde laten drukken.

listen en lagen aangevallen en heb ik me verdedigd met een uitval waarbij een schermutseling plaatsvond; omdat de strijd evenwel nu grimmiger wordt, heb ik de poort geopend en ben ik geharnast naar buiten gestormd voor een openlijke strijd. De hulptroepen van de Keulenaars en Parijzenaars zullen hen niet in de steek laten; van welke kant ik bescherming zal krijgen weet ik niet, behalve dat ik vertrouwen heb in de zaak, die door geen tegenspraak kan worden onderdrukt, door geen onwaarheid kan worden bezoedeld en die geen schade kan lijden door gebrek aan advocaten of onbetrouwbaarheid van rechters. Met die dekking aarzel ik niet zelfs alleen het gevaar te trotseren. Maar als ik als overwinnaar uit de strijd kom, zal dat niet minder u als mij tot eer strekken, omdat ik me evenzeer met uw als met mijn eigen wapens en pijlen duchtig weer en me des te onbevreesder op dit terrein begeef; u zult binnenkort een nieuwe soldaat zien, die zich met onverschrokken vrijmoedigheid in de strijd werpt. Dan zult u lachen, ik weet het; anderen zullen bewondering hebben. De sofisten zullen uit elkaar barsten;[6.] ik zal intussen overwonnen hebben of ontkomen zijn. Het ga u goed, en duid het me niet euvel.

Bonn, 13 november 1532

2738 *Van Ennio Filonardi*
Luzern, 13 november 1532

Eerwaarde heer en hooggeachte vader. Als het lang geduurd heeft voordat ik mijn eerdere belofte aan u ben nagekomen, namelijk dat ik enige moeite zou doen om te zorgen dat de Heilige Vader opdracht geeft degenen die u in Parijs aanvallen een halt toe te roepen, en u daarover tot nu toe geen antwoord hebt gehad, moet u zich daarover niet verbazen; integendeel, u moet ervan overtuigd zijn dat ik altijd voor uw eer heb geijverd en zal ijveren, niet anders dan voor de mijne. Maar toen mijn neef,[1.] die mijn belangen behartigt, onlangs naar de Stad terugkeerde, regelde hij een antwoord op de brief die ik aan de Heilige Vader had geschreven en die gericht was tegen degene die u in Parijs met laster bestookte.[2.] Zijne Heiligheid schrijft namelijk terug dat hij diezelfde persoon die u belasterde heeft verzocht zich van beledigingen

6. ‘crepabunt medium’; vgl. Handelingen 1:18: ‘crepuit medius’.
1. Antonio Filonardi, aan wie Ennio in 1538 het bisdom Veroli overdroeg, of Ennio Massari Filonardi, die zijn oom kort voor diens dood opvolgde als bisschop van Montefeltro.
2. Misschien Béda.

te onthouden; hij toonde zich daarbij welwillend en hij is van plan u zeer vriendelijk te behandelen, wanneer het uitkomt uw kwaliteiten naar verdienste aan te bevelen.

Ik heb overwogen wat u over Aleandro schreef door te geven aan iemand die in Rome verblijft, als u dat verstandig lijkt, zodat hij, wanneer zich een gelegenheid voordoet, dat aan de paus of een van de zeer eerwaarde kardinalen kan vertellen; dit wilde ik evenwel niet zonder overleg met u doen. Daarom moet u schrijven wat u wilt dat ik met deze kwestie doe. Ik zal geen enkele vriendendienst die u tot voordeel kan zijn achterwege laten. En als er verder iets binnen mijn mogelijkheden ligt wat u graag zou willen krijgen, zal het mij werkelijk een genoegen zijn u daarmee een plezier te kunnen doen, omdat ik niemand weet in die streken wie ik liever ter wille en tot voordeel wens te zijn. Ik beveel mij en mijn diensten van harte bij u aan, en tegelijk bij onze gezamenlijke vriend Ludwig Baer.

Luzern, 13 november 1532

Aan de eerwaarde vader

Postscriptum. Uit de ingesloten brief zult u kunnen opmaken dat mijn neef niet nagelaten heeft te doen wat ik hem had opgedragen, namelijk dat hij als een betrouwbare bode uw brief zou overhandigen. Hij heeft degene aan wie hij geadresseerd is uiteindelijk gevonden en een antwoord verkregen. Dat stuur ik u, in één bundeltje met deze brief.

Uw zeer dienstwillige Ennio, bisschop van Veroli

Aan de eerwaarde heer Erasmus van Rotterdam, geëerd als een broeder

2739 *Van Henricus Cornelius Agrippa*
Bonn, [22][1.] november 1532

Agrippa aan Erasmus

Ik schaam me, zeer geëerde Erasmus, u met al die slecht geformuleerde brieven, waar niets in staat behalve ‘gegroet’ en ‘het ga u goed’, bij uw werkzaamheden te storen; maar toen die jongen die bij u in dienst is hier langs kwam en uw groeten aan mij overbracht, zou ik van schandalige ondankbaarheid beticht kunnen worden, als ik niet zou schrijven. Eerbied voor uw naam, die geen stilzwijgen duldt, spoorde dus mijn pen aan, die te vroeg baart en niets

1. De druk waaraan de tekst is ontleend heeft als datum 12 november 1532, maar uit de inhoud blijkt dat hij na brief 2737 van 13 november geschreven moet zijn.

anders bericht dan dat u van mijn hulp gebruik moet maken, als er iets bij mij te vinden is waar u naar uw idee baat bij hebt; want u zult bij uw vriend Agrippa geen lakse of matte houding aantreffen. Ik schreef Uwe Excellentie de dertiende van deze maand via een bode van de zeer eerwaarde kardinaal Campeggi; die brief zou de Bazelse drukker Cratander aan u overhandigen. Daarin kunt u lezen in wat voor gevecht ik gewikkeld ben met de theologen. Ik wens u het allerbeste.

Bonn, [22] november 1532

2740 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel], 26 november [1532]

Een hartelijke groet. Afgelopen april, zeer illustere Erasmus, had je een recept hierheen gestuurd aan de hand waarvan Ephorinus een poeder voor jou had laten maken bij de kruidenverkoper. Ik krijg telkens van zijn gastheer, een bejaard man, geen onbekende voor je,[1] de vraag of hij op voorspraak van mij een kopie van dat papier kan krijgen. Hij beweert immers dat hij zich door dat poeder zo goed voelt (want Ephorinus was zo gul hem het te laten gebruiken) dat hij verwacht door het gebruik ervan nog vele jaren te zullen leven. Wees alsjeblieft zo goed hem ter wille te zijn door een kopie te geven, als het niet te veel moeite is.

Er doet zich op dit moment verder niets voor waar ik over kan schrijven, tenzij je toestaat dat ik je aan mijn genegenheid en achting voor jou herinner. Maar ik hoef geen dingen te herhalen waarvan je, naar ik aanneem, allang overtuigd bent. In één woord, je weet dat ik van harte de jouwe ben en tot alles bereid ben omwille van jou. Denk alsjeblieft om je gezondheid als je wilt dat het goed gaat met ons, voor wie (om met de dichter te spreken) het leven prettig is zolang jij leeft en anders een zware last.[2]

Mijn vrouw is je oneindig dankbaar voor de gekonfijte vruchten; ze biedt aan zodra ze weer thuis is te zullen zorgen dat het niet lijkt alsof ze ondankbaar was. Een van de kruidenverkopers bracht onlangs een potje met chebulische myrobalanen[3] hiernaartoe. Als je daar nog steeds van houdt (want als ik het wel heb, heb je Karl[4] daarvoor een paar jaar geleden naar Venetië ge-

1. Johann Gross.
2. Horatius, *Epoden* 1, 5-6.
3. Vruchten van een boom die in Azië voorkomt (*Terminalia chebula*), gebruikt als medicijn.
4. Karl Harst.

stuurd),[5.] laat het alsjeblieft weten. Dezelfde man bracht een potje met gekonfijte citrinen[6.] mee (want dat is de naam ervan). Het ga je goed.

Ik kreeg gisteren een brief van Alciati, waarin hij laat weten weer beter te zijn en de wens uitspreekt nadrukkelijk in je gunst te worden aanbevolen.

De dag na Sint-Catharina

2741 *Van Nicolaus Olahus*
Bergen, 26 november 1532

Aan Erasmus van Rotterdam

Ik heb me zo opgewonden over ons verblijf in Binche,[1.] om allerlei redenen, maar vooral vanwege mijn gebrekkige onderkomen en de dronken, of liever gezegd idiote gastheer, dat ik nauwelijks kon wachten tot we van die ellende af zouden zijn en hierheen, naar Bergen, zouden gaan, een bijzonder aardige stad met vriendelijke mensen. We kwamen hier eergisteren aan; hoeveel vreugde er op dat moment onder de inwoners heerste, hoeveel vrolijkheid onder de kinderen, de jongelui en de huismoeders, hoef ik je, denk ik, niet te vertellen, aangezien jouw Quirinus,[2.] die naar de koningin[3.] was gekomen om je zaken te regelen, bij zijn terugkeer over alles verslag kon uitbrengen. Daarom, mijn beste Erasmus, mag je niet denken dat we jouw belangen uit het oog hebben verloren. Ook Quirinus zelf heeft gezien, evenals al je vrienden die hier zijn, dat wij niets hebben nagelaten wat in jouw belang was, zoveel als we konden of onze verplichtingen en de drukke bezigheden van de vorstin het leken toe te laten. Twijfel dus niet aan ons. Op de (naar ik meen) niet geheel onwelgevallige berichten die je nu van je Quirinus kreeg, zullen we binnenkort uitgebreidere gegevens laten volgen, als we gehoord hebben dat het antwoord dat je nu is gegeven bij je in goede aarde is gevallen.

Het ga je goed. Bergen in Henegouwen, 26 november 1532

5. Zie brief 1674, waar sprake is van myrobalanen zonder de toevoeging ‘chebulisch’.
6. Een andere soort myrobalaan (*Terminalia citrina*).
1. In Binche bevond zich een paleis van Maria van Oostenrijk.
2. Quirinus Hagius.
3. Maria van Oostenrijk.

2742 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 29 november 1532

Een hartelijke groet. Ik had Grynaeus in de laatste brief op een plaats bij Plato gewezen,[1.] zonder hemzelf te beschuldigen, omdat hij de uitgave van Aldus had gevolgd.[2.] Daarop reageerde hij niet, maar hij zond een hooghartige en scherpe brief, waarin hij mij een verwijt maakt over zijn tiental.[3.] Hoe zou hij zo lichtgeraakt kunnen zijn als de lucht tussen hem en mij geklaard was? Ik heb een paar keer op jouw advies mijn verdenking laten varen; van nu af aan denk ik dat het beter is hem in zijn eigen sop gaar te laten koken. Tenzij ik me totaal vergis, gaat er achter dat masker van fatsoen een bijzonder leugenachtig karakter schuil. Ik zond hem ook jouw blad, waarop je het een en ander had genoteerd wat kon helpen bij de spreekwoorden.[4.] Je moet dat van hem terugvragen. Hij schrijft alsof ik mijn werk niet zonder hulp van anderen zou kunnen afmaken.

Het ga je goed, allerdierbaarste Bonifacius. De dag voor Sint-Andreas, 1532
Je herkent de hand van je vriend
Aan de zeer illustere heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten. Bazel

2743 *Van François Rabelais*
Lyon, 30 november 1532

Heil en zegen door Christus Jezus onze Heiland

Georges d'Armagnac, de zeer illustere bisschop van Rodez, zond me onlangs Flavius Josephus' *Joodse geschiedenis*, over de onderwerping.[1.] Hij vroeg me op grond van onze oude vriendschap of ik die, als ik een keer een betrouwbare persoon trof die uw kant op ging, bij de eerste de beste gelegenheid bij u wilde laten bezorgen. Graag grijp ik mijn kans en benut ik de mogelijkheid

1. Waarschijnlijk naar aanleiding van de nieuwe uitgave van Plato's werken in de vertaling van Marsilio Ficini, in augustus 1532 bij Froben in Bazel verschenen, die door Grynaeus was verbeterd.
2. De editio princeps van de Griekse tekst, bij Aldus Manutius gedrukt, dateert uit 1513.
3. Namelijk spreekwoorden; zie het slot van brief 2433.
4. Zie brief 2730.
1. Zie brief 2569, noot 3.

om u, mijn allervriendelijkste vader, met een welkome vriendendienst te laten blijken, met wat voor gevoelens en met hoeveel ontzag ik u vereer. Ik noemde u vader; ik zou u ook moeder kunnen noemen, als u mij dat zou willen toestaan. Wat we immers dagelijks bij zwangeren zien gebeuren, dat ze een vrucht die ze nog nooit hebben gezien voeden en tegen schadelijke invloeden van de omringende lucht beschermen, datzelfde maakte u ook mee, omdat u mij, terwijl u niet wist hoe ik eruitzag en zelfs mijn naam bij u onbekend was, zo hebt opgevoed, zo aan de zeer reine borst van uw goddelijke kennis hebt gevoed, dat ik, als ik niet erken dat ik alles wat ik ben en kan aan u te danken heb, de ondankbaarste van alle mensen ben die nu leven of in andere tijden zullen leven. Daarom wens ik u nogmaals heil en zegen, zeer geliefde vader, vader en sieraad van uw vaderland, onheil werende beschermer van de letteren, onoverwinnelijke voorvechter van de waarheid.

Onlangs hoorde ik van Hilarius Bertholf, met wie ik hier zeer bevriend ben,[2] dat u ik weet niet wat wilt ondernemen tegen de laster van Girolamo Aleandro, die u ervan verdenkt vermomd als een niet bestaande Scaliger tegen u te hebben geschreven.[3] Ik zal niet dulden dat u langer in onzekerheid verkeert en door uw verdenking misleid wordt. Want deze Scaliger is afkomstig uit Verona, uit de familie Scaliger die verbannen is, hijzelf is ook een balling; nu is hij arts in Agen; ik ken de man goed, hij heeft waarachtig geen goede reputatie, het is om kort te gaan een duivel, niet onkundig als arts, verder in alle opzichten volstrekt goddeloos zoals niemand anders ooit was. Het lukte nog niet zijn boek onder ogen te krijgen; er is ook al die maanden nog geen enkel exemplaar hierheen gebracht en ik denk zelfs dat het tegengehouden is door degenen die u in Parijs goedgezind zijn. Het ga u goed en leef gelukkig.

Lyon, 30 november 1532

François Rabelais, arts, de uwe zolang als hij de zijne is

2744 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 2 december 1532

Ik schreef je onlangs een brief[1] die Zasius, aan wie ik hem ter overhandiging had toevertrouwd, keurig bij je heeft afgeleverd, naar ik aanneem. Wat ik toen liet weten was niets anders dan het volgende. Ik had in de eerste plaats geschreven omdat ik door de gastheer van Anselmus was gevraagd om het

2. Bertholf woonde in Lyon; zie brief 2735, noot 7.
3. Zie brief 2564, noot 2.
1. Brief 2740; voor toelichting zie de noten aldaar.

recept van het poeder dat je hier afgelopen april hebt laten bereiden. Verder dat onze vriend Alciati graag van harte in je gunst aanbevolen wilde worden, en dat hij mij uitgebreid in plechtige taal dringend had verzocht dat zorgvuldig te doen. Ik kan niet in een paar woorden zeggen hoe blij ik ben dat hij zijn oude gezondheid weer terug heeft, omdat hij een bijzonder aardig iemand is en als geen ander een heraut van je verdiensten is. Ten slotte dat er momenteel hier chebulische myrobalanen zijn; ik vroeg of je me, als je daarvan houdt, tijdig op de hoogte wilde brengen. Ik vraag je nadrukkelijk dat met de eerstvolgende bode te doen, want er zullen er niet heel lang nog over zijn bij de kruidenverkoper.

Wat hoor ik over Grynaeus?[2.] Ik kan me niet genoeg verbazen over wat hem bezielt als hij schrijft, omdat hij verder een innemend persoon is en, als hij praat waar ik bij ben, zo'n geweldige heraut en bewonderaar van je kwaliteiten is. Als de dichter de waarheid sprak, wat hij beslist deed, dat het goed is door een makker toegesproken te worden,[3.] zal iedereen het als de grootste weldaad beschouwen door Erasmus gecorrigeerd te worden. Maar omdat hij nu in zo'n bui is, zou het misschien beter zijn het karakter van een vriend, volgens het spreekwoord, te kennen zonder het te haten[4.] en hem in zijn eigen sop gaar te laten koken; hij zal ongetwijfeld wanneer hij weer tot bezinning komt een keer bijtrekken en dankbaar zijn voor zo'n vriendelijke correctie, ja, je er zelfs hartelijk voor bedanken. Onze tijd, hoe ondankbaar die ook is, zou erkennen wat Erasmus op het gebied van de studie vermag en hoeveel hij tot stand heeft gebracht, als we niet van nature liever prijzen waarover we gehoord hebben dan wat we gezien hebben, en wat eigentijds is met jaloezie en het verleden met eerbied benaderen.[5.] Maar het nageslacht zal dit met luide stem prijzen. Heeft Erasmus andermans hulp nodig bij de voltooiing van de bundel spreekwoorden? Water naar de zee.[6.] Ik denk dat je niet twijfelt aan mijn genegenheid voor jou. Eerder zul je hol van bol[7.] scheiden dan Bonifacius van Erasmus. Het ga je goed.

2 december 1532

2. Zie brief 2742.
3. Homerus, *Ilias* 11, 793.
4. *Adagia* 1496.
5. Het laatste gedeelte van de zin (vanaf 'als we niet van nature...') is ontleend aan Velleius Paterculus, *Historia Romana* 2, 92.
6. Vgl. *Adagia* 657, waar Erasmus als parallel 'In mare deferre aquam' citeert.
7. De vertaling volgt de transcriptie uit *Die Amerbachkorrespondenz*, dl. 4, p. 172 (brief 1696): 'concavum a convexo'. De lezing bij Allen luidt 'consortium a coniugio' (gemeenschap van huwelijk).

2745 *Aan Daniel Stiebar*
Freiburg, 7 december 1532

Na de brief die je me had geschreven bij het uiteengaan van de rijksdag in Regensburg,[1.] heb ik niets van je ontvangen. Ik schreef een keer aan Joachim,[2.] zoals je gevraagd had; ik weet niet of je er iets over gehoord hebt. Aangezien het niet vaststond waar je je ophield, omdat je een wervelend toneelstuk opvoert, besloot ik geen vergeefse moeite te doen. Maar toen een jongeman van zeer illustere afkomst me influisterde dat hij een van zijn dienaren die kant op zou sturen, vond ik het onacceptabel dat hij met volstrekt lege handen bij mij weg zou gaan, hoewel ik op dat moment zo met werk werd overstelpt als nauwelijks ooit tevoren.

Ik moest erg lachen om de Spaanse krijgslist van de persoon die je van je gordel en wapen beroofde.[3.] Iets dergelijks overkwam de Pool Zebrzydowski in Parijs, die ooit bij ons heeft gewoond. Hij stond in een dichte menigte naar een of ander toneelstuk te kijken, gekleed in een mantel waar enkele zilveren knopen aan zaten, die hol, maar verguld waren. Iemand sneed ze allemaal op één na af. Daar ontstond grote ruzie met Marcin Słap.[4.]

Ik had hier zelfs thuis mensen, die beslist niet uit Spanje afkomstig waren, maar die in een mum van tijd voor schaarste[5.] in mijn huis hadden gezorgd, als ik geen lucht had gekregen van hun slinksheid; voor hen was niets verzegeld of afgesloten.[6.]

Als je wilt weten hoe het met mij gaat, alles gaat geheel op de manier van Mandrabulus.[7.] Dit broze lichaam dreigt iedere dag in te storten. Vijanden krijgen hoge posities, vrienden zijn er steeds minder. De aartsbisschop van Canterbury, die mijn plechtanker was, is overleden.[8.] Lee is aartsbisschop van

1. Zie brief 2527, noot 8.
2. Waarschijnlijk Joachim Camerarius.
3. Over dit voorval is niets bekend.
4. Zebrzydowski en Słap waren in 1528 gezamenlijk na een verblijf bij Erasmus naar Parijs gegaan. Blijkens brief 2351 kwam het tot een breuk tussen beiden.
5. Erasmus gebruikt het Griekse woord *spania* zodat woordspel ontstaat.
6. Zie het postscriptum bij brief 2735.
7. D.w.z. dat de situatie verslechtert; zie *Adagia* 158. Toen Mandrabulus een schat had gevonden, wijdde hij eerst een gouden schaap aan Juno, het jaar daarop een zilveren en het derde jaar een bronzen.
8. Zie brief 2726, noten 3 en 4.

York geworden.[9] More heeft de last van het kanselierschap neergelegd, het ambt dat daar het dichtst bij het koningschap staat.[10] Ik ben de koning er waarachtig dankbaarder voor dat hij More op diens eigen verzoek dat pakzadel heeft afgenomen en aan iemand anders heeft gegeven, dan dat hij hem een zo eervolle taak had opgedragen. Ik zal uitgebreider schrijven zodra ik weet waar onder de zon je je ergens bevindt. Het ga je goed, mijn beste Stiebar, onder de aardige vrienden verreweg de aardigste.

De dag na Sint-Nicolaas, 1532
Erasmus van Rotterdam, eigenhandig
Aan de zeer illustere heer Daniel Stiebar. Würzburg

2746 *Van Jan Łaski*
Krakau, 7 december 1532

Een groet. Je brief deed me weer helemaal opleven, mijn allerdierbaarste Erasmus, omdat ik, ook al twijfelde ik geen moment aan je welwillendheid tegenover mij, het toch vreemd vond dat je mij, nadat ik je twee jaar geleden bij de conferentie van Poznań[1] en vervolgens ook vorig jaar hiervandaan had geschreven, al die tijd niets antwoordde. Tenzij je misschien besloot wraak te nemen voor mijn eerdere nalatigheid, door op jouw beurt mij te kwellen door me zo lang te laten uitkijken naar een brief van je. Of meende je misschien nog steeds het odium van onze naam te moeten ontlopen, waaronder we nu bij jullie (naar ik hoor) zwaar gebukt gaan, absoluut zonder dat verdiend te hebben?[2] En wat mijn houding betreft is er geen sprake van, mijn beste Erasmus, dat ik mijn genegenheid en die vroegere achting voor jou wat heb afgezwakt, integendeel, ik sterf bijna van verlangen naar je en zou nergens liever willen zijn dan bij jou; iets wat al het geval zou zijn geweest, als de zeer illustere koning Ferdinand het zou hebben toegelaten; zonder een vrijgeleide (zoals dat heet) van hem, was het in mijn ogen zowel om jou als om mij absoluut niet verantwoord als ik mij naar jouw omgeving zou begeven. Aangezien ik die niet kon krijgen, werd ik gedwongen mijn plannen te wijzigen.

9. Zie brief 2735, noot 14.
10. Zie brief 2659.
1. Waarbij een wapenstilstand werd gesloten tussen Ferdinand van Oostenrijk en Johan Zápolya, die elkaar de troon van Hongarije betwistten.
2. Dit zal te maken hebben met de rol die Łaski's broer Hieronim in het conflict tussen Ferdinand en Zápolya speelde; zie hierna en brief 2606, noot 18.

Ik was door mijn broer in die opstand verwikkeld geraakt, maar zo dat ik toen niets gedaan heb wat niet volledig het bevorderen van eendracht als doel gehad zou hebben. Hij vervolgt nu de weg die hij is ingeslagen. Toen ikzelf de toestand van dag tot dag zag verergeren en er geen enkele hoop op vrede gloorde, begaf ik me, om de indruk te vermijden dat ik de gunst van deze vorst[3.] versmaadde, naar het hof hier,[4.] hoewel ik, zoals je weet, allerminst een hoveling ben, aangezien ik werkelijk niet weet hoe je een vossenhuid aannaait[5.] en als ik het zou weten, het volstrekt niet zou willen. Ik heb evenwel enkele vrienden met wie ik graag omga: Leopolita, een man die, behalve door zijn grote kennis, opvalt door zijn rechtschapen en bijna heilige levenswandel; onze vrienden Justus[6.] en Antonin, verder Strozzi uit Florence, een jongeman die goed onderlegd is in Grieks en Latijn, bovendien zeer bescheiden en een groot bewonderaar van je. Dat is hoe we leven, mijn beste Erasmus, aangezien het niet kan zoals we willen.[7.] Maar blijf jij vooral aan me denken en wees ervan overtuigd dat ik de jouwe ben en altijd zal zijn, hoe het allemaal ook loopt. Het ga je intussen goed.

Krakau, de dag na Sint-Nicolaas, 1532

2747 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, 9 december 1532]

Een hartelijke groet. Het liep erg ongelukkig. Die jongeman van mij[1.] was hier dinsdagavond teruggekomen, terwijl Trübelmann kort daarvoor al was teruggegaan.[2.] Zasius stuurde je brief[3.] 's avonds laat de dag erna. Daarom kon ik niet antwoorden. Ik wil immers de voortreffelijke man[4.] als het om belangrijke dingen gaat graag een plezier doen. Ik zou willen dat volgens dit

3. Sigismund I van Polen.
4. In Krakau.
5. Toespeling op *Adagia* 2481 (Als een leeuwenhuid niet genoeg is, moet je er een vossenhuid bij doen). In de uitleg hierbij spreekt Erasmus van een ‘aangenaaide’ vossenhuid, zoals ook de Griekse bron heeft.
6. Justus Ludovicus Decius.
7. Vgl. *Adagia* 743.
1. Misschien Quirinus Hagius, aan wie Amerbach brief 2744 meegegeven zal hebben.
2. Namelijk naar Bazel.
3. Brief 2740; zie het begin van brief 2744.
4. Johann Gross; zie voor het volgende brief 2740.

recept[5.] ook voor mij een doosje met hetzelfde poeder wordt gemaakt. Ik zal zo gauw mogelijk geld sturen.

Het ga je goed. Maandagochtend

Aan de heer Bonifacius Amerbach

2748 *Aan Henricus Cornelius Agrippa*
Freiburg, 9 december 1532

Erasmus aan Agrippa

Een hartelijke groet. Ik heb tot nu toe, zeer geleerde heer, niet op uw brief[1.] geantwoord, omdat ik het beter vind helemaal te zwijgen dan slordig te antwoorden. Ik heb de hele tijd op een vrij moment gewacht, maar dat is me tot nu toe niet gegund. Ik weet niet over welke koerier u het hebt en Cratander heeft geen brief van u die over de theologische geschiedenis vertelt overhandigd. Als er hierna iets is wat u via betrouwbare handen bij mij wilt laten bezorgen, moet u het aan Hieronymus Froben geven. Ik betreur het dat u het met horzels aan de stok hebt. Maak u er zoveel mogelijk los van. Weinigen is het gevecht met hen goed bekomen. Met de eerste zwaluw[2.] zal ik, als Christus genadig is, uitgebreider schrijven. Wees er ondertussen van overtuigd dat Erasmus tot degenen behoort die Agrippa welgezind zijn. Het ga u goed.

Freiburg, 9 december 1532

2749 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 27 december 1532

Een hartelijke groet. Slechteriken hebben volgens het spreekwoord alleen maar een aanleiding nodig.[1.] Jij grijpt iedere kans aan om iemand een dienst te bewijzen. Ik ken jouw karakter allang door en door, met en zonder nieuw-

5. De vertaling volgt de transcriptie uit *Die Amerbachkorrespondenz*, dl. 4, p. 174 (brief 1698): ‘ut ad hoc exemplar’.
1. Brief 2739. Zoals uit het volgende blijkt had Erasmus brief 2737 nog niet ontvangen.
2. *Adagia* 559.
1. *Adagia* 1068.

jaarsgeschenkje. De zaak had geen enkele haast.[2.] Je had het aan Hieronymus[3.] kunnen toevertrouwen. Ik gaf de jongen die het bracht drie batzen.[4.] Ik wens de gastheer van Anselmus[5.] alle goeds toe.

Het ga je goed. 27 december 1532

Aan de heer Bonifacius Amerbach. Bazel

2750 *Aan Johannes Fabri*
[Freiburg, eind 1532]

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde heer Johannes Fabri, bisschop van Wenen

Met wat een snelheid heeft het gerucht uw omgeving bereikt dat de zeer illustere heer Thomas More officieel ontslagen is als kanselier en dat een ander adellijk persoon in zijn plaats is gekozen, die meteen de mensen heeft vrijgelaten die More wegens polemische dogma's in de boeien had laten slaan![1.] Bij Homerus verheft Ossa[2.] zich in de lucht, bij Vergilius Fama, met vleugels en veren over haar hele lichaam,[3.] om aan te geven dat er niets snellers bestaat dan zij. Maar mij lijkt alle vlugge vleugelslag sloom en slepend vergeleken met de snelheid waarmee dit gerucht plotseling over zo'n groot gebied de ronde heeft gedaan. Bliksem flitst bijna niet sneller naar elke streek op aarde. Hoewel dit praatje voortdurend de hele wereld over ging en ik geen enkele brief meer uit Engeland had ontvangen (want de brief van Thomas More die ik nu aan u stuur was verschillende maanden in Saksen blijven steken),[4.] wist ik toch zekerder dan zeker[5.] dat het volkomen uit de lucht gegrepen was wat

2. Wellicht slaat dit op het poeder waar Erasmus in brief 2747 om had gevraagd.
3. Hieronymus Froben.
4. In Zwitserland en Zuid-Duitsland gebruikte munt.
5. Johann Gross.
1. Zie brief 2659. De nieuwe Lord Chancellor was Thomas Audley; vgl. brief 2728, waar Erasmus eveneens melding maakt van de vrijlating van gevangenen.
2. Evenals Fama is Ossa de godin van het gerucht; vgl. het slot van *Adagia* 525.
3. Vgl. Vergilius, *Aeneis* 4, 173-188.
4. Dit zal brief 2659 zijn geweest.
5. Vermeld in *Adagia* 3802.

er beweerd werd. Want ik kende het karakter van deze uiterst minzame vorst, hoe standvastig hij vrienden steunt die hij eenmaal in zijn hart heeft gesloten, en hoe moeilijk hij het vindt een gunsteling te verstoten, zelfs als hij een menselijke fout bij hen aantrof. Bovendien kende ik de integriteit van Thomas More en zijn vermogen adequaat om te gaan met zowel gewichtige als onbeduidende kwesties, en wist ik dat hij met zijn uitzonderlijk scherpe inzicht nergens zijn gebruikelijke waakzaamheid zou laten verslappen. Voor mij sprak de welwillendheid van de koning tegenover More zelfs meer uit het feit dat hij hem van dat ambt, dat zeer veel aanzien geeft, maar ook belastend en riskant is, zou hebben bevrijd, dan uit het feit dat hij hem zoveel eer heeft bewezen. Want toen de koning hem ondanks zijn weigering dat pakzadel oplegde, handelde hij uit vaderlandsliefde en dacht hij aan zichzelf en zijn rijk; toen hij het hem op zijn verzoek afnam, toonde hij zijn liefde voor More. Bij het eerste werd hij onder algemeen applaus geprezen om zijn vaderlandsliefde en wijsheid, omdat hij de verreweg moeilijkste taak aan iemand toevertrouwde die meer dan wie ook in dat koninkrijk geschikt was om zo'n last te torsen. Bij het tweede werd hij zeer geprezen om zijn menselijkheid, omdat hij flink wat van zijn eigen mening en van de aandacht voor het algemeen nut opofferde om tegemoet te komen aan de smeekbeden van een vriend, die om eenzelfde teruggetrokken leven vroeg als Cassiodorus ooit van zijn vorst wist te verkrijgen.[6.] Want ik twijfel er niet aan dat More dringende redenen had voor zijn verzoek aan de koning om hem te ontslaan. Anders zou hij nooit de brutaliteit hebben gehad om zo snel te vragen of hij van de last bevrijd kon worden, en de koning niet zo inschikkelijk zijn geweest dat hij wegens wat voor bezwaren dan ook aan zijn smeekbeden gehoor zou hebben gegeven.

Hij wist immers dat de toestand van het hele koninkrijk grotendeels afhangt van de onkreukbaarheid, kennis en wijsheid van de kanselier. Want hier betekent ‘kanselier’ niet, zoals in andere landen, een secretaris, maar is het de waardigheid die het dichtst bij de troon staat; daarom wordt er voor hem als hij in het openbaar verschijnt aan de rechterkant een gouden scepter meegedragen, waar bovenop de gouden rijkskroon zit, en aan de linkerkant een boek. Met het een wordt de hoogste macht onder de koning aangeduid, met het ander wetskennis. Hij is immers de hoogste rechter van het hele Britse rijk, en het rechteroog, om zo te zeggen, en de rechterhand van de koning en de koninklijke raad. Zo'n lastige functie zou de vorst in al zijn wijs-

6. Na een politieke carrière onder de Ostrogoten in Italië trok Cassiodorus zich terug uit het openbare leven en stichtte hij een klooster in Zuid-Italië waar hij door hem verzamelde handschriften uit de oudheid liet kopiëren.

heid zeker niet aan iemand hebben toevertrouwd die hij niet door en door kende. Er was vrijwel niemand die de zeldzame en bijna goddelijke gaven van dat verstand beter had leren kennen en daar grotere bewondering voor had. Zelfs de kardinaal van York,[7] een man die, welk lot hij ook heeft ondergaan, niet dom was, verzekerde, toen hij inzag dat er geen hoop meer was dat hij zijn eerdere waardigheid terugkreeg, dat er op dat eiland niemand was die tegen die zware last opgewassen was behalve More. En dat was geen stem die uit sympathie of welwillendheid werd uitgebracht. De kardinaal was More gedurende zijn hele leven niet erg welgezind en vreesde hem eerder dan dat hij hem liefhad. Het oordeel van het volk was niet anders. In het hele koninkrijk heerste zoveel vreugde als bij geen ander vóór hem toen hij het ambt aanvaardde; evenzo heerste er droefheid onder alle verstandige en weldenkende mensen toen hij het neerlegde. Hij legde zijn ambt neer na het mooiste compliment verdiend te hebben dat er bestaat: dat niemand eerder dat ambt met grotere bekwaamheid en billijkheid heeft uitgeoefend. En u weet hoe graag het volk klaagt over degenen die de hoogste posities bekleden, vooral de eerste jaren. Ik zal u trouwens moeiteloos van dit alles hebben overtuigd als ik de brieven van hooggeplaatsten laat zien waarin ze de koning, het koninkrijk, zichzelf en ook mij, die stond te juichen, opgewekt gelukwensen toen hij het ambt aanvaardde, en ook de brieven van dezelfde mensen waarin ze betreuren dat het land zo'n rechter en raadgever (om een Homerisch woord te gebruiken)[8] heeft verloren.

Maar ik twijfel er niet aan dat de koning ter vervanging van More een vooraanstaand man heeft benoemd (die voor mij evenwel een volkomen onbekende is); maar dat betreft zijn illustere afkomst, die Thomas More, aangezien hij duidelijk een filosofische aanleg heeft, nooit heeft voorgewend of benadrukt. Hij is in Londen geboren, en als je in die stad, verreweg de bekendste van het land, geboren en getogen bent, geldt dat voor de Engelsen enigszins als adellijke afkomst. Verder was zijn vader[9] geenszins een onaanzienlijk persoon, hij was doctor in het Britse recht, een klasse die in Engeland buitengewoon veel achting geniet; daarop voert volgens zeggen het merendeel van de adel van dat eiland zijn herkomst terug. Zijn zoon trad op zo'n manier in zijn voetsporen, dat hij zijn op zich al illustere vader met alle mogelijke eerbewijzen in de schaduw stelde, ook al verleent niemand zijn voorouders waarachtiger glans dan degene die hen op deze manier in de schaduw stelt.

Ik ga nu voorbij aan de eretitels die hun beiden zijn verleend, niet door

7. Thomas Wolsey, More's voorganger.
8. Namelijk *boulêphoros*.
9. John (I) More.

gunstbejag of omkoping, maar dankzij een beslissing die de koning uit eigen beweging nam - tenzij we misschien denken dat ware adel verkregen wordt door een aantal keren heldendaden te verrichten in de oorlog, maar dat het geen eer behoeft wanneer men zich bijzonder verdienstelijk voor het land heeft gemaakt, wat in een tijd van vrede eerder met inzicht dan met wapens gebeurt. Hoe beter het met een land gaat, hoe minder het behoefte heeft aan inspanning op militair gebied, maar de toewijding van mensen die uitblinken in geleerdheid, inzicht en juridische kennis, is voor koningen en koninkrijken altijd onontbeerlijk, in tijden zowel van oorlog als van vrede. We horen de Heilige Schrift zeggen: 'Door mij regeren koningen'.[10.] Dat is niet de oorlog die spreekt, maar de wijsheid, die zorgt dat er geen oorlog uitbreekt of, als een oorlog onontkoombaar is, zorgt dat het land er zo min mogelijk onder lijdt. Want het brengt meer zegen een oorlog te vermijden dan er onverschrokken een te voeren. Vrede kan echter niet van lange duur zijn, of als ze het is, brengt ze corruptie onder de mensen voort, tenzij ze gestuurd wordt door de raadgevingen van wijze mannen. Als Torquatus bekend werd omdat hij een vijandige Galliër een ketting van zijn hals trok,[11.] zal iemand niet ook beroemd worden die meerdere jaren voor zijn vaderland een rechtvaardige rechter en een trouwe raadgever is geweest? Maar de oude keizers dachten heel anders; zij bewezen hun helpers bij de rechtspraak, die beroemd waren om hun wetskennis, de hoogste eer. Ja, zij kenden taalkundigen, dialectici en leraren in het recht die gedurende twintig jaar blijk hadden gegeven van kennis en goed gedrag, dezelfde eretekenen toe waarmee een *vicarius* werd onderscheiden - de rang van *vicarius* was gelijk aan die van een graaf en een hertog. Dat staat in de Codex, boek 12, bij de titel 'Over leraren'.[12.] Maar tegenwoordig worden mensen die de eretekenen niet door geboorte, maar van een vorst gekregen hebben (ik zou het niet afkeuren als men zegt: gekocht hebben), niet tot de adel gerekend. Wanneer een onderscheiding evenwel op gezag van de vorst wordt toegekend aan mensen die zich voor het land verdienstelijk hebben gemaakt, is er naar mijn oordeel sprake van tweevoudige adel, omdat aan de deugdzaamheid, die alle werkelijke adel voortbrengt, het gezag van de vorst wordt toegevoegd. Als oude adel een vereiste is, dan geldt dat het meer allure heeft adel verdiend te hebben dan van voorouders ontvangen te hebben. Maar ik weet dat dergelijke roem in de ogen van More weinig betekent; hij wil zijn nakomelingen eerder liefde voor de vroomheid dan eervolle onderscheidingen nalaten.

10. Spreuken 8:15.
11. Livius, *Ab urbe condita* 7, 10 en Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 9, 13, 7-19.
12. Codex Justinianus 12, 15. Een vicarius was een bestuurder van een Romeinse diocees.

Verder weet ik niet of het waar is wat ze beweren over gevangenissen. Dit staat vast, dat de man, die van nature zeer zachtmoedig is, iemand geen last bezorgde als hij, eenmaal gewaarschuwd, tot bezinning wilde komen na besmetting met de sekten. Of willen die lieden soms dat de hoogste rechter van zo'n groot koninkrijk geen gevangenissen heeft? Hij haat rebelse leerstellingen waardoor de wereld nu hopeloos in beroering wordt gebracht. Hij ontkent dat niet en wil het niet verborgen houden, omdat hij de vroomheid zo toegedaan is, dat hij, als de balans een klein beetje naar een kant doorslaat, dichter bij bijgeloof dan goddeloosheid lijkt te staan. Niettemin is het een vrij duidelijk bewijs van zijn uitzonderlijke mildheid dat niemand in de periode dat hij kanselier was wegens verworpen dogma's de doodstraf kreeg,[13.] terwijl er in beide delen van Duitsland en in Frankrijk zo velen terechtgesteld zijn. Haat iemand de goddelozen niet met zachtmoedigheid wanneer hij, hoewel hij het recht heeft te doden, zo probeert ondeugden te genezen dat de mensen zelf behouden blijven? Verlangen zij soms van de plaatsvervanger van de koning dat hij tegen de zienswijze van de koning en de bisschoppen in sympathiseert met rebelse nieuwigheid? Stel dat hij de nieuwe dogma's niet volstrekt had verafschuwd (het tegendeel is het geval), dan had hij het ambt dat hij aanvaard had toch moeten neerleggen of die sympathie verborgen moeten houden.

Wie weet ten slotte niet (om de discussie over dogma's terzijde te laten) hoeveel lichtzinnige en opstandige lieden onder dit voorwendsel geneigd zijn op allerlei manieren over de schreef te gaan, als de toenemende driestheid niet ingeperkt werd door strengheid van de magistraten? Zijn ze verontwaardigd dat de hoogste rechter van Engeland in dat koninkrijk gedaan heeft waartoe het stadsbestuur soms gedwongen wordt in steden die de godsdienst vernieuwden? Als dat niet gedaan was, hadden de pseudo-evangelischen allang de voorraadkamers en kisten van de rijken opengebroken en was iedereen die iets bezat een papist geweest. Maar van een grote groep is de brutaliteit zo erg en de boosaardigheid zo ongebreideld,[14.] dat ook de bedenkers en voorvechters van de nieuwe dogma's zelf hun pen tegen hen scherpen. En dan wilden ze dat de hoogste rechter in Engeland het oogluikend zou toestaan dat zulk uitschot ongestraft een koninkrijk binnenstroomt dat bij uitstek floreert door zijn rijkdom, talent en godsdienst! Het kan ook zo zijn dat er omwille van de nieuwe kanselier een paar vrijgelaten werden die niet gevaarlijk zijn of voor een klein vergrijp vastzaten, wat vaak wordt gedaan bij het aantreden van koningen om de gunst van de massa te winnen. Ik denk dat dat ook gedaan is toen More het ambt aanvaardde. Maar waar

13. Dit is niet juist.
14. Dit zal op de wederdopers doelen.

zijn die navolgers van Triptolemus op uit, die dergelijke verhalen rondstrooien?[15.] Willen ze de mensen soms doen geloven dat er in Engeland een veilige plek gereed is gemaakt voor de sekten en de voorstanders daarvan? Maar het blijkt duidelijk uit aan mij gerichte brieven van verschillende uiterst serieuze mensen dat de koning heel wat minder welwillend tegenover de nieuwe dogma's staat dan bisschoppen of priesters. Geen enkel vroom mens koestert níet de wens dat de kerkelijke gebruiken worden herzien; maar geen enkel verstandig mens vindt het acceptabel dat alles ontregeld wordt.

Toen ik had gehoord dat Thomas More bevorderd was tot de hoogste waardigheid, schreef ik, aangezien ik zijn karakter dankzij langdurig contact door en door meende te kennen, dat ik de koning en het koninkrijk met het oog op het algemeen belang feliciteerde, maar hemzelf privé beslist niet. Nu echter feliciteer ik hem van harte, omdat het hem dankzij de zeer grote goedgunstigheid van de koning en met een uiterst eervol getuigenis van het hele volk op tijd lukte zich los te maken uit de labyrinten van de binnenlandse politiek, wat Scipio Africanus, wat Pompeius Magnus, wat Marcus Tullius niet werd vergund.[16.] Octavius Augustus wilde de last van de heerschappij neerleggen,[17.] maar dat was niet mogelijk. Thomas More heeft nu, terwijl hij nog in de kracht van zijn leven is, zonder gezichtsverlies het soort leven bereikt waartoe hij vanaf zijn jongere jaren altijd geneigd was: dat hij samen met de zijnen (want hij is als geen ander gehecht aan zijn familie) in alle vrijheid zijn tijd aan heilzame studie en vroomheid kon besteden. Hij liet een landhuis aan de rivier de Theems bouwen, niet ver van Londen,[18.] geen armzalig huis, ook niet zo groots dat het jaloezie wekt, maar wel comfortabel; daar woont hij met degenen die het dichtst bij hem staan: zijn vrouw,[19.] zoon en schoondochter,[20.] drie dochters en evenveel schoonzonen,[21.] samen met al elf kleinkinderen. Hij heeft door Christus' genade de kinderen van zijn kinderen gezien en zal ook de kinderen zien die zij zullen krijgen.[22.] Aangezien immers niemand van hen niet in de bloei van zijn leven is, is het

15. Triptolemus verspreidde volgens de mythe de landbouw over de aarde.
16. Hun dood was het gevolg van hun politieke opvattingen. In het geval van Scipio Africanus Minor wordt dit althans verondersteld.
17. Cassius Dio, *Historiae Romanae* 53, 9.
18. In Chelsea.
19. Alice More.
20. John (III) More, gehuwd met Anna Cresacre.
21. Margaret, Elizabeth en Cecily, gehuwd met respectievelijk William Roper, William Daunce en Giles Heron.
22. Vgl. Vergilius, *Aeneïs* 3, 98.

waarschijnlijk dat er talrijk nageslacht voortgebracht zal worden. Ja, ook hijzelf zou nog de vader van vele kinderen kunnen worden, als zijn vrouw niet allang te oud was om te baren; hij trouwde haar toen ze weduwe was en heeft uit dat huwelijk geen kinderen. Want de kinderen die hij heeft, heeft hij van zijn eerste vrouw,[23.] die hij verloor toen ze nog een meisje was, samen met enkele kinderen. Hoewel zij onvruchtbaar is en op gevorderde leeftijd, bemint en liefkoost hij haar alsof ze een meisje van vijftien was. Er bestaat bijna niemand die meer van zijn kinderen houdt en hij kent geen verschil tussen een oudere vrouw en een meisje; maar hij is zo voorkomend, of liever gezegd, zo vol liefde en wijsheid, dat als hij iets tegenkomt wat niet verbeterd kan worden, hij er zo van houdt alsof hem niets gelukkigers had kunnen overkomen. Je zou kunnen zeggen dat het bij hem thuis een tweede Academie van Plato is. Maar ik beledig zijn huis wanneer ik het met Plato's Academie vergelijk, waar gediscussieerd werd over getallen en geometrische figuren en soms over goede morele eigenschappen; dit huis zou je eerder een school of universiteit voor de christelijke godsdienst kunnen noemen. Er is daar niemand, jongen of meisje, die niet de tijd neemt voor de algemeen vormende vakken en het lezen van nuttige boeken, ook al gaat de aandacht vooral en eerst uit naar vroomheid. Je hoort daar geen geruzie, geen frivole taal, je ziet niemand die niet ergens mee bezig is. Het is niet met strengheid en boze woorden dat die man zoveel discipline binnen het gezin handhaaft, maar met vriendelijkheid en welwillendheid. Iedereen doet zijn plicht, maar er heerst een opgewekte sfeer en het ontbreekt niet aan ingetogen vrolijkheid.

In de kerk van het dorp liet hij een tombe voor zichzelf en de zijnen bouwen, waarnaar hij ook het gebeente van zijn eerste vrouw liet overbrengen: zo'n hekel heeft hij aan welke scheiding dan ook.[24.] Aan de muur bevindt zich een gedenkplaat die zijn loopbaan en manier van leven beschrijft,[25.] waarvan mijn dienaar[26.] de tekst woordelijk heeft overgenomen. U krijgt daar met deze brief een kopie van. Ik zie dat ik nogal breedsprakig ben geweest, maar het is fijn met een vriend over een vriend te praten. Alle weldenkende mensen vinden het heel goed dat u zich als een waarachtig bisschop gedraagt door geregeld voor het volk te preken. Het is te hopen dat dit voorbeeld veel navolging krijgt.

Wat u schrijft over hoe de zaken van koning Ferdinand ervoor staan, deed

23. Jane Colt.
24. 'vsque adeo illi non placet vllum diuortium', wat als toespeling op de echtscheiding van Hendrik VIII gelezen kan worden.
25. Zie brief 2831.
26. Quirinus Hagius.

me veel genoegen; door die ontwikkelingen krijg ik goede hoop dat het geluk ooit gelijke tred zal houden met de kwaliteiten van die voortreffelijke en zeer heilige vorst. Het ga u goed.

Lijst van brieven

2516. Aan Johann von Botzheim 13
2517. Aan Caspar Ursinus Velius 17
2518. Aan Johann Herwagen 19
2518a. Aan Helius Eobanus Hessus 21
2519. Van Bonifacius Amerbach 22
2520. Van Sigismund I 24
2521. Van Piotr Tomicki 25
2522. Aan Julius Pflug 26
2523. Aan Alonso Ruiz de Virués 34
2524. Van Johann Herwagen 39
2525. Aan Anton Fugger 40
2526. Aan Reginald Pole 41
2527. Van Erasmus Schets 42
2528. Aan Alfonso de Valdés 45
2529. Aan Georgius Agricola 47
2530. Aan Erasmus Schets 49
2531. Aan Bonifacius Amerbach 51
2532. Aan Bonifacius Amerbach 51
2533. Aan Seweryn Boner 51
2534. Aan Johann Rinck 56
2535. Aan Simon Grynaeus 57
2536. Aan Bonifacius Amerbach 58
2537. Van Thomas Venatorius 58
2538. Van Bonifacius Amerbach 60
2539. Van Anselmus Ephorinus 61
2540. Van Bernhard von Cles 64
2541. Aan Bonifacius Amerbach 65
2542. Van Bonifacius Amerbach 66
2543. Aan Bonifacius Amerbach 66
2544. Aan Henricus Cornelius Agrippa 67
2545. Van Stanisław Aichler 68

2546. Van Bonifacius Amerbach 68
2547. Aan Bonifacius Amerbach 69
2548. Van Jan Boner 69
2549. Aan Jan Boner 70
2550. Van Jan Boner 71
2551. Van Bonifacius Amerbach 72
2552. Aan Erasmus Schets 73
2553. Van Karel V aan het stadsbestuur van Besançon 74
2554. Van Anselmus Ephorinus 75
2555. Aan Bernhard von Cles 77
2556. Aan Bonifacius Amerbach 78
2557. Van Bernhard von Cles 78
2558. Van Erasmus Schets 79
2559. Van Anselmus Ephorinus 82
2560. Van Bonifacius Amerbach 83
2561. Aan Bonifacius Amerbach 84
2561a. Van Bonifacius Amerbach 85
2562. Van Alonso de Fonseca 86
2563. Van Juan de Vergara 87
2563a. Van Johannes Dantiscus 87
2564. Van Bonifacius Amerbach 91
2565. Aan Johann Koler 92
2566. Van Maarten Lips 94
2567. Van Cornelis de Schepper 103
2568. Van Viglius van Aytta 104
2569. Aan Georges d'Armagnac 105
2570. Van Jakob Jespersen 107
2571. Van Maarten Davidts 111
2572. Van Jakob Spiegel 112
2573. Van Conradus Goclenius 114
2574. Van Bonifacius Amerbach 117
2575. Aan Bonifacius Amerbach 118
2576. Aan Simon Grynaeus 119

2577. Aan [Jean Morin] 121
2578. Aan Erasmus Schets 122
2579. Aan Lorenzo Campeggi 124
2580. Van Bonifacius Amerbach 126
2581. Aan Hilarius Bertholf 127
2582. Aan Nicolaus Olahus 129
2583. Aan Maria van Oostenrijk 130
2584. Aan Jan en Stanisław Boner 132
2585. Aan Erasmus Schets 135
2586. Aan Hector van Hoxwier 136
2587. Aan Conradus Goclenius 138
2588. Aan Gilles de Busleyden 141
2589. Van Henricus Cornelius Agrippa 142
2590. Van Jakob Spiegel 143
2591. Van Bernhard von Cles 145
2592. Van Christoph von Stadion 145
2593. Van Erasmus Schets 146
2594. Van Viglius van Aytta 148
2595. Van Bernhard von Cles 150
2596. Van Bernhard von Cles 151
2597. Aan Bonifacius Amerbach 151
2598. Aan Bonifacius Amerbach 152
2599. Aan Germain de Brie 153
2600. Aan Piotr Tomicki 155
2601. Van Jan Benedykt Solfa 156
2602. Van Ulrich Zasius 162
2603. Aan Johann (II) Paumgartner 164
2604. Aan Viglius van Aytta 165
2605. Aan Bonifacius Amerbach 167
2606. Van Anselmus Ephorinus 167
2607. Van Nicolaus Olahus 170
2608. Aan Stanislaus Thurzo 172
2609. Van Christian Beyer 174

2610. Van Georgius Spalatinus 175
2611. Aan Jacopo Sadoleto 176
2612. Aan Bonifacius Amerbach 183
2613. Aan Nicolaus Olahus 183
2614. Van Johann Albrecht Widmanstetter 186
2615. Aan Martin Bucer 188
2616. Aan Caspar Hedio 206
2617. Aan Johann Koler 207
2618. Aan Johann Rinck 209
2619. Aan Ambrosius von Gumppenberg 209
2620. Aan Erasmus Schets 210
2621. Aan Johann (II) Paumgartner 212
2622. Van Bernhard von Cles 213
2623. Aan Bernhard von Cles 213
2624. Van Hector van Hoxwier 214
2625. Van Erasmus Schets 218
2626. Van Henricus Cornelius Agrippa 220
2627. Van Johann Koler 220
2628. Aan Jean de Pins 221
2629. Van Jan van Campen 222
2630. Van Bonifacius Amerbach 223
2631. Aan Bonifacius Amerbach 225
2632. Van Viglius van Aytta 228
2633. Van Gerard Morrhy 235
2634. Van Bernhard von Cles 237
2635. Aan Jean Morin 238
2636. Aan Jacopo Canta 240
2637. Van Juan Ginés de Sepúlveda 241
2638. Van Girolamo Aleandro 242
2639. Van Girolamo Aleandro 245
2640. Van Johann von Botzheim 247
2641. Van Alonso Ruiz de Virués 248
2642. Aan Bonifacius Amerbach 250
2643. Aan Johannes Dantiscus 251

2644. Aan [Conradus Goclenius] 256
2645. Aan Joost Sasbout 258
2646. Aan Nicolaus Olahus 260
2647. Aan Quirinus Talesius 261
2648. Van Jacopo Sadoleto 261

2649. Van Bonifacius Amerbach 263
2650. Aan Bonifacius Amerbach 265
2651. Aan Bernhard von Cles 265
2652. Aan Bonifacius Amerbach 267
2653. Van Bonifacius Amerbach 268
2654. Van Johann von Vlatten 269
2655. Van Bernhard von Cles 270
2656. Van Jacopo Sadoleto 271
2657. Van Viglius van Aytta 272
2658. Van Jan Boner 275
2659. Van Thomas More 276
2660. Van Gabriel Verinus 279
2661. Aan Bertram von Damm 282
2662. Van Polidoro Virgilio 283
2663. Aan Wilhelm von Isenburg 283
2664. Van Caspar Ursinus Velius 285
2665. Van Jean de Pins 287
2666. Aan Ambrosius Pelargus 289
2667. Van Ambrosius Pelargus 290
2668. Aan Ambrosius Pelargus 291
2669. Van Ambrosius Pelargus 291
2670. Van Ambrosius Pelargus 292
2671. Van Ambrosius Pelargus 292
2672. Aan Ambrosius Pelargus 294
2673. Van Ambrosius Pelargus 294
2674. Van Ambrosius Pelargus 295
2675. Aan Ambrosius Pelargus 297
2676. Van Ambrosius Pelargus 298
2677. Aan Ambrosius Pelargus 299
2678. Aan Bonifacius Amerbach 300
2679. Van Girolamo Aleandro 301
2680. Van Girolamo Aleandro 304
2681. Aan Pietro Bembo 304

2682. Aan Viglius van Aytta 305
2683. Aan Johann Georg Paumgartner 308
2684. Aan Bonifacius Amerbach 309
2685. Van Bernhard von Cles 313
2686. Aan Bonifacius Amerbach 314
2687. Van Ludolf Cock 315
2688. Van Bonifacius Amerbach 318
2689. Van Jean de Carondelet 319
2690. Aan Thomas Cajetanus 320
2691. Aan Adolf Eichholz 322
2692. Aan Henricus Cornelius Agrippa 323
2693. Van Nicolaus Olahus 323
2694. Aan Bonifacius Amerbach 328
2695. Aan Johann Georg Paumgartner 329
2696. Aan Bonifacius Amerbach 332
2697. Van Bonifacius Amerbach 332
2698. Een Bazelse tragedie 333
2699. Van Stanislaus Thurzo 335
2700. Aan Karel Uutenhove 337
2701. Aan Juan Ginés de Sepúlveda 342
2702. Aan Julius Pflug 343
2703. Aan Bonifacius Amerbach 344
2704. Aan Erasmus Schets 344
2705. Van Iñigo López de Mendoza 346
2706. Van Bonifacius Amerbach 347
2707. Aan Nicolaus Olahus 348
2708. Van Pietro Bembo 348
2709. Aan Bonifacius Amerbach 349
2710. Aan Bonifacius Amerbach 349
2711. Aan Willem V van Kleef 349
2712. Van Ennio Filonardi 351
2713. Aan Piotr Tomicki 352
2714. Van Christoph Eschenfelder 353
2715. Van Georg Witzel 354
2716. Van Viglius van Aytta 358

2717. Van Jan Boner 365
2718. Van Stanisław Aichler 366
2719. Van Pierre du Chastel 367
2720. Aan Pierre du Chastel 368
2721. Van Ambrosius Pelargus 370
2722. Aan Ambrosius Pelargus 372

2723. Van Ambrosius Pelargus 373
2724. Aan Ambrosius Pelargus 374
2725. Van Ambrosius Pelargus 375
2726. Aan Charles Blount 376
2727. Van Germain de Brie 378
2728. Aan Johann Koler 381
2729. Van Juan Ginés de Sepúlveda 385
2730. Van Bonifacius Amerbach 386
2730a. Aan Bonifacius Amerbach 387
2731. Aan Johann Kleberger 387
2732. Van Philippus Melanchthon 388
2733. Aan Jean Lambelin 389
2734. Aan Gerrit van Assendelft 390
2735. Aan Quirinus Talesius 392
2736. Aan Viglius van Aytta 394
2737. Van Henricus Cornelius Agrippa 395
2738. Van Ennio Filonardi 396
2739. Van Henricus Cornelius Agrippa 397
2740. Van Bonifacius Amerbach 398
2741. Van Nicolaus Olahus 399
2742. Aan Bonifacius Amerbach 400
2743. Van François Rabelais 400
2744. Van Bonifacius Amerbach 401
2745. Aan Daniel Stiebar 403
2746. Van Jan Łaski 404
2747. Aan Bonifacius Amerbach 405
2748. Aan Henricus Cornelius Agrippa 406
2749. Aan Bonifacius Amerbach 406
2750. Aan Johannes Fabri 407

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Agricola, Georgius 2529
Agrippa, Henricus Cornelius 2544, 2589, 2626, 2692, 2737, 2739, 2748
Aichler, Stanisław 2545, 2718
Aleandro, Girolamo 2638, 2639, 2679, 2680
Amerbach, Bonifacius 2531, 2519, 2532, 2536, 2538, 2541, 2542, 2543, 2546, 2547, 2551, 2556, 2560, 2561, 2561a, 2564, 2574, 2575, 2580, 2597, 2598, 2605, 2612, 2630, 2631, 2642, 2649, 2652, 2653, 2678, 2684, 2686, 2688, 2694, 2696, 2697, 2703, 2706, 2709, 2710, 2730, 2730a, 2740, 2742, 2744, 2747, 2749
Armagnac, Georges d' 2569
Assendelft, Gerrit van 2734
Aytta, Viglius van 2568, 2594, 2604, 2632, 2657, 2682, 2716, 2736
Bembo, Pietro 2681, 2708
Bertholf, Hilarius 2581
Beyer, Christian 2609
Blount, Charles 2726
Boner, Jan 2548, 2549, 2550, 2584, 2658, 2717
Boner, Stanisław 2584
Boner, Seweryn 2533
Botzheim, Johann von 2516, 2640
Brie, Germain de 2599, 2727
Bucer, Martin 2615
Busleyden, Gilles de 2588
Cajetanus, Thomas 2690
Campeggi, Lorenzo 2579
Campen, Jan van 2629
Canta, Jacopo 2636
Carondelet, Jean de 2689
Chastel, Pierre du 2719, 2720
Cles, Bernhard von 2540, 2555, 2557, 2591, 2595, 2596, 2622, 2623, 2634, 2651, 2655, 2685
Cock, Ludolf 2687
Damm, Bertram von 2661
Dantiscus, Johannes 2563a, 2643
Davidts, Maarten 2571
Eichholz, Adolf 2691
Ephorinus, Anselmus 2539, 2554, 2559, 2606
Eschenfelder, Christoph 2714
Fabri, Johannes 2750
Filonardi, Ennio 2712, 2738
Fonseca, Alonso de 2562
Fugger, Anton 2525
Goclenius, Conradus 2573, 2587, [2644]

Grynaeus, Simon 2535, 2576
Gumppenberg, Ambrosius von 2619
Hedio, Caspar 2616
Herwagen, Johann 2518, 2524
Hessus, Helius Eobanus 2518a

Hoxwier, Hector van 2586, 2624
Isenburg, Wilhelm von 2663
Jespersen, Jakob 2570
Karel V 255
Kleberger, Johann 2731
Koler, Johann 2565, 2617, 2627, 2728
Lambelin, Jean 2733
Łaski, Jan 2746
Lips, Maarten 2566
Maria van Oostenrijk 2583
Melanchthon, Philippus 2732
Mendoza, Iñigo López de 2705
More, Thomas 2659
Morin, Jean [2577], 2635
Morrhy, Gerard 2633
Olahus, Nicolaus 2582, 2607, 2613, 2646, 2693, 2707, 2741
Paumgartner, Johann (II) 2603, 2621
Paumgartner, Johann Georg 2683, 2695
Pelargus, Ambrosius 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725
Pflug, Julius 2522, 2702
Pins, Jean de 2628, 2665
Pole, Reginald 2526
Rabelais, François 2743
Rinck, Johann 2534, 2618
Sadoleto, Jacopo 2611, 2648, 2656
Sasbout, Joost 2645
Schepper, Cornelis de 2567
Schets, Erasmus 2527, 2530, 2552, 2558, 2578, 2585, 2593, 2620, 2625, 2704
Sepúlveda, Juan Ginés de 2637, 2701, 2729
Sigismund I 2520
Solfa, Jan Benedykt 2601
Spalatinus, Georgius 2610
Spiegel, Jakob 2572, 2590
Stadion, Christoph von 2592
Stadsbestuur van Besançon 2553
Stiebar, Daniel 2745
Talesius, Quirinus 2647, 2735
Thurzo, Stanislaus 2608, 2699
Tomicki, Piotr 2521, 2600, 2713
Uutenhove, Karel 2700
Valdés, Alfonso de 2528
Velius, Caspar Ursinus 2517, 2664
Venatorius, Thomas 2537
Vergara, Juan de 2563
Verinus, Gabriel 2660
Virgilio, Polidoro 2662

Virués, Alonso Ruiz de 2523, 2641
Vlatten, Johann von 2654
Widmanstetter, Johann Albrecht 2614
Willem V van Kleef 2711
Witzel, Georg 2715
Zasius, Ulrich 2602

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Abraham, bijbelse figuur, 161, 194
Achates, trouwe metgezel van Aeneas, 369
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 32, 53, 138
Adriaan van Utrecht, *zie* Adrianus VI
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), theoloog te Leuven, paus vanaf 1522, 31, 243
Aeschinus, personage uit Terentius' *Adelphoe*, 312
Aesopus (6e eeuw v. Chr.), legendarische Griekse fabeldichter, 68
Agricola, Georgius (1490-1555), arts te Jáchymov, *2529*
Agricola, Rudolf (1444-1485), vroege humanist van de Lage Landen, 304, 349, 355, 361
Agrippa, Henricus Cornelius (1486-1535), veelzijdig Duits geleerde met belangstelling voor occultisme, 47, *2544*, *2589*, *2626*, *2692*, *2737*, *2739*, *2748*
Aichler, Stanisław (ca. 1519/1520-ca. 1585), uit Krakau, verbleef in 1531 samen met Jan Boner en Anselmus Ephorinus enkele maanden bij Erasmus, 54, 55, 62, *2545*, 70, 71, 76, 134, 169, 276, *2718*
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 306
Alaard van Amsterdam (1491-1544), humanist, vestigde zich in Leuven, uitgever van de werken van Rudolf Agricola, 140
Albericus, Claudius (bekend 1532), student in Freiburg, 369
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans humanist en jurist, 48, 149, 227, 268, 274, 275, 304, 307, 314, 318, 363, 364, 386, 387, 399, 402
Alcionio, Pietro (ca. 1487-1527), hellenist te Rome, 289
Alcuinus (ca. 735-804), geleerde afkomstig uit York, verbonden aan het hof van Karel de Grote, 98
Aldus, *zie* Manuzio, Aldo

Aleandro, Girolamo (1480-1542), Italiaans humanist, aartsbisschop van Brindisi, 45, 92, 93, 101, 109, 113, 116, 118, 119, 122, 123, 125, 127, 128, 136, 138, 142, 144, 155, 185, 191, 206, 211, 228, 239, *2638*, *2639*, 257, 258, 286, *2679*, *2680*, 307, 315, 352, 385, 393, 394, 397, 401
Alexander de Grote (356-323), koning van Macedonië, 380
Algoet, Lieven, (†1547), voormalig 'famulus' van Erasmus, 47, 50, 103, 108, 109, 117, 123, 130, 131, 140, 141, 170, 184, 186, 261, 324, 325, 326, 348, 392
Amaseo, Romolo Quirino (1489-1552), latinist te Bologna, 275
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 99, 362
Amerbach, Basilius (1488-1535), broer van de volgende, 65, 152, 251, 301, 313, 347
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers jurist en humanist, *2519*, *2531*, *2532*, *2536*, *2538*, 63, 64, *2541*, *2542*, *2543*, *2546*, *2547*, *2551*, *2556*, 82, 83, *2561*, *2561a*, *2564*, *2574*, *2575*, 120, *2580*, *2597*, *2598*, *2605*, *2612*, *2630*, *2631*, *2642*, *2649*, *2650*, *2652*, *2653*, 271, *2678*, *2684*, *2686*, *2688*, *2694*, *2696*, *2697*, *2703*, *2706*, *2709*, *2730*, *2730a*, *2740*, *2742*, *2744*, *2747*, *2749*
Amerbach, Bruno (1484-1519), broer van de vorige, 301, 313
Amerbach, Faustina (1530-1602), dochter van Bonifacius, 310
Amerbach, Ursula (1528-1532), dochter van Bonifacius, 300, 309-312, 318
Ammianus Marcellinus (ca. 330-ca. 395), Romeins geschiedschrijver, 314
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII, 153, 154
Ammonius, Levinus (1488-1557), uit Gent, kartuizer monnik, 111, 342
Amphilochius (ca. 340-ca. 395), bisschop van Iconium, 178
Amphictyon, mytische grondlegger van de amphictyonie, 356
Andreas, priester, niet geïdentificeerd, 67, 143, 220
Anianus (5e eeuw), diaken van Celeda, vertaler van Chrysostomus, 181
Antisthenes (ca. 445-ca. 365), Grieks filosoof, grondlegger van de cynische school, 350
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), uit Košice, arts te Krakau, 134, 405
Apelles (4e eeuw v. Chr.), hofschilder van Alexander de Grote, 135
Apianus, Petrus (1495-1552), Duits wiskundige, astronoom en cartograaf, 168
Apollo, god van de dichtkunst, aan wie het orakel te Delphi was gewijd, 62, 63, 89
Aretino, Francesco (Francesco Griffolini, 1420-na 1465), Italiaans humanist, 181
Aristarchus van Samothrace (ca. 216-144), Grieks filoloog, bekend om zijn tekstkritiek, 379
Aristoteles (384-322), Grieks filosoof, 128, 132, 253, 255, 285, 306, 359
Arius (ca. 260-na 327), presbyter, beschuldigd van ketterij wegens ontkenning van de Drie-eenheid, 179, 252, 255, 362
Armagnac, Georges d' (1500-1585), bisschop van Rodez, *2569*, 221, 288, 289, 400
Assendelft, Gerrit van (1488-1558), president van het Hof van Holland, 259, *2734*
Asulanus, *zie* Torresani
Ate, personificatie van de verblinding in de Griekse mythologie, 182

Athanasius (ca. 295-373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 177, 182, 208, 253
Audley, Thomas (1488-1544), opvolger van Thomas More als Lord Chancellor, 383, 407, 409
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 86, 96, 98, 99, 160, 281, 295, 320, 321, 374, 375
Augustus (63 v. Chr.-14 n. Chr.), Romeins keizer vanaf 27 v. Chr., 412

B

Bacchus, god van de wijn, 137, 195
Bach, Bartholomaus (bekend 1522-1536), stadssecretaris van Jáchymov, 49
Bade, Josse (ca. 1461-1535), uit Gent, drukker te Parijs, 235
Baechem, Nicolaas (†1526), theoloog te Leuven, 90, 195
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Bazel, vestigde zich in 1529 in Freiburg, 66, 71, 152, 167, 169, 228, 245, 303, 376, 397
Baïf, Lazare de (†1547), Frans ambassadeur in Venetië, 148
Balatro, personage uit Horatius' *Satiren*, 338
Barba, Hieronymus, dominicaan, 371
Barbaro, Ermolao (1454-1493), Italiaans humanist, 355
Barbier, Pierre (†1551/52), deken van het kapittel te Doornik, 44, 123, 136, 184, 211, 345
Bartolo da Sassoferrato (1313-1357), Italiaans jurist, 166, 231, 233, 305
Basilius de Grote (ca. 330-379), Grieks kerkvader, bisschop van Caesarea, 15, 42, 176-183, 208, 252-255, 262, 271, 344
Baumgartner, Christoph (†1532), koopman te Bazel, 333, 334
Baumgartner, Jakob (bekend 1511-1538), broer van de vorige, 335
Beatus Rhenanus (1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 113, 144
Bebel, Johann (bekend 1517-1538), drukker te Bazel, 43, 50, 58, 65, 66, 73, 80, 119, 257, 272, 283, 345
Béda, Noël (ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, 73, 81, 84, 90, 93, 94, 102, 119, 125, 127, 138, 155, 185, 206, 236, 238, 239, 280, 306, 307, 321, 360, 361, 394, 396
Bembo, Pietro (1470-1547), Italiaans humanist, 149, 166, 232, 234, 274, *2681*, 307, *2708*, 360, 361
Benedictus van Nursia (ca. 480-547), abt van Monte Cassino, 35
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist en humanist, 363
Berengarius van Tours (†1088), theoloog, beschuldigd van ketterij wegens zijn opvatting van de eucharistie, 293
Berselius, Paschasius (ca. 1480-1535), benedictijn te Luik, 98, 101
Bertholf, Hilarius (†1533), voormalig ‘famulus’ van Erasmus, 107, 108, 109, *2581*, 393, 401

Bessarion, Basilius (1403-1472), kardinaal, Byzantijns geleerde, 361
Bethmann, Zofia (†1532), echtgenote van Seweryn Boner, 55, 70, 365
Beyer, Christian (ca. 1482-1535), kanselier van Johan van Saksen, *2609*, 175
Biel, Gabriel (†1495), Duits scholasticus, 244
Birckmann, Arnold (bekend 1508-1541/1542), boekverkoper te Keulen, 117, 141
Bletz, Anton (bekend 1527-1533), Zwitsers koerier, 268
Blount, Charles (1516-1544), zoon van de volgende, *2726*
Blount, lord Mountjoy, William (ca. 1478-1534), beschermheer van Erasmus, 49, 120 211, 376, 377, 378, 393
Boissel, Nicolas (bekend ca. 1521-1533), rector van de Parijse universiteit, 185
Boleyn, viscount Rochford, Thomas (1477-1539), vader van Anna, 120
Bombace, Paolo (1476-1527), secretaris van Lorenzo Pucci, 222, 289
Bonamico, Lazzaro (1477/1478-1552), latinist en graecist aan de universiteit van Padua, 104, 149, 232, 275, 360
Boner, Jan (1516-1562), uit Krakau, verbleef in 1531 samen met Stanisław Aichler en Anselmus Ephorinus enkele maanden bij Erasmus, zoon van de volgende, 24, 25, 26, 52-55, *2548*, *2549*, *2550*, 76, *2584*, 155, 169, *2658*, *2717*, 366
Boner, Seweryn (1486-1549), bankier, burggraaf, beheerder van de zoutmijnen van Krakau, vader van Jan en Stanisław, 24, 25, 26, *2533*, 63, 64, 70, 133, 135, 168, 365
Boner, Stanisław (ca. 1523-1560), broer van Jan, 76, *2584*
Bora, Katharina von (1499-1552), echtgenote van Luther, 205
Bothanus, Hieronymus (†1531), diaken en vanaf 1529 predikant te Bazel, 192
Botzheim, Johann von (†1535), humanist, kanunnik te Konstanz, in 1527 uitgeweken naar Überlingen, *2516*, *2640*
Briaerde, Lambert de (ca. 1490-1557), lid en vanaf november 1532 voorzitter van de Grote Raad van Mechelen, 111
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), Frans geestelijke en humanist, *2599*, *2727*
Broeckhoven, Nicolaas van (ca. 1478-1553), voormalig schoolhoofd te Middelburg, 315
Brunfels, Otto (ca. 1488-1534), Duits theoloog en botanicus, 199, 201
Bucer, Martin (1491-1551), reformator van Straatsburg, 31, 125, 139, 214, *2615*
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 17, 48, 281, 330, 355, 361, 395
Bugenhagen, Johann (1485-1558), kerkhervormer uit Pommeren, vestigde zich in 1521 in Wittenberg, 194, 195
Buschius, Burchardus (†1541), deken te Minden, 317
Busleyden, Gilles de (ca. 1465-1536), hoofd van de Rekenkamer van Brabant, broer van Jérôme die bij testament het Collegium Trilingue in Leuven oprichtte, 112, 115, 116, *2588*, 257
Büsslin, Margarete (bekend ca. 1522-1536), huishoudster van Erasmus, 83, 394

C

Cajetanus (Tommaso de Vio, 1469-1534), kardinaal, dominicaans theoloog, 210, *2690*, 384, 386
Callipides, personage uit de *Adagia*, 34, 155, 166
Camerarius, Joachim (1500-1574), Duits humanist, 22, 403
Camillo, Giulio (ca. 1480-1544), Italiaans humanist en filosoof, 233, 273, 306, 360, 361, 394
Cammingha, Haio (†1558), voormalig huisgenoot van Erasmus, 73, 116, 140, 141, 147, 217, 218
Campeggi, Alessandro (1504-1554), bisschop van Bologna, zoon van de volgende, 275
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), Italiaans kardinaal en diplomaat, 48, 98, 108, 109, *2579*, 140, 192, 201, 240, 241, 282, 316, 398
Campen, Jan van (1491-1538), hoogleraar Hebreeuws aan het Leuvense Collegium Trilingue tot 1531, daarna in dienst van Johannes Dantiscus, 110, 115, 116, 142, *2629*, 257, 318
Campester, Lambertus (bekend 1516-1538), 382
Canossa, Ludovico (1475-1532), bisschop van Bayeux, 153, 154
Canta, Jacopo, kamerheer van Lorenzo Campeggi, 109, *2636*
Capito, Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), reformator te Straatsburg, 139, 186, 196, 200, 205, 206, 214, 227, 228
Carneades (214/213-129/128), Grieks filosoof, 350
Carondelet, Jean de (1469-1545), aartsbisschop van Palermo, hoge functionaris aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, 110, *2689*, 327
Carvajal, Luis de (ca. 1500-1552), Spaans franciscaan, 90
Cascellius, Aulus, rechtsgeleerde vermeld door Horatius, 364
Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius (ca. 485-ca. 580), staatsman, schrijver, stichter van een klooster, 408
Castro, Luis de, Spaans koopman gevestigd te Londen, betrokken bij de uitbetaling van Erasmus' jaargeld uit Engeland, 43, 44, 49, 79, 80, 147, 148, 211, 219, 345
Casulanus, tijdgenoot van Augustinus, 160
Catharina van Aragon (1485-1536), koningin van Engeland, 188
Cato, Ludovico (1490-1553), jurist en diplomaat uit Ferrara, 149
Cato (Maior, Censorius) Marcus Porcius (234-149), Romeins politicus en schrijver, 62
Catullus, Gaius Valerius (ca. 84-ca. 54), Romeins dichter, 303
Ceratinus, Jacobus (†1530), humanist uit Hoorn, 107
Ceres, gaf volgens de mythe Triptolemus opdracht het graan over de aarde te verspreiden, 340

Chastel, Pierre du (†1552), werkzaam bij Froben in 1527, later verbonden aan het Franse hof, *2719*, *2720*
Christiaan II (1481-1559), koning van Denemarken en Noorwegen tot 1523, 108
Christianus, Broeder van het Gemene Leven te Luik, 100
Chrysostomus, Johannes (349?-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 15, 16, 42, 155, 160, 161, 177, 182, 253, 262, 379, 380, 381
Cicero, Marcus Tullius (106-43), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 34, 98, 104, 121, 128, 156, 165, 166, 177, 190, 217, 229-234, 273, 274, 282, 306, 330, 331, 332, 354, 358, 359, 395, 412
Ciołek, Erazm (†1546), abt van Mogiła, 155
Clava, Antonius (†1529), pensionaris van Brugge en later van Gent, daarna lid van de Raad van Vlaanderen, 324
Clava, Margareta, dochter van de vorige, moeder van Catharine Hannot, 324, 326
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, *passim*
Clenardus, Nicolaus (1495-1542), humanist, arabist, vertrok eind 1531 naar Spanje, 101
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente, kanselier van koning Ferdinand, *2540*, *2555*, *2557*, 112, 113, 114, 139, 143, *2591*, *2595*, *2596*, 200, 201, 202, *2622*, *2623*, *2634*, *2651*, *2655*, *2685*
Clichtove, Josse (†1543), uit Nieuwpoort, theoloog te Parijs, 166, 202
Cock, Ludolf (bekend 1508-1532), voormalig leraar aan de Latijnse school te Osnabrück, *2687*
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van Saint Paul's in Londen, 311
Colin, Jacques (†1547), bekleedde verschillende functies aan het Franse hof, commendatair abt van St. Ambroise in Bourges, 236
Colster, Abel van (1477-1548), lid van het Hof van Holland, 259
Colt, Jane (†1511), eerste vrouw van Thomas More, 413
Comus, personificatie van de vrolijkheid bij feesten, 137, 304
Consus, Romeinse god van beraadslagingen, 343
Contarini, Venetiaanse patriciërsfamilie, 150
Cornelius, bijbelse figuur, 37
Corti, Franceschino (1463-1533), jurist uit Pavia, doceerde tijdens de laatste jaren van zijn leven in Padua, 149
Corti, Matteo (ca. 1475-1544?), hoogleraar geneeskunde aan verschillende Italiaanse universiteiten, 149, 364
Cousin, Gilbert (1506-1572), ‘famulus’ van Erasmus, 203, 256, 383, 394
Cousturier, Pierre (ca. 1475-1537), kartuizer, theoloog te Parijs, 16, 90, 206
Cranevelt, Frans van (1485-1564), lid van de Grote Raad van Mechelen, 107
Crassus, Lucius Licinius (140-91), Romeins politicus en redenaar, 233
Crassus, Marcus Licinius (115/114-53), Romeins politicus, 89
Cratander, Andreas (†voor 26 mei 1540), drukker te Bazel, 395, 398, 406

Croesus (6e eeuw v. Chr.), koning van Lydië, bekend om zijn rijkdom, 311
Cybele, Frygische godin, 163
Cyprianus (†258), Latijns kerkvader, bisschop van Carthago, martelaar, 362
Cyprianus (bekend 1510-1532), niet geïdentificeerd, 302
Cyprius, Petrus (bekend 1532-1533), niet geïdentificeerd, 272
Cyrillus (†444), Grieks kerkvader, patriarch van Alexandrië, 182

D

Daedalus, architect en uitvinder uit de Griekse mythologie, 234, 306
Damm, Bertram von (†1542), arts uit Braunschweig, *2661*, 318
Danaïden, de dochters van Danaüs die in de onderwereld een vat vol gaten moesten vullen, 18
Daniël, bijbelse figuur, 162
Dantiscus, Johannes (1485-1548), Pools diplomaat, bisschop van Chełmno, dichter, *2563a*, 109, 110, 117, 222, 223, *2643*, 257, 260, 318, 328
Darius III (†330 v. Chr.), Perzisch koning, 380
David, oudtestamentische koning van Israël, psalmdichter, 99, 126, 158, 335
David, Elisabeth (†1532), echtgenote van Christoph Baumgartner, dochter van de volgende, 333, 334
David, Heinrich (bekend 1488-1535), bankier te Bazel, vader van de vorige, 333, 335
Davidts, Maarten (†1535), kanunnik te Brussel, gastheer van Erasmus in 1516-1517, 100, *2571*
Davidts, Zeger, broer van de vorige, 112
Davus, personage uit Horatius' *Satiren*, 62
Decius, Justus Ludovicus (ca. 1485-1545), secretaris van koning Sigismund I van Polen, 134, 405
Deiotarus (ca. 105-42), koning in Klein-Azië, 89
Deiotarus, Zacharias (†1533), uit Friesland, ‘famulus’ van Erasmus, vanaf 1521 in dienst van William Warham, 49, 219
Demades (ca. 380-ca. 319), Atheens politicus en redenaar, 330
Demetrius van Phalerum (ca. 360-280), Atheens filosoof, politicus en redenaar, 177
Demosthenes (384-322 v. Chr.), Atheens politicus en redenaar, 176, 177, 314, 329-332
Diana, Romeinse godin van de jacht, 268, 315
Dilft, Frans van der (†1550), voormalig ‘famulus’ van Erasmus, vanaf 1530 in dienst van Alonso de Fonseca, 39, 86, 87
Diogenes van Sinope (404?-323), Grieks cynisch filosoof, 20, 22, 88
Dionysius de Areopagiet, bijbelse figuur, *zie* Pseudo-Dionysius de Areopagiet

Dionysius de Kartuizer (1402/1403-1471), scholasticus, 207
Dominicus (Domingo de Guzmán, ca. 1170-1221), stichter van de orde van de dominicanen, 382
Dominicus, niet met zekerheid geïdentificeerd, 129
Drusus, Marcus Livius (ca. 124-91), volkstribuun in 339
Duchesne, Guillaume (†1525), theoloog te Parijs, 90

E

Eck, Johann Maior van (1486-1543), theoloog te Ingolstadt, fel tegenstander van Luther, 22, 92, 93, 97, 119, 127, 138, 202, 228
Edingen, Omaar van (†1540), griffier van de Raad van Vlaanderen, 342
Egmondanus, Nicolaus, *zie* Baechem, Nicolaas
Egnazio, Giambattista (1478-1553), Italiaans humanist, 104, 148, 165, 234, 272, 274, 275, 360
Eichholz, Adolf (†1563), hoogleraar canoniek recht te Keulen, *2691*
Engel, dienaar van Christoph Baumgartner, 333, 334
Ennius (239-169), Romeins dichter, 106, 369
Enríquez, Alonso (†1577), abt van Valladolid, 187
Enyalius, Griekse oorlogsgod, 343
Enyo, Griekse godin van de oorlog, 92
Eobanus Hessus, Helius (1488-1540), humanist en dichter te Erfurt, *2518a*, 59, 168, 318
Ephorinus, Anselmus (†1566), uit Silezië, leraar van Jan Boner en Stanisław Aichler, 21, 52, 54, 57, 58, 60, *2539*, 68, 71, 72, *2554*, *2559*, 84, 117, 133, 134, 135, *2606*, 228, 272, 275, 276, 307, 364, 365, 366, 381, 398, 401, 407
Epicurus (341-271/270), Grieks filosoof, 59
Epimetheus, figuur uit de Griekse mythologie, broer van Prometheus, 357
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), compagnon van de firma Froben, 117, 179, 314
Eppendorf, Heinrich (1496-na 1551?), protegé van Georg van Saksen, kwam in 1522 naar Bazel, waar hij na aanvankelijke vriendschap in conflict raakte met Erasmus, 26, 27, 48, 139, 359
Eriksen, Gotskalk (†1544), kanselier van Christiaan II van Denemarken, leraar van diens kinderen, 108
Eris, Griekse godin van de twist, 182
Eschenfelder, Balthasar en Gabriel, zonen van de volgende, 353
Eschenfelder, Christoph (bekend 1518-1546), 'Amtmann' en ontvanger van de tol in Boppard, *2714*
Este, Alfonso I d' (1476-1534), hertog van Ferrara, 149
Eunomius (4e eeuw), bisschop van Cyzicus, ariaan, 178, 183, 255
Euripides (ca. 485/480-406), Grieks tragediedichter, 344

Eusebius (ca. 260-339/340), Grieks kerkhistoricus, 16
Eusebius (†370), bisschop van Caesarea, opgevolgd door Basilius, 179
Eusebius, prefect van Pontus, 179

F

Fabri, Johannes (1478-1541), bisschop van Wenen, raadgever van Ferdinand I, 77, 202, 213, 228, 248, *2750*
Falckenberg, Johann (†1536) en Otto (†1532) von, kanunniken te Speyer, 318
Fama, godin van het gerucht, 407
Fattlin, Melchior (ca. 1490-1548), wijbisschop van Konstanz, 14-17, 247
Ferdinand I (1503-1564), broer van Karel V, in 1526 evenals Johan Zápolya uitgeroepen tot koning van Hongarije, bestuurder van Voor-Oostenrijk, *passim*
Fernandes, Martín (bekend 1531-1532), 50, 73, 135, 147
Filelfo, Francesco (1398-1481), Italiaans humanist, 288
Filonardi, Antonio of Ennio Massari, neef van de volgende, 396
Filonardi, Ennio (ca. 1466-1549), bisschop van Veroli, *2712*, *2738*
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 211, 345
Flavius Josephus (37-ca. 100), Romeins-Joods geschiedschrijver, 102, 106, 221, 287, 288, 400
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), aartsbisschop van Toledo, *2562*, 90
Franciscus van Assisi (1181/82-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 337, 338
Franck, Sebastian (1499-1542/1543), Duits publicist die zich losmaakte van de katholieke kerk en de belangrijkste reformatorische stromingen, 139, 144, 191, 200, 201, 202, 206, 213
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 81, 93, 122, 149, 234, 239, 240, 269, 2743, 274, 305, 361
Froben, familie, firma, 98, 106, 182
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, zoon van Johann Froben, 40, 42, 43, 50, 80, 81, 107, 117, 140, 141, 147, 179, 191, 211, 218, 219, 221, 222, 262, 288, 328, 333, 345, 379, 395, 406, 407
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, 19
Froben, Johannes Erasmius (1514/15-na 1548), zoon van Johann Froben, 117, 139, 141
Fuchs, Leonhard (†1546), burgemeester van Neuenburg am Rhein, schoonvader van Bonifacius Amerbach, 24, 51, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 78, 226, 250, 264, 333
Fuchs, Leonhard, zoon van, 60, 66, 68
Fuchs, Martha (1505-1541), echtgenote van Bonifacius Amerbach, 250, 264, 300, 301, 310, 313, 398

Fugger, Anton (1493-1560), lid van de Augsburgse bankiersfamilie Fugger, *2525*, 84, 92, 104, 150, 165, 275, 343, 363, 364, 381

G

Gamaliël, bijbelse figuur, 157
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 31
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), uit Nijmegen, humanist, aanhanger van de reformatie, 31, 125, 139, 194, 199, 201, 227
Gelenius, Sigismundus (ca. 1498-1554), graecist werkzaam bij de firma Froben, 314
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), auteur van de *Noctes Atticae*, 297, 299, 355
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, 33, 194
Georg van Oostenrijk (1504-1557), bisschop van Brixen, 101
Gheershoven, Willem (†1547), bibliothecaris van het klooster Groenendaal bij Brussel, 96, 99, 100
Ghel, Theoderich von, schoolhoofd en kanunnik te Osnabrück, 317
Giberti, Gian Matteo (1495-1543), bisschop van Verona, dataris van Clemens VII, 42, 262
Gilles, Pierre (1490-1555), Frans geleerde, leraar en protegé van Georges d'Armagnac, 288
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), stadssecretaris van Antwerpen, 43, 50, 73, 80, 123, 136, 147, 210
Giustiniani, Leonardo (1388-1446), Venetiaans humanist, 288
Glapion, Jean (†1522), biechtvader van Karel V, 245
Glareanus, Henricus (1488-1563), Zwitsers humanist, 62, 64, 169, 267, 270, 285, 286, 351, 363
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Leuvense Collegium Trilingue, 73, 101, 108, 109, *2573*, 136, *2587*, 142, 147, 184, 219, *2644*, (314), 318, 363
Gourmont, Gilles de (bekend 1499-1533), drukker te Parijs, 121
Gravius, Tielmannus (bekend 1496-1544), vanaf 1530 notarius van het kapittel van Keulen, 220, 384, 395
Gregorius van Nazianze (ca. 329-390), Grieks kerkvader, 22, 42, 177, 178, 182, 252
Gregorius (ca. 335-ca. 395), Grieks kerkvader, bisschop van Nyssa, 177
Griboval, Florens van (1512-1562), rechtenstudent in gezelschap van Viglius, 363
Griboval, Pieter van (†1554), ontvanger-generaal van Vlaanderen, vader van de vorige, 363
Gritti, Alvise (1480-1534), politicus van Venetiaanse afkomst in dienst van de Turken, 169

Gross, Johann (bekend 1501-1536), organist te Bazel, 63, 170, 398, 401, 405, 407
Grynaeus, Simon (ca. 1494-1541), hoogleraar Grieks te Bazel, 41, 42, 50, *2535*, 63, 80, 117, 118, *2576*, 127, 152, 167, 182, 279, 400, 402
Gumppenberg, Ambrosius von (†1574), protonotarius, *2619*, 320, 384, 385

H

Haasje Dircksdochter, echtgenote van Quirinus Talesius, 392
Hagius, Quirinus (bekend 1524?-1535), 'famulus' van Erasmus, 256, 345, 348, 383, 399, 405, 413
Haio Herman (1498/1500-1539/1540), lid van het Hof van Friesland, verwant van Rudolf Agricola, beoogde uitgever van diens werk, 104, 137, 140, 141, 166, 217, 233, 305, 307
Halle, Thomas von, proost te Minden, 317
Haloander, Gregorius (†1531), Duits jurist, 105
Haneton, Marie, eerste vrouw van Lambert de Briaerde, dochter van de volgende, 111
Haneton, Philippe (†1522/1528), eerste secretaris en audiëncier van de Grote Raad van Mechelen, 111, 112
Hannot, Catherine, echtgenote van Lieven Algoet, 324, 325, 326
Harst, Karl (1492-1563), voormalig 'famulus' van Erasmus, vanaf 1530 in dienst van Johan III van Kleef, 398
Hector, Trojaanse held, 32, 138
Hedio, Caspar (1494-1552), reformator te Straatsburg, *2616*
Helena, echtgenote van Menelaüs, wier schaking door Paris de Trojaanse oorlog tot gevolg had, 352
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 93, 114, 153, 191, 269, 276, 277, 279, 393, 404, 408, 409, 411
Hendrik II (1503-1555), koning van Navarra, 289
Henricus, Gerardus, uit Amsterdam, arts, 259, 261, 324, 328
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 235, 236, 246, 277, 355, 366
Herema, Gerard van (bekend 1515-1530), lid van het Hof van Friesland, 217
Heresbach, Konrad (1496-1576), leraar van Willem V van Kleef, 384, 395
Hermes, Griekse god van onder meer de handel en de wegen, bode van de goden, 20
Herostratus, stak in 356 v. Chr. de tempel van Artemis in Efeze in brand, 268
Herwagen, Johann (1497-ca. 1558), vanaf 1531 zelfstandig drukker te Bazel, *2518, 2524*, 75, 83, 190, 314, 318, 332
Hesiodus (8e/7e eeuw v. Chr.), Grieks schrijver van leerdichten, 48
Hess, Johann (1490-1547), reformator van Wrocław, 157

Hezius, Theodoricus (†1555), secretaris van Adrianus VI, later kanunnik te Luik, 100, 140
Hiëro I (†466 v. Chr.), tiran van Syracuse, 208
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 91, 160, 242, 253, 254, 255, 266, 281, 295, 296, 343, 346, 392, 393
Hipponax (6e eeuw v. Chr.), Grieks dichter, bekend om zijn bijtende spot, 380
Hizkia, bijbelse figuur, 162
Hohenlandenberg, Hugo von (†1532), bisschop van Konstanz, 14
Homerus, dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 55, 60, 182, 331, 343, 402, 407, 409
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, 44, 80, 345
Honstein, Wilhelm von (ca. 1470-1541), bisschop van Straatsburg, 245
Horatius Flaccus, Quintus (63-8 v. Chr.), Romeins dichter, 176, 187, 329, 338, 389, 398
Hörmann, Georg (1491-1552), factor van de firma Fugger voor de mijnbouw in Schwaz, 363, 364
Hörmann, Johann Georg (1513-1562), zoon van de vorige, 363, 364
Hoxwier, Ausonius van (bekend 1528-1542), broer van de volgende, 217
Hoxwier, Hector van (1502-1547), later lid van het Hof van Friesland, *2586*, *2624*
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits rijksridder, humanist, auteur van satirische en polemische geschriften, voorstander van de reformatie, 199

I

Ilithyia, Griekse godin van de geboorte, 392
Isaak, bijbelse figuur, 161
Isabella van Portugal (1503-1539), echtgenote van Karel V, 36
Isenburg, graaf Wilhelm von (ca. 1470-1532), ridder van de Duitse Orde, *2663*
Isocrates (436-338), Atheens redenaar, 177, 178

J

Jacob (bekend 1530-1531), uit Aalst, voormalig medewerker van Dirk Martens, 109
Jacobszoon, Jan, niet met zekerheid geïdentificeerd, 112
Jacobus, ‘famulus’ van Erasmus, 268, 328, 332, 333, 394
Jakob, bijbelse figuur, 161
Jakobus, apostel, 15
Jakobus de Rechtvaardige, 95

Jan van Głogów (ca. 1445-1507), hoogleraar aan de universiteit van Krakau, astroloog, 157

Jespersen, Jakob (bekend 1526-1549), uit Denemarken, vanaf 1531 in dienst van Nicolaus Olahus, *2570*, 257, 260, 325, 328, 395
Jezus, dominicaans predikant, niet geïdentificeerd, 373
Joachim, magister, niet geïdentificeerd, 161
Job, bijbelse figuur, 99, 162
Johan (1468-1532), keurvorst van Saksen, 174, 175, 384
Johan III (1490-1539), hertog van Kleef-Gulik-Berg, vader van Willem V, 382
Johan III (1502-1557), koning van Portugal, 109
Johan (1518-1532), zoon van Christiaan II van Denemarken, 108
Johan Zápolya (1487-1540), woiwode van Transsylvanië, in 1526 evenals Ferdinand I uitgeroepen tot koning van Hongarije, 269
Johannes Damascenus (ca. 650-voor 754), Grieks kerkvader, 161
Johannes, *zie* Telemachus
Johannes van Athene of Rome, uit de priorij van Bethlehem in Herent, 111
Johannes uit Sélestat, niet geïdentificeerd, 107, 108
Jonas, Justus (1493-1555), theoloog aan de universiteit van Wittenberg, 174
Josephus, *zie* Flavius Josephus
Jovinianus († ca. 405), tegenstander van Hieronymus, verzette zich tegen streng ascetisme, 200
Jozef, bijbelse figuur, 296
Judas, de zoon (of broer) van Jakobus, bijbelse figuur, 95
Julianus, Antonius, retor vermeld door Gellius, 299
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), paus vanaf 1503, 195
Juno, Romeinse godin van het huwelijk, 392
Jupiter, Romeinse oppergod, 152, 163, 369
Justinianus (ca. 482-565), Oost-Romeins keizer vanaf 527, 85, 231

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje, keizer van het Heilige Roomse Rijk, *2553, passim*
Karel de Grote (747/748?-814), koning van de Franken, keizer van het Roomse Rijk, 317
Karlstadt, Andreas (ca. 1480-1541), Duits theoloog, stond in contact met Zwingli, 82
Kautz, Jakob (ca. 1500-na 1536), wederdoper, kwam in 1528 naar Straatsburg, 193
Kerssenbrock, Johann von (bekend 1486-1540), kanunnik te Osnabrück en later ook Minden, 317
Kleberger, Johann (1485/1486-1546), uit Neurenberg, bankier te Lyon, *2731*
Knyvet, Christian († 1523), moeder van John Colet, 311

Kolde, Dietrich (ca. 1435-1515), franciscaan, gardiaan van verschillende kloosters, 341
Koler, Johann (†voor 21 maart 1538), kanunnik te Augsburg, proost van Chur, *2565*, 145, *2617, 2627*, 275, *2728*
Könneritz, Andreas von († na 21 mei 1552), voormalig huisgenoot van Erasmus, vriend van Georgius Agricola, jurist, 33, 47
Krzycki, Andrzej (1482-1537), bisschop van Płock, 133

L

Lachner, Gertrud (†1560), weduwe van Johann Froben, echtgenote van Johann Herwagen, 19
Lambelin, Jean (†1538), stadssecretaris van Besançon, *2733*
Lascaris, Janus (1445-1534), hellenist uit Constantinopel, 380
Łaski, Hieronim (1496-1541), Pools diplomaat, broer van de volgende, 169, 404, 405
Łaski, Jan (1499-1560), proost van Gniezno, bisschop van Veszprém, *2746*
Laurinus, Marcus (1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 326
Lazarus, bijbelse figuur, 161
Lee, Edward (1482?-1544), Engels theoloog, aartsbisschop van York, 90, 93, 94, 191, 227, 393, 403
Leo X (Giovanni de'Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 31, 153
Leoniceno, Niccolò (1428-1524), Italiaans medicus en humanist, 149
Leonico Tomeo, Niccolò (1456-1531), hoogleraar Grieks en filosofie in Padua, 42, 149
Leopolita, Jan (1482-1535), theoloog te Krakau, 405
Lips, Maarten (ca. 1492-1555/59), tot 1525 kanunnik van Sint-Maartensdal bij Leuven, daarna overgeplaatst naar een augustijner nonnenklooster in Lens-Saint-Remy, *2566*, 140
Listrius, Gerardus (bekend 1506-1522), verbleef in 1514-1516 in Bazel, daarna rector van de Latijnse school in Zwolle en in Amersfoort, 194
Lizet, Pierre (ca. 1482-1554), voorzitter van het Parlement van Parijs, 138
Logau, Georg von (†1553), uit Silezië, dichter, 104, 272, 348, 358, 359, 360, 361
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, 120
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 234, 275
Louise van Savoye (1476-1531), moeder van koning Frans I van Frankrijk, 81
Lucina, Romeinse godin van de geboorte, 256
Lucinius, tijdgenoot van Hieronymus, 160
Lucullus, Lucius Licinius (117-56), Romeins staatsman en veldheer, spreekwoordelijk voor fijnproever, 13, 351
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels humanist, protegé van John Colet, 42

Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 30, 74, 81, 92, 98, 101, 102, 124, 157, 158, 159, 174, 195, 196, 199, 200, 202, 205, 211, 246, 281, 289, 305, 383
Lysias (ca. 445-ca 380), Attisch redenaar, 177

M

Maecenas (ca. 70-8 v. Chr.), beschermheer van Horatius, 187
Maffei, Raffaele (1451-1522), humanist uit Volterra, 179-181, 208
Maius, Johannes (1502-1536), secretaris van koning Ferdinand, halfbroer van Jakob Spiegel, 112, 114, 143
Manardo, Giovanni (1462-1536), medicus te Ferrara, 364
Mandrabulus, personage uit de *Adagia*, 403
Manuzio, Aldo (1452?-1515), drukker te Venetië, 121, 128, 306, 307, 332, 400
Manuzio, Paolo (1512-1574), zoon van de vorige, 360
Marck, Érard de la (1472-1538), kardinaal, prins-bisschop van Luik, 29, 98, 102, 110, 144, 222, 223
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes van de Nederlanden, 184
Maria van Oostenrijk (Maria van Hongarije, 1505-1558), vanaf 1531 landvoogdes van de Nederlanden, 47, 103, 108, 111, 115, 130, *2583*, 140, 171, 184, 185, 186, 211, 219, 259, 260, 261, 319, 320, 324, 326, 327, 328, 348, 399
Marius, Augustinus (1485-1543), tot 1529 predikant van het munster te Bazel, daarna van de dom te Würzburg, 192, 200, 371, 373
Martens, Dirk (1446/47?-1534), drukker te Leuven, 109
Martens, Joachim (bekend 1527-ca. 1540), medicus uit Gent, 344, 347, 349, 384
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-ca. 104), Romeins epigrammendichter, 392
Mascarenhas, Pedro (1484?-1555), in 1531 Portugees gezant in Brussel, 109, 345
Matthias Corvinus (1443-1490), koning van Hongarije, 163
Matthias, uit Polen, niet geïdentificeerd, 161
Maximiliaan I (1459-1519), keizer van het Heilige Roomse Rijk vanaf 1493, 49, 101, 114, 144, 163
Medardus (bekend 1530-1532), franciscaan, predikant, tegenstander van Erasmus, 97, 247, 337, 338
Medici, Ippolito de' (1511-1535), kardinaal, rivaal van Alessandro de'Medici aan wie de macht over Florence was overgedragen, 352
Meer, Johannes van (Johannes a Mera), niet geïdentificeerd, 341
Melanchthon, Philippus (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 31, 32, 144, 174, 227, 383, *2732*
Melchior, niet geïdentificeerd, 167

Melin, Bernardus, niet met zekerheid geïdentificeerd, 268
Memnon van Rhodos (†333 v. Chr.), veldheer in dienst van Darius III, 380
Mendoza y Bobadilla, Francisco de (1508-1566), aartsdiaken van Toledo, 90
Mendoza y Zúñiga, Iñigo López de (†1535), kardinaal, bisschop van Burgos, *2705*, 386
Mercurius, Romeinse god, gelijkgesteld met Hermes, 40, 163, 190, 317
Merino, Estéban Gabriel (ca. 1472-1535), aartsbisschop van Bari tot 1530, keizerlijk raadsheer, patriarch van de Indische landen, 90
Merus, Laurentius (bekend 1521-1546), parochiepriester te Überlingen, 17
Methusalem, bijbelse figuur, 333
Micault, Jean (†1539), ontvanger-generaal van de Lage Landen, 112
Micault, Marguarite, echtgenote van Lambert de Briaerde, dochter van de vorige, 112
Micio, personage uit Terentius' *Adelphoe*, 312
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 225, 250, 304
Modestus, Domitius, praetoriaans prefect van het oosten onder keizer Valens, 179
Molinier, Jean (Johannes de Molendino, bekend 1501-1534), kanunnik te Doornik, 44
Momus, personificatie van spot en kritiek in de Griekse mythologie, 14, 39, 290
Mondoré, Pierre (bekend 1532-1535), bezocht Erasmus en was tegelijk met Viglius in Padua, 165, 228, 361
Montanus, Philippus (†1576), docent Grieks in Parijs, 378, 379, 381
Moons, Anna (†1585), echtgenote van Rutgerus Rescius, 258
More, Alice (1471-na 1543), tweede vrouw van Thomas More, 392, 412, 413
More, John (I) (ca. 1451-1530), vader van de volgende, 409
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 49, 118, 120, *2659*, 283, 345, 371, 382, 383, 392, 393, 404, 407-413
More, Thomas, (klein)kinderen van, 412
Morillon, Guy (†1548), secretaris van Karel V, 34
Morin, Jean (bekend 1523-1535), 'lieutenant criminel' van Parijs, *2577*, 139, 206, *2635*
Morrhy, Gerard (bekend 1525-1556), drukker te Parijs, *2633*
Mosellanus, Petrus (1493-1524), Duits humanist, 297
Mountjoy, *zie* Blount, lord Mountjoy, William
Mozes, bijbelse figuur, 252
Mussi, Domenico (bekend ca. 1525-ca. 1533), secretaris van Girolamo Aleandro, 109
Myconius, Osvaldus (1488-1552), opvolger van Oecolampadius, 186, 382

N

Nachtgall, Ottmar (1487-1537), predikant van het munster te Freiburg, medebewoner van het huis 'zum Walfisch', 93, 299, 383
Nasica, *zie* Scipio Nasica
Nemesis, godin die de overmoed van de mensen wreekt, 53, 134, 301, 313
Nero (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 39
Nesen, Wilhelm (1493-1524), stond tot 1520 in contact met Erasmus, aanhanger van Luther, 195
Nestor, koning van Pylus, nam als oud en wijs man deel aan de strijd tegen Troje, 68
Neuenahr, graaf Hermann von (ca. 1492-1530), proost en aartsdiaken van Keulen, 316
Noach, bijbelse figuur, 162
Nomentanus, personage uit Horatius' *Satiren*, 338
Nosoponus, personage uit Erasmus' *Ciceroniaan*, 234
Numa Pompilius, tweede koning van Rome (715-672), 354

O

Ockham, Willem van (ca. 1287-1347), franciscaans theoloog en filosoof, 244
Odysseus, held uit de *Odyssee*, 53, 229
Oecolampadius, Johannes (1482-1531), theoloog en humanist, kerkhervormer te Bazel, 63, 75, 83, 118, 121, 124, 130, 131, 136, 139, 146, 147, 167, 171, 186, 191, 192, 196, 198, 200, 227, 263, 371, 374, 382
Olahus, Nicolaus (1493-1568), secretaris en raadsheer van Maria van Oostenrijk, 103, 108, 109, 111, *2582*, 132, *2607*, *2613*, *2646*, 319, 320, *2693*, *2707*, *2741*
Omphalius, Jacobus (1500-1567), docent Latijn te Parijs, 235, 236, 238, 240
Orestes, door de furiën tot waanzin gedreven na de moord op zijn moeder Clytaemnestra, 128, 206, 306, 394
Origenes (ca. 185-253/54), Grieks kerkvader, 15, 16, 255
Ossa, godin van het gerucht, 407
Ovidius Naso, Publius (43 v. Chr.-17 na Chr.), Romeins dichter, 17

P

Padilla, García de (†1542), grootmeester van de ridderorde van Calatrava, 90
Paedaretus, Spartaan, 17
Palaemon, personage uit Vergilius' *Eclogae*, 356
Pallas, bijnaam van Athene, Griekse godin van de wijsheid, 84, 127, 137

Paulus, apostel, 36, 37, 38, 161, 194, 341, 373
Paumgartner, Johann (I) (1455-1527), vader van de volgende, 163
Paumgartner, Johann (II) (1488-1549), bankier te Augsburg, 162, 163, *2603*, *2621*, 308, 309, 331, 362, 381
Paumgartner, Johann Georg (ca. 1515-1570), zoon van de vorige, leerling van Viglius, 307, *2683*, *2695*, 362, 381
Pelargus, Ambrosius (1493-1561), tot 1529 predikant bij de dominicanen in Bazel, daarna theoloog te Freiburg, *2666-2677*, *2721-2725*, 383
Pericles (ca. 495-429), Grieks staatsman en redenaar, 177
Perrenin, Antoine (bekend 1525-1538), secretaris van Karel V, 74
Petru Rareş (†1546), woiwode van Moldavië, 169
Petrus, discipel en apostel, 31, 37, 284, 285
Pflug, Julius (1499-1564), adviseur van Georg van Saksen, *2522*, *2702*
Philostorgius (ca 368-na 433), Grieks kerkhistoricus, 177
Philippus II (ca. 382-336), koning van Macedonië vanaf 359, 365
Phrygio, Paulus Constantinus (ca. 1485-1543), theoloog te Bazel na de reformatie, 63
Phoenix, leermeester van Achilles, 285
Pico della Mirandola, 299
Pico della Mirandola, Gianfrancesco (1469-1533), Italiaans filosoof, 234
Pindarus (522/18-na 446), Grieks dichter, 91
Pins, Jean de (†1537), bisschop van Rieux, *2628*, *2665*
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 28, 92, 93, 94, 96, 110, 113, 125, 155, 156, 183, 185, 191, 202, 206, 241, 242, 246, 302, 307, 360, 372, 374, 385
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, 22, 59, 168, 316
Pirckheimer, Willibald, dochter en neef van, 59
Pistoris, Simon (1489-1562), kanselier van Georg van Saksen, 33, 384
Plateanus, Petrus (†1551), rector van de stadsschool in Jáchymov, 47
Plato (428/27-347), Grieks filosoof, 55, 176, 350, 381, 400, 413
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-184), Romeins komediedichter, 135
Plinius Secundus (Maior), Gaius (23/4-79), auteur van de *Naturalis historia*, 355?
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-na 120), Grieks auteur van biografieën en traktaten op het gebied van de moraalfilosofie, 89, 182
Pole, Reginald (1500-1558), Engels humanist, verwant van Hendrik VIII, *2526*, 148
Polyphemus, *zie* Rex, Felix
Pompeius, Gnaeus (106-48 v. Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 412
Pontius, diaken onder Cyprianus van Carthago en diens biograaf, 362
Porphyrius, (234-ca. 305), Grieks filosoof, 253, 255

Portis, Leonardo de (ca. 1464-1545), jurist uit Vicenza, 48
Porus, Indiase koning, in 326 door Alexander de Grote verslagen, 129
Priscianus (rond 500 n. Chr.), Latijns grammaticus, 295
Proteus, Griekse zeegod die van gedaante kon verwisselen, 75
Prudentius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 238
Pseudo-Dionysius de Areopagiet (ca. 500), auteur die in zijn werken de naam van de bijbelse figuur aannam, 161
Ptolemaeus, Claudius (ca. 100-ca. 170), Grieks astronoom en geograaf, 168
Pucci, Lorenzo (1458-1531), kardinaal, 222
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, trouwe metgezel van Orestes, 177
Pythagoras (ca. 570-na 500), Grieks filosoof, 164

Q

Quiñones, Francisco de (†1540), kardinaal, 242, 343, 386
Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar en auteur, 53, 54, 134, 330, 355

R

Rabelais, François (1483?-1553), arts, auteur van *Pantagruel* en *Gargantua*, *2743*
Regiomontanus, Johannes (1436-1476), Duits astronoom, 168
Rehlinger, Heinrich en Quirin, leerlingen van Viglius, verwanten van de vrouw van Anton Fugger, 150
Reich, Peter (†1540), kanunnik te Bazel, na 1529 verblijvend in Freiburg, 63
Reiffenstein, Dietrich, neef van de volgende, 389
Reiffenstein, Johann (†1528), ontmoette Erasmus in Leuven, stond in nauw contact met Melanchthon, 389
Reihling, Barbara, echtgenote van Georg Hörmann, 363
Rem, Wolfgang († na maart 1532), lid van het gerechtshof van de Zwabische Bond, 94, 221
Rem, Wolfgang Andreas (1511-1588), zoon van de vorige, 94, 221
Rescius, Rutgerus (ca. 1497-1545), hoogleraar Grieks aan het Leuvense Collegium Trilingue, drukker, 97, 101, 108, 110, 258, 315, 318
Resende, Lúcio Ângelo André de (†1573), Portugees humanist en dichter, 97, 108, 258, 345
Reuchlin, Johann, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 355
Rex, Felix (‘Polyphemus’, †1549), voormalig ‘famulus’ van Erasmus, 129, 174, 175, 264, 282, 283, 301, 302, 313, 317, 318, 323, 353, 383, 384, 395
Rhenanus, Beatus, *zie* Beatus Rhenanus

Rinck, Johann (†1566), jurist aan de universiteit van Keulen, *2534*, *2618*

Rivieren, Eustachius van der (†1538), theoloog, prior van de dominicanen te Leuven, 29, 30, 100, 110, 223
Rosenblatt, Wibrandis (1504-1564), echtgenote van Oecolampadius, na diens dood gehuwd met Capito, 186
Rufinus van Aquileia (ca. 345-411/12), vertaler van o.a. Origenes, tegenstander van Hieronymus, 91, 106, 179
Rupilius, Franciscus (bekend 1514-1541), jurist, bevriend met Viglius, 307, 364

S

Sadoleto, Jacopo (1477-1547), bisschop van Carpentras, 93, *2611*, 183, 207, 225, *2648*, *2656*, 301, 313, 314, 344, 347
Salomo, koning van Israël, zoon van David, 55
Sardanapalus (7e eeuw v. Chr.), Assyrisch koning, spreekwoordelijk voor iemand die in weelde leeft, 144
Sasbout, Joost (1487-1546), lid van het Hof van Holland, *2645*
Saul, koning van Israël, 126
Sauvage, Antoine le, zoon van de volgende, 112
Sauvage, Jean (I) le (1455-1518), grootkanselier van Bourgondië, kanselier van Castilië, 112, 184, 327
Sauvage, Jean (II) le, zoon van de vorige, 112
Scaevola Augur, Quintus Mucius (ca. 170-87), Romeins politicus en jurist, 233
Scaliger, Julius Caesar (†1558), arts te Agen, humanist, 91, 93, 117, 118, 119, 121, 125, 128, 138, 144, 185, 206, 211, 236, 238, 243, 257, 306, 359, 394, 401
Schabler, Anna (1498-1519), echtgenote van Bruno Amerbach, 313
Schepper, Cornelis de (ca. 1502/03-1555), raadsheer en secretaris van Karel V, *2567*, 141
Schets, Erasmus (†1550), koopman en bankier te Antwerpen, *2527*, *2530*, *2552*, *2558*, 120, *2578*, *2585*, *2593*, *2620*, *2625*, *2704*
Schmising, Johann von (bekend 1517-1560), kanunnik te Münster, 317
Schott, Johann (1477-ca. 1548), drukker te Straatsburg, 207
Scipio Aemilianus Africanus (Minor), Publius Cornelius (185-129), verwoestte Carthago in 146, 412
Scipio Africanus (Maior), Publius Cornelius (ca. 235-183), Romeins veldheer, overwinnaar van Hannibal, 355?
Scipio Nasica, P. Cornelius (227-171), in 204 gekozen om het beeld van Cybele van Ostia naar Rome te brengen, 163, 369
Scopegius, *zie* Kautz
Scotus, Johannes Duns (ca. 1266-1308), franciscaans filosoof en theoloog, 244
Scuppegius, Lucas (bekend 1521-1534), burgemeester van Jáchymov, 49
Sebastianus, bevriende buurman van Erasmus (?), 75, 76, 77

Sepúlveda, Juan Ginés de (ca. 1490-1573), Spaans theoloog en filosoof, *2637*, 246, 267, 290, *2701*, 385, *2729*
Servet, Michael (ca. 1511-1553), veroordeeld om zijn opvattingen over de Drie-eenheid, 200
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen, *2520*, 26, 55, 110, 133, 134, 162, 251, 256, 269
Sigismund II Augustus (1520-1572), zoon en opvolger van de vorige, 76, 134
Simi, bijbelse figuur, 126
Sinapius, Johannes (ca. 1505-1561), hoogleraar Grieks te Heidelberg tot 1531, studeerde daarna medicijnen in Ferrara, 364
Sisyphus, figuur uit de Griekse mythologie, 278
Słap Dąbrówski, Marcin (†voor 19 november 1550), protegé van Andrzej Krzycki, 403
Socrates (469-399), Grieks filosoof, 135, 354, 357, 381
Solfa, Jan Benedykt (1483-1564), lijfarts van Sigismund I, *2601*
Solon (ca. 640-ca. 560), Atheens dichter, staatsman en wetgever, 354
Spalatinus, Georgius (1484-1545), Duits reformator, adviseur van Johan van Saksen, *2610*
Sphyractes, Johann, uit Bazel, student rechten te Parijs, 91
Spiegel, Jakob (ca, 1483-na 30 juni 1547), voormalig secretaris van Maximiliaan I, Karel V en Ferdinand, *2572*, *2590*
Stadion, Christoph von (1478-1543), bisschop van Augsburg, 56, 94, *2592*, 227, 228, 257, 384
Standish, Henry (†1535), franciscaan, bisschop van St. Asaph, 191
Stephanus, uit Genua (?), 'centurio', 37, 38
Stiebar, Daniel (1503-1555), voormalig huisgenoot van Erasmus, vanaf 1530 kanunnik te Würzburg, 75, *2745*
Strozzi, Ciriaco (1504-1565), docent Grieks en filosofie te Florence, in 1532 verbonden aan de universiteit van Krakau, 405
Sucket, Karel (ca. 1506-1532), rechtenstudent te Bourges, daarna docent rechten te Turijn, 149, 217, 227, 275, 307, 342
Suetonius Tranquillus, Gaius (ca. 70-na 122), Romeins biograaf, 139
Suggerode, Gerard van (†1533), kanunnik te Utrecht, 237
Suidas, vermeende auteur van de *Suda*, een Grieks lexicon uit de 10e eeuw, 300
Szydłowiecki, Krzysztof (1467-1532), kasztelan van Krakau, grootkanselier van Polen, 133

T

Talesius, Quirinus (1505-1573), voormalig 'famulus' van Erasmus, pensionaris van Haarlem, 44, 50, 79, 80, 123, 147, 259, *2647*, 390, *2735*

Telemachus, monnik ten tijde van keizer Honorius, 32
Terentius Afer, Publius (ca. 190-159), Romeins komediedichter, 45, 76, 134, 135, 168, 312, 334, 365
Terminus, Romeinse god van de grensstenen, 359
Theocritus (eerste helft 3e eeuw v. Chr.) van Syracuse, Grieks dichter, 369
Theodrinckus, niet geïdentificeerd, 140
Theophylactus (ca. 1055-na 1107), aartsbisschop van Achrida, bijbelcommentator, 15, 16
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 236, 308
Thetis, Griekse zeegodin, moeder van Achilles, 53
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 244
Thraso, personage uit Terentius' *Eunuchus*, 36
Thurzo, Stanislaus (†1540), bisschop van Olomouc, 19, *2608*, 273, *2699*
Thyestes, figuur uit de Griekse mythologie, broer van Atreus, 333
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaan te Leuven, 110
Tomicki, Piotr (1464-1535), vicekanselier van Polen, bisschop van Krakau, *2521*, 133, *2600*, *2713*
Torinus, Albanus (1489-1550), Zwitsers medicus, 268
Torquatus, Titus Manlius Imperiosus (4e eeuw v. Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 410
Torresani, Andrea (1451-1528), uit Asola, Venetiaans drukker, schoonvader en compagnon van Aldo Manuzio, 306, 360
Torresani, Federico (†1561) en Gianfrancesco (†na 1557), zonen van de vorige, 148, 360
Transsilvanus, Maximilianus (†voor 18 november 1538), diplomaat in dienst van Maria van Oostenrijk, 220
Trebizonde, Georgius van (1395-ca. 1472), Grieks humanist en filosoof, 179
Triptolemus, verspreidde volgens de mythe de landbouw over de aarde door graan uit te strooien, 412
Trivulzio, Agostino (†1548), kardinaal, 379
Trübelmann, Georg (bekend 1513-1556), bode tussen Bazel en Freiburg, 75, 405
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Londen, vanaf 1530 bisschop van Durham, 146, 198
Tyndale, William (†1536), Engels theoloog en bijbelvertaler, 279

U

Ursinus Velius, Caspar (ca. 1493-1539), humanist en dichter uit Silezië, geschiedschrijver van koning Ferdinand, *2517*, 66, 69, 172, 173, *2664*, 335
Uutenhove, Karel (bekend ca. 1524-1577), voormalig huisgenoot van Erasmus, 304, 307, *2700*

V

Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), voormalig secretaris van Mercurino Gattinara, *2528*, 107, 109, 117, 132, 140, 346
Valens (328-378), Romeins keizer vanaf 364, 179
Valla, Lorenzo (1407-1457), Italiaans humanist, 230, 355
Vannonius, Aegidius, dienaar van Jacopo Canta, 240
Vatinius, Publius (1e eeuw v. Chr.), Romeins politicus, aangeklaagd door Catullus' vriend Calvus, 190, 202
Velius, Caspar, *zie* Ursinus Velius, Caspar
Venatorius, Thomas (†1551), protegé van Willibald Pirckheimer, humanist en reformator te Neurenberg, *2537*, 168
Venus, Romeinse godin van de liefde, 39
Vergara, Juan de (1492-1557), secretaris van Alonso de Fonseca, *2563*
Vergilius Maro, Publius (70-19 v. Chr.), Romeins dichter, 132, 254, 331, 362, 407
Verinus, Gabriel, niet geïdentificeerd, *2660*
Victorinus, Gaius Marius (tussen 281 en 291-ca. 363), retor, neoplatoons filosoof, bekeerde zich tot het christendom, 98
Viglius van Aytta (1507-1577), jurist, docent te Padua, 72, *2568*, 137, 141, *2594*, *2604*, 216, 217, 227, *2632*, *2657*, 275, 304, *2682*, 308, 331, 348, 349, *2716*, 381, *2736*
Virgilio, Polidoro (ca. 1470-1555), Italiaans humanist, vestigde zich in Engeland, 114, *2662*
Virués, Alonso Ruiz de (1493-1545), Spaans benedictijn, broer van de volgende, *2523*, *2641*, 257
Virués, Jerónimo Ruiz de (1489-1530), Spaans benedictijn, broer van de vorige, 34-39
Vissenaken, Damiaan van († na 1541), arts te Gent, 325
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), raadsheer van Johan III van Kleef, *2654*, 316
Volz, Paul (1480-1544), abt van Hugshofen (Honcourt) tot de Duitse Boerenoorlog, sloot zich tot op zekere hoogte aan bij de reformatie, 207
Vriendt, Pieter de (†1556), tutor te Leuven, 363

W

Waele, Willem de (†1540), lid van de Raad van Vlaanderen, 342
Waldeck, Frans van (1491-1553), bisschop van Minden, Münster en Osnabrück, 316, 317
Walter, voormalig kanunnik te Luik en Maastricht, 140

Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, 118, 120, 211, 345, 377, 378, 393, 403
Wary, Nicolas (†1529), president van het Leuvense Collegium Trilingue, 107
Widmanstetter, Johann Albrecht (1506-1557), Duits oriëntalist, *2614*
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen, 220
Willem V (1516-1592), hertog van Kleef-Gulik-Berg, zoon van Johan III, 269, *2711*
Willem van Haarlem (bekend 1508-1536), Broeder van het Gemene Leven te Luik, 99, 100
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), uit Sélestat, geestelijke en humanist, 113
Winghe, Nicolaas van (ca. 1495-1552), kanunnik van Sint-Maartensdal bij Leuven, 95, 96, 97, 99, 101
Wirtner, Ulrich (†1532), hoofd van de gilden te Bazel, 152
Witzel, Georg (1501-1573), Duits theoloog, sympathiseerde met Luther, maar keerde terug naar de katholieke kerk, *2715*
Wolsey, Thomas (†1530), kardinaal, aartsbisschop van York, kanselier van Engeland, 227, 409

X

Xenophon (ca. 430-na 355), Grieks geschiedschrijver, 208

Z

Zanchi, Giovanni Crisostomo (ca. 1490-1566), uit Bergamo, geestelijke, 307, 362
Zasius, Udalricus (Ulrich) (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, *2602*, 164, 212, 308, 362, 401, 405
Zebrzydowski, Andrzej (†1560), neef (oomzegger) van Andrzej Krzycki, 403
Zoïlus (4e eeuw v. Chr.), oefende kritiek uit op Homerus, spreekwoordelijk voor kleingeestig beoordelaar, 96, 101, 247, 380
Zuichemus, Viglius, *zie* Viglius van Aytta
Zúñiga, Diego López de (†1531), werkte mee aan de Complutensische Polyglot, bekritiseerde Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, 90, 242, 342, 343, 346, 386
Zwingli, Huldrych (1484-1531), Zwitsers kerkhervormer, 82, 84, 124, 130, 131, 136, 139, 147, 171, 186, 192, 196, 203